

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

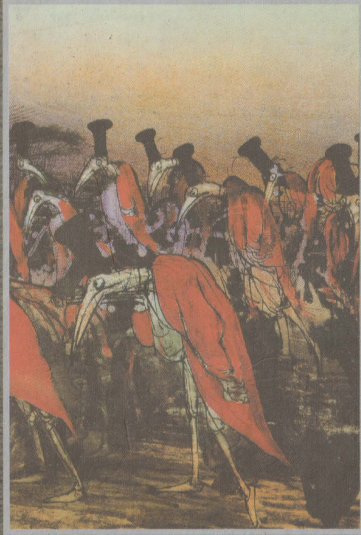
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Yasemin Özdek

ULUSLARARASI
POLİTİKA
ve
İNSAN HAKLARI

ÖTEKİ YAYINEVİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ÖTEKİ YAYINEVİ

Öteki
ARAŞTIRMA-İNCELEME

Yapım
ÖTEKİ AJANS

Kapak Tasarımı
KORAY ARIKAN

Redaktör
SEVAL BOZKURT

Baskı ve Cilt
ÖTEKİ MATBAASI

Birinci Basım
NİSAN 2000

YÖNETİM YERİ
Ataç-2 Sokak No: 65/1
06420 Kızılay/ANKARA
Tel: 312 435 38 33
Fax: 312 433 96 09

ISBN 975-584-165-2

ULUSLARARASI POLİTİKA ve İNSAN HAKLARI *Eleştirel Bakışlar*

Yasemin Özdek, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni 1984 yılında bitirdi. 1998 yılında Genel Kamu Hukuku Ana Bilim Dalında doçent oldu. Halen Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor. Yazarın "İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı" (TODAİE, 1993) isimli bir kitabı yayınlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
I. YENİ ULUSLARARASI POLİTİKALARDA İNSAN HAKLARININ YERİ	
1. Yeni Müdahalecilik ve İnsan Hakları.....	11
İnsan Haklarına Dayalı Müdahale Süreci.....	17
Politik Müdahale	20
"Sivil Toplum"a Müdahale.....	32
Sosyal Hak İhlallerine Dayanan Yaptırımlar	44
Ekonomik, Ticari ve Diplomatik Müdahaleler	48
Askeri Müdahale	54
Sonuç	60
2. "İnsani Müdahale": Emperyalist Yayılmanın Etik Mazereti	65
19. Yüzyılda İnsani Müdahale	66
20. Yüzyıl ve Müdahale Yasağı	72
21. Yüzyıla Girerken: İnsani Müdahalenin Yeni Çağı	84
Irak Örneği	91
Somali Örneği	95
Eski Yugoslavya Örneği.....	99

Dayton Barış Anlaşması	104
Kosova Örneği	111
Yeni Kuşak Barış Operasyonları	116
Sonuç	126
3. Globalizmin İdeolojik Hegemonyası: Yanılsamalar	131
"Globalleşme"	132
"Global Demokrasi"	142
"Global Değerler": İnsan Hakları	149
"Dünya Sivil Toplumu"	164
 II. İNSAN HAKLARI KURAMI ve POLİTİKALARINDA	
1990'LARIN EĞİLİMLERİ	
4. 1990'larda İnsan Hakları: Sorunlar ve Yönelimler.....	173
Liberal Yeniden Doğuş: Sosyal Haklarda Gerileme	179
İnsan Hakları Evrensel mi?.....	194
Ulus-Devletin Krizi: Azınlık Haklarının Yükselişi.....	214
Sonuç	235
5. Evrensellik/Kültürel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları...239	
Yükselen Milliyetçilik ve İnsan Hakları.....	239
İnsan Haklarında Postmodern Yansımalar	249
İslam ve İnsan Hakları	259
Kültürel Milliyetçiliğin Ötesine.....	275
6. Globalleşme, İnsan Hakları ve Azınlıklar	287
Ulus-Devletin Tarihinde Azınlıklar.....	290
90'lı Yıllarda Azınlık Politikaları.....	313
7. Gelişme Hakkı: "Ekonomik Kalkınma"dan "İnsan	
Hakları Temelinde Gelişme"ye	346
Gelişme Hakkının Ekonomik-Politik Tarihsel	
Temelleri	348
Gelişme Hakkının Uluslararası Hukuktaki	
Kaynakları.....	364
Gelişme Hakkının Hukuksal Niteliği Üzerine	
Uluslararası Tartışma.....	376
90'ların Eğilimi	391
Sonuç	406

ÖNSÖZ

Bu kitap, 90'lı yıllarda yazdığım çeşitli dergilerde yayınlanan makalelerin ve bazı bilimsel toplantılara sunduğum bildiri metinlerinin bir araya gelmesinden oluşuyor. Derlemede yer alan yazıların ortak bir konusu var. Bu da, en genel ifadeyle, 90'lı yıllarda insan haklarının uluslararası ekonomik-politik boyutlarının çeşitli bakımlardan irdelenmesi. Uluslararası insan hakları politikalarını eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmeye çalışmak, yazıların ortak çabası.

Bu kitapla bir araya gelen yazılar, 90'lı yıllarda yükselen insan hakları söyleminin temellerini araştırma ihtiyacından doğdu. 1993-1999 yılları arasında yazılan makalelerin her biri belirli bir konu üzerinde odaklanmakla birlikte, birbirini tamamlayan bir nitelik de taşıyorlar. Yazılar, kendi kapsamları çerçevesinde, insan haklarının 90'lı yılların dünya politikasındaki yerini ve evrim çizgisini tespit etmeye çalışıyorlar. İnsan hakları kavramının ve uluslararası insan hakları politikalarının teorik ve pratik sorun alanlarını tartışmayı ise, her şeyden önce insan hakları

mücadelesinin bir ihtiyacı ve bu mücadelenin geliştirilebilmesinin bir önkoşulu olarak ele alıyorlar.

Derlemede yer alan yazıların ilk bölümü, uluslararası ilişkiler sisteminin yeniden yapılandırılmasına yönelik politikalar bağlamında insan hakları konusunu işliyor. Bu bağlamda, *Yeni Müdahalecilik ve İnsan Hakları* (TODAİE tarafından Aralık 1999'da düzenlenen Uluslararası Politikada İnsan Hakları Sempozyumu'na sunulan bildiri) başlıklı yazı, uluslararası bağımlılık ilişkilerine yeni bir çerçeve kazandırılmasını amaçlayan günümüzdeki müdahale sürecinin insan hakları kavramı ile ilişkilendirilen çeşitli boyutlarını genel olarak ele alıyor. *"İnsani Müdahale": Emperyalist Yayılmanın Etik Mazereti* (Türk Sosyal Bilimler Derneği'nce Kasım 1999'da düzenlenen 6. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne sunulan bildiri) başlıklı çalışma, bu müdahalelerden "insani" amaçlı olarak sunulan 'askeri müdahaleler' üzerinde yoğunlaşıyor ve emperyalizmin yeni yayılcılık siyasetini işliyor. *Globalizmin İdeolojik Hegemonyası: Yanılsamalar* (Amme İdaresi Dergisi, Cilt 32/3, Eylül 1999) başlıklı makale ise, globalleşme ideolojisinin tezlerinin genel bir eleştirisini yapmayı ve insan hakları kavramının yeni uluslararasılaşma sürecinde oynadığı tarihsel rolü ortaya koymayı amaçlıyor.

Kitabın ikinci bölümünde yer alan yazılar ise, 1990'lı yılların siyasal ikliminin insan hakları kuramına olan yansımaları üzerinde odaklanıyor. *1990'larda İnsan Hakları: Sorunlar ve Yönelimler* (İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 15, 1993) başlıklı çalışma, son yıllarda insan hakları kuramı ve politikalarında görülen eğilimlerin genel bir çerçevesini çizmeye çalışıyor. *Evrensellik/Kültürel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları* (Birikim, Sayı 65, Eylül 1994) başlıklı makale, milliyetçiliğin ve dinsel siyasal akımların insan haklarına olan etkilerini konu alıyor ve gerek bu yaklaşımların, gerek Avrupamerkezli insan hakları bakış açıla-

rının gerçekten evrensel bir insan hakları tasarımı bakımından taşıdığı zaafı ortaya koymayı amaçlıyor. Globalleşme, *İnsan Hakları ve Azınlıklar* (Birikim, Sayı 74, Haziran 1995) başlıklı yazı, azınlık politikalarının ulus-devletler tarihinde oynadığı rolden yola çıkarak, günümüzün egemen azınlık hakları politikalarını dünya sisteminin yeniden yapılanma süreci bağlamında analiz etmeye çalışıyor. *Gelişme Hakkı: "Ekonomik Kalkınma"dan "İnsan Hakları Temelinde Gelişme"ye* (TODAİE tarafından Aralık 1998'de düzenlenen Türkiye'de İnsan Hakları Konferansı'na sunulan bildiri) başlıklı çalışma ise, gelişme ideolojisinin dönüşümüne paralel olarak, gelişme hakkının 1970'lerden günümüze evrim sürecini konu alıyor.

Bu kitapta yer alan çalışmaların her birine son noktayı koyduktan sonra, insan hakları ve "yeni dünya düzeni" ilişkisi üzerine "daha çalışılacak çok konu var" duygusu, bu kitabın "tamamlanmasından" sonra da varlığını sürdürmeye devam ediyor. Egemen uluslararası politikaların insan haklarını tahrip eden sonuçlarının önümüzdeki dönemde daha da fazla ortaya çıkmasıyla, konu üzerindeki tartışmaların bundan sonra da çeşitli ulusal ve uluslararası platformlarda geliştirilerek sürdürüleceği açıktır. Bu kitap ise, Türkiye'deki insan hakları savunucularının tartışmalarına bir boyut katabildiği ölçüde amacına ulaşmış sayılacak. Kitabın alacağı eleştiriler ise, yeniden düşünmek ve gelecekteki çalışmalarda düşüncelerimi geliştirmek için bulunmaz bir katkı sağlayacak.

Makaleleri yazdığım süreçte düşüncelerimi muhakeme etmemi cömert tartışmalarıyla güçlendiren arkadaşlarıma sonsuz teşekkürü bir borç biliyorum. Onların teşviki ve verdiği cesaret olmasaydı, bu kitap da ortaya çıkmazdı.

Şubat 2000

YENİ MÜDAHALECİLİK ve İNSAN HAKLARI*

90'lı yıllarda uluslararası alanda yeni bir müdahalecilik süreci uygulamaya girmiştir. Bu süreç, ulus-devletlerin egemenlik alanlarına çeşitli biçimlerde karışılmasında kendini göstermektedir. Müdahaleler, devletlerin içişleri alanında sayılan ekonomik politikaların belirlenmesi, devlet yapılarının düzenlenmesi, kamusal politikaların yeniden oluşturulması gibi alanlarda ortaya çıktığı gibi, askeri bir boyut da taşıyabilmektedir.¹ Kuşkusuz, uluslararası ilişkiler tarihinde bu tür müdahaleler yeni de-

* Bu makale, TODAİE tarafından 22-23 Aralık 1999 tarihlerinde düzenlenen "Uluslararası Politikada İnsan Hakları Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

1 Bu çalışmada müdahale kavramı, yalnız askeri müdahaleleri kapsayan dar ve geleneksel bakış açısıyla değil, devletlerin iç düzenlerine etki eden ve bağımsızlıklarını sınırlandıran çeşitli diğer dolaylı karışma yollarını da içerecek biçimde geniş anlamıyla ele alınmıştır. Uluslararası hukukta geleneksel anlamda müdahale kavramı, bir devletin ya da devletler topluluğunun diğer bir devlete karşı güç kullanmasını ya da güç kullanma tehdidinde bulunmasını ifade etmektedir. Ancak müdahale kavramına oldukça sınırlı bir biçimde yaklaşan bu bakış açısı, devletlerin politik iradelerini belirleyen diğer karışma biçimlerini ihmal ettiğinden uluslararası ilişkile-

ğildir, uluslararası ilişkilerin tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Günümüzdeki müdahale sürecine "yeni" niteliğini kazandıran belirleyici olgu ise, 90'lı yıllarla birlikte uluslararası sistemde yaşanan köklü dönüşümlere paralel olarak yoğunlaşan müdahalelerin amaçları ve biçimlerindeki değişen özelliklerden ileri gelmektedir.

Uluslararası alanda müdahale kavramının ortaya çıkışı gibi, müdahale yasağının doğuşunun ardında da uluslararası sistemin eşitsiz doğası belirleyici etken olmuştur. Uluslararası sistem, görünürde eşit ve bağımsız ulus-devletlerden oluşmaktadır, ancak bu eşitlik ve bağımsızlık niteliklerinin kırılганlığı da kendini öncelikle müdahale pratiklerinde dışa vurmuştur. Klasik sömürgecilik döneminde askeri müdahalelerle sömürgeleştirilen bölgelerin coğrafyası genişletilmiş, 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren kabul edilen müdahale yasağı ilkesi ise yeni kurulan bağımsız devletlere ekonomik ve politik müdahaleleri engellememiştir. Klasik sömürgecilik sisteminin tasfiyesinin en önemli sonuçlarından biri, fetih ve açık işgal siyasetinin sona ermesi, yani askeri müdahale uygulamasından vazgeçilmesidir. Ne var ki, bu durumun istisnaları da yok değildir, özellikle ABD'nin 20. yüzyılın ikinci yarısında Latin Amerika'dan Vietnam'a uzanan askeri müdahaleleri bu olgunun örnekleridir. Yine de, 2. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası bağımlılık ilişkilerinin genel ilkesi, bağımlılığın askeri gücün doğrudan ve açık kullanımından çok, ekonomik ve politik alandaki daha dolaylı müdahale araçları aracılığıyla sağlanması olmuştur.

rin doğasını kavramayı da zorlaştırmaktadır. Oysa bir devlete karşı güç kullanılması ve güç kullanma tehdidinde bulunulması ile ekonomik, politik, hukuksal çeşitli diğer baskı araçları arasında genellikle bir süreklilik ve amaç birliği vardır. Bu nedenle, müdahale kavramını geniş anlamda ele almak ve bir devletin egemenlik alanına dolaylı-dolaysız her türden karışmayı müdahale kavramı kapsamında değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir.

90'lı yıllarda uygulamaya giren yeni müdahale süreci de, uluslararası sistemdeki eşitsizlik olgusundan kaynaklanmakta, dahası bu eşitsizliği derinleştirmektedir. Her şeyden önce, müdahaleci devletler ile müdahalelere uğrayan devletler eşitsiz uluslararası sistem çerçevesinde saflaşmaktadırlar: Müdahalelerin daimi failleri dünya sistemindeki egemen Kuzeyli devletler ve Kuzey'den yönlendirilen uluslararası kuruluşlar, müdahalelere maruz kalanlar ise Güneyli devletlerdir. Yeni müdahaleciliğin "globalleşme" adı altında dünyaya yayılması amaçlanan neo-liberal politikalar temelinde gündeme gelişi ise, uluslararası sistemdeki eşitsizliği ağırlaştıran sonuçlar içermektedir. Bu politikalar, bir yandan dünya çapında mülksüz kesimleri çoğaltmakta, gelir dağılımındaki uçurumu genişletmekte ve yoksulluğu derinleştirmekte, diğer yandan dünyanın güçlü ve zayıf ülkeleri arasındaki farkı açmaktadır. Her ne kadar, neo-liberal "globalleşme" süreci, ekonominin uluslararasılaşmasıyla kendiliğinden ortaya çıkan bir süreç gibi sunulsa da, gerçekte sermayenin birikim oranlarında 70'lerden itibaren ortaya çıkan tıkanıklığı aşmak amacıyla uluslararası sermayenin öncülüğünde iradi olarak uygulamaya konan bir programdır. İçinde yaşadığımız süreçte Güneyli devletlere uygulanan ekonomik ve politik müdahalelerin içerikleri de neo-liberal globalleştirmenin bizzat bu müdahaleler aracılığıyla Güney'de yürürlüğe girdiğini ortaya koymaktadır.

Günümüzde Güneyli devletlere yönelik müdahaleler, sınırsız bir piyasa sisteminin dünya çapında evrenselleştirilmesi amacıyla yönelmektedir. Müdahalelerle Güneyli devletlerin ekonomide liberalleşmeleri ve dışa açılmaları, devlet yapılarını ise uluslararası sermayenin sınırsız özgürlüğünü sağlayacak biçimde yeniden yapılandırmaları empoze edilmektedir. Bu amaçlara ulaşmak üzere kullanılan müdahale araçları, 'yeni-sömürgecilik' olarak karakterize edilen ve 2. Dünya Savaşı sonrasında geçerli

olan sistemin araçlarıyla özünde bir süreklilik taşımaktadır. Borç ilişkileri aracılığıyla bağımlı ülkelere belirli ekonomik ve politik koşullar dayatılmaya devam etmekte, "teknik işbirliği" ve "yardım" gibi kavramlar bağımlılık ilişkilerinin geliştirilmesinde günümüzde de belirleyici bir önem taşımayı sürdürmektedirler. Ne var ki, günümüzde bu araçların uygulanış biçiminde bazı değişimler de göze çarpmaktadır: Her şeyden önce bugün bu gibi bağımlılaştırma yöntem ve araçları, Güneyli devletlerin neo-liberal politikalar doğrultusunda dönüşümlerini hedeflemekte ve sistematik, genel ve yoğun bir uygulama alanı bulmaktadır. Bir başka deyişle, 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde az gelişmiş devletlerin kalkınmacı temellerde biçimlendirilmesi amacıyla kullanılmış olan bağımlılaştırma mekanizmaları, günümüzde bizzat bu ülkelerdeki kurumlaşmış "kalkınmacı" devlet modelinin tasfiyesine yönelmektedir. Öte yandan, Güneyli devletlere politika empoze edilmesi sürecine, Kuzeyli devletlerin yanı sıra hükümetlerarası kuruluşlar, uluslararası mali kurumlar ve çoktarafli bankaların da daha aktif bir biçimde katılmaya başladıkları gözlenmektedir. Bu olguyu, uluslararası alandaki iktidar ilişkilerinin değişen doğasının bir yansıması olarak da değerlendirmek mümkündür. Ulus-devletlerin egemenliklerinin sınırlandırılması sürecine, uluslararası kuruluşların egemenliklerinin yoğunlaşması eşlik etmektedir. Bu anlamda, günümüzün uluslararası bağımlılık ilişkilerinin ayırt edici karakteristiklerinden biri, Güneyli devletlerin uluslarüstü kurumlara olan bağımlılığının gelişmesidir. Uluslararası kuruluşların artan iktidarlarını, askeri müdahale süreçlerinde de görmek mümkündür. Bosna ve Kosova müdahaleleri ertesinde kurulan uluslararası vesayet rejimleri, uluslararası örgütlerin politik iktidarı da paylaşmaya başlamalarının ilk örnekleridir. Ne var ki, adil olmayan bir uluslararası sistemde, uluslararası kurumların tarafsız olmadıklarını, dünyanın belli birkaç hegemonik gücünü

oluşturan devletlerin çıkarları temelinde biçimlendiklerini belirtmeye gerek yoktur. İçinde yaşadığımız dönemde ABD'nin dünya sisteminde yeniden rakipsiz biçimde güçlenen hegemonyasının hükümetlerarası kuruluşların yapılanmalarına ve politikalarına da doğrudan yansıdığı kuşkusuzdur.

90'ların müdahale pratiğinin önemli özelliklerinden birini, askeri müdahalelerin yoğunlaşması oluşturmaktadır. Son yıllar, Irak'tan Somali'ye, Bosna'dan Kosova'ya bir dizi askeri müdahaleye tanık olmuştur. 90'larda askeri müdahalelerin bir yandan sayıları artmış, diğer yandan alanı bütün dünyaya yayılmış; böylelikle askeri müdahaleler klasik sömürgeciliğin tasfiyesinden sonra ilk kez son on yılda yeniden yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Askeri müdahalelerin gelişmesinde Sovyetler Birliği'nin yıkılışının belirleyici etkisini gözardı etmek mümkün değildir. Sovyet caydırıcılığının ortadan kalkması, ABD önderliğinde dünyanın yeniden paylaşılmasına yönelik askeri müdahaleleri gündeme getirmiştir. Bu olgu ise, emperyalizmin yeniden yapılanma sürecine girdiği günümüzde, yalnız neo-liberal ilkeler temelinde dünya ekonomisinin ve devlet yapılarının yeniden biçimlendirilmesi amacıyla yetinilmediğini, işgal ve fetih siyasetinin canlandırılarak dünyanın toprak bakımından da yeniden paylaşılması iradesiyle hareket edildiğini ortaya koymaktadır. Bu sürecin gelişmesinin en önemli sonucu ise, 1945 sonrası dünya sisteminin Üçüncü Dünya devletlerine tanıdığı biçimsel politik bağımsızlıkların da artık tehdit edilmeye başlanmasıdır.

90'ların müdahaleciliğinin yeni özellikleri, uluslararası sömürü sisteminin yeniden yapılanması anlamında "yeniden sömürgeleştirme" sürecinin yaşanmaya başladığının da göstergeleridir. Bu süreç, bir yandan dünyanın yoksul Güneyli halklarını yeni bir uluslararası sömürgecilik sistemi içine yerleştirmeyi hedeflerken, diğer yandan dünya çapında yeni bir büyük prole-

terleştirme dalgasını da beraberinde getirmektedir. Kuşkusuz, bu süreç henüz tamamlanmamıştır, ancak 90'larda yeni bir dönemin açıldığının da önemsiz sayılamayacak işaretleri vardır. Sömürgeciliğin 21. yüzyıldaki muhtemel modelini bugünden ortaya koyabilmek mümkün olmasa da, özellikle son on yılda yaşanan gelişmelere bakarak kurulması amaçlanan yeni modelin klasik sömürgecilik ve yeni-sömürgecilik olarak sınıflandırılan sistemlerden farklı bir model olacağını öngörmek mümkündür. Yaşanan gelişmeleri, eski klasik sömürgecilik sistemine aynen bir geri dönüş eğiliminin varlığı biçiminde yorumlamak mümkün olmadığı gibi, 2. Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni-sömürgecilik ilişkilerinde hiçbir değişikliğin olmadığı biçiminde değerlendirmek de doğru görünmemektedir. Bu her iki tecrübe edilmiş modelin bazı özelliklerinin 21. yüzyılda da süregelmesi söz konusu olsa da, 90'lı yıllarla birlikte içine girilen yeni dönemi kendi tarihsel özellikleri içinde ele almak daha doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir. Yeniden sömürgeleştirme sürecini bütün boyutlarıyla ele almak, bu çalışmanın çerçevesini, amacını ve iddiasını aşmaktadır. Çalışma, yeni müdahale sürecinin yalnız insan hakları kavramına dayanan boyutlarını ortaya koyabilmek amacıyla tasarlanmıştır. Ancak bu boyutlar da uluslararası sistemde günümüzde yaşanan değişimlerin genel doğrultularından bağımsız olmadığı gibi, uluslararası sömürü sisteminin yeniden yapılanma sürecinin unsurları olarak gündeme gelmektedirler. İnsan hakları kavramına dayalı müdahale sürecinin bu çalışmada belirlenen boyutları, uluslararası bağımlılık ilişkilerinde günümüzde ortaya çıkan değişimlerin bütün özelliklerini yansıtmamakla birlikte, kimi ipuçlarını vermesi açısından anlamlı görünmektedir. Aşağıda öncelikle insan hakları kavramının uluslararası sistemin yeniden yapılanması sürecindeki genel anlamı üzerinde durulacak, daha sonra ise insan haklarına dayanan müdahalelerin çeşitli boyutları ve biçimleri ele alınacaktır.

İnsan Haklarına Dayalı Müdahale Süreci

İçinde yaşadığımız dönemde insan haklarının artan bir önem kazandığı görülmektedir. Bu önemin bir boyutu, neo-liberal globalleşmenin etik temeli olarak insan hakları kavramının meşrulaştırıcı işlevinden ileri gelmektedir. Ulus-devletlerden oluşan bir uluslararası sistemden politik iktidarın uluslararası kurumlarda toplandığı bir global sisteme geçiş, ulus-devlet egemenliklerinin zayıflatılmasını gerektirmektedir. Bu süreçte ise, ulus-devletlerin insan hakları ihlalleri gerekçe gösterilerek, insan haklarının uluslararası niteliğine yapılan vurgu artmıştır. Bu vurgudan beklenen amaç, ulus-devletlerin egemenlik haklarının törpülenmesi ve sınırlanmasına ahlaki bir boyut kazandırabilmektir. Bu durum ise, sömürgeciliğin tarihinden beri sömürgecilerin "ahlaki" gerekçeler göstererek yayılmaları gerçeği ile uyumludur. Yeni bir yayılma ve paylaşma süreci yaşanan günümüzde, sömürgecilik bu kez "insan hakları" kavramıyla meşruiyet ihtiyacını karşılayarak kendine "insani" bir yüz takınmaya çalışmaktadır.

Günümüzde ulus-devletlerin egemenlik alanlarına çeşitli biçimlerde karışılırken insan hakları ihlalleri dayanak alınmakta ve müdahaleler, insan haklarının devletlerin iç egemenlik alanında kalan bir konu olmadığı, "uluslararası topluluğu" ilgilendirdiği düşüncesiyle savunulmaktadır. Kuşkusuz, insan hakları ulus-devletlerin egemenlik alanına terk edilmemelidir, ancak bu kavramın rolü ve işlevi içinde yaşanan tarihsel koşullar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Böyle bakıldığında ise, insan hakları kavramının özellikle neo-liberalizmin egemenliğini kurduğu 80'li yıllardan itibaren yükseldiği ve globalleşme politikalarının içinde önemli bir unsur oluşturduğu görülmektedir. İnsan hakları, 1945'ten bu yana uluslararasılaşma sürecinin boyutlarından biri olmuştur, ancak bu sürecin hızlandığı 90'lar bu kavramın önceki dönemlerle kıyaslanamaz bir önem kazanmasını

da beraberinde getirmiştir. Günümüzde bu kavram, biçimsel olarak egemenlikleri ve bağımsızlıkları tanınan devletlerin manipülasyonunda yoğun biçimde kullanılmaya başlamıştır. İnsan haklarına dayanılarak, müdahale yasağı, eşitlik, bağımsızlık, egemenlik, self-determinasyon gibi, dekolonizasyonla birlikte uluslararası hukukun 1945 sonrasında gelişen ilkeleri çiğnenmektedir. İnsan hakları kavramına da, bu ilkelerin çiğnenmesini ve yeni-sömürge halkların politik egemenliklerinin geri alınarak global iktidara tabi olmalarını meşrulaştırmak amacıyla başvurulmakta ve bu kavrama globalleşen hukukun vitrinini oluşturma işlevi biçilmektedir.

İnsan hakları kavramı ile neo-liberal globalleşme arasındaki ilişki aynı zamanda yapısal bir nitelik de taşımaktadır. Bu ilişki, globalleşmenin dünyaya yayılmasını amaçladığı 'ekonomik liberalizmin' politik yapısını 'liberal demokrasi' modelinin oluşturmamasından ileri gelmektedir. 'Özel mülkiyet hakkı'nın temelini oluşturduğu mevcut insan hakları kavrayışı ise, bu modelin başlıca unsurlarından biridir. Kuşkusuz, insan hakları kavramı kapitalizmin tarihi içinde gelişmiş, emekçilerin sosyal ve politik hakları, halkların hakları gibi bir dizi hak türüyle 18. yüzyılın insan hakları standardının sınırları dışına taşmıştır. Ne var ki, 80'lerle birlikte gündeme giren neo-liberal politikalar insan haklarının kategorileri arasında bir seçiciliği de beraberinde getirmiş, bunun sonucu olarak çalışanların sosyal hakları ve halkların hakları terk edilmiş, insan hakları piyasa sisteminin işlemesi bakımından zorunlu görülen ve mülkiyet hakkı temelinde biçimlenen bireysel haklara indirgenmiştir. Günümüzde insan haklarının egemen bir kavram haline getirilişi, insan haklarının bu kavrayışına dayanmaktadır. Bu kavrayışın gayrimeşruiyeti gösterilemediği ve insan hakları üzerinde bir anlam mücadelesi sözkonusu olmadığı için, "insan hakları" kavramının globalleşme sürecini "meşrulaştırması" da mümkün olabilmektedir.

90'lı yıllarda insan hakları kavramı, egemen Kuzeyli devletler, kurumlar ve uluslararası sermaye tarafından yoğun biçimde içselleştirilme sürecine girmiştir. Bu olgunun arkasındaki temel etken, globalleşme politikaları ile dünyanın tek bir piyasa haline getirilmesinin global bir siyasal sistemi de zorunlu kılmasıdır. Bir başka deyişle, global piyasanın güvenli ve istikrarlı bir biçimde işlemesi, liberal demokrasinin dünyaya yayılmasını gerektirmektedir. Bu durum, piyasa sisteminin ancak belirli kuralara tabi olarak işleyebileceği, yasal düzenlemelere ihtiyaç duyduğu, bu anlamda "hukuk devleti"ni gerektirdiği biçiminde liberal düşünürlerce savunulan görüşlerle uyumludur. Ne var ki, liberal demokrasinin tarihi, "devletin piyasaya müdahale etmesi" biçiminde liberallerce savunulan bu "serbest" modelin aslında devletin piyasa sisteminin işleyebilmesi için aktif müdahalesini gerektirdiğini de göstermiştir. Bugün yaşanan yoğun müdahaleciliğin temelinde de liberal demokrasinin bu niteliği yatmaktadır. Devletin müdahalesi, piyasa sistemini güvenceye alma amacına yönelmekte ve belirli bir egemen sınıfın çıkarlarını koruma temelinde şekillenmektedir. 90'lı yıllarda ivme kazanan Güney'e "insan hakları" temelinde müdahale süreci de, Güneyli devletlerin liberal "demokratik" bir yapıya kavuşmalarını hedeflemektedir. Bu sistemin işleyebilmesi ise, Güney'de geniş yığınları baskı altında tutabilecek otoriter yönetimleri gerektirmektedir. Güney'de 80'lerden bu yana devreye giren biçimsel "demokratikleşme" süreçlerinin gerçekte imajları tazelenmiş yeni otoriter rejimleri beraberinde getirmesi, tarihte olduğu gibi bugün de demokrasinin liberalizm için gerçekte bir efsaneden ibaret olduğunu ortaya koymaya yetmektedir.

Günümüzde Kuzeyli devletler ve kurumların Güney'e insan hakları kavramına dayanan müdahale süreci çeşitli boyutlar içermektedir. Bu müdahalelerde sistematik olarak Güneyli devletlerin neo-liberal ilkeler temelinde yeniden yapılanması, Gü-

ney'in Kuzey'e bağımlılık oranının artırılması, yoksul ülkelerden kaynak transferinin çoğaltılması, Güneyli devletlerin politik iktidarlarının sınırlandırılması ve giderek iktidarın belirli Kuzeyli merkezlerde toplanması amaçlanmaktadır. Aşağıda Güney'e "insan haklarına dayalı" yeni müdahale sürecinin boyutları ve biçimleri ele alınmaktadır.

Politik Müdahale

Güneyli devletlere politik müdahale, ekonomik müdahale sürecinden bağımsız değildir. Bugün bu ülkelere artan politik baskıların genel amacı, neo-liberal ekonomi temelinde devletin yeniden yapılandırılmasıdır. 1945 sonrasında yeterli sermaye birikimine sahip olmayan ve kendi öz dinamikleriyle gelişemeyen yeni-sömürge devletler, dışa bağımlı kapitalistleştirme sürecinde emperyalizmin yerel bir baskı aracı olarak örgütlenmişler ve "teknik yardım" aracıyla da bürokrasilerini yardım verenlerin istekleri doğrultusunda yapılandırmışlardır. Ne var ki, 90'lara kadar süregelen bu politik yapıların günümüzde yeni bir formasyona sokulması ihtiyacı, yeni bir genel, açık, sistematik politik müdahale sürecini başlatmıştır. Eski yapının tasfiye edilmesi ve reformdan geçirilmesi için politik müdahale sürecinde ise, insan hakları ile bağlantılı iki temel müdahale aracı ortaya çıkmaktadır: Bunlardan biri, ekonomik yardımın (borçların) insan hakları ihlalleri gerekçe gösterilerek kesilebilmesidir. İkinci araç ise, "insan hakları alanında yardım"dır.

Yardımanın (Borcun) "İnsan Hakları" Koşuluna Bağlı Tutulması

Güneyli devletlere borç arzının insan haklarına saygı koşuluna bağlı tutulması, ekonomileri dışa bağımlı devletlerin manipülasyonunda önemli rol oynamaktadır. Bu araç sayesinde, borç kısırdöngüsüne hapsedilmiş ülkelerin "insan hakları" adına kendilerine dayatılan neo-liberal reformları gerçekleştirmeleri

sağlanmaktadır. Borcun, politik reformların gerçekleştirilmesi şartıyla verilmesi, "politik koşulluluk" (*political conditionality*) kavramıyla ifade edilmektedir. Bu kavramın yükselişi, 90'lı yıllarda Üçüncü Dünya'da "ekonomik kalkınma" hedefinin gözden düşerek "politik gelişme" kavramının önem kazanmasına, yani gelişme paradigmasının değişimine paraleldir. Politik koşulluluk kavramıyla anlatılmak istenen, yardım verenlerin yardım alan devletlerin politik ortamını değiştirmek amacıyla yardımı koşula bağlı tutmalarıdır. Bu kavramın içeriği ise, öncelikle demokrasi kavramıyla doldurulmaktadır. Bu, Üçüncü Dünya'da "demokratik gelişme"nin sağlanması için gerekli görülmektedir. Demokrasi kavramına eşlik eden başlıca kavramlar ise, insan hakları, hukuk devleti, iyi yönetme ve şeffaflıktır. Bu ilkeler, "gelişmekte olan" devletlerin yeniden yapılanmasının yöneldiği hedefler olarak gösterilmektedir. Bu ilkeler temelinde politik koşulluluk, 90'lardan bu yana bir Kuzey stratejisi olarak yardım (borç) alan ülkelere dayatılmaya başlamıştır. ABD öncülüğünde başlatılan bu strateji, Avrupa Birliği, Japonya, Kanada, İskandinav ülkeleri gibi gelişmiş kapitalist devletlerce ortak biçimde uygulanmaktadır.

Yardımanın insan hakları koşuluna bağlı tutulması, 70'li yıllarda derinleşen ekonomik krize bağlı olarak Üçüncü Dünya'da ekonomik kalkınma politikalarından vazgeçilmesiyle başlamıştır. İlk kez ABD, 1974 yılından itibaren Dış Yardım Yasasında yaptığı değişikliklerle ekonomik yardımı ve güvenlik yardımını insan hakları koşuluna bağlı tutmuştur.² Amerikan

2 ABD Dış Yardım Yasasının 116. Maddesindeki değişiklik ("Harkin değişikliği", 1974), ekonomik yardımın insan haklarının şiddetli ihlallerinin ortaya çıktığı ülkelere verilmesini engellemektedir. Bu Yasanın 502B maddesinde 1978 yılında yapılan değişiklik ise, güvenlik yardımının sürekli ve şiddetli olarak insan haklarını ihlal eden hükümetlere, bu tür bir yardım için "istisnai koşullar olmadıkça" verilmeyeceği hükmünü getirmektedir. Bu yasa ve uygulaması hakkında bkz. David P. Forsythe, "Congress and Human Rights in the U.S. Foreign Policy: The Fate of General Legislation", *Human Rights Quarterly*, Vol. 9/3, August 1987, s. 382-404.

yatırımcılarının ve USAID'in (ABD Uluslararası Gelişme Ajansı) de desteğini alan bu uygulama, bazı Üçüncü Dünya devletlerine kalkınma ve gıda yardımlarının kesilmesinde kullanıldığı gibi, askeri yardımların da değişen stratejik önceliklere ve çeşitli çıkarlara göre verilir verilmemesinde rol oynamıştır. ABD'nin ulusal politikası, uluslararası mali kuruluşların borç programlarını da etkilemiş ve borç talebinde bulunan bazı ülkelere karşı ABD ret oyu kullanmıştır.³ Ne var ki, ABD'nin uygulaması, daima seçiciliğe dayanmış ve çifte standartlı bir nitelik taşımıştır. Örneğin, Şili, Endonezya gibi Üçüncü Dünya diktatörlüklerine yardımda insan hakları koşullarını dikkate almamış, ancak Nikaragua gibi sosyalizme geçen ülkelere ekonomik yaptırımların uygulanmasında "insan hakları ihlallerine" dayanmıştır. Kısacası, 1970'lerin ortalarından 90'lara kadar insan hakları koşulu, bir yandan ABD'nin yeni-sömürge devletlere akıttığı resmi yardımları kesmesinde ve bu tehdit altındaki devletlerin politik manipülasyonunda işlev görürken, diğer yandan sosyalist ve sol eğilimli hükümetlere karşı ekonomik yaptırımın bir aracı olmuştur.

ABD'nin 70'li yıllarda başlattığı yardımı "insan hakları koşulu"na bağlı tutan uygulamalar, 80'ler boyunca yayılmış ve 90'larla birlikte bütün gelişmiş kapitalist devletlerce kabul edilerek Üçüncü Dünya'ya yönelik genelleşen bir politika niteliğine kavuşmuştur. Bu politika, bir yandan yardım veren devletlerin yardım alan devletlerle yaptıkları ikili anlaşmalarla hayata geçerken, diğer yandan uluslararası mali kurumlar ve çoktarafli bankalarca borç batağına saplanan bütün Güneyli ülkelere dayatılmaktadır. Dünya Bankası gibi uluslararası mali kuruluşlar, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası gibi çoktarafli bankalar da "insan hakları"nı borcun bir şartı olarak ileri sürmektedirler. Bu değişim, kendilerini politik meselelerle ilgi-

3 ABD tarafından kredi talebi reddedilen ülkelerin çeşitli yıllardaki listeleri hakkında bkz. *a.k.*, s. 391-2.

lenmeyen, yalnız ekonomik amaçlar güden kurumlar olarak tanımlayan uluslararası mali kurumların 90'larla birlikte "insan hakları"nı gündemlerine alarak artık mali işlemlerini açıkça politik müdahalenin bir aracı haline getirdiklerini de göstermektedir. Bu süreçte, Dünya Bankası "uluslararası barış ve güvenliğin korunması" amacıyla Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararları doğrultusunda bazı ülkelere yönelik kredilerini keserken, politik hakların ihlalinin "doğrudan ekonomik sonuçları olduğu için" Bankayı ilgilendirdiğini açıklamaktadır.⁴ Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası ise, kredi politikaları ve işlemlerinde "insan hakları" boyutuna verdiği önemi açıkça ilan ettiği gibi, borç alan ülkelerin insan hakları koşullarını gözden geçirmek amacıyla politik bir birim de kurmuş bulunmaktadır.⁵ Bütün bu gelişmeler, Güney'in sömürsünde yoğun bir araç olarak kullanılan borç ilişkilerinin, aynı zamanda politik sonuçları da olduğunu ve biziatihi borçlarla dayatılan şartlar aracılığıyla Güney'de devletin yeniden yapılandırıldığını ortaya koymaktadır.

Güney'de devletin yeniden yapılandırılması, 80'lerden itibaren devreye giren neo-liberal "yapısal uyum programları" aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu programlar, verilen borçların karşılığında devletlerin uygulamaları gereken politikaları belirlemede ve borçların geri ödenmesi için kaynak yaratacak pek çok önlem içermektedir: Özelleştirmeler, kamusal harcamaların kısılması, ücretlerin düşürülmesi, vergi sistemlerinin reformu ve

4 Bkz. Christian Theobald, "The World Bank: Good Governance and the New Institutional Economics", *Law and State*, Vol. 59/60, 1999, s. 32. Dünya Bankası, 1998 yılında ilk kez insan hakları ile ilgili bir rapor da yayınlamıştır. Bkz. World Bank, *Development and Human Rights: The Role of the World Bank*, 1998.

5 Nicholas H. Moller, "The World Bank: Human Rights, Democracy and Governance", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 15/1, 1997, s. 28-9; David Gillies, "Human Rights, Governance and Democracy: The World Bank's Problem Frontiers", *a.k.*, Vol. 11/1, 1993, s. 8-9.

devalüasyon gibi radikal önlemler, Güneyli ülkelerin bütçelerinin yarısına ulaşan faiz borçlarını karşılamada işlevseldir. Ancak, uyum programlarının tek hedefi bundan ibaret değildir. Güney'de neo-liberal globalleşme doğrultusunda devlet aygıtının dönüşümüne yönelik politik reformlar da içererek, kalkınmacı temellerde gelişen Üçüncü Dünya devletini tasfiye etmeyi amaçlamaktadır. Yapısal uyum programlarının politik boyutunu ifade eden "iyi yönetme" ilkesinin, Üçüncü Dünya'da yolsuzluklara bulaşan, insan haklarını ihlal eden diktatörlüklerin "kötü yönetimlerinin" ortadan kaldırılmasına ve demokratikleşmeye yöneldiği ileri sürülmektedir. Ne var ki, asıl amaç Güney'de uluslararası sermayenin dolaşımına ve yatırımına elverişli en istikrarlı koşulları sağlamaktır. Bu amaç, "iyi yönetme" kavramının "şeffaflık" ilkesinde de açığa çıkmaktadır. Güneyli devletlerin şeffaf bir yapıya kavuşmasında güdülen amaç, özel sektörün etkinliğine uygun şartların yaratılmasıdır. Özel sektör içinde de, yabancı sermayenin etkinliği önem taşımaktadır. Güney'de şeffaf bir yönetim, ulusal iktidarların ekonomik ve mali politikalarının aleni, dolayısıyla kontrol edilebilir olması anlamına gelmektedir. Bundan amaçlanan ise, ulusal ekonomilerin yönetiminin ulusal iktidarlardan bağımsızlaşarak kontrolün IMF gibi uluslararası mali kurumlara geçmesi ve ülkelerin uluslararası mali sermaye sahipleri ve kurumlarına daha fazla bağımlılaştırılmasıdır.

Yapısal uyum programlarının politik boyutunu ifade eden "iyi yönetme" ilkesinin unsurlarından biri insan hakları koşulu-
dur. Güneyli ülkelere karşı 90'larla birlikte genelleşen bir politika haline gelen borcun insan hakları koşuluna bağlı tutulması da yapısal uyum programlarının uygulanması amacından bağımsız değildir. Borcun ancak belirli politik koşulların yerine getirilmesi karşılığında verilmesi, bir yandan Güneyli devletlere verilen resmi yardımların azaltılarak borç ilişkilerinin özelleş-

tirilmesine katkıda bulunmakta, diğer yandan ekonomileri dış borca bağımlı devletleri yeniden yapılanma programlarını uygulamaya zorlamaktadır. Borçlar karşılığında dayatılan insan hakları koşulu ise, Dünya Bankası'nın da "politik haklar" bağlamında belirttiği gibi, "doğrudan ekonomik sonuçlar" içermektedir. Güneyli devletlerin politik haklara saygılı olmaları, politik muhalefetin, ama özellikle neo-liberal muhalefetin güçlenmesine zemin hazırlamaktadır. Muhalefetin haklarının güvenceye alınmasının yapısal uyum programlarının bir unsuru oluşu da, bu çerçevede bir anlam taşımaktadır. Nitekim, Afrika'da 80'lerde uygulanan yapısal uyum programları geniş ölçüde "sistem içindeki" muhalefetin haklarının garantiye alınmasını amaçlamış, bu doğrultuda tek partili sistemlerden çok partili sistemlere geçilmiş, süreç eski sosyalist ülkelerde de "serbest" seçimlerle "demokratik" yeni yönetimlerin kurulmasıyla devam etmiştir. Neo-liberal globalleşme sürecinde insan haklarına vurgunun sonucu, böylelikle sınırsız özel mülkiyet hakkının güvence altına alınması olmuştur. Bu dönüşüm, mülkiyet hakkının "kamu yararı" nedeniyle sınırlandırılmasına olanak veren toplumsal amaçlı ulusal düzenlemelerin ve politikaların elimine edilmesini, bu doğrultuda da sosyal devletin bütün yönleriyle tasfiyesini gerektirmektedir. Dolayısıyla, içinde yaşadığımız süreçte, klasik liberalizme doğru bir geri dönüşün yaşanmasına paralel olarak, sermayenin dilindeki insan hakları kavramı da tıpkı kapitalizmin doğuş sürecinde olduğu gibi, gerçekte "burjuva bireyinin sınırsız hakları"ndan başka bir anlama gelmemektedir. Güneyli ülkelerde mülkiyet hakkının güvenceye alınmasının ise, özellikle "yabancı yatırımcının hakları" bakımından önem taşıdığı açıktır. İnsan hakları adına mülkiyet hakkının sınırsızlaştırılması ise, Güneyde devletin baskıcı doğasını daha da yoğunlaştırmaktadır. Yeni programın insan hakları retoriğinin Güneyli yoksul yığınlara vaat ettiği, gerçekte insan haklarından çok

uzaktadır. Farklılık, varolan toplumsal güvencelerin de ortadan kaldırılmasında ve devlet şiddetinin politik iktidarı da tekeline alma eğiliminde olan uluslararası merkezlerden doğrudan idare edilmesinde ortaya çıkmaktadır.

"İnsan Hakları" Alanında Yardım

Gelişmiş devletlerin bağımlı ülkelere yardımlarını sözde "insan hakları ihlalleri" nedeniyle askıya almaları sonucunda bugün yoksul ülkelere verilen resmi yardımlar sınırlandırılmış, borç ilişkileri geniş ölçüde özelleştirilmiş ve bu ülkelerin özel ticari bankalara olan borçları artmıştır. Öte yandan, borcun insan hakları koşulları nedeniyle kesilmesi kadar, bu yaptırımın uygulanma tehdidinin varlığı da bağımlı ülkeleri neo-liberal "iyi yönetme" ilkeleri doğrultusunda reform sürecine yöneltmiştir. "İnsan hakları alanında yardım" ise, sürecin yeniden yapılanma aşamasında emperyalist devlet ve kurumların "pozitif" bir destek olarak sundukları bir müdahale aracıdır. Bu yardım, "gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında işbirliği"nin bir gereği olarak sunulmaktadır.

Kuzeyli devletlerin Güneyli ülkelerle yeni "gelişme işbirliği" programı, gelişmenin özel sektörün teşviki ile gerçekleşebileceği varsayımına dayanmaktadır.⁶ İnsan hakları alanında yardımın nihai amacı da, kamu sektörünün küçültülüp özel sektörün geliştirilmesinden başka bir şey değildir. Yeni gelişme hedefleri olarak insan hakları ve demokrasinin ilan edilmesi, "teknik yardım"ların içeriğini de değiştirmiş ve bu yardımları bundan böyle "insan haklarına saygılı ve demokratik" yönetimler adı altında neo-liberal ilkelere bağımlı hükümetlerin kurulmasına yöneltmiştir. Bu çerçevede, insan hakları alanında sunulan yardımlar, yeni anayasaların yapılması, seçimlerin hazırlanması ve

6 Bkz. Christel Zgaga, "Vom Loser zum Win-Win?", *Blätter des Informationszentrums 3. Welt* (iz3w), Februar 1998, Ausgabe 227, s. 12-3.

seçimlere gözlemcilik edilmesi, hukuk devletinin güçlendirilmesi, yeni demokratik kurumların kurulması, bölgesel ve iç çatışmaların çözülmesi, azınlıkların korunması, yerelleşme ve sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesi gibi geniş bir çerçeveye yayılmaktadır. Böylesi geniş bir çerçevede "yeni gelişme işbirliği ilişkileri"nin bir unsuru olarak insan hakları ile bağlantılandırılan teknik yardımlar ve danışmanlık hizmetleri, Kuzeyli devletler tarafından ikili ilişkiler aracılığıyla olduğu gibi, Birleşmiş Milletler, AGİT gibi uluslararası örgütlerce de sağlanmaktadır.

Avrupa Topluluğu, 90'lı yılların başından bu yana insan hakları alanında yardım sunmaya hazır olduğunu açıklamaktadır. Avrupa Toplulukları Konseyi, 1991'de insan haklarını Topluluğun diğer devletlerle işbirliğinin köşetaşlarından biri olarak ilan etmiş ve gelişmekte olan ülkelerin insan haklarını da içeren "iyi yönetme" ilkelerine ulaşmalarını "yeni gelişme işbirliği ilişkileri"nin başlıca hedefi olarak belirtmiştir.⁷ Avrupa Topluluğu'nun bu amaç doğrultusunda destek sağlayacağını açıkladığı alanlar içinde "gelişme için piyasa dostu bir çevrenin yaratılması"nın da sayılması,⁸ insan hakları alanındaki yardımın gerçek amacını açıkça ortaya koyar niteliktedir. Konsey, 1993'te ise, "teknik yardım" yoluyla pozitif destek önerdiği alanları, kamu sektöründe kurum inşa etme ve sivil toplumu güçlendirme olarak belirlemiştir.⁹ Topluluğun bu doğrultuda teknik ve mali yardım sunduğu başlıca alanlar ise, anayasal süreçler, seçimler, demokratik kurumların oluşturulması, yargının güçlendirilmesi, polisin eğitimi, etnik ve diğer çatışmalara barışçı çözüm sağ-

7 Avrupa Toplulukları Konseyi'nin 28 Kasım 1991 tarihli "İnsan Hakları, Demokrasi ve Gelişme" başlıklı kararı. Metin için bkz. Rainer Tetzlaff (Ed.), *Human Rights and Development*, Bonn, 1993, s. 273-6.

8 Aynı karar, p. 5.

9 Avrupa Toplulukları Konseyi'nin 25 Mayıs 1993 tarihli "İnsan Hakları, Demokrasi ve Gelişme" başlıklı bildirisi, p. 10. Metin için bkz. R. Tetzlaff (Ed.), *a.k.*, s. 280-3.

lanması, sivil toplum kurumlarının güçlendirilmesi ve yerelleşmenin ilerletilmesidir.¹⁰ Bu alanlardaki "insan hakları" reformlarını gerçekleştirmek üzere Topluluk, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Merkezi'nin yönetim ve uygulama kapasitesinin artırılmasını istemiş ve Birleşmiş Milletler tarafından sağlanan "danışmanlık hizmetlerine" ve "teknik işbirliğine" ayrılan fonların genişletilmesi gereğini vurgulamıştır.¹¹

Avrupa Topluluğu'nun yeni açılımına uygun olarak, Birleşmiş Milletler 90'lı yıllarda insan hakları alanındaki teknik yardım ve danışmanlık hizmetlerini artırmıştır. 1993 yılında Viyana'da toplanan Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın sonuç bildirisinin dilinin, Avrupa Topluluğu belgeleri ile benzerliği dikkat çekicidir: İnsan hakları ile ilgili kurumların inşası ve güçlendirilmesinde "yardım" önlemlerini özel olarak vurgulayan Viyana Bildirisi, yardım alanlarını seçimler, hukuk devleti, adalet kurumlarının yönetimi, ifade özgürlüğü ve karar alma süreçlerine halkın katılımı olarak belirlemiş (p. 67), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Merkezi'nin danışmanlık hizmetleri ve teknik yardım etkinliklerinin geliştirilerek uygulanması ihtiyacını vurgulamıştır (p. 68). Bu çerçevede, İnsan Hakları Yüksek Komiserliği ve İnsan Hakları Merkezi'nin danışmanlığında yürütülen "ulusal eylem planları", öncelikle eski sosyalist ülkelerden başlatılmıştır.¹² Bu kurumlarca yönlendirilen eylem programları 90'lı yılların sonlarına değin Güneyin pek çok ülkesine yayılmıştır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin teknik işbirliği programlarına bağlı olarak yürüttüğü yüzlerce faaliyetin dağıldığı Güneyli ülke sayısı, 1999 yılında 40'ı aşmıştır.¹³ Komiserliğin teknik işbirliği programları ise, ana-

10 Aynı bildiri, p. 13.

11 Aynı bildiri, p. 15.

12 Bkz. *Yearbook of the United Nations*, Special Edition UN Fiftieth Anniversary 1945-1995, s. 327-8.

13 Bkz. www.unhchr.ch/html/menu2/techcoop.htm (17.12.1999).

yasaların yapılmasına, seçimlere, yasama reformlarına, ulusal kurumların oluşumuna, yargının yönetimine, hükümet-dışı örgütlere yardım; ordu mensuplarının, parlamenterlerin, kamu görevlilerinin eğitimi gibi geniş ve çeşitli boyutlar içermektedir.¹⁴

Avrupa Birliği'nin yeni "gelişme işbirliği" programı, özellikle Orta ve Doğu Avrupa, eski Sovyetler Birliği, Balkanlar ve Akdeniz'de yoğunlaşmıştır. Birliğin insan hakları konusuna artan ilgisi, bu konuda açıkladığı bildirilerin sayısından da anlaşılmaktadır. Birlik, yalnız Kasım 1995-Ekim 1996 arasında, belirli ülkelerdeki insan hakları koşullarıyla ilgili 35 bildiri yayınlamıştır. Ancak Avrupa Birliği, yalnız bildiri açıklamakla kalmamakta, Rusya'ya seçim gözlemcileri gönderilmesi örneğinde olduğu gibi ortak eylem programları da uygulamaktadır.¹⁵ Birliğin Güneyli ülkelere yönelik projeleri ise, hem kamusal kurumların yeniden yapılanmasına, hem de sivil toplum kurumlarının güçlendirilmesine yönelmektedir. Bu çerçevede Avrupa Birliği, yalnız 1993'ün ilk on ayında az gelişmiş ülkelerdeki toplam 143 projeyi 39.2 milyon Ecu'lük bir fonla desteklemiştir.¹⁶

İnsan haklarını komünizmle ideolojik mücadelenin bir aracı olarak soğuk savaş yıllarından itibaren kullanmaya başlayan ABD ise, bugün Güney'de neo-liberal yeniden yapılanma programlarıyla birlikte gelişen insan hakları eğitimi programlarını uygulamaya 70'lerden itibaren başlamıştır.¹⁷ İnsan hakları ala-

14 Bkz. www.unhchr.ch/html/menu2/4/prog.htm (17.12.1999).

15 Martine Fouwels, "The European Union's Common Foreign and Security Policy and Human Rights", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 15/3, September 1997, s. 300.

16 Klaus Komatz, *Förderung von Demokratie und Menschenrechten durch EU-Entwicklungspolitik?*, Diskussionpapiere, Freie Universität Berlin, 1995, s. 20-1.

17 Bkz. Edwin S. Maynard, "The Bureaucracy and Implementation of US Human Rights Policy", *Human Rights Quarterly*, Vol. 11/2, May 1989, s. 235 vd.

nında yardım sunmada öncü rol de ABD'ye aittir. ABD, 1984'te insan hakları alanındaki faaliyetleri için ayırdığı bütçeyi iki katına çıkararak seçimler, hukuk devleti, yargı reformu, insan hakları örgütlerinin yeniden yapılanması gibi alanlarda projeler uygulamaya başlamıştır. Reagan döneminde artan bu faaliyetler, yapısal uyum programlarıyla eşzamanlı bir biçimde gelişmiştir. USAID'in desteklediği projeler, hukukçuların ve yargıçların eğitimi, yargı ve seçim sistemlerinde teknik yardım, kamusal ve sivil kurumların yeniden yapılandırılması gibi konularda yoğunlaşmış ve Asya, Orta Doğu, Orta ve Doğu Avrupa, Afrika ve Latin Amerika'da geniş biçimde uygulanmıştır.¹⁸

İnsan hakları alanında yardımın Güney'in yeniden sömürgeleştirilme sürecinde bir anlam taşıdığı, en açık biçimiyle Balkanlar'da ortaya çıkmıştır. Dayton Barış Anlaşması (1995), Bosna-Hersek'e bir "anayasa" armağan ederek insan hakları alanında yardımın "anayasal yardım" boyutunu somutlaştırmıştır. Bu anlaşma, Bosna-Hersek'te seçimler konusunda AGİT'i yetkilendirerek, bu konuda ulusal karar organlarını devre dışı bırakmıştır. AGİT, seçim programlarının oluşturulması ve uygulanmasında tam yetkili kılınmış, yetkileri seçimlerin ertelenmesine karar vermekten seçimlere katılacakların ve seçim kurullarının belirlenmesine değin geniş tutulmuştur. Seçim propagandalarının sınırlarının çizilmesi ve medyanın bu konuda denetimi de AGİT'in yetki alanında olduğundan, "serbest" seçimler sonucunda oluşturulacak hükümetin de büyük olasılıkla AGİT'in desteğinden yararlanacağı ortaya çıkmaktadır. Seçimler konusunun, "insan hakları alanında yardım"ın başta gelen unsurlarından biri olmasının anlamı da burada yatmaktadır. Öte yandan, "insan hakları ombudsmanı"nın son yıllarda insan hakları açısından kurumsal mekanizmaların oluşturulmasında Gü-

18 Bkz. Wolfgang S. Heinz, *Positive Maßnahmen zur Förderung von Demokratie und Menschenrechten als Aufgabe der Entwicklungszusammenarbeit*, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, Berlin, 1994, s. 18 vd.

neyli ülkelerce model alınmaya başlaması da, neo-liberal ilkeler temelinde yapılanan devletin denetiminin sağlanması ihtiyacından ileri geldiği gibi, bu kurumların başına bizzat uluslararası kurumlarca atama yapılarak ulus-devletler üzerinde uluslararası bir denetim olanağını sağlamasından da kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Bosna'da İnsan Hakları Ombudsmanı'nı atama yetkisi, Dayton Anlaşması'yla AGİT'e verilmiştir. Bu anlaşmayla kurulan ve toplam 14 kişiden oluşan "İnsan Hakları Mahkemesi"nin 8 üyesi ve başkanının da Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından atanması öngörülmüştür. Böylece, Bosna-Hersek için kurulan "ulusal mahkeme"de, Bosna-Herseklilerin, çoğunluğu yabancı yargıçlardan oluşan bir mahkemede yargılanmalarının önü açılmıştır. Ayrıca, sosyalist sistemlerin yıkılışıyla birlikte bir yeniden doğuş sürecine giren AGİT, 90'ların başlarından bu yana eski sosyalist bölgelerde izlediği azınlıklar politikasıyla bu bölgelerin etnik unsurlarına ayrışarak çözülmesinde ve yeni yönetimlerin azınlık politikalarının belirlenmesinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda, AGİT'in Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği, 1992 yılından bu yana yeni devletlerin yurttaşlık yasalarına müdahale etmektedir. AGİT'in insani boyutlu sorunlarda, demokrasi ve hukuk devletin inşası konularındaki misyonları bugün Bosna-Hersek, Hırvatistan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Moldavya, Tacikistan, Makedonya ve Ukrayna'da devam etmektedir. Ayrıca, Çeçenistan, Arnavutluk, Belarusya, Almaata, Aşkabad ve Bişkek'te de çeşitli düzeylerde AGİT büroları varlık göstermektedir.¹⁹ Bu coğrafyadan da görüldüğü gibi, AGİT'in faaliyet alanı eski sosyalist bölgelerde odaklanmıştır ve bu coğrafi seçicilik de bu bölgelerin paylaşılma amacından bağımsız değildir. AGİT'in "erken uyarı, çatışmanın önlenmesi ve kriz yönetimi" adı altındaki müdahale olanakları da bu bölgelere yeni bir biçim verilerek AGİT'in iktida-

19 Bkz. *OSCE Handbook*, 3. Ed., Vienna, 1999, s. 45 vd.

rını artırmasına katkıda bulunmaktadır. Ancak, insan hakları alanında yardımın coğrafi sınırları eski sosyalist bölgelerden ibaret kalmamaktadır. Bugün Birleşmiş Milletler barış operasyonları aracılığıyla da, seçimlerden demokrasiye geçilmesine değin "yardım"ın çeşitli boyutları Latin Amerika'dan Güneydoğu Asya'ya yayılan operasyon bölgelerinde uygulanma sürecindedir. NATO'nun yeni stratejik konseptinde insan hakları ihlallerini de içeren "kriz" durumlarına global bağlamda müdahale niyetinin açıklanması ise, "insan hakları" alanında yardımın dünyaya dağıtılması sürecine NATO'nun da ortak olacağını haber vermektedir.

"Sivil Toplum"a Müdahale

1980'lerle birlikte gündeme giren neo-liberalleşme sürecinin unsurlarından biri olan "sivil topluma" yönelik yeni politikalar devletin yeniden yapılandırılmasından bağımsız değildir ve kamusal-özel sektörler arasındaki "denge"nin özel sektör lehine yeniden kurulması ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu ihtiyaç, "sivil toplumun geliştirilmesi"ne yönelik söylem ve politikaları da beraberinde getirmiştir. Devlet etkinliklerinin özelleştirilerek özel sermayenin yatırımı için yeni kârlı alanların yaratılması, böylelikle özel sektörün alanının genişletilmesi, "sivil toplumun geliştirilmesi" politikalarının yöneldiği asıl hedeflerdir. Ayrıca, kamu sektörünün küçültülmesinin devletin bugüne değin üstlendiği toplumsal yükümlülükleri ortadan kaldıran boyutu, toplumsal harcamalara ayrılan kaynakların da bundan böyle serbest olarak özel sektöre aktarılmasına olanak sağlamaktadır. Pratikte gördüğü bu işlevler nedeniyle, günümüzde "sivil toplum, halk katılımı" gibi söylemler popülerleştirilmiştir. Ancak "sivil toplum" adı altında geliştirilen, gerçekte özel sermayenin etkinlik alanından başka bir şey değildir.

"Sivil toplum"un geliştirilmesine yönelik politikaların öncelikli amacı kamusal alandaki iktisadi sektörlerin özelleştirilmesi

olmakla birlikte, bu politikaların siyasal düzeye de yansıyan önemli sonuçları vardır. Bu politikalar, devletin sermaye tarafından doğrudan denetimini de amaçlamakta, bu doğrultuda yeni araçlar geliştirmektedir. "Sivil toplum kuruluşları"nın (NGO'lar) günümüzde artan önemleri de, bu denetim sürecinde kendilerine verilen başlıca öznelardan biri olma rolünden ileri gelmektedir. Bu kuruluşların hükümetlerin karar alma süreçlerine katılımı, kamusal politikaları etkilemede artan ağırlıkları ve toplumsal denetimin başlıca aracı olarak kurgulanmaları, öncelikle devletin özel sektör tarafından kontrolünü amaçlamakta ve toplumsal politikalara sermayenin müdahalesini yansıtmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının kâr amacı gütmedikleri, kamusal ve özel sektörler arasında "üçüncü" bir sektörü oluşturdukları, "bağımsız" oldukları ileri sürülerek, bu örgütlerin devletlerin "demokratik" denetimi bakımından üstlenebilecekleri role günümüzde yapılan vurgu artmıştır. Ancak, bu örgütlerin sermayeye bağımlılıklarını güvenceye almak için yeni stratejiler de beraberinde yürürlüğe konmuştur. Geçmişte devletlere verilen kalkınma yardımlarının kesilerek bugün NGO'lara yöneltilmesi, bu örgütlerin mali ve dolayısıyla politik açılardan yardım verenlere bağımlılaştırılması amacından kaynaklanmaktadır.²⁰ Diğer yandan, bizzat yardım verenlerin yeni NGO'lar kurdurarak toplumsal alandaki hegemonyalarını sağlamaya yöneldikleri görülmektedir. Bu gelişmelerin sonucunda 90'larla birlikte NGO'ların sayısı dünya çapında artmış; devletlerin, uluslararası kurumların, çoktarafli bankaların ve çokuluslu şirketlerin NGO'larla ilişkileri yoğunlaşmış; NGO'ların ise etkinlik alanları genişlemiştir. Günümüzde bu kuruluşlara biçilen rol, top-

20 Örneğin, Avrupa Toplulukları Konseyi, "kalkınma yardımlarının" devletlerden uzak tutularak sivil toplum örgütleri ve diğer informel ağlar aracılığıyla doğrudan en yoksul kesimlere yöneltilmesini karara bağlamıştır. Bkz. Konsey'in 28 Kasım 1991 tarihli kararı, p.7 (Metin için bkz. R. Tetzlaff (Ed.), *a.g.e.*, s. 275).

lumsal alana sermayenin müdahalesinde dolayım sürecinin bir öznesi olmaktan ibarettir. Bu olgu, hükümetlerin siyasal kararlara süreçlerine NGO'ların katılımının artmasında olduğu gibi, yeni toplumsal politikaların bu örgütler eliyle yürütülmesinde de somutlaşmaktadır. Bu bağlamda NGO'lar, sosyal devletin tasfiyesinin yarattığı toplumsal çalkantıları hafifletmeye de yönelmekte ve yeni toplumsal güvenlik sisteminin başlıca öznelere olarak görülmektedir. Ancak bu örgütlerin başlıca aktörlerini oluşturduğu yeni sosyal güvenlik sistemi, yalnızca toplumun en yoksul kesimlerini hedef almakta, bütçesi yardım verenlerin fonlarına bağlı olduğu için keyfi bir nitelik taşımakta ve uygulamada ise çoğunlukla dini kuruluşlar aracılığıyla yürütülerek bir tür misyonerlik işleviyle bütünleşmektedir. Dolayısıyla, sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerine dayanan yeni toplumsal güvenlik sistemi sosyal devletin ortadan kaldırılmasından doğan boşluğu doldurmadığı gibi, yoksulların doğrudan yardım verenlere bağımlı kılınmalarına da yol açmaktadır. Sivil toplum örgütleri ise, toplumu "temsil eden" başlıca örgütsel yapılar biçiminde kurgulanarak yardım verenlerin ideolojik hegemonyalarının topluma yayılmasında işlev görmektedirler.

Sivil toplumun geliştirilmesine yönelik politikaların sonucu, ulus-devletlerin neo-liberal politikalar doğrultusunda yalnız kendi içlerinde yeniden yapılanmalarından ibaret de değildir. Bu politikalar uluslararası bir boyut da içermektedir ve bu boyut yeni uluslararasılaşma sürecine katkı sağlamaktadır. Günümüzde sivil toplum örgütleri, ulusal sınırları aşarak kendi bağımsız dış politikalarını uygulayabilmekte; devletler, devlet-dışı kurumlar ve uluslararası resmi örgütlerle ilişkilere girebilmekte, dolayısıyla uluslararası ilişkilerin bir öznesi olarak ortaya çıkabilmektedirler. Bu da, uluslararası hukukun günümüzde değişen doğasını yansıtan olgulardan biridir. Her ne kadar devletler arasında bir ilişkiler sistemi olarak uluslararası hukuku tanımlayan

geleneksel bakış, özellikle 1945 sonrasında değişmeye başlayarak bireyleri ve grupları da insan hakları aracılığıyla uluslararası hukukun öznesi kılmışsa da, 90'larda bu sürecin hızlandığı ve sivil toplum örgütlerinin ulus-devlet sınırlarını aşan etkinliklerinin arttığı gözlenmektedir. Bu anlamda, yeni uluslararasılaşma sürecinin uluslararası hukukta yarattığı güçlü dönüşümün boyutlarından birini, sivil toplum örgütlerinin de uluslararası hukukun aktif öznelerinden biri haline gelmesi oluşturmaktadır. Böylece, bugüne değin devletlerin başlıca öznesi olduğu uluslararası ilişkilere artık sivil toplum örgütleri de giderek taraf olmaya başlayarak ulus-devletlerin tekelinde sayılan yetkileri paylaşmaktadırlar.

Geleneksel olarak ulus-devletlerin egemenlik alanında kalan yetkilerin "sivil topluma" devredilmesi sürecinde çokuluslu şirketler ise doğrudan ve daha açık siyasal işlevler üstlenmeye başlamışlardır. Bu şirketler, bugüne değin ulus-devletlerin tekelinde kabul edilen kimi yetkilere ortak olarak ulus-devletlerin egemenlik alanlarını daraltmaktadırlar. Bu durumun göstergelerinden biri, çokuluslu şirketlerin insan hakları alanında "toplumsal sorumluluklarının" Birleşmiş Milletler nezdinde tanınmaya başlaması²¹ ve şirketlerin insan hakları alanındaki sorumluluklarını kabul ederek çalışanlarının sosyal haklarını güvenceye alma taahhüdünde bulunmalarıdır.²² Bu gelişme, sözleşmelerle insan hakları alanında hükümetlerarası örgütler nezdinde uluslararası taahhütlerde bulunmanın ulus-devletlerin yetkinde olması geleneğini değiştirmekte ve insan haklarından sorumluluğu "özelletmektedir". Ulusal sınırları içinde yurt-

21 Bkz. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin basın açıklaması, SG/SM/7203, 2 Kasım 1999, (www.un.org/partners/business/7203.htm), (15.12.1999). Bu açıklama, şirketlerin insan hakları alanında izlemesi gereken ilkeleri belirleyen "Global Sullivan İlkeleri"ni konu almaktadır.

22 Leon Sullivan tarafından hazırlanan "Global Sullivan İlkeleri", Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri ile çok sayıda büyük şirket yöneticisi tarafından imzalanmıştır. (Bkz. *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1999, s. 13).

taşlarının haklarını güvenceye almak bugüne değin ulus-devletlerin egemenlik alanında kalmış, çokuluslu şirketler de dahil olmak üzere toprakları üzerinde insan hakları koşullarını denetleme yetkisi ve ihlallerden sorumluluk ulus-devletlere ait olmuştur. Oysa artık çokuluslu şirketlerin sosyal haklar alanında Birleşmiş Milletler nezdinde taahhütte bulunmaya başlamaları, ulus-devletin bu sorumluluğunun -çalışanları bakımından- çokuluslu şirketlere devredildiği anlamına gelmektedir. Ancak, şirketlerin sosyal haklar bakımından vaatlerine uyup uymadıklarını denetleyecek bir mekanizma olmadığından, bu haklarla ilgili taahhütte bulunmalarının pratik bir önemi de yoktur. Böylece, asıl değişim noktası ulus-devletlerin insan hakları bakımından sorumluluk alanlarının daraltılmasında ortaya çıkmaktadır. Bu eğilim ise, sosyal hakları güvenceye almada başlıca sorumlu olan ulus-devletin bundan böyle sorumluluktan kurtulması anlamına gelmekte, bu bakımdan da insan haklarının korunması bakımından olumsuz bir gelişmeyi temsil etmektedir. Bu durum ise, globalleşme ideolojisinin insan haklarına başlıca tehdidin ulus-devletlerden geldiği tezinin gerisinde insan haklarının korunmasıyla ilgili gerçek bir saikin bulunmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Günümüzde uluslararasılaşma sürecinin ulaştığı boyutlar, ulusal kararlarda ulus-devletlerin belirleyici rolünü ortadan kaldırdığından ve ihlallere yol açan politikalar uluslararası merkezlerden yönlendirildiğinden, insan haklarını korumada ulus-devletlerin rolünü sınırlandıran süreç fiili olarak hız kazanmıştır. Çokuluslu şirketler gibi, Kuzeyli devletler, IMF, Dünya Bankası ve diğer çoktarafli bankalar da ulusal politikalarda ulusal iktidarlardan daha belirleyici bir rol oynamaktadırlar. Neo-liberal reformlar, devletin ekonomik ve sosyal alandaki otoritesini ortadan kaldırmış, devletlere uygulanan yaptırımlar, borç programları, askeri yardımlar, ticari anlaşmalar ve diplomatik

görüşmeler Güneyli ülkelerde yeni büyük ihlallerin kaynağı olmaya başlamıştır. Bu değişimin sonucu olarak, günümüzde insan hakları ihlalleri ulus-devletlerin sınırlarını aşan bir nitelik kazanmış, insan haklarına ulus-devlet dışından gelen tehditler artmıştır. Ancak bu değişime uygun biçimde insan haklarını koruyacak bir sistem yoktur. Ulus-devletlerin insan haklarının korunmasındaki rollerini sınırlandıran süreç ise, varolan güven-celerin de ortadan kaldırılmasına, ulus-devlet sisteminde devletlerin yurttaşlarına tanıdığı hakların da korumasız kalmasına yol açmaktadır. Neo-liberal globalleşmenin yurttaş hakları açısından taşıdığı bu zaaf, söylem düzeyinde insan hakları kavramına daha fazla başvurularak örtülmeye çalışılmaktadır.

Sermayenin insan hakları söylemini benimsemesi retorikten öteye giden bir anlam da taşımakta ve ekonomik globalleşme ile liberal demokrasi arasında görülen pozitif ilişkiden kaynaklanmaktadır.²³ Yatırım yapılan ülkelerde belirli istikrar koşullarının, özellikle de hukuk devletinin, politik hakların, açık ve şeffaf bir yönetimin güvenceye alınması, sermayenin insan hakları söyleminin ardındaki temel saiklerdir. Serbest yatırım koşulları dünya çapında piyasa demokrasisini gerektirmekte, hukuk devleti ise piyasanın fonksiyonunu sağlaması için gerekli kuralları oluşturmaktadır. Dolayısıyla, neo-liberal globalleşmenin insan hakları alanında yarattığı başlıca değişim, sermayenin özgürce dolaşımı ve yatırımı için gerekli koşulların oluşturulmasına, bu bağlamda sınırsız özel mülkiyet hakkının dünya çapında güvence altına alınmasına doğru bir evrimi beraberinde getirmekte; devletin insan hakları bakımından sorumluluğunu da politik hakların güvenceye alınmasına indirgemektedir. Şirketlerin sosyal haklar alanında imzalamaya başladıkları uluslararası belge-

23 Bu görüş için bkz. David Forsythe, aktaran, Robert McCorquodale with Richard Fairbrother, "Globalization and Human Rights", *Human Rights Quarterly*, Vol. 21/3, August 1999, s. 752.

ler ise, devletin sosyal haklar alanındaki yükümlülüklerinden kurtulmasının tescili niteliğindedir.

Çokuluslu şirketlerin insan hakları alanında taahhütlerde bulunmaya başlamaları, insan hakları ihlallerinin başlıca sorumlularından biri oldukları gerçeğini değiştirmemektedir. Bu şirketlerin pratikleri, çocuk emeğinin sömürülmesi, insan hakları savunucularının öldürülmesi, askeri darbelerin örgütlenmesi gibi gerçekte sistematik bir insan hakları ihlalleri dizisi oluşturmaktadır. Örneğin Shell petrol şirketinin Nijerya'da Ogoni yerli halkının yaşadığı topraklarda neden olduğu ciddi çevre kirlenmesi Ogoni halkının protestosuna yol açmış, çevre ve insan hakları hareketinin 9 temsilcisi ölüme mahkûm edilerek 1995'te idam edilmiştir. Shell, Nijerya'daki askeri diktatörlüğe askeri ve ekonomik yardım da sunmuştur.²⁴ Çokuluslu şirketlerin insan hakları ihlalleri konusunda bir başka örnek, Nike'ın çocuk emeğini sömürmesi, düşük ücretler ve sağlıksız emek koşullarında üretim yapmasıdır. ABD temelli Texaco petrol şirketi ise, 1967-90 arasında Ekvador'da yerli halkın toprağını kirletmiş ve suyunu zehirlenmiştir.²⁵ Şirketlerin insan hakları alanındaki olumsuz sicillerine örnekleri uzatmak mümkündür. Türkiye'den bir örnek ise, Bergama'da siyanürle altın çıkararak çevreye ve halk sağlığına zarar veren Eurogold şirkettir. Bütün bu örnekler, şirketlerin insan hakları alanındaki gerçek rollerini ortaya koymaya yeterli görünmektedir. Çokuluslu şirketlerin insan hakları alanında taahhütlerde bulunmalarının gerçek nedeni, Birleşmiş

24 Bu konuda bkz. Amos Adeoye Idowu, "Human Rights, Environmental Degradation and Oil Multinational Companies in Nigeria: The Ogoniland Episode", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 17/2, June 1999, s.161-84; Sigrun I. Skogly, "Complexities in Human Rights Protection: Actors and Rights Involved in the Ogoni Conflict in Nigeria", *a.k.*, Vol. 15/1, March 1997, s. 47-60.

25 Bkz. Jackie Smith, Melissa Bolyard, Anna Ippolito, "Human Rights and the Global Economy: A Response to Meyer", *Human Rights Quarterly*, Vol. 21/1, February 1999, s. 207-19.

Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın da belirttiği gibi, "global piyasaya insani bir yüz kazandırılması"²⁶ amacından kaynaklanmaktadır. Bu şirketlerin Birleşmiş Milletler'le "ortaklık" (partnership) ilişkisi içine girmeleri ise, dünyada iktidar ilişkilerinin değişen yapısını yansıtmaktadır. Bu yapıda, hükümetlerarası örgütlerin bundan sonraki doğrudan muhatapları arasına artık uluslararası sermaye de aktif biçimde katılmaya başlamıştır.

İnsan Hakları Hareketine Müdahale

Şirketlerin insan haklarının başlıca koruyucusu rolüne bürünmeleri, dünya çapında yoğunlaşan iktidarlarına meşruiyet arama ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda olmak üzere, çokuluslu şirketlerin son dönemde insan hakları alanındaki ideolojik etkinlikleri artmış, insan hakları hareketlerini bağımlılaştırma girişimleri yoğunlaşmıştır. Bu şirketlerin yatırımlarıyla ülkelerin kalkınmasına yaptıkları katkıdan dolayı insan hakları koşullarının düzeltilmesindeki olumlu etkileri vurgulayan "teoriler" ortaya çıkmış,²⁷ şirketlerin insan hakları savunucularıyla sistematik ilişkiye girme çabaları artmıştır. Bu politikalar, insan hakları savunucularına ödül verme gibi araçlardan mali destek sunmaya kadar genişlemektedir. Günümüzde insan hakları alanındaki sivil örgütlere uluslararası resmi örgütlerin ve devletlerin mali katkılarının azaltılması ise, bu örgütlerin çokuluslu şirketlerden başka mali destek bulamayarak doğ-

26 Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan, 31 Ocak 1999 tarihinde Davos'da düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu'nda iş dünyasına "insan hakları, çevre ve emek standartları" konularında global bir sözleşme (*global compact*) yapılması için çağrıda bulunmuş, bu sözleşmenin "global piyasaya insani bir yüz kazandıracığını" belirtmiştir. Bkz. Press Release SG/SM/6881, 1 Şubat 1999, (www.un.org/News/Press/docs/1999/19990201.sgsm6881.html), (13.12.1999).

27 Örneğin, çokuluslu şirketlerin Üçüncü Dünya'da insan haklarının gelişmesine katkısını vurgulayan bir yazı için bkz. William H. Meyer, "Human Rights and MNCs: Theory Versus Quantitative Analysis", *Human Rights Quarterly*, Vol. 18/2, May 1996, s. 368-97.

rudan şirketlere tabi kılınmalarını sağlama amacına yönelmektedir. Gerçekte, insan hakları alanındaki sivil örgütleri mali açıdan bağımlılaştırma girişimleri, 90'larda bu örgütlere Kuzeyli devletler ve uluslararası kurumlar tarafından verilen fonlar ve projeler aracılığıyla ivme kazanmıştır. Ancak uygulama, hükümet-dışı insan hakları örgütlerinin giderek özel sektörden mali destek sağlamaları yönünde gelişmekte, bu nedenle de özel sektörün kârının belirli bir bölümünü insan hakları örgütlerine aktarması eğilimi teşvik edilmektedir.

Güneyde devletin neo-liberal politikalar doğrultusunda yeniden yapılandırılması amacıyla başlayan müdahale sürecinin önemli bir unsurunu insan hakları sivil örgütlerinin bağımlı kılınmasına yönelik politikalar oluşturmaktadır. Bu politikalar, ABD öncülüğünde başlatılmıştır ve 1980'lerden bu yana gündemdedir. ABD'nin dış yardım kurumu USAID'in insan hakları örgütlerinin yeniden yapılandırılmasına yönelik program ve projeleri Reagan döneminde başlatılmış, "insan hakları alanında yardım"ın bir unsuru olarak tasarlanan bu programlar çerçevesinde eğitim, yayın, seminer ve konferanslar gibi ideolojik etkinliklere yer verilmiştir. Geniş bir bütçeyle finanse edilen bu program ve projeler, Latin Amerika'dan Afrika'ya değin uygulama alanı bulmuştur.²⁸ Avrupa Birliği de, özellikle Afrika, Asya ve Akdeniz bölgesinde insan hakları örgütlerinin yeniden yapılandırılmasına yönelik yardım sunmuştur.²⁹ İnsan hakları hareketlerine yönelik bu "yardımlar", Güney'de toplumsal muhalefeti etkisizleştirme amacına yönelmektedir. Bu amaca da bir ölçüde ulaşıldığı görülmektedir. Bu durum, özellikle Latin Amerika'da 70'lerin askeri diktatörlüklerinin baskısı altında gelişen ve toplumsal muhalefet dinamiği oluşturan insan hakları hareketlerinin, 90'larla birlikte "sivil toplum örgütlerine" dönüşerek yeni-

28 Bkz. W. S. Heinz, *a.g.e.*, s. 18 vd.

29 Bkz. K. Komatz, *a.g.e.*, s. 22.

liberal politikaları soldan desteklemeye başlamalarında somutlaşmaktadır. Sol kanadı etkisi altına alan "dayanışma", "yardım" gibi kavramlar neo-liberal politikalara tepki gibi sunulsa da, gerçekte toplumsal yükümlülüklerin devletin alanından soyutlanmasını kolaylaştırmıştır. El Salvador ve Guatemala'da ise, gerillaların "insan hakları reformları" karşılığında silah bırakmaları, sol muhalefetin etkisizleştirilmesinde "insan hakları" kavramının gücünü göstermektedir. İnsan haklarının günümüzde emperyalizmin sahiplendiği bir kavram haline gelmesinin asıl anlamlarından biri de burada yatmaktadır. Amaç, Kamboçya'da yürütülen barış operasyonu şefinin söylediği gibi, "değerleri değiştirmek"tir. Bu olgu, insan haklarını günümüzde emperyalizmin başlıca ideolojik hegemonya aracı haline getirmiştir. "İnsan hakları eğitimi" programlarının eski sosyalist ülkelerden, Arap yarımadasına, Latin Amerika'dan Ortadoğu'ya yayılmasının amacı da budur. UNESCO'nun anayasasında da yer aldığı gibi, "savaşlar insanların kafasında başladığı için, barışın savunması da insanların kafasında inşa edilmelidir" ilkesine uygun biçimde, "barış, insan hakları ve demokrasi" kavramları topluma yayılmaktadır. Ne var ki, UNESCO'nun da yürüttüğü barış programlarıyla katıldığı barış operasyonları, operasyon bölgelerine barışı ve insan haklarını taşımamaktadır. Operasyonlarla neo-liberal politikalara uyumun gerçekleştirilmesi ekonomik, sosyal ve kültürel haklar bakımından koşulları daha da geriye götürmekte, bu uyum sürecini güvenceye almak için devletin kişisel ve siyasal hakları ihlali yoğunlaşmaktadır. İdeolojik hegemonya altına alınan insan hakları savunucularına ise, bu operasyonları "barış ve insan hakları" adına desteklemekten başka bir rol verilmemektedir.³⁰ İnsan hakları hareketlerini ba-

30 Bu bağlamda, örneğin Human Rights Watch, Güvenlik Konseyi'ni Bosna'ya müdahaleye çağırması, müdahale sürecinde ne yapılması gerektiğini de somut biçimde belirtmemiştir. Diğer bazı insan hakları örgütleri de, genellikle insan hakları ihlalleriyle suçlanan hükümetlere yönelik yaptı-

ğımlılaştırma politikaları, gerçekte düşük yoğunluklu çatışma stratejisinin bir unsuru olarak gündeme girmiştir. Bu stratejide ise, ideolojik ve psikolojik mücadele bütün araçların üstünde bir yer işgal etmektedir. Bu stratejinin başarıya ulaştığı ise, Nikaragua'da devrimin "demokrasi"ye feda edilmesinde olduğu gibi, Latin Amerikalı gerillaların "insan hakları" için silahsızlandırılmasında da ortaya çıkmıştır. NATO'nun Kosova'ya müdahalesinin bir kısım sol aydın tarafından desteklenmesi ise, bu konudaki son örneklerden birini oluşturmaktadır.

İnsan hakları hareketini bağımlılaştırma ve hedeflerini sınırlandırarak emperyalizmin çıkarlarına uygun biçimde şekillendirme girişimleri, uluslararası insan hakları hareketinin taleplerini formüle etme sürecinde de kendini göstermektedir. Bu bağlamda özellikle ABD'nin, insan hakları savunucularının örgütlenme hukukunu oluşturmada inisiyatif sahibi olduğu görülmektedir. ABD, Birleşmiş Milletler'ce "İnsan Hakları Savunucularının Korunması Bildirisi"nin³¹ ilan edilmesi sürecindeki ön çalışmalarda aktif biçimde yer almış, hazırladığı taslak bildiriyle kendi örgütlenme hukukunu uluslararası insan hakları hareketine empoze etmiştir. Bildiri taslağının formüle ettiği örgütlenme özgürlüğünün ABD hukuku ile paralelliği dikkat çekicidir: Bu hak bireysel bir hak olarak tanınmıştır ve örgütlenme özgürlüğünü de yalnızca ifade özgürlüğüne indirgemektedir.³² Dolayısıyla, uluslararası insan hakları hareketinin hukukuna

rımları desteklemektedirler. (Bkz. Reinhard Marx, "A Non-Governmental Human Rights Strategy for Peacekeeping?", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 14/2, June 1996, s. 128-9).

31 Bildirinin orijinal adı, "Evrensel olarak tanınan insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesi için bireylerin, grupların ve toplumsal organların hak ve sorumluluğu üzerine bildiri"dir. Bildiri, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 53/144 sayılı kararıyla 8 Mart 1999 tarihinde ilan edilmiştir.

32 Gail M.L. Mosse, "US Constitutional Freedom of Association: Its Potential for Human Rights NGOs at Home and Abroad", *Human Rights Quarterly*, Vol. 19/4, November 1997, s. 791.

ABD'nin müdahalesi, ABD hukukunun evrenselleştirilmesine de katkıda bulunarak "insan hakları" aracılığıyla ABD emperyalizmini güçlendirmekte, öte yandan insan hakları savunucularının taleplerini sınırlandırmada rol oynamaktadır. Günümüzde insan hakları hareketinin vizyonunun genel olarak daralmasında, yoksulluğa karşı mücadelenin bu hareketin gündeminde belirleyici biçimde yer almamasında da, Batılı hükümetlerin ve sivil toplum kuruluşlarının insan hakları savunuculuğu modelini kişisel ve siyasal özgürlüklerle sınırlamasının payı vardır.³³ Bununla birlikte, insan hakları alanındaki sivil kuruluşların tamamının aynı taleplerde buluştuklarını söylemek de mümkün değildir. Bu noktada ise, insan hakları örgütlerinin özellikle Kuzeyli ve Güneyli olarak ayrıştıkları, Güneyli kuruluşların taleplerinin daha geniş olduğu ve özellikle kendi ülkeleri bakımından önem taşıyan gelişme hakkını ve sosyal, ekonomik ve kültürel hakları ileri sürdükleri görülmektedir.³⁴ Buna rağmen, uluslararası insan hakları hareketinin genel olarak Kuzeymerkezli bir perspektiften kendini tamamen sıyıramadığı da izlenmektedir. Bu olgu ise, taleplerin liberal insan hakları ideolojisinin sınırlarını aşamamasında kendini gösterdiği gibi, örgütlerin çalışma tarzlarında da yansımaları bulmaktadır. Bugün insan hakları örgütleri, genellikle profesyonelleşmekte, kitlesellikten uzaklaşmakta, bürokratik yapılar içinde faaliyetlerini sürdürmekte ve çalışmalarını insan hakları ihlallerini rapor etme ile sınırlandırmaktadırlar. Mevcut uluslararası insan hakları standartlarının içeriğini yeterince tartışmaksızın evrensel değerler olarak kabul eden bu örgütlerin, böylece ülkelerinde neoliberal politikalara toplumsal muhalefetin canlı bir dinamiği ol-

33 Chris Johnnick, "Confronting the Impunity of Non-State Actors: New Field for the Promotion of Human Rights", *a.k.*, Vol. 21/1, February 1999, s. 56-7.

34 Bkz. Jackie Smith and Ron Pagnucco with George A. Lopez, "Globalizing Human Rights: The Work of Transnational Human Rights NGOs in the 1990s", *a.k.*, Vol. 20/2, May 1998, s. 379-412.

mak yerine, Kuzeyli devletler ve uluslararası kurumlar tarafından manipüle edilen ve emperyalist politikalara ülke içinden toplumsal destek veren bir konuma itilmeleri de kolaylaşmaktadır.

Sosyal Hak İhlallerine Dayanan Yaptırımlar

Kuzey'in Güney'e insan hakları kavramına dayalı müdahale süreci, sosyal haklarla ilgili bir boyut da içermektedir. Sosyal haklara dayalı müdahale ise, çalışanların sosyal haklarına saygının uluslararası ticaretin bir koşulu olarak öne sürülmesi biçiminde somutlaşmaktadır. Bu uygulama, 90'larda dünya çapında serbest ticaret politikalarına geçilmesiyle birlikte gelişmiştir ve Kuzeyli devletlerce tek taraflı biçimde Güneyli devletlere uygulanmaktadır. Ticaret için sosyal haklara saygı koşulunun ileri sürülmesinin doğrudan sonucu, çalışanların sosyal standartlarının düşük olduğu Güneyli ülkelere getirilen ihracat kısıtlamasıdır. Bu uygulamanın asıl amacı da, gelişmiş devletlerin serbest ticaretin kendilerine vereceği zararlardan korunmak ve serbestlikten yalnız kendilerini avantajlı kılacak biçimde yararlanmak istemeleridir. Bu sürecin insan hakları alanındaki yansıması ise, Kuzeyli devletlerin çıkarları temelinde sosyal hakların da araçsallaştırılmasıdır.

Uluslararası ticaret ve emek standartları arasında bağlantı kurma girişimi, bu standartların kendisi kadar eskiye dayanmaktadır.³⁵ Ancak bu bağlantı 90'larda yapılan gümrük ve ticaret anlaşmalarına çalışanların haklarının korunması ile ilgili ek güvenceler getirilmesiyle bir aşama kaydetmiş ve uluslararası ticaret sosyal haklara saygı koşuluna bağlanmaya başlamıştır. Yapılan anlaşmalarda çalışanları korumaya yönelik hükümlerin

35 Erika de Wet, "Labor Standards in the Globalized Economy: The Inclusion of a Social Clause in the General Agreement on Tariff and Trade/World Trade Organization", *a.k.*, Vol. 17/3, August 1995, s. 444.

getirilmesi "sosyal kayıt" (*social clause*) kavramıyla ifade edilmektedir.³⁶ Getirilen koşullara uyulmaması halinde ise, geniş yaptırımlar öngörülmekte, bu yaptırımlar, ticaretin askıya alınması, tercihli gümrük tarifesinin uygulanmaması, anlaşmanın feshi gibi oldukça geniş ve etkili bir nitelik taşımaktadır. Sosyal kayıt uygulaması, Avrupa Birliği'nin genelleşmiş tercih sistemleri ve NAFTA³⁷ ile uygulamaya girmiştir. İlk kez bu bölgesel sistemler, çalışma yaşı, çocukların ve gençlerin korunması, ayrımcılığın kaldırılması, kadın ve erkeğe eşit ücret hakkı, asgari çalışma normları gibi ilkeleri anlaşma hükümlerine dahil etmişlerdir. Ancak, bütün bu gelişmelerin gerçek amacı çalışanları korumak değil, düşük standartla emek istihdam eden ülkelerin sosyal damping yoluyla ihrac pazarlarında avantaj elde etmelerini önlemektir.

Uluslararası ticaretin sosyal haklara saygı koşuluna bağlı tutulması, özellikle ABD tarafından diğer ülkelere uygulanmaktadır. ABD, örneğin gümrük muafiyetinden yararlanarak ABD piyasalarına ihracat yapmak isteyen Güneyli ülkelerin çalışanların haklarına saygı göstermeleri koşulunu yasalaştırmıştır.³⁸ Ancak ABD'nin bu uygulamasının, Güney'in rekabetine karşı Amerikan çıkarlarının korunmasından başka bir amacı yoktur.

36 Bu konuda bkz. Melda Sur, "Globalleşme Bağlamında Sosyal Haklar", TODAİE tarafından 7-9 Aralık 1998 tarihlerinde düzenlenen "Türkiye'de İnsan Hakları Konferansı"na sunulan yayınlanmamış bildiri.

37 NAFTA'nın 1993'te imzalanan ek anlaşması "Çalışma Alanında İşbirliğine Dair Kuzey Amerikan Anlaşması" (NAALC - North American Agreement on Labour Cooperation) çalışanların korunmasına ilişkin ilkeler içermektedir (*a.k.*, s. 8).

38 Bkz. *a.k.*, s. 10-1. ABD, 1986 Haziran ayındaki GATT-Uruguay görüşmeleri sırasında GATT'a "sosyal kayıt"la ilgili bir düzenlemenin içerilmesini önermiştir. Bu öneri kabul edilmemiş, ancak Avrupa Parlamentosu GATT'ta sosyal kayıt uygulamasının kurumlaşması gerektiği düşüncesini benimsemiştir (E. de Wet, *a.g.m.*, s. 445). Öte yandan, GATT'ta ihracat fiyatları ile ilgili bir anti-damping hükmü vardır (*a.k.*, s. 447), ayrıca GATT'ın 23. maddesini sosyal kayıtlarla bağlantılandırmanın uygun olduğu düşüncesi de savunulmaktadır (*a.k.*, s. 456 vd.).

Ayrıca, ABD'nin bu uygulaması tek taraflıdır, yani ABD'deki sosyal hak ihlalleri durumunda benzer bir mekanizma ABD'ye karşı uygulanmamaktadır. Öte yandan, çokuluslu şirketler de bu mekanizmayı kullanmakta ve özellikle markalarının saygınlığını korumak amacıyla belirli davranış kuralları oluşturmaktadırlar.³⁹ Bu kurallar içinde, iş süreleri, çalışma yaşı, zorla çalıştırma yasağı, ayrımcılık yasağı gibi ilkeler yer almakta ve bu ilkelerin ihlali halinde Güneyli ülkelerdeki işletmelerle yapılan sözleşmeler feshedilebilmektedir. Ne var ki, sözleşmelerin feshi halinde çalışanlar işlerini de kaybetmektedirler. Bu sonuç, Güney'de emeğin korunmasının asıl amaç olmadığını açıkça sergilemektedir. Kaldı ki, çokuluslu şirketlerin sosyal haklarla ilgili kötü sicilleri de bilinmektedir. Güney'de düşük standartlı çalışma koşullarından yararlanarak kâr oranlarını artırmak amacıyla hareket eden bu şirketler, bugüne değin çocuk emeğini sömürmüş, ağır çalışma koşullarını çalışanlara empoze etmişlerdir. Son zamanlarda Güney'de sosyal standartları koruma yönünde bir söylem oluşturmaları ise, bu imajlarını düzeltme amacından kaynaklanmaktadır. Ancak çokuluslu şirketlerin sosyal standartlarla ilgili yeni düzenlemeler getirmelerinin, esas olarak hükümetlerin normatif yetkisini azaltan bir sonucu vardır. Dolayısıyla, şirketler koydukları kurallarla devletlerin yerine geçmektedirler. Ancak şirketler hükümetlerarası kuruluşlarda yer almamaktadırlar, uluslararası hukukta sorumlulukları yoktur, hükümetlerin imzaladığı uluslararası çalışma sözleşmelerinin de muhatabı değildirler. Şirketlerin ilan ettikleri standartlara uyup uymadıklarını denetleyecek bir mekanizma da kurulmamıştır.

Son birkaç yıldır uygulamaya konan sosyal hakları uluslararası ticaretin bir koşulu olarak dayatan mekanizma, Güney'de sosyal standartların yükseltilmesine katkıda bulunmamaktadır. Her şeyden önce bu sistem genel değildir, sadece ihracata yöne-

39 Bkz. M. Sur, *a.g.m.*, s. 11 vd.

lik üretimi etkilemekte ve faaliyet alanı ülkenin iç pazarları çerçevesinde kalan işletmeleri hedeflememektedir. Dolayısıyla, sosyal haklarla ilgili olarak getirilen yaptırımlar, o ülkede genel olarak çalışanların korunmasını amaçlamamakta, ihracat dışı üretim yapan işletmeleri sosyal hakları güvenceye almaya zorlamamaktadır. Dahası, bu sistemin Güney'deki geniş işsiz kitlesi ya da kayıtdışı çalışanlar için öngördüğü hiçbir güvence yoktur. Oysa, Güney'de emeğin korunması bakımından canalıcı noktalar bunlardır, çünkü Kuzey'den empoze edilen politikalar sonucu bu ülkelerde işsizlik oranı sürekli olarak artmakta, düşük ücretli kaçak işçi sayısı da yükselmektedir. Sosyal kayıt mekanizmasının bu soruna yanıtı ise, sosyal haklar ihlal edildiğinde çokuluslu şirketlerin sözleşme yaptıkları işletmelerle, Kuzeyli devletlerin de Güneyli devletlerle ticari sözleşmeleri fesih yoluna giderek üretimin durdurulması ve işsiz kitlesinin artırılmasından başka bir şey değildir. Uygulanan ticari yaptırımlar ise, hedef ülke ekonomilerini de çökertmekte ve sözde korunması istenen kesimleri daha da çaresiz hale getirmektedir. Kaldı ki, Güney'deki düşük çalışma standartlarından sorumluluk aynı zamanda Kuzeyli ülkelere de aittir. Düşük standartlı çalışma koşullarını, yalnız iç etkenler değil, uluslararası etkenler de belirlemektedir. Güneyli ülkelerin hammaddelerinin ucuz fiyatla satın alınması, bu ülkelerin sanayi ürünlerini dış pazarlara ulaştırmada karşılaştıkları güçlükler, Güney'de çalışma koşullarını ağırlaştırmaktadır. Bu etkenlere ticari anlaşmalara sosyal kayıt ve yaptırımların da eklenmesi ise, mevcut sorunları daha da derinleştirmektedir. Öte yandan, yaptırımların tek taraflı olarak Güneyli ülkelere uygulanması, Kuzey'deki sosyal hak ihlallerini gözardı etmektedir. Oysa, bu ihlaller değişik derecelerde Kuzeyli ülkelerde de vardır. Mevcut uygulama, Kuzey'de çalışanların korunması yönünde herhangi bir önlem içermemektedir.

Özetle, sosyal hakların uluslararası ticaretin bir koşulu olarak empoze edilişi, Kuzeyli devletlerin sosyal standartları uluslararası norm haline getirerek rekabet güçlerini artırma amacına yönelmektedir. Ticaretin sosyal politikayla bağlantılandırılması, Kuzey'in yeni ticari korumacılığının moral bir kılıfıdır ve Güneyli ülkelerden ucuz ithalatı ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.⁴⁰ Kuzeyli devletler, kendi iç pazarlarını Güney'in ürünlerine açmamak için "sosyal kayıt" adlı yeni bir önlem icat etmişlerdir. 90'larda ticarete serbestlik, böylece yalnız Güneyli ülkelere empoze edilmekte ve tek taraflı bir biçimde yalnız Güney pazarlarının Kuzey'e açılmasını hedeflemektedir. Bu süreçte, Kuzeyli devletlerin sömürgeci tarihlerinden gelen sermaye birikimleriyle elde ettikleri yüksek sosyal standartlar ise, bu kez Güney'in daha da yoksullaştırılmasının bir aracı olmaktadır.

Ekonomik, Ticari ve Diplomatik Müdahaleler

90'larda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları uyarınca belirli devletlere yönelik ekonomik, ticari ve diplomatik yaptırımlar aracılığıyla da bir müdahale süreci başlatılmıştır. 1990'lara gelinceye değin Güvenlik Konseyi bu tür yaptırımlara ırkçı Rodezya ve Güney Afrika dışında başvurmamıştır.⁴¹ 90'larda ise, bu uygulama bir istisna olmaktan çıkmış, Irak, Haiti, Yugoslavya, Libya ve Afganistan gibi ülkelere Güvenlik Konseyi yaptırım uygulamaya başlamıştır. Son yıllarda gelişen bu müdahale süreci, insan haklarına dayalı müdahale pratiğinin önemli unsurlarından biridir. Çünkü yaptırımlar, ilgili devletlerin "insan haklarını ihlal ettikleri" gerekçesine bağlanmaktadır. Bu tür yaptırımların yöneldiği ülkelerin gerçekte en belirleyici

40 Bkz. Bernhard May, "Die neuen Herausforderungen für den Freihandel", Karl Kaiser/Hans-Peter Schwarz (Hrsg.), *Die neue Weltpolitik*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1995, s. 240.

41 Adam Winkler, "Just Sanctions", *Human Rights Quarterly*, Vol. 21/1, February 1999, s. 133.

özelliği, ABD ile çıkar uyuşmazlığı içinde olmalarıdır. Yaptırımlarla karşılaşan ülkeler seçici bir temelde belirlenmekte ve yaptırımlar insan haklarını ihlal eden bütün devletlere eşit biçimde yöneltilmemektedir. Bu durum ise, insan haklarının uluslararası politikada araçsallaştırıldığını bir kez daha ortaya koyan göstergelerden biridir.

Günümüzde ekonomik, ticari ve diplomatik yaptırımların Güvenlik Konseyi kararlarıyla uygulanmaya başlamasında Sovyetler Birliği'nin çöküşü belirleyici etkindir. Bu durum, Güvenlik Konseyi'nin ABD hegemonyası altına girerek, belirli ülkeleri hedef alan, ekonomik ve ticari önlemlerle bu ülkeleri çökertmeyi amaçlayan ve diplomatik önlemlerle de uluslararası arenada yalnızlaştıran politikaları izlemesine uygun ortamı yaratmıştır. 90'lara gelinceye dek ABD tek taraflı olarak belirli devletlere, özellikle de Küba, Nikaragua gibi sosyalist ülkelere ekonomik ve ticari yaptırımlar uygulamıştır. Ancak, 90'ların özelliği, bu yaptırımların genişlemesi, giderek daha çok ülkeyi ilgilendirmesi, en önemlisi de uluslararası kurumların sürece katılarak yaptırım kararlarına bütün devletlerin uyumunun empoze edilmesidir. Güvenlik Konseyi'nin verdiği yaptırım kararları, bütün devletler bakımından bağlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla, Konsey'in hedef aldığı devlet, kendisinden istenen ödünleri vermediği müddetçe Birleşmiş Milletler üyesi bütün devletler tarafından ekonomik ve ticari bir abluka altına alınmakta, diğer devletlerle diplomatik ilişkileri kesilmekte ya da bu ilişkiler asgari düzeye düşürülmektedir.

90'larda ABD'nin tek taraflı olarak uyguladığı ekonomik yaptırımların sayısında da bir sıçrama görülmektedir.⁴² Bu yaptırımlarla hedef alınan devletlerin ABD politikalarına uyumunun sağlanmasının amaçlandığı açıktır. Güvenlik Konseyi'nin belirli devletlere yönelik yaptırımlar uygulayarak sürece

42 Bkz. aynı yer.

katılması ise, ABD'nin yaptırımlarını artırmasına paralel bir olgudur ve bu süreci güçlendiren bir etki yaratmaktadır. Uygulanan yaptırımlarda amaç, hedef ülkeye zarar vermektir. Ancak zarara muhatap olanlar yalnız ülke yöneticileri değil, daha çok ülke halkı olmaktadır. Bu durum ise, yaptırımların "insan hakları" olarak sunulan amacı ile bağdaşmamakta, ihlallerden sorumlu olmayan ülke yurttaşlarının en temel ekonomik gereksinimleri karşılanamamakta, ülke derin bir kıtlık ve yoksulluk içine düşürülmekte, halkın dünya ile bağlantıları kesilmektedir.

Ekonomik yaptırımlarda amaç, hedef ülke ekonomisini çöktürmektir. Bu yaptırımlar, kredilerin durdurulması, yardım ve fonların kesilmesi gibi mali önlemleri içermekte, ticari ambargo ve temel mallarda ithalat sınırlamasına yönelik kararlarla da hedef ülkelerin uluslararası ticaretini engellemektedir. Ancak, ekonomik ve ticari yaptırım kararlarının bir özelliği, hedef ülkelerin yurttaşlarını da kapsamasıdır. Bu bağlamda, örneğin Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'ne (Sırbistan ve Karadağ)⁴³ ve Haiti'ye⁴⁴ karşı mali kaynakların dondurulması ve ticari ambargo kararları bu ülkelerin yurttaşlarının ekonomik ve ticari etkinliklerini de içermiştir. Yurttaşlara yönelik yaptırımlar, diplomatik bir nitelik de taşıyabilmektedir. Örneğin Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'ne ilişkin olarak Konsey, bu ülkeyi temsil eden kişi ve grupların Birleşmiş Milletler üyesi ülkeleri ziyaretini yasaklamış, bu kişi ve gruplarla bilimsel, teknik ve kültürel işbirliğini engellemiş, ayrıca Yugoslavya yurttaşlarının bu ülkelerdeki sportif etkinliklere katılmamaları için devletlerden önlem almalarını istemiştir.⁴⁵

43 Bkz. Güvenlik Konseyi'nin (GK) 757 (1992) sayılı kararı.

44 Bkz. GK'nin 841 (1993) sayılı kararı.

45 GK'nin 757 (1992) sayılı kararı, p. 8.

Güvenlik Konseyi'nin yaptırım kararları, hedef ülkelerin uluslararası hava trafiğini kesme,⁴⁶ deniz trafiğini sınırlama,⁴⁷ teknik yardım yasağı⁴⁸ gibi boyutlar da taşımaktadır. Yaptırımların önemli bir boyutunu ise, "askeri ambargo" kararları oluşturmaktadır.⁴⁹ Bu doğrultuda, devletlerin askeri yardım almaları yasaklanmakta, silah ve askeri teçhizat alımları engellenmektedir. Yaptırımların bu yönü, hedef ülkelerin bir kısmında yaşanan iç savaşları önlemek bakımından anlaşılabilir görünse de askeri yaptırım kararlarının çifte standartlı niteliğini ortadan kaldırmaktadır. Silahsızlanma genel bir politika olarak bütün devletlere eşit biçimde uygulanmamakta, yalnızca hedef alınan ve çöktürmek istenen devletlerin askeri gücünü zayıflatmaya yönelmektedir. Bu doğrultuda Konsey, uluslararası gözlemcilerin Irak'ın silahlarını denetlemesine de karar vermiştir.⁵⁰ Ancak, Irak'ın denetime izin vermediği iddiası, 1998 yılında herhangi bir Güvenlik Konseyi kararına dayanmaksızın Irak'ın ABD tarafından bombalanmasının da bahanesi olmuştur.

Güvenlik Konseyi'nin Irak'a yönelik ekonomik ve ticari yaptırım kararları, geniş ve sürekli bir özellik taşıması bakımından önemli görünmektedir. Irak'a yönelik yaptırımlar, Körfez Savaşından bu yana devam etmekte, yaptırım kararları Körfez Savaşı sona ermesine rağmen 1991'den bu yana sürekli olarak uzatılmaktadır. Bu yaptırımlar, Irak'ın temel ihracat maddesi olan petrol satışlarını sınırlamakta, bu satışlardan elde edilen

46 Örneğin bkz. GK'nin Irak'a yönelik 670 (1990); Libya'ya yönelik 748 (1992); Afganistan'a yönelik 1267 (1999) sayılı kararları.

47 Örneğin GK'nin Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'ne yönelik 820 (1993) sayılı kararı, p. 28; Haiti'ye yönelik 841 (1993) sayılı kararı, p. 6.

48 Örneğin GK'nin Libya'ya yönelik 748 (1992) sayılı kararı, p. 5 (b).

49 Örneğin bkz. GK'nin eski Yugoslavya'ya yönelik 713 (1991); Irak'a yönelik 661 (1990); Kosova savaşı sürecinde Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'ne yönelik 1160 (1998); Haiti'ye yönelik 841 (1993); Libya'ya yönelik 748 (1992) sayılı kararları.

50 GK'nin 687 (1991) sayılı kararı.

gelirlerin de Birleşmiş Milletler denetiminde bir hesaba yatırılması öngörülmektedir.⁵¹ Her ne kadar bu hesabın, Irak yurttaşlarının insani ihtiyaçları yönünde kullanılarak ülke içindeki ilaç ve gıda sıkıntısının hafifletilmesi öngörülmüş ise de, Irak ekonomisinin denetiminin ve bu ülkeye gıda ve ilaç ithalatına izin verme yetkisinin Konsey'in elinde olduğu açıktır. Bu yetki, Irak ekonomisinin Güvenlik Konseyi kararlarıyla vesayet altına alındığı anlamına gelmektedir. Bu durum ise, Irak'ın ABD tarafından "terörist" devlet olarak ilan edilmesinin bir sonucudur. Aynı durum, Libya bakımından da geçerlidir. Güvenlik Konseyi, Libya'yı "terörist" bir devlet olarak ilan ederek bu ülkeye karşı ekonomik, ticari ve diplomatik yaptırım kararı almıştır.⁵² Son dönemde ise, Taleban örgütünün "terörist" etkinlikleri ve "uluslararası insan hakları hukukunu ihlal etmesi" nedeniyle Afganistan'a ekonomik yaptırım uygulama kararı verilmiştir.⁵³ Böylece, Afganistan'da Sovyetler Birliği çizgisindeki yönetimin devrilerek Taleban örgütünün egemen bir konuma gelmesi için destek sunarak bu akımı güçlendiren ABD, bugün kendisi bakımından misyonunu tamamlamış bu kesimi tasfiye için "terörizm" kavramına sığınmaktadır. Bu olgu, "terörist" kavramının içeriğinin keyfi bir biçimde belirlendiğinin ve uluslararası alanda çıkar ilişkileri temelinde şekillendiğinin de açık göstergelerinden biridir.

"İnsan haklarını ihlal ettikleri" gerekçesiyle kimi ülkelere uygulanan ekonomik ve ticari yaptırımlar bugün Birleşmiş Milletler'in bazı organlarınca dahi barbarca bulunmaktadır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Gıda Programı, bu yaptırımları "vahşi" bir araç olarak nitelemiş, Dünya Sağlık Örgütü bu yaptırımların yasaklanmasını istemiştir.⁵⁴ Birleşmiş Milletler Ge-

51 Bkz. GK'nin 706 (1991) sayılı kararı.

52 Bkz. GK'nin 748 (1992) ve 883 (1993) sayılı kararları.

53 Bkz. GK'nin 1267 (1999) sayılı kararı.

54 A. Winkler, *a.g.m.*, s. 134.

nel Kurulu ise, *Politik ve Ekonomik Baskının bir Aracı Olarak Zorlayıcı Ekonomik Önlemlerin Kaldırılması* başlıklı kararında,⁵⁵ devletleri empoze ettikleri tek taraflı zorlayıcı önlemleri derhal kaldırmaya çağırmıştır. *İnsan Hakları ve Tek Taraflı Zorlayıcı Önlemler* başlığını taşıyan Genel Kurul kararı⁵⁶ ise, tek taraflı zorlayıcı önlemlerin uluslararası hukuka aykırı olduğunu, devletler arasında eşitsiz ticari ilişkiler yaratarak İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin tam olarak gerçekleşmesini önlediğini, ayrıca gelişme hakkını engellediğini vurgulayarak, herhangi bir ülkeye karşı politik ve ekonomik baskıda bulunmak için zorlayıcı önlemlerin alınmasını reddetmiştir. Ne var ki, Genel Kurul kararları yalnız "tek taraflı" olarak bazı devletler tarafından uygulanan yaptırımları kınamakla yetinerek Güvenlik Konseyi'nce "kolektif" bir biçimde uygulanmasına karar verilen yaptırımları kınamamıştır. Bu eksiklik, muhtemelen Konsey kararlarının "hukuki" olduğu varsayımına dayanmaktadır. Oysa, Güvenlik Konseyi'nin Birleşmiş Milletler Anlaşmasının VII. Bölümü çerçevesinde, yalnız "uluslararası barış ve güvenliği korumak amacıyla" ekonomik, ticari ve diplomatik yaptırım uygulamaya yetkisi vardır.⁵⁷ Bu yaptırımların uygulandığı ülkelerde ise, sorun genellikle "uluslararası" bir nitelik taşımakta, barış ve güvenlik ile bağlantı keyfi bir biçimde kurul-

55 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 27 Kasım 1996 tarihli, 51/22 sayılı bu kararı, 4 aleyhte ve 76 çekimser oya karşılık, 56 lehte oy ile kabul edilmiştir. Metin için bkz. *Yearbook of the United Nations*, Vol. 50, 1996, s. 734-5.

56 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 12 Aralık 1996 tarihli ve 51/103 sayılı bu kararı, 45 karşıoy ve 59 çekimser oya karşılık, 57 lehte oy ile kabul edilmiştir. Metin için bkz. *a.k.*, s. 648-9.

57 Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın 41. maddesi, Güvenlik Konseyi'nin "silahlı kuvvet kullanılmamasını içermeyen" nitelikte alabileceği önlemlerin "ekonomik ilişkilerin ve demiryolu, deniz, hava, posta, telgraf, radyo ve diğer iletişim ve ulaştırma araçlarının tümüyle ya da bir bölümüyle kesintiye uğratılmasını, diplomatik ilişkilerin kesilmesini içerebileceğini" belirtmektedir. Ancak, Anlaşmanın VII. Bölümüne göre bu önlemlerin yalnız "uluslararası barış ve güvenliğin korunması" amacına yönelik olması gerekmektedir.

makta, dahası "insan hakları ihlalleri" gibi devletlerin içişleri alanında kalan konularda Konsey'in yaptırım uygulama yetkisi bulunmamaktadır. Bu yaptırımlardan amaçlananın, Kuzeyli politikalara uyum sağlamayan devletlerin cezalandırılması olduğu açıktır. Ancak cezanın asıl muhataplarının ülke halkları olduğu da kuşku götürmemektedir. Genel Kurul'da Güneyli devletlerin oylarıyla kabul edilen bildiriler, 70'li yıllarda Üçüncü Dünyanın yükselttiği "daha demokratik bir uluslararası yeniden yapılanma" talebinin gerilediğini de yansıtmaktadır. Oysa, Birleşmiş Milletler'in anti-demokratik yapısının sorgulanmasının önemi, soğuk savaş dengelerinin ortadan kalkmasından sonra bu örgütün tamamen Kuzeyli devletlerin hegemonyası altına girmesiyle birlikte bir kat daha artmıştır. Güvenlik Konseyi'nin birkaç devletin hegemonyası altındaki oluşumu, kararları hukuka uygun sayılsa bile ahlaken meşru kabul edilmesini önlemeye devam etmektedir. Konsey'in yapısındaki anti-demokratik nitelik, aldığı kararlara da yansımakta ve bu kararlar dünya sistemindeki egemen devletlerin diğer halklara baskısının bir ifadesini oluşturmaktadır. Ekonomik yaptırımlarla kısıpaca alınan halkların haklarını "insan hakları" söylemine dayanarak ihlal eden Konsey kararları, Konsey'in dünya halkları nezdindeki gayrimeşru konumunu açıkça ortaya sermektedir.

*Askeri Müdahale*⁵⁸

Kuzey'in Güney'e yeni müdahale sürecinin en keskin ve son halkasını ise, askeri müdahaleler oluşturmaktadır. Bu müdahalelerin temelinde de, tıpkı ekonomik, ticari ve diplomatik yaptırımların Güvenlik Konseyi'nce uygulanmaya başlamasında olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve dünya sisteminin Kuzeyin egemenliğinde tek kutuplu bir hale gelmesi belirleyici-

⁵⁸ Yeni müdahaleciliğin askeri boyutuna burada özet olarak yer verilmiştir. Bu konu, ayrıntılı olarak "İnsani Müdahale: Emperyalist Yayılmanın Etik Mazereti" başlıklı bölümde ele alınmıştır.

lik taşımaktadır. Doğu Bloğunun yıkılışı, ABD'nin askeri müdahalede serbest kalması sonucunu doğurmuş ve 90'larda yeni bir işgal pratiğini başlatmasına uygun zemini hazırlamıştır. Bu pratiğin ilk örneği, ABD'nin 1989'da Panama'ya müdahalesidir. Ancak ABD'nin yeni askeri müdahale pratiği yalnız Latin Amerika'yla sınırlı kalmamakta ve dünyanın her bölgesine yayılarak devam etmektedir. Bu müdahalelerin gerekçesinin müdahale edilen devletlerin "insan hakları ihlalleri" olarak sunulması ise, insan haklarının yeniden sömürgeleştirme sürecinde araçsallaştırılışının doruk noktasını oluşturmaktadır.

90'lı yıllarda dünyaya yayılan askeri müdahaleler, 19. yüzyılın "insani müdahale" kavramını da güncelleştirmiştir. 19. yüzyıl boyunca sömürgeciliğin yayılmasında işlev gören bu kavram, devletlerin kendi yurttaşlarına olan insanlıkdışı uygulamalarını durdurmak amacıyla diğer devletlerin askeri müdahalede bulunmalarını ifade etmektedir. Ancak, 19. yüzyılda olduğu gibi, daha sonraki süreçte de "insani" gerekçelerle müdahale hakkı uluslararası hukukta tanınmamış ve "insani müdahale" kavramı hukuki bir temele kavuşmamıştır. Dahası, 20. yüzyıl boyunca uluslararası hukukta egemen ilke "müdahale yasağı" olarak belirlenmiştir ve bu ilke biçimsel olarak halen geçerliliğini sürdürmektedir. 19. yüzyılda temel işlevi sömürgecilerin işgal ve fetihlerine "haklı" bir gerekçe oluşturmak olan insani müdahale kavramının günümüzde yeniden doğuşu ise, uluslararası sömürgecilik sisteminin yeniden yapılanma sürecine girmesi ve dünyanın toprak bakımından da bir yeniden paylaşım tabi tutulmasıyla bağlantılıdır. Bu kavramın yeniden yükselişi, 20. yüzyılda gelişen dekolonizasyon sürecinin sonucu olarak kabul edilen "müdahale yasağı" ilkesini aşındırmakta, "insan haklarını korumak" ise müdahale yasağının fiilen ortadan kaldırılmasında başlıca gerekçe olarak sunulmaktadır.

90'lı yıllarda askeri müdahaleler, Irak'tan Bosna'ya, Haiti'den Doğu Timor'a, Somali'den Kosova'ya değin geniş bir coğrafyaya

yayılmıştır. Bu müdahalelerin bir kısmının hiçbir hukuksal dayanağı yoktur. Örneğin, Irak'a yönelik ABD müdahalesi 1992'den bu yana herhangi bir Güvenlik Konseyi kararıyla müdahaleye açıkça yetki verilmemiş olmasına rağmen sürdürülmektedir. NATO'nun 1999'da Kosova'ya müdahalesi de herhangi bir hukuksal temele sahip değildir. Çünkü "uluslararası barış ve güvenliğin korunması amacıyla" güç kullanmaya karar verme, Birleşmiş Milletler Anlaşmasının VII. maddesi çerçevesinde yalnız Güvenlik Konseyi'ne tanınmış bir yetkidir. Irak ve Kosova müdahalelerinin uluslararası hukuku ihlal eden niteliği, bu müdahalelerin "insan hakları ihlallerini önlemek" gerekçesiyle açıklanarak müdahalelere ahlaki bir görüntü kazandırılması girişimlerini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Kosovalı Arnavutlara yönelik ihlalleri önlemek iddiasıyla sunulan NATO müdahalesi "insani müdahale"nin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Bu müdahalenin "hukuki" olmadığı bilincinde olan müdahaleciler, "ahlaki" bir temel sunma ihtiyacıyla insan hakları kavramına başvurmuşlardır. Ancak, bu ahlaki temelin geçersizliği, gerek Kosova'ya müdahale öncesinde Yugoslavya'ya sunulan ve Kosova'nın NATO tarafından işgalini öngören "Rambouillet Anlaşması" modelinde, gerek müdahale sonrasında bu anlaşmaya göre kurulan sömürgecilik sisteminde açığa çıkmıştır. Kosova sorununa "çözüm" için Yugoslavya'ya sunulan Rambouillet Anlaşması, Bosna-Hersek'e dayatılan Dayton Anlaşması'nı (1995) model almaktadır. Bugün Bosna-Hersek'te olduğu gibi, Kosova'da da uluslararası bir vesayet sistemi (*protectorate*) geçerlilik kazanmıştır. Bu sistemler altında yaşayan halkların ise, uluslararası sistemde bağımsızlık haklarından söz etmenin artık olanağı yoktur.

Yeni askeri müdahale pratiği, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarına dayanan "barış operasyonları"yla geliştirilmektedir. 90'lardaki barış operasyonları, görünüşte Konsey

kararlarına dayanması bakımından hukuki bir nitelik taşımaktadır, ancak bu operasyonlarda müdahale güçlerine verilen yetkiler Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın sınırlarını aşmaktadır. Birleşmiş Milletler'in ilk barış operasyonu, Güvenlik Konseyi'nin 1948'de Filistin'de ateşkes sürecine gözlemcilik misyonu ile başlamıştır.⁵⁹ 90'lara gelinceye değin barış operasyonlarının geleneksel misyonu da çatışan taraflar arasındaki ateşkes kararına riayet edilmesine ve birliklerin geri çekilmesine gözlemcilikten ibaret kalmıştır. Ne var ki, günümüzde barış operasyonları müdahale bölgelerine yeni bir düzen getirilmesinin de aracıları olmaktadır. Bu çerçevede, Birleşmiş Milletler çokuluslu güçlerine müdahale edilen bölgelerde ekonomiden devlet kurumlarının yeniden yapılanmasına kadar pek çok işlev yüklenmektedir. Barış operasyonlarının müdahale bölgelerini neo-liberal globalleşme sürecine uydurmada üstlendiği bu asli rol, günümüzde operasyon sayısının artmasını da beraberinde getirmiştir. 1988'den 1998 Ekim ayına kadar 36 operasyon başlatılmıştır. 1948-1978 arasında Birleşmiş Milletler'in yürüttüğü toplam operasyon sayısının 13 olduğu dikkate alındığında bu sayı hayli yüksektir. Günümüzde yürütülen barış operasyonlarının önemli bir farkı da, yoğunlukla "iç çatışmalara" müdahale edilmesinden ileri gelmektedir. Oysa Birleşmiş Milletler'in geleneksel barış operasyonlarının rotası, Birleşmiş Milletler Şartı'nın ruhuna uygun biçimde "uluslararası çatışmalara" müdahale edilmesinden ibaret kalmıştır.

90'larda yürütülen barış operasyonları, Afrika, Latin Amerika, Balkanlar, Ortadoğu ve Akdeniz, Kafkasya ve Asya'da yoğunlaşmıştır. Haziran 1999 tarihine değin tamamlanmış operasyon sayısı 34'tür.⁶⁰ Aralık 1999 itibarıyla devam eden ope-

59 Bkz. www.un.org/Depts/dhl/resguide/specpk.htm (08.12.1999).

60 Bu operasyonlar şu ülke ve bölgelerde yürütülmüştür: Angola, Çad/Libya, Kongo, Liberya, Mozambik, Namibya, Ruanda, Somali, Orta Amerika, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Guatemala, Haiti, Afganistan/Pakistan,

rasyon sayısı ise 17'dir.⁶¹ Bu operasyonların bir kısmında insani yardımın sağlanması gerekçesine başvurulmaktadır. Ancak 1992-5 arasında yürütülen Somali müdahalesi, "insani yardım" gerekçesinin anlamını yeterince ortaya koymuştur. Somali'de operasyon gücüne verilen yetkiler, Somali'de politik kurumların yeniden kurulması, ekonominin rehabilite edilmesi, Somali polislerinin yeniden oluşturulması, Somali halkının kovuşturulması, yargılanması ve cezalandırılması gibi "insani yardımın ulaştırılması" amacı ile bağdaşmayan bir çerçeveye kavuşmuştur. Operasyon gücüne tanınan bu yetkiler, operasyonun gerçek amacının Somali halkını sömürgeleştirmekten başka bir şey olmadığını da açığa çıkarmıştır. Barış operasyonlarıyla kurulan "uluslararası yönetimler" ise, müdahale edilen bölgelerde politik iktidarın açıkça çokuluslu güce devredilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu bağlamda Hırvatistan ve Kamboçya'da yürütülen barış operasyonları sırasında "geçici uluslararası yönetimler" kurulmuştur. Bugün bu ülkelerdeki geçici yönetimlerin misyonları tamamlanmıştır, ancak operasyon süresince gerçekleştirilen "reformlar" aracılığıyla bu ülkeler "yeni dünya düzeni"nin gereklerine uydurulmuştur. Ekim 1999'da Doğu Timor'da kurulan geçici uluslararası yönetim ise devam etmektedir. Bu geçici yönetime Güvenlik Konseyi'nce yasama, yürütme ve yargı yetkileri tanınmıştır. Operasyonla atanan "Özel Temsilci" ise "geçici yönetici" sıfatıyla yeni yasaları çıkarmak, değiştirmek, durdurmak ve kaldırmak yetkilerine sahip kılınmıştır.⁶² Doğu

Kamboçya, Hindistan/Pakistan, Batı Yeni Ginesi, Hırvatistan, Eski Yugoslavya, İran/Irak, Lübnan, Ortadoğu, Yemen. (Bkz. www.un.org/Depts/DPKO/p_miss.htm), (18.06.1999).

61 Devam eden barış operasyonları şu ülkelerde yürütülmektedir: Orta Afrika Cumhuriyeti, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Sierra Leone, Batı Sahra, Haiti, Doğu Timor, Hindistan/Pakistan, Tacikistan, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Gürcistan, Kosova, Golan Tepeleri, Irak/Kuveyt, Lübnan, Ortadoğu (Lübnan-Filistin). (Bkz. www.un.org/Depts/DPKO/c_miss.htm), (08.12.1999).

62 Bkz. Güvenlik Konseyi'nin 1272 (25 Ekim 1999) sayılı kararı.

Timor'a müdahalenin gerekçesi "uluslararası insan hakları hukuku"nun ihlal edilmesi olarak açıklanmıştır, ancak müdahalenin Doğu Timor'da yarattığı başlıca değişim iktidarın eldegiştirmesidir. Bu durum, günümüzde ulus-devletler içindeki etnik temeldeki ayaklanmaların emperyalistlerce desteklenmesinin ardındaki temel saikin de, operasyona geçilmesi için uygun bir ortamı hazırlamak ve kendi yönetimlerini müdahale bölgelerine taşımak olduğunu sergilemektedir.

90'lı yılların sonuna yaklaşıırken, "barış operasyonları"nın yayılmacılığı sağlayan işlevinden dolayı öneminin artarak sürmesi ve operasyon sayısının giderek yükselmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu kestirimin temelinde, emperyalizmin silahlanma sürecinin ivme kazanması bulunmaktadır. Yeni işgal ve fetihlerde "barış" kavramına dayanılacağını, "Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Barış Gücünün" kurulması da haber vermektedir. Bu güce yalnız Birleşmiş Milletler, NATO, AGİT ve BAB öncülüğünde operasyon yürütme yetkisi verilmiştir.⁶³ AGİT'in İstanbul Zirvesinde (Kasım 1999) kabul edilen Avrupa Güvenlik Şartı'nda "çatışmanın önlenmesi, kriz yönetimi ve çatışma sonrası rehabilitasyon" amaçlarıyla "Hızlı Uzman Yardım ve İşbirliği Ekipleri"nin (REACT) oluşumuna ve bir "Operasyon Merkezi"nin kurulmasına karar verilmesi ise, yeni müdahale sürecinde AGİT'in rolünün de giderek artacağını bir işarettir. Öte yandan, Avrupa Birliği'nin NATO'dan bağımsız bir ordu kurma girişimini "acil müdahalede bulunabilmek"⁶⁴ biçiminde açıklaması, Avrupa'nın da bu yeniden paylaşım sürecinde ABD'den

63 Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Barış Gücü Anlaşması'nın metni için bkz. *Resmî Gazete*, 11 Eylül 1999, Sayı 23813.

64 Avrupa Birliği'nin 10-11 Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesi sonucunda açıklanan bildiride, Birliğin uluslararası krizler karşısında karar alma otoritesini güçlendirmek ve NATO'nun tümüyle katılmadığı durumlarda AB önderliğinde askeri operasyonlar için hazırlık yapmak ve operasyon gerçekleştirmek konularında kararlı olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. Presidency Conclusions, Helsinki European Council, 10 and 11 December 1999, Annex IV.

geri kalmak istemediğini yansıtmaktadır. Yeniden paylaşım ve sömürgeleştirme sürecinin "insan hakları ve barış" olarak açıklanan temelleri ise, süreci gizlemekten başka bir amaca hizmet etmemektedir. "İnsani" müdahalelerin insan hakları ihlallerini arttıran niteliği ise, Irak ve Kosova örneklerinde en açık biçimde görüldüğü gibi, hava bombardımanlarıyla sivil halkın katledilmesinde açığa çıkmıştır. Ancak insan hakları ihlalleri yalnız bu görünen yönünden de ibaret değildir. Müdahalecilerin ulus-devletler içindeki etnik ve dinsel çelişkileri kullanarak derinleştiren politikaları günümüzde iç savaşları tırmandırmıştır. "Barış" operasyonları sonucunda getirilen uluslararası yönetimlerin ise, halkların self-determinasyon hakkını ihlal eden niteliği tartışma dışıdır.

Sonuç

Uluslararası alanda gelişen yeni müdahalecilik, uluslararası sistemin yeniden yapılanma sürecinin bir unsurudur. İnsan haklarının yeni müdahaleciliğin temel bir dayanağı olarak sunulması ise, kurulmaya çalışılan yeni uluslararası sistemin daha insani bir nitelik taşıyacağı anlamına gelmemektedir. Emeginden başka geçim aracı olmayan geniş yığınların insanca yaşam koşullarının dünya çapında zayıflatılmasına ve hiyerarşik uluslararası düzenin adaletsiz ve eşitsiz doğasının derinleştirilmesine dayanan yeni global politikalar, Güneyli ülkelerde "insan hakları" kavramıyla yoğun biçimde ilişkilendirilen müdahaleler aracılığıyla yürürlüğe girmektedir. Yarattığı insanlıkdışı koşullar nedeniyle bu müdahalelerde "insan hakları" kavramının işlevsel biçimde kullanılmakta oluşu ironik olarak görülebilirse de, gerçekte mevcut (liberal) insan hakları ideolojisi ile kapitalist sistem arasındaki yapısal ilişkiyi de çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. İçinde yaşadığımız süreçte insan hakları kavramının egemen kavranışı ve bu kavrayış temelinde biçimlenen

politikalar, kapitalizmin insan hakları anlayışını en keskin biçimiyle yansıtmaktadır. İnsan hakları kavramının ancak tarihsel ekonomik-politik koşullar içinde anlamlandırılabilceği düşüncesinden hareket eden bir bakış açısı için ise, bu kavramın mevcut içeriğini aşacak ve eşitlik ve özgürlük ilkeleri yolunda yeniden anlamlandırarak alternatif yeni bir yorumunun geliştirilmesine olan ihtiyaç açık olmalıdır. Doğal haklar kavramının sınıflı toplumların tarihi boyunca mülkiyet sistemlerinin evrimine bağlı bir dönüşüm geçirdiği olgusu temel alındığında, yapılması gereken insan hakları kavramının kendisini reddetmek değil, bu kavramı, dinamik karakterinden yola çıkarak, toplumsal ilişkileri ilerici bir biçimde dönüştürecek tarzda yeniden inşa etmektir.

90'lı yıllarda uygulamaya konan yeni müdahalecilik politikalarının insan hakları alanında ortaya çıkardığı iki temel sonuç, emperyalist-kapitalist sistemin insan hakları kavrayışının gizeminden arındırılmasına da yardım edici niteliktedir. Bu sonuçlardan biri, özel mülkiyet hakkının sınırsızlaştırılmasıdır. Özel mülkiyet hakkının kayıtlarından kurtarılması, saf liberal insan hakları kavrayışına geri dönüş eğilimine paralellik arz etmektedir. Kapitalizmin gelişim seyri içinde ve özellikle sosyal devlet döneminde özel mülkiyet hakkını "kamu yararı" nedeniyle sınırlandıran politikalar, neo-liberalizmin egemenliğini kurmasıyla birlikte son bulmuştur. Bu durum, insan hakları politikalarının yeniden emek kitlesini tümüyle dışlayan bir nitelik kazanmasını da beraberinde getirmiştir. Sosyal hakları geri alan, insan haklarını politik ve kişisel haklara indirgeyen yeni liberal açılım ve politikalar bu olgunun somut tezahürleridir. İnsan hakları kavramının sosyal boyutundan uzaklaşması, bu kavramı tıpkı kapitalizmin doğuş süreci içinde üstlendiği tarihsel anlam olan burjuvazinin taleplerine indirgemektedir. 90'lı yıllarda insan hakları kavramının sermaye tarafından içselleştirilme girişim-

lerinin temelinde, bu anlamda, mülkiyet hakkının sınırsızlaşmasına, bir başka deyişle dünya çapında sınırsız piyasa sisteminin inşasına yönelik bir irade yer almaktadır.⁶⁵ Dünyayı sınırsız bir piyasa olarak düzenlemeye yönelik global politikalar, ekonomik liberalizmin istikrarlı bir biçimde işleyebilmesi için piyasa demokrasisinin global düzeyde kurumlaşmasına ihtiyaç duymaktadır. Bu global demokrasi modelinin belkemiğini kolsuz bir özel mülkiyet hakkının oluşturması, günümüzde sermayenin insan hakları yaklaşımının da aslında mülkiyet sahiplerinin haklarına dayandığını açığa çıkarmaktadır. İnsan hakları kavramını "sermayenin insan hakları"na indirgeme girişimine, emeğinden başka satılacak "mülkiyeti" olmayan geniş kesimlerin yanıtında hareket noktasının ise, öncelikle özel mülkiyet hakkının "insan hakkı" değerinin tartışma konusu edilmesi gereği açık olmalıdır.

Yeni müdahaleciliğin insan hakları alanında doğurduğu ikinci önemli sonuç, uluslararası hiyerarşik yapıya tabi halkların politik bağımsızlıklarının aşınmaya başlamasıdır. Dekolonizasyon sürecinin ivme kazanmasıyla birlikte 1945 sonrası uluslararası sistem, yeni kurulan devletlerin eşitliğini ve bağımsızlığını hukuken tanımıştır. 1990'larda bu yapıda meydana gelen değişimin bir boyutu ise, bu ülkelerin iç politikalarındaki özerkliklerinin dış müdahalelerle sistematik olarak törpülenmeye başlamasıdır. IMF gibi uluslararası mali kurumların Güneyli ülkelerin ulusal politikalarında ulusal yöneticilerden nihai olarak giderek daha fazla belirleyici olmaları, bu olgunun tipik bir görünümüdür. Güneyli ülkelerin bağımsızlığına yönelen tehdidin

65 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin içerdiği ilkelerin sermayenin ihtiyaçlarını karşılamadaki işlevselliğini vurgulayan yorumların güncellik kazanması da bu çerçevede bir anlam taşımaktadır. Bildiri'nin bu bağlamda bir yorumunun Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri tarafından yapılmış olması dikkat çekicidir. Bkz. Mary Robinson, "The Business Case for Human Rights", (www.unhchr.ch), (03.12.1999).

bir başka boyutunu ise, yoğunlaşan askeri müdahaleler ve bu müdahaleler sonucunda kurulan uluslararası vesayet rejimleri oluşturmaktadır. Bosna ve Kosova'nın tipik örneklerini oluşturduğu bu rejimler, bu bölgelerde bağımsızlıktan artık biçimsel düzeyde bile olsa söz etmeyi olanaksız kılmaktadır. Askeri müdahalelerin yayılma eğiliminde olması, benzer rejimlerin artma olasılığını da güçlü bir biçimde gündeme getirmektedir. Güneyli ülkelerin politik bağımsızlıklarının aşınma sürecinin insan hakları alanındaki etkisi ise, halkların haklarının reddidir. Bu olgu ise, egemen insan hakları politikalarının yalnız sosyal hakların reddiyle yetinmediğini, özellikle 70'li yıllarda Üçüncü Dünya'nın inisiyatifiyle uluslararası alanda geliştirilen halkların haklarını da yoksaydığını açığa çıkarmaktadır. Globalleşmenin emeğe yönelik saldırısını, dünyayı yeniden paylaşma ve halkları yeni bir uluslararası sömürgecilik sistemine dahil etme girişimi tamamlamaktadır.

İnsan haklarına dayalı yeni müdahaleciliğin temelini, 20. yüzyılda insan hakları adına kazanılmış adımların yoksayılması oluşturmaktadır. Emekçilerin ve ezilen halkların daha fazla baskı altına alınması ise, devletin politik şiddetinin yoğunluk kazanmasını beraberinde getirmektedir. Bu durum, biçimsel olarak tanınmaya devam eden kişisel ve politik hakların da yaygın bir tehdit altında olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan hakları söyleminin günümüzde ağırlığının artması, herkes için gerçekten evrensel insan hakları koşullarında bir iyileştirme girişiminin ürünü değildir. Yeni müdahaleciliğin insan haklarına dayanması uluslararası sömürü ilişkilerinin yeniden yapılanma süreci içinde bir anlam taşımaktadır. Başka türlü bir insan hakları yaklaşımını geliştirmenin başlıca önkoşullarından biri ise, karşı duruşu milliyetçilik tuzağına düşmeden örgütleyebilmektir. İnsan haklarının adaletsiz ve eşitsiz yeni bir uluslararası düzenin inşası için araçsallaştırıldığının bilincinde olmak, ulus-

devlet sınırlarına çekilmeyi gerektirmediği gibi, ulus-devletlerin ihlal sicillerinin ve evrensel insan hakları açısından sınırlarının farkında olmayı da zorunlu kılmaktadır. Globalleşme programının eşitsizlik ve baskı ilişkilerini dünyaya yayan boyutu, yeni bir evrensel kardeşlik fikrinin canlandırılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Uluslararası alanda yeni bir dayanışma ruhunun filizlerinin ise, tarih boyunca olduğu gibi bugün de baskı ve ezilme ilişkilerine tabi tutulan geniş yığınların kendileri tarafından atılacağı kuşkusuzdur.

"İNSANİ MÜDAHALE": EMPERYALİST YAYILMANIN ETİK MAZERETİ*

"İnsani müdahale" (*humanitarian intervention*) kavramı, bir devletin kendi yurttaşlarına olan insanlıkdışı uygulamalarını durdurmak amacıyla bir ya da birden fazla devletin güç kullanarak müdahalede bulunmasını ifade etmektedir. 19. yüzyılda gelişen bu kavram, günümüzde yeniden güncellik kazanmıştır. Özellikle eski sosyalist sistemlerin yıkılmasıyla birlikte yeniden canlanan insani müdahale doktrinine, insani gerekçelere dayandırılan yeni bir müdahalecilik pratiği eşlik etmeye başlamıştır. Örneğin, Irak'a ABD müdahalesinin gerekçelerinden biri olarak "insan hakları ihlalleri" gösterilmiş, Somali'ye müdahale "insani yardım" temelinde açıklanmıştır. Son olarak NATO'nun Koso-va'ya müdahalesi ise bir "insani müdahale" olarak sunulmuştur. Günümüzün politik ikliminin eğilimlerinden biri, müdahaleciliğin insan hakları ihlallerini durdurma temelinde açıklanarak

* Bu çalışma, Türk Sosyal Bilimler Derneği'nce düzenlenen "6. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi"nde (ODTÜ, 17-19 Kasım 1999) bildiri olarak sunulmuştur.

meşrulaştırılmaya çalışılması ve bu süreçte müdahalelerin yaygınlaşmasıdır. Bu durum ise, 19. yüzyılda uygulaması olan, ancak 20. yüzyılın içinde yaşadığımız son yıllarına kadar unuttulan "insani müdahale" kavramını yeniden uluslararası hukukun ilgi alanlarından biri haline getirmiştir.

Bu çalışmanın amacı, "insani müdahale" kavramının tarih içindeki anlam ve işlevini araştırarak, bu kavramın günümüzdeki rolünü ortaya koyabilmektir. İnsani müdahale pratiğinin tarihsel süreç içinde sorgulanması ise, 19. yüzyıla kadar geriye gitmeyi gerektirmektedir. Çünkü bu kavram esas olarak 19. yüzyılda geliştiği gibi, 90'lı yıllar ile 19. yüzyılın müdahale pratikleri arasında da paralellikler bulunmaktadır. Çalışma, soğuk savaş dönemi ve günümüz arasındaki değişim noktalarını belirleyebilmek amacıyla genel olarak 20. yüzyıl uluslararası hukukunda müdahale kavramının yeri ve pratiğini de ele almaktadır. Üzerinde yoğunlaşılan tarihsel kesit ise, 1990'lardır. Bu bağlamda, Irak, Somali, eski Yugoslavya ve Kosova örnekleri seçilerek yakından ele alınmaktadır. Son olarak, "yeni kuşak barış operasyonları" bağlamında genel olarak günümüzün müdahale pratiği değerlendirilmektedir.

19. Yüzyılda İnsani Müdahale

"İnsani müdahale" kavramının tarihsel gelişimi, sömürgeciliğin gelişimine bağlı bir seyir izlemiştir. Bu kavramın gelişme kaydettiği dönem, sömürgeci devletlerin dünyayı paylaşmaya giriştikleri 19. yüzyıldır. 19. yüzyıl boyunca sömürgecilerin işgal ve fetihleri dünya çapına yayılmış, tekelci bir niteliğe kavuşan kapitalizmle birlikte 20. yüzyıl başlarında belli başlı birkaç emperyalist devletin sömürgeleştirdikleri alanlar yeryüzünün yaklaşık yarısına ulaşmıştır. Bu dönemde "insani müdahale", sömürgeci devletlerin işgal ve fetihlerine meşru bir görünüm vermek için sıklıkla başvurdukları bir kavram olmuştur. Sö-

mürgecilerin yayılmacı politikalarını genellikle "ahlaki" nedenlerle açıklamaları, sömürgecilik tarihi açısından gelenekleşmiş bir uygulamadır. 19. yüzyılın en büyük sömürgeci gücü İngiltere'nin altı kıtaya kök salmasını "yerli halkları ahlaki açıdan kındırmak" ve "medeniyeti ve iyi ahlaki" sömürgeleştirilen bölgelere taşımak olarak savunması, bu olgunun tipik bir görünümüdür. Sömürgeci devletlerin zayıf devletlere karşı zor kulanmalarında ve askeri işgallerinde cisimleşen "insani" müdahale kavramı da sömürgecilik sistemi içinde, onun bir parçası olarak gelişmiştir.

Geleneksel uluslararası hukukta, "insani" düşüncelerle bir devlete müdahalede bulunulması iki ana temele dayandırılmıştır. Bunlardan biri, yabancı ülkedeki yurttaşların yaşamlarının ve mülkiyetlerinin korunmasıdır. Bir devletin yabancı bir ülkede bulunan yurttaşını haksızlıklardan koruması, uluslararası hukuk çerçevesinde bir korumanın olmadığı bu dönemde bireyin milliyeti bakımından bağlı olduğu devletin ödevi sayılmıştır. Müdahalenin dayandırıldığı ikinci temel olarak ise, müdahalede bulunulan devletin kendi yurttaşlarına olan kötü muamelesi gösterilmiştir. "İnsani müdahale" olarak ifade edilen bu temel, bir devletin kendi yurttaşlarına kötü muamelesi yaygın ve vahşi bir nitelik aldığında, bu muameleyi durdurmak için bir devletin veya devletler grubunun güç kullanımını ifade etmektedir.¹ Ne var ki, bu kavramın 19. yüzyıldaki uygulaması emperyalist devletlerin sömürgeciliğin vahşetini dünyaya yaymalarından başka bir şeye yaramamıştır. Uluslararası hukukta gelenekselleşmiş bir "insani müdahale hakkı"nın varlığından söz etmek, bugün olduğu gibi 19. yüzyıl açısından da mümkün değildir. Bu hakkın

1 Kavram için örneğin bkz. Anna Michalska, "Humanitarian Intervention", Kathleen E. Mahoney and Paul Mahoney (Eds.), *Human Rights in the Twenty-First Century: A Global Challenge*, Martinus Nijhoff Publishers, 1993, s. 393; Thomas Buergenthal, *International Human Rights*, West Publishing Co., 1988, s. 3.

savunucuları, 19. yüzyılda da ABD gibi güçlü emperyalist devletlerden gelmiştir, zayıf devletlerin hukukçuları ise olumsuz sonuçlarından yola çıkarak genellikle müdahaleye karşı çıkmışlardır.²

19. yüzyıl, güçlü Avrupa devletlerinin zayıf ülkelere müdahalelerinin örnekleri ile doludur. Askeri işgaller, savaşlar ve dayatmalarla sonuçlanan bu müdahaleler, Avrupa'dan Asya'ya, Afrika'ya ve Amerika'ya değin uzanır. Avrupalı emperyalist güçlerin Avrupa kıtasındaki müdahaleleri, yeni bağımsız devletlerin kurulması ile sonuçlanmıştır. Yunanistan (1829), Belçika (1830) ve İtalya (1859/60), bağımsızlıklarını güçlü Avrupalı devletlerin askeri müdahalelerine borçludur. Osmanlı Devleti de, Avrupa'nın "insani" müdahalelerinden en fazla payı alan devletlerden biridir. Öyle ki, Osmanlı'nın 19. yüzyıl tarihi, "Avrupa müdahalelerinin tarihi" olarak nitelenmektedir.³ Osmanlı'ya karşı insani gerekçeler gösterilerek müdahalede bulunulması keyfi pek çok müdahalenin mazeretini oluşturmuş ve müdahalede özellikle azınlıklar sorunundan yararlanılmıştır. Osmanlı toprakları, Avrupalı büyük devletlerin aralarında çekiştikleri dev sömürge pastasının iri bir parçasıdır. Batılı devletler yüzyıl boyunca "hasta adam"ın paylaşımındaki paylarını artırabilmek için müdahalelerini genel kural olarak "insani amaçlar" sloganının arkasına saklanarak gerçekleştirmişlerdir.⁴

2 Patrick Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford, 1991, s. 36.

3 Bkz. Helmut Rumpf, "Çağdaş Devletler Hukukunda Müdahale", (Çev. Rona Serozan), *Hıfzı Timur'un Anısına Armağan*, İstanbul, 1979, s. 712.

4 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan Rusya, Fransa ve İngiltere'nin müdahalesi; 1860'da Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya'nın Suriye'ye müdahalesi; 1877-8'de Rusya'nın müdahalesi; 1903-8'de Avusturya, Rusya, İngiltere, İtalya ve Fransa'nın Makedonya'daki ayaklanma nedeniyle müdahalesi, Osmanlı topraklarında yaşayan dinsel azınlıkların korunması gerekçesine dayandırılan kimi örneklerdir. Bütün bu örneklerde müdahaleci güçler insani saiklerle harekete geçtiklerini iddia etmiş ve müdahalelerini anlaşma ifadelerine dayandırdıklarını ileri sürmüşlerdir (A. Michalska, *a.g.m.*, s. 395). Bu bağlamda, Osmanlı toprakla-

Avrupalı emperyalist güçler, 19. yüzyılda müdahalelerini Amerika kıtasına kadar yaymış ve İspanyol sömürgeciliğinden kurtularak bağımsızlıklarını kazanan Latin Amerika cumhuriyetlerini yeniden sömürgeleştirme girişimlerinde de bulunmuşlardır. Ancak Avrupa'nın Güney Amerika'yı sömürge alanlarına dahil etme girişimleri, ABD'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Dönemin ABD Başkanı Monroe, 1823'te Kongre'de yaptığı konuşmada, Amerika'nın Avrupa için sömürge sahası olamayacağını ve Avrupa'nın Amerika'ya müdahale edemeyeceğini vurgulamıştır.⁵ "Monroe doktrini" olarak anılan ve "Amerika Amerikalılarıdır" fikrini içeren bu konuşma, devletlerin egemenlik haklarının korunmasına hizmet edermiş gibi görünse de, gerçek amacın Amerika kıtasında müdahalenin ABD'nin tekelinde bir hak olarak garantilenmesi olduğunda kuşku yoktur. Monroe'nun Avrupa'nın işlerine Amerika'nın, Amerika'nın işlerine de Avrupa'nın müdahale yasağı olarak belirlediği ilkeler, zamanın güçlü emperyalist devletleri arasında sömürgeleştirme için coğrafi alan paylaşımından başka bir anlama gelmemektedir.

rında yaşayan Hristiyanların korunmasına yönelik hükümler getiren Küçük Kaynarca Andlaşması (1774) ve Paris Andlaşması (1856), Avrupalı emperyalist devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmalarıyla sonuçlanan iki önemli örnektir. İngiliz belgelerinde, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların, Küçük Kaynarca Andlaşması ile "Osmanlı tebaası oldukları kadar Rus Çarının da tebaası durumuna getirildikleri", Paris Andlaşmasıyla da 5 devletin -İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Prusya- "ortak himayesine" alındıkları ifade edilmektedir. (Bkz. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri*, (Çev. Şinasi Orel), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 11, 65-7. Krş. Robert Mantran (Yayın Yönetmeni), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, (Çev. Server Tanilli), Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 124-5). Paris Andlaşması, her ne kadar Osmanlı'nın içişlerine diğer imzacı devletlerin karışmasını engelleyen bir hüküm (m.9) getirirse de, uygulamada bu hüküm andlaşma ile Hristiyanlara verilen güvencelerin denetimi gerekçesiyle özellikle İngiltere tarafından ihlal edilmiştir. (B. Şimşir, *a.g.e.*, s. 10). Bu konuda ayrıca bkz. P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 33-4.

5 Başkan Monroe'nun konuşması için bkz. [gopher://ftp.std.com/00/obi/book/History/diplomatic/unite.../monroe-doctrine.tx](http://ftp.std.com/00/obi/book/History/diplomatic/unite.../monroe-doctrine.tx) (11.05.1999). Monroe doktrini için ayrıca bkz. Seha L. Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, 2. Cilt, 2. Bs., AUSBF Yayınları, Ankara, 1962, s. 367 vd.

Monroe doktriniyle uluslararası hukukta sözde "müdahale yasağı" ilkesinin gelişimine katkıda bulunan ABD, 1933 öncesi 50 yıl içinde Latin Amerika ülkelerine tam 60 kez müdahalede bulunmuştur.⁶ Monroe doktrini, süreç içinde Kuzey Amerika'nın Güney Amerika'ya müdahalesinin bir meşruiyet kaynağına dönüştürülmüş, müdahale gerekçesi de dirlik ve düzeni korumak, Avrupa'nın müdahalelerini önlemek ve ABD'nin güvenliğini sağlamak olarak formüle edilmiştir.⁷ Panama'nın Kolombiya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi, Kanal bölgesinin kurulması ve Panama Kanalı'nın yapımı, doğrudan doğruya ABD müdahalelerinin ürünüdür. 1903 yılında ABD müdahalesiyle "bağımsız" bir devlet olarak kurulan Panama, 10 yıllık bir bölgenin idaresini ABD'ye bırakmış ve Panama topraklarında "düzeni sağlamak için" ABD'ye müdahale hakkını tanımıştır.⁸ Dominik Cumhuriyeti, Haiti ve Nikaragua da müdahaleler sonucunda ABD'ye bağımlı duruma getirilmiştir. ABD'nin 1898'de Küba'ya müdahalesi, sözde bir bağımsızlıkla Küba'nın bir Amerikan sömürmesine dönüştürülmesini sağlamıştır. Bu müdahaleyle ABD, 99 yıl süreyle Küba'da üs bulundurma hakkını, Küba'nın üçüncü ülkelerle anlaşma yapmasının onayına bağlı tutulması yetkisini ve ayrıca "Amerikan vatandaşlarının kişisel yaşam, mal ya da özgürlükleri tehlikeye düştüğünde" askeri müdahalede bulunma hakkını elde etmiştir.⁹ ABD Başkanı, "insani nedenlerle ve barbarlığa, kan dökmeye, açlığa ve korkunç sefaletle son vermek için" Küba'ya müdahalede bulunduklarını açıklamıştır.¹⁰ "İnsani müdahale"nin 19. yüzyıldaki gerçek yüzünü açık biçimde yansıtan bu müdahalede amacın Kübalıların korunması değil, Amerikan sermayesinin Küba'yı

6 H. Rumpf, *a.g.m.*, s. 713.

7 Aynı yer.

8 1936 yılında ABD bu haktan vazgeçinceye kadar Panama'ya müdahale hakkı geçerliliğini sürdürmüştür. Bkz. *Meydan Larousse*, Cilt 9, s. 843.

9 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 5, s. 1376.

10 P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 35.

egemenliği altına alması olduğu açıktır. Başkanın kendisi de Küba'da "Amerikan ticaretinin haksızlığa uğramasını" bu müdahalenin nedenlerinden biri olarak dile getirmiştir.¹¹ Asıl neden Amerikan yatırım ve ticaretine daha elverişli koşulların yaratılması ve Küba'nın İspanyol etkisinden kurtarılıp ABD hegemonyasına tabi kılınmasıdır.

Avrupalı emperyalist güçlerin Latin Amerika'ya müdahale nedenleri de, "kendi yurttaşlarını korumak" olarak sunulmuştur, ancak "yurttaşlarının mülkiyetlerinin korunması ve alacaklarının tahsili" adı altında amaç Latin Amerika'yı sömürgeleştirmektir. 1902'de Venezuela sahilleri, yurttaşlarına olan borçlarının ödenmemesi nedeniyle İngiltere, İtalya ve Almanya tarafından abluka altına alınmıştır. Meksika ve Arjantin de alacaklarının tahsili için Avrupa'nın zorba müdahalelerine maruz kalmıştır. 1861'de Fransız birliklerinin Meksika'ya girişi Fransa'ya bağımlı bir monarşinin kurulmasını hedeflemektedir, ancak işgal nedeni Meksika'nın Fransa'ya olan borçlarını geri ödemesi olarak gösterilmiştir. "Tahsilat" amacıyla yapılan bu müdahaleler, "Drago doktrini" olarak anılan görüşe de temel oluşturmuştur. Arjantin Dışişleri Bakanı Drago, 1902'de ABD'ye yolladığı notada, kamu borçlarının silahlı müdahalede bulunma hakkı yaratmadığını, dış borçların Avrupa devletlerince herhangi bir Amerikan ülkesinin işgal edilmesine vesile oluşturamayacağını belirtmiş, bir devletin borçlarını tahsil için müdahalede bulunulmasını devletler hukukuna aykırı olarak nitelemiştir.¹² Drago doktrini, 19. yüzyılda yoksul ülkelerin borçlandırılmasının sermaye birikimindeki önemli katkısını yansıttığı gibi, dış borçların işgal nedeni olarak kullanıldığını da somut biçimde göstermektedir. "Yabancıların mülkiyet haklarının korunması" gibi sözde "insani" bir kılıf altında gerçekleştirilen

¹¹ Aynı yer, dipnot 55.

¹² Bkz. S. L. Meray, *a.g.e.*, s. 371-2.

müdahaleler, gerçekte yoksul ülkeleri ağır şartlar altında borç verme yoluyla sömürmenin çeşitli nedenlerle amacına ulaşamadığı zamanlarda devreye giren silahlı işgalin gerekçesi olarak kullanılmıştır. Borçların ödenmemesi, sömürgeci devletlerin fırsatını kolladıkları işgallere "meşru" bir bahane işlevini görmüştür.

Görüldüğü gibi, 19. yüzyılda gelişen "insani müdahale" doktrininin uygulamada insancıl değerlerin korunmasıyla bir ilgisi yoktur. "İnsani müdahale", 19. yüzyılda emperyalizmin yayılma amaçlarına hizmet eden bir araç işlevini görmüştür. Müdahalenin "insani" amaçlarından dem vuranlar, daima emperyalist devletler olmuştur. I. Dünya Savaşı ile sonuçlanan tarihsel dönem içinde bu müdahaleler Avrupa'da çokuluslu imparatorlukların parçalanarak yeni bağımsız ulus-devletlerin kurulmasına, Asya ve Afrika'daki sömürge alanlarının genişletilmesine, Latin Amerika'nın da ABD'nin "arka bahçesi" haline getirilmesine hizmet etmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısında emperyalist devletlerin dünya yüzeyinde artık pazar ve toprak bakımından paylaşmadıkları bir alan kalmamış ve ekonomik ve politik güç aralarında köklü bir biçimde bölüşülmüştür. Böylece, "insani müdahale" doktrininin de nispeten pasifleştiği bir sürece girilmiştir. Avrupa'da hanedanlıkların sona ermesi ile uluslararası normun artık ulus-devlet olarak belirlendiği yeni dönemin ilkesi ise, "müdahale yasağı"dır.

20. Yüzyıl ve Müdahale Yasağı

20. yüzyıl başlarında tekelle kapitalizmin doğuşu, yeni bir uluslararası sistemi de yaratmıştır. Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecine girmesi klasik liberalizm dönemini sona erdirmiş, mevcut devletlerin sınırlarını zorlayan bir gelişkinlik düzeyine ulaşan sermayenin dünya yüzeyine yayılma eğilimi emperyalist paylaşım mücadelelerini de beraberinde getirmiştir.

Savaşlarla haritalar değişmiş, eski imparatorlukların çözülmesinden emperyalist devletlerce nüfuz altına alınabilecek yeni küçük ulus-devletler türemiştir. I. Dünya Savaşı'nda Wilson ve Churchill öncülüğünde doruğuna çıkarılan milliyet ilkesi self-determinasyon talepleri doğrultusunda Avrupa'da çokuluslu imparatorlukların parçalanmasına temel oluştururken, Afrika ve Asya'da 20. yüzyıl boyunca gelişen ulusal kurtuluş hareketleri ulus-devlet modelinin dünyaya yayılmasıyla sonuçlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında başlayan, II. Dünya Savaşı sonrasında ivme kazanan klasik sömürgeciliğin tasfiye süreci ise, uluslararası hukukta "müdahale yasağı" ilkesinin tanınmaya başlamasında ana etkindir. Self-determinasyon ilkesi ve onun bir unsuru olarak müdahale yasağının uluslararası hukukta yer bulmasında, eski sömürgecilik yöntemlerinin devrini doldurması ve sömürgeci devletlerin yeni-sömürgecilik yöntemlerini yeğlemeye başlamaları belirleyicidir.

I. Dünya Savaşı sonundan itibaren gelişmeye başlayan yeni uluslararası düzen devletleri biçimsel olarak egemenlik ve bağımsızlık haklarıyla eşit olarak tanımıştır. "Müdahale yasağı" kavramının devletler hukukuna girişi, devletin egemenliği düşüncesinin benimsenmesiyle eşzamanlıdır. Devletin sınırları üzerinde tek egemen meşru güç olarak kabulü, bu egemenlik alanına başka devletlerin zor kullanarak karışmaları yasağını da beraberinde getirmiştir. I. Dünya Savaşı ertesinde Milletler Cemiyeti Misakı'nda tohumları atılan¹³ içişlerine karışma yasağı, 1945 sonrasında genel bir uluslararası hukuk ilkesine dönüş-

13 Milletler Cemiyeti Misakı, üyeler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde Milletler Cemiyeti Konseyi'ni yetkilendirmektedir, ancak uyuşmazlık konusu devletlerin "içişleri" ile ilgili olduğunda, Konsey'in yetkisini sınırlandırmaktadır (m.15): "Eğer taraflar arasındaki uyuşmazlığın uluslararası hukukla ilgili bir konudan doğmadığı, taraflardan birinin münhasır iç yargı yetkisi alanında kaldığı ilgili tarafça ileri sürülür ve Konsey de bu iddiayı yerinde bulursa, Konsey bu durumu raporunda belirtir ve çözüm için bir öneride bulunmaz."

müştür. Birleşmiş Milletler Şartı'nda formüle edilen müdahale yasağı, Amerikan Devletleri Örgütü Anlaşması,¹⁴ Afrika Birliği Örgütü Şartı (m.3/2) gibi bölgesel örgütlenmelerin kurucu anlaşmalarında da yer almıştır. Bu ilkenin gelişimi, devletlerin tek ya da toplu olarak güç kullanmalarına karşı olduğu gibi, uluslararası örgütlerin yetkilerinin sınırlanmasına yönelik bir seyir de izlemiştir.

Birleşmiş Milletler Şartı, örgütün ilkeleri arasında "güç kullanma ve güç kullanma tehdidinde bulunma yasağı"nı da belirtmiştir. Buna göre, "tüm üyeler uluslararası ilişkilerinde herhangi bir devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığına karşı ya da Birleşmiş Milletler'in amaçlarıyla bağdaşmaz bir biçimde güç kullanma tehdidinde bulunmaktan ya da güç kullanmaktan" kaçınmakla yükümlüdür (m.2/4). Örgütün ilkeleri arasında yer alan içişlerine karışma yasağı ilkesi ise, Şart'ta şu biçimde ifade edilmiştir: *"Bu Anlaşmanın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler'e herhangi bir devletin iç yargı yetkisi içinde bulunan konulara karışma yetkisi vermediği gibi, üyelerin bu tür konuları bu Anlaşmaya göre çözüme bağlamasını da gerektirmez; ancak bu ilke, VII. Bölümde öngörülen zorlayıcı önlemlerin uygulanmasını önlemez."* (m.2/7) Görüldüğü gibi, Şart'ta tanınan müdahale yasağı ilkesi, asıl olarak Birleşmiş Milletler Örgütü'nün yetkilerini kısıtlayıcı niteliktedir. Ancak Şart'ın VII. Bölümü, bu kısıtlamaya önemli bir istisna oluşturmaktadır. VII. Bölüm, "barışın tehdidi, bozulması ve saldırı eylemlerine karşı önlemler" getirmekte ve Güvenlik Konseyi'ne "uluslararası ba-

14 Amerikan Devletleri Örgütü Şartı, müdahale yasağını en kesin ifadelerle tanıyan belgelerden biridir. Şart'ın 18. maddesi şöyle der: "Hiçbir devlet ya da devletler grubu, hangi nedenle olursa olsun, doğrudan ya da dolaylı olarak, herhangi bir devletin iç ya da dış işlerine müdahale hakkına sahip değildir. Bu ilke, yalnız silahlı güç kullanımını değil, aynı zamanda karışmanın herhangi bir başka biçimini ya da devletin kişiliğine ya da onun politik, ekonomik ve kültürel öğelerine karşı tehdit girişimini de yasaklar."

rışı ve güvenliği korumak" amacıyla harekete geçme yetkisini vermektedir. Bu yetkiler arasında Güvenlik Konseyi'nin güç kullanma yetkisi (m.42) de vardır. Şart ayrıca, üye devletlerden birinin silahlı bir saldırıya uğraması durumunda, Güvenlik Konseyi önlem alıncaya kadar saldırıya uğrayan devletin tek başına veya kolektif olarak "öz-savunma hakkı"nı (self-defence) da tanımaktadır (m.51). Müdahale yasağı ilkesine Birleşmiş Milletler Şartı'nın getirdiği bu istisnalar, soğuk savaş döneminden günümüze değin gerçekleştirilen askeri müdahalelerin meşrulaştırılmasında önemli rol oynamışlardır. Şart, her ne kadar self-determinasyon ilkesini ve müdahale yasağını tanımış olsa da, getirdiği "istisnai" durumlarla bu ilkelerin ihlal edilmesinin temellerini de atmıştır.

Müdahale yasağı ilkesinin uluslararası hukuktaki gelişimi, self-determinasyon ilkesinin tarihine bağlı bir seyir izlemiştir. Devletlerin eşitliği ve bağımsızlığı esasları üzerinde temellenen self-determinasyon ilkesinin uluslararası platformlardaki başlıca savunucuları sömürgecilikten kurtularak bağımsızlıklarını kazanan yeni devletler ve Sovyetler Birliği olmuş, eski sömürgeci devletler bu ilkenin bir uluslararası hukuk normu olarak tanınmasında isteksiz davranmışlardır. Birleşmiş Milletler Şartı'na self-determinasyon ilkesinin alınmasına Sovyetler Birliği öncülük etmiş,¹⁵ güç kullanma yasağını kuvvetlendirmek için "bölgesel bütünlük ve politik bağımsızlık" ilkeleri de Şart'a "küçük devletlerin" isteğiyle eklenmiştir.¹⁶ Bütün halkların self-determinasyon hakkına sahip olduğunu ilan eden *Sömürge Ükelere ve Halklara Bağımsızlık Tanıyan Bildiri*¹⁷ de, sömür-

15 Bkz. Deniz Akçay, "Self-Determinasyon: Bir İlkenin Önlenemez Nötralizasyonu", *Murat Sarıca Armağanı*, Aybay Yayınları, İstanbul, 1988, s. 27.

16 Jack Donnelly, "Humanitarian Intervention and American Foreign Policy: Law, Morality, and Politics", *Human Rights in the World Community*, Richard Pierre Claude & Burns H. Weston (Eds.), University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989, s. 255.

17 1514 (XV) sayılı 14 Aralık 1960 tarihli BM Genel Kurul kararı.

geci devletlerin çekimser oylarına karşılık, Afrika-Asya ülkele-
rinin ortak çabaları ve sosyalist devletlerin katkısıyla kabul
edilmiştir.¹⁸ Bu Bildiri, bağımlılık altında tutulan halkların tam
bağımsızlık haklarını kullanabilmeleri için tüm silahlı eylemle-
rin ve baskıcı önlemlerin durdurulmasını (m.4), eşitlik ilkesi
temelinde bütün devletlerin içişlerine karışılmamasını, bütün
halkların egemenlik haklarına ve bölgesel bütünlüklerine saygı
gereklerini (m.7) açıklamaktadır. Self-determinasyon ilkesinin
uluslararası hukuktaki gelişiminde sonraki önemli adımlardan
biri olan *Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliği Üzerine
Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi*¹⁹ de, devletlerin bölgesel
bütünlüğüne ve politik bağımsızlığına karşı zor kullanma ve
tehditte bulunmaktan kaçınma yükümlülüğünü ve içişlerine ka-
rışma yasağını teyit etmektedir. 1960'lı yıllarda Bağlantısızlar
Hareketi'nin doğuşu ise, 'Üçüncü Dünya'nın ekonomik ve politik
hak taleplerinin uluslararası platformlarda daha sık olarak ileri
sürülmesiyle sonuçlanmıştır. Devletlerin içişlerine müdahale
yasağı ilkesi, bu taleplerin ayrılmaz bir unsurudur.²⁰

Self-determinasyon ve müdahale yasağı ilkelerinin uluslara-
rası hukuka başlıca taşıyıcıları, geçmişte sömürgecilik sistemi
altında yaşayan Üçüncü Dünya halklarıdır, ancak bu ilkelerin
normlaştırılması 1945 sonrasında başlıca emperyalist devlet
olarak yükselen ABD'nin gücünün Sovyetler Birliği'nce denge-

18 Bu Bildirinin oylanması sırasında ABD, İngiltere, Fransa, Avustralya, Belçika, Dominik Cumhuriyeti, Portekiz, İspanya ve Güney Afrika Birliği çekimser kalmışlardır. (Bkz. D. Akçay, *a.g.m.*, s. 30, dipnot 9). Birleşmiş Milletler'in 1966 tarihli ikiz sözleşmelerinin 1. maddelerinde tanınan self-determinasyon hakkı da eski sömürgeci devletlerden bazılarının çekincele-
leriyle karşılaşmıştır. (Bkz. Christian Tomuschat, "Self-Determination in a Post-Colonial World", *Modern Law of Self-Determination*, Christian Tomuschat (Ed.), Martinus Nijhoff Publishers, 1993, s. 1).

19 2625 (XXV) sayılı 24 Ekim 1970 tarihli BM Genel Kurul kararı.

20 Örneğin bkz. 'Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin Kuruluşu Üzerine Bildiri' (3201 (S-VI) sayılı 1 Mayıs 1974 tarihli BM Genel Kurul kararı) m. 4/a; 'Devletlerin Ekonomik Hak ve Ödevleri Şartı' (3281 (XXIX) sayılı 12 Aralık 1974 tarihli BM Genel Kurul kararı), Bölüm 1/d.

lendiği soğuk savaş arkaplanında sağlanmıştır. Askeri sanayi alanında Sovyetler Birliği'nin ABD'ye yakın bir gelişkinlik düzeyine ulaşması, ABD'nin emperyalist yayılma girişimlerini kısmen engellemiş, bir dünya savaşına yol açma potansiyeline sahip askeri müdahalelerin uluslararası hukukta yasaklanmasına uygun şartları yaratmıştır. Ne var ki, bu durum yine de soğuk savaş döneminde her iki "süper" gücün başka devletlere askeri müdahalelerini önleyememiş ve kapitalist-sosyalist bloklar arasındaki hegemonya mücadelesi de kendini her şeyden önce bu müdahalelerde dışa vurmuştur. ABD ve Sovyetler Birliği'nin 'çevrelerine' yönelik gerçekleştirdikleri askeri müdahalelerin başlıca nedeni ise, nüfuz alanlarını genişletmek ya da daralmasının önüne geçmek olmuştur. ABD için "komünizmin yayılmasını önlemek" olan müdahale gerekçesinin Sovyetler Birliği'ndeki karşılığı "kapitalizme geri dönüşü engellemek" ya da "devrim ihraç etmek"tir.

ABD güçlerinin 1950'de Kore topraklarına girişi, soğuk savaş döneminde ABD'nin ilk büyük askeri müdahalesi niteliğindedir.²¹ SSCB çizgisinde Kuzey Kore'de kurulan Cumhuriyet ile ABD nüfuzu altındaki Güney Kore arasındaki çatışmalara ABD ordusunun müdahalesi, sosyalizmin yayılmasının önlenmesini ve Sovyet etkisinin kırılmasını amaçlamaktadır, bu niteliğiyle sonraki dönemde ABD müdahalelerinin genel karakterini de ortaya koyar. Sosyalist devrim sürecine giren Güney Vietnam'a ABD'nin 1965'teki müdahalesi ile giderek Kuzey ve Güney Vietnam arasındaki savaşın doğrudan taraflarından biri haline gelmesi ise, etkileri bakımından ABD'nin soğuk savaş döne-

21 Başlıca aktörünün ABD olduğu Kore müdahalesinde Birleşmiş Milletler-SSCB'nin Güvenlik Konseyi'ni boykot ederek veto yetkisini kullanmadığı bu dönemde-, Güney Kore'nin sınırdaki istila girişimlerine Kuzey Kore'nin karşılık vermesini "barışa indirilen bir darbe" olarak niteleyen ABD raporunu olduğu gibi kabul etmiş ve müdahale böylelikle bir Birleşmiş Milletler müdahalesine dönüştürülmüştür (*Meydan Larousse*, Cilt 7, s. 492).

mindeki en önemli askeri müdahalesidir. ABD, coğrafi olarak kendisinden çok uzakta bulunan bir ülkede, "komünizmin yayılmasını önlemek" amacıyla yıllarca gerillalara karşı savaşmış, ancak yenilgiden kurtulamamıştır. ABD'nin Latin Amerika'ya müdahaleleri de, Amerikan nüfuzunun korunması ve sosyalist devrimlerin önlenmesi amacını gütmüştür. 1965'te Dominik Cumhuriyeti'ne ABD birliklerinin girişi, "yabancı uyrukluların güvenliğini sağlamak" gerekçesiyle açıklanmıştır, "ama gelişlerinin gerçek sebebi Washington'un Castro tipi bir rejim kurulmasından çekinmesi"dir.²² 1982'de başlayan Nikaragua müdahalesi de, 1979 Nikaragua devrimine bir karşı-devrim girişimi niteliğindedir. Bu müdahaleyle ABD, Nikaragua'daki devrim karşıtı güçleri örgütleyerek, yıllarca devam eden iç savaş koşullarında devrimi zayıflatmaya çalışmıştır. Yine, 1983'te Grenada'ya müdahale, bu küçük adadaki devrimin ardından gelmiştir. ABD'nin müdahaleleri, Kamboçya'dan (1966-1975), Libya'ya (1986) ve Panama'ya (1989) değin geniş bir coğrafyaya yayılmaktadır, ancak yine de soğuk savaş koşullarının bu ülkenin potansiyel müdahalelerini en aza indirdiğini söylemek mümkündür. Başka deyişle ABD, sosyalist devrimlerin yayılmasında kendi varlığının tehdit edildiğini görerek, ancak "zorunlu" bazı askeri müdahalelerde bulunmuştur. ABD için soğuk savaş döneminde askeri müdahaleden daha tercih edilebilir olan, ekonomik ve politik yeni-sömürgecilik araçlarıyla hegemonya alanını genişletmek ve sağlamlaştırmaktır. ABD ordusunun işgaline gerek bırakmayan ancak ABD desteği ve yardımlarıyla gerçekleştirilen Üçüncü Dünya'daki askeri darbeler, bu olgunun bir yansımasıdır. ABD ordusunun açıkça yabancı bir ülkenin topraklarına girmesi, bu dönemde ABD emperyalizminin ancak sosyalist devrimlerin gerçekleşmesi ya da bu yönde ciddi bir

22 A.k., Cilt 3, s. 825.

tehlikenin varlığı durumunda, "son çare" olarak başvurduğu bir yöntem olmuştur.²³

Sovyetler Birliği'nin soğuk savaş dönemindeki askeri müdahalelerinin başlıca coğrafi alanı ise sosyalist ülkelerdir ve amacı da bu ülkelerin Sovyet nüfuzundan kopmalarını önlemektir. Sovyetler Birliği'nin 1956'da Macaristan'a askeri müdahalesi, Hükümetin Sovyetler Birliği'nden bağımsız bir politika izlemeye başlamasının ve Varşova Pakti'ndan çıktığını açıklamasının ardından gelmiştir. Macaristan'ın tarafsız bir politika izlemesi, Sovyetler Birliği'nce bir "karşı-devrim" girişimi olarak değerlendirilmiştir. 1968'de Çekoslovakya'nın Varşova Pakti birliklerince işgali de, Çek Hükümeti'nin ekonomi ve politikada liberalleştirici uygulamalarının yeniden "kapitalizme dönüş" olarak yorumlanmasına dayanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin Doğu Bloku sınırları dışına taşan ilk askeri müdahalesi ise, 1979 sonunda Afganistan'a girişidir. Afganistan'da Sovyet çizgisindeki hükümetin bir darbeye devrilerek ABD'ye yakın bir hükümetin işbaşına geçmesi bu müdahalenin nedenidir. Sovyetler Birliği, bu girişimi Nisan 1978 devrimine bir "karşı-devrim" olarak nitelermiş, askeri müdahaleyi de hukuksal açıdan 1978'de Afganistan'la yaptığı anlaşma hükümlerine dayandırmıştır. Bu anlaşmaya göre Sovyet ordusu gerektiğinde, Afganistan'ın talebi üzerine Afganistan'a gönderilebilecektir. Sovyetler Birliği, darbeye devrilen hükümetin bu yönde bir talepte bulunduğunu ileri sürmüştür.²⁴ Bu örneklerle rağmen, Sovyet ordusunun askeri müdahalelerinin sayısı, ABD ile karşılaştırıldığında daha azdır.

23 Krş. Noam Chomsky, "Yeni Dünya Düzeninde Demokrasi Mücadelesi", Samir Amin, Noam Chomsky, André Gunder Frank, *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*, (Çev. Ahmet Fethi), Alan Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 120: "Pragmatik ölçüte göre, güç ve terör kullanma sadece son çaredir. Olanaklıysa IMF, CIA ve deniz kuvvetlerine tercih edilecektir; fakat her zaman olanaklı değil."

24 Bkz. Andropov-Gromyko-Ustinov-Ponomarev Report on Events in Afghanistan on 27-28 December 1979, dated 31 December 1979. Bu belge için bkz. <http://www.bdg.minsk.by/cegi/N1/Afgan/39.html> (04.08.1999).

SSCB, askeri müdahaleyi yöntem olarak ABD kadar yeğlemediştir. Afrika'yı nüfuzu altına almada başarılı olmakla birlikte, bu kıtada askeri müdahaleyi "vekâlet" yoluyla yürütmeyi tercih etmiştir. Örneğin Angola'daki bağımsızlık savaşında, ABD desteğindeki harekete (UNITA) karşı marksist ulusal kurtuluş hareketine (MPLA) askeri yardım vermekle yetinmiş, öte yandan Küba'nın Angola'ya askeri birlikler göndermesini teşvik etmiştir.²⁵

Sosyalist ve kapitalist kutuplar arasında 1970'li yıllarda başlayan "yumuşama" dönemi, "müdahale yasağı" ilkesinin iki karşıt kamp tarafından teyit edilmesini de beraberinde getirmiştir. 1975 yılında AGİK kapsamında imzalanan Helsinki Nihai Senedi, Konferans'a katılan devletlere kılavuzluk eden ilkeler kapsamında, devletlerin egemen eşitliği, tehdide veya kuvvet kullanmaya başvurmama, sınırların dokunulmazlığı, ülke bütünlüğü gibi ilkelerin yanı sıra, "içişlerine müdahale yasağını" da belirtmiştir. Senedin VI. ilkesinde müdahale yasağı oldukça geniş olarak formüle edilmiştir: Katılan devletler tek başlarına ya da toplu biçimde, bir başka katılan devletin ulusal yetkisi içine giren konulara veya dışişlerine müdahale etmekten kaçınacaklardır. Bu bağlamda, devletler, başka bir devlete kendi çıkarları için siyasal, ekonomik ve diğer müdahale biçimlerinden kaçınma; askeri müdahalede ya da bu yönde tehditte bulunmaktan kaçınma; başka bir devletin rejiminin yıkılmasına yönelik eylemlere ve terör eylemlerine dolaylı ya da doğrudan yardımda bulunmaktan kaçınma taahhütlerinde bulunmaktadır. Helsinki sürecinde Doğu ve Batı blokları, müdahale yasağı ve beraberindeki ilkeleri kabul ederek bir "uzlaşma" görüntüsü vermişlerdir. Ancak sonraki dönemde ABD'nin özellikle Latin Amerika'da devam eden müdahaleleri ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a

25 Bkz. Eric Hobsbawm, *Kısa 20.Yüzyıl, 1914-1991, Aşırılıklar Çağı*, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 519.

girişi, Helsinki ilkelerinin ihlalinin örnekleridir. Bu müdahaleler, "yumuşama" sürecinin kesintiye uğramasında da önemli dönüm noktaları olmuşlardır.

Soğuk savaş döneminde insani müdahale doktrini devletler tarafından pek desteklenmemiştir. Birleşmiş Milletler Şartı "insani" müdahale kavramını tanımamış, istisnaları olmakla birlikte "müdahale yasağı"ndan yana tavır almıştır. 1945 sonrasında insani müdahale ile ilgili olarak devletler tarafından son derece sınırlı olarak belirtilen görüşler, genellikle insani müdahale kavramının Birleşmiş Milletler Şartı'na aykırı düştüğü, müdahalenin yalnız Şart çerçevesinde gerçekleştirilmesi durumunda hukuka uygun olabileceği doğrultusundadır.²⁶ İnsani müdahaleden yana görüşler bu dönemde azınlıkta kalmıştır.²⁷ İnsani müdahale doktrininde de bir gerilemenin yaşandığı bu dönemde, müdahaleci güçler müdahalelerine genellikle Birleşmiş Milletler Şartı bağlamında hukuksal bir temel aramaya koyulmuşlardır. Müdahale yetkisini Güvenlik Konseyi'nin tekeline alan hükümler çerçevesinde gerçekçi olan da budur. Ancak yine de, 19. yüzyılın "insani müdahale" kavramına 1945 sonrasında da başvurulmuştur. Hindistan'ın 1971'de Doğu Pakistan'a müdahalesini, başka gerekçelerin yanı sıra "insani müdahale" kavramına da dayandırması bunun bir örneğidir. Pakistan askeri birliklerinin Bengallilere karşı yürüttüğü kıyımı durdurmak,

26 Bu konuda bkz. A. Michalska, *a.g.m.*, s. 397-8.

27 İnsani müdahalenin hukuksallığı yönünde görüş belirten devletlerden biri Jamaika'dır (*a.k.*, s. 398). Ayrıca, 1954'te Yunanistan ve Hollanda, müdahaleci devlet ile müdahale edilen ülkede baskıya uğrayan azınlık topluluğu arasında etnik bir bağ kurulduğu zaman müdahalede bulunulabileceği görüşünü savunmuşlardır. Ancak İsrail, insani müdahale kavramının ardındaki gerçek saiklerin oldukça farklı olmasına rağmen bu kavrama çoğunlukla müdahaleyi meşrulaştırmak için başvurulduğunu ileri sürerek bu görüşe karşı çıkmış, ayrıca 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde azınlık sorunlarının da büyük ölçüde azaldığını belirtmiştir. Panama ise, bu tür müdahalelerin Şart'ın ilkeleriyle uyuşmayacağını ileri sürerek Yunanistan'a karşı görüş belirtmiştir (P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 37).

Hindistan tarafından müdahalenin bir amacı olarak ileri sürülmüştür.²⁸ 19. yüzyılın "insani" müdahalelerinin şampiyonu ABD ise, 80'li yıllarda Nikaragua'ya müdahalesini "insan hakları ihlallerine" dayandırmaktan geri durmayarak insani müdahalenin son zamanlardaki güncel bir örneğini vermiştir. Ne var ki, ABD'nin bu dayanağı, Uluslararası Adalet Divanı'nca reddedilmiştir. Mahkeme, insan hakları ihlallerinin güç kullanımının meşrulaştırılmasında temel alınamayacağına, çünkü güç kullanımının insan haklarına saygının gözetilmesi ve güvenceye alınmasında uygun metot olamayacağına karar vermiştir.²⁹

1945 sonrasında müdahalenin yalnız Birleşmiş Milletler Şartı'na uygun olarak gerçekleştirilmesi durumunda hukuki olduğu görüşünün pratikteki anlamı ise, müdahale hakkının Güvenlik Konseyi'nin tekelinde bir yetki olarak kabulüdür. Konsey'in daimi üyesi 5 devletten (m. 23/1) birinin veto yetkisini kullanması (m.27/3) müdahaleyi önlemeye de yetmekte, müdahale ancak bu üyelerin uzlaşması ile hukuksal bir karakter kazanabilmektedir. Bu nedenle müdahale kararlarında belirleyici olan güçler, Konsey'in daimi üyeleridir. Birleşmiş Milletler

28 Kelly Kate Pease and David P. Forsythe, "Human Rights, Humanitarian Intervention, and World Politics", *Human Rights Quarterly*, Vol. 15/2, May 1993, s. 298. Tanzanya'nın Uganda'ya müdahalesinde (1978) de insani düşünceler rol oynamıştır. Ancak Tanzanya Başkanı Nyerere, bu müdahaleyi hukuken gerekçelendirirken Amin'in barbarlığına karşı "insani müdahale" kavramına değil, Amin'in Tanzanya'ya saldırısına karşı "öz-savunma" ilkesine ve ülkesinin "bölgesel bütünlüğü" argümanına dayanmıştır. Tanzanya'nın müdahalesi, Afrika Birliği Örgütü'ne üye bazı devletlerce "içişlerine karışma yasağı"nın ihlal edildiği gerekçesiyle eleştirilere uğramıştır (Bkz. Issa G. Shivji, *The Concept of Human Rights in Africa*, Codesria Book Series, London, 1989, s. 101, 94. Ayrıca bkz. J. Donnelly, a.g.m., s. 254-5). Fransa'nın Orta Afrika Cumhuriyeti'ne müdahalesiyle (1979) I. Bokassa'nın tiranik yönetiminin devrilmesinde de, amaçlardan birinin hakların korunması olduğu ileri sürülmektedir. (Bkz. K. K. Pease and D. P. Forsythe, a.g.m., s. 301).

29 Nicaragua v. USA, Judgement of the International Court of Justice of June 27, 1986. Bu kararın bir özeti için bkz. <http://www.virtual-institute.de/en/wcd/dec0102.cfm> (04.08.1999), özellikle s. 9.

Şartı, devletlerin "tek taraflı" müdahalelerine izin vermemiş, "uluslararası barışın ve güvenliğin korunması" amacıyla Güvenlik Konseyi'ne güç kullanma yetkisi vererek, 1945 sonrasında müdahale yetkisini "kolektif" bir hak olarak yalnız Konsey'e tanımıştır (m.42). Ne var ki, Birleşmiş Milletler Şartı'nın bu hükmü, uygulamada sıklıkla ihlal edilmiştir. Müdahaleci devletler, Birleşmiş Milletler döneminde de tek taraflı müdahalelerine "kendi yurttaşlarını korumak", "demokratik düzen için müdahale hakkı" gibi Şart dışı gerekçelere dayanmayı sürdürmüşlerdir. Örneğin ABD, Dominik Cumhuriyeti'ne müdahalesini (1965) "yurttaşlarına yardım" geleneksel argümanına dayandırmış, ancak müdahale hükümet yapısına etkide bulunmuştur.³⁰ Grenada'ya müdahalesinde ise ABD, hukuk ve demokrasi düzeni için müdahale hakkını iddia etmiştir.³¹ Öte yandan, Şart'ın üye devletlerden birinin saldırıya uğraması durumunda, Güvenlik Konseyi önlem alıncaya değin devletin "öz-savunma hakkı"nı tanınması (m.51) da sıklıkla kötüye kullanılmıştır. Sözgelimi ABD, Vietnam'a saldırısını Birleşmiş Milletler'de "iç saldırıya karşı öz-savunma" teziyle meşrulaştırmaya çalışmıştır.³² Bu hukuk-dışı müdahalelere ise, özellikle Üçüncü Dünyalı ülkelerin karşı çıktıkları gözlenmektedir. Çoğunlukla bu ülkelerin oylarıyla Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, örneğin Hindistan'ın Doğu Pakistan'a müdahalesini (1971), Vietnam'ın Kamboçya'ya müdahalesini (1979) hukuka aykırı bulmuş, ABD'nin Grenada'ya müdahalesini (1983) "uluslararası hukukun açık ihlali" olarak nitelemiştir. ABD'nin Dominik Cumhuriyeti'ne mü-

30 Fransa'nın bu müdahaleye itirazı için bkz. K. K. Pease and D. P. Forsythe, *a.g.m.*, s. 301.

31 *A.k.*, s. 299, dipnot 31.

32 Bkz. N. Chomsky, "Yeni Dünya Düzeninde Demokrasi Mücadelesi", s. 107. İsrail'in Entebbe havaalanından İsrailli rehinelere kurtarmak amacıyla Uganda'ya müdahalesi (1976) ve ABD'nin İran'a rehinelere operasyonu (1980) da "öz-savunma" gerekçesiyle açıklanmıştır. (K. K. Pease, and D. P. Forsythe, *a.g.m.*, s. 298).

dahalesini "yurttaşlarının korunması" gerekçesine dayandırması ise, Küba delegesinin şu tepkisiyle karşılaşmıştır: "Eğer herhangi bir güçlü ülke, içinde bazı yurttaşlarının yaşadığı ve mülkiyet sahibi olduğu küçük bir ülkenin topraklarına birliklerini çıkartabilseydi, hiçbir yerde egemenliğini ve bağımsızlığını kullanabilecek zayıf bir ülke kalmazdı."³³

21. Yüzyıla Girerken: İnsani Müdahalenin Yeni Çağı

1990'larda sosyalist sistemlerin yıkılması, "insan hakları" kavramına dayalı yeni bir müdahaleciliği de beraberinde getirmiştir. Sosyalizmlerin yıkılması, insan hakları kavramının bugüne değin görülmedik biçimde önem kazanmasıyla sonuçlanmış, bu kavrama kapitalist sistemin evrensel zaferini ideolojik düzeyde güçlendiren bir işlev yüklenmiştir. Eski sosyalist ülkelerin kapitalist sisteme dönüşlerinin meşrulaştırılmasında insan hakları kavramının sihirli gücünden yararlanıldığı gibi, Doğu-Batı kutuplaşmasına dayalı bir dünya sisteminin çökmesiyle oluşan boşlukta sayısı giderek artan askeri müdahaleleri gerekçelendirmek için de bu kavrama başvurulmaktadır. Kuşkusuz, insan hakları kavramının kapitalizmin sosyalizme yönelik ideolojik taarruzunun bir silahı olarak kullanılması olgusu yeni değildir. Ancak 1990'lar, Carter yönetiminin 70'lerdeki insan hakları atağını, Reagan'ın 80'lerdeki "demokrasi cihadını" bir üst düzeye sıçratmaktadır. ABD'nin 60'lardan bu yana süregelen insan hakları kampanyasının devam eden bir halkası olmakla birlikte, günümüzde insan hakları artık yeni müdahaleciliğin temel dayanağını oluşturmaktadır. 60'lardan 90'lara kadar Üçüncü Dünyalı ülkelere yönelik ekonomik ve politik yaptırımlarda araç olarak kullanılan bu kavrama, bundan böyle doğrudan güç kullanmanın da gerekçesi olma işlevi biçilmektedir.

³³ Aktaran, *a.k.*, s. 299.

1990'larda, 1945 sonrasının uluslararası hukuktaki temel ilkelerinden biri olan müdahale yasağı, yerini insan hakları kavramına dayalı bir müdahaleciliğe bırakma sürecine girmiştir. Uluslararası belgelerde müdahale yasağının giderek daha az yer bulmasına,³⁴ insan hakları normlarının yükselmesi eşlik etmektedir. Bu dönüşümde insan haklarının uluslararası bir ilgi meselesi olarak artık devletlerin "içişlerinde" kalan bir konu olmadığı vurgusu³⁵ önem taşımaktadır. İnsan hakları, bundan böyle "uluslararası topluluğun" öncelikli ve meşru ilgi alanında yer almaktadır.³⁶ Bunun anlamı, devletlerin içişlerine artık insan hakları nedeniyle karışılabilirliği. Henüz "insan hakları nedeniyle müdahale hakkı"nı açıkça tanıyan bir uluslararası belgeden söz etmek mümkün olmasa da, yeni stratejik konsepti (1999) ile NATO'nun bu konuda ilk tohumları attığı söylenebilir. Bu konsept, "insan hakları ihlalleri"nin de NATO operasyonlarına temel alınabileceğini açıklamaktadır (p.20). Bu gelişmeler, "insan hakları" kavramında 19. yüzyılın insani müdahalesinin yeniden hayat bulduğunu göstermektedir.

Günümüzde, insani müdahale "doktrini" de bir yeniden doğuş yaşamaktadır. Son yıllarda teorik çalışmalarda insani müdahale konusuna artan bir ilgi vardır ve bu doktrin, giderek daha fazla taraftar bulmaktadır. Günümüzün insani müdahale kavramı ise, beklenebileceği gibi, insan hakları kavramıyla bütünleş-

34 1990'lı yıllarda "müdahale yasağı" ve "içişlerine karışmama" ilkelerine yer veren uluslararası metinler içinde genellikle Üçüncü Dünyalı ülkeler tarafından açıklanan belgeler dikkati çekmektedir. Örneğin bkz. Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın Asya Bölgesel Toplantısının Sonuç Bildirisi (Bangkok, 2 Nisan 1993), Başlangıç (p.8) ve m.5; Dünya İnsan Hakları Konferansı Latin Amerika ve Karayipler Bölgesel Toplantısı Sonuç Bildirisi (San José, 22 Ocak 1993), Başlangıç (p. 3 ve 10); Dünya İnsan Hakları Konferansı Afrika Bölgesel Toplantısı Sonuç Bildirisi (Tunus, 6 Kasım 1992), m.11.

35 Örneğin bkz. AĞİK İnsani Boyut Moskova Konferansı Belgesi (1991), Başlangıç; AĞİK Helsinki Zirvesi Bildirisi (1992), m. 8.

36 Örneğin bkz. Birleşmiş Milletler Dünya İnsan Hakları Konferansı Viyana Bildirisi ve Eylem Programı (1993), Başlangıç, I. Bölüm, m. 4.

miştir. İnsani müdahalecilik, her şeyden önce, insan haklarının devlet egemenliği kavramına olan önceliğine dayandırılmaktadır. İçinde yaşadığımız süreçte devlet egemenliğinin insan hakları lehine zayıfladığı vurgulanmaktadır. Devletler arasında karşılıklı bağımlılığın arttığı, artık müdahale yasağının dünya politikasına ayak uydurmakta geri kaldığı ileri sürülmektedir.³⁷ İnsan hakları ihlallerinin günümüzde iç politika ile ilgili olmaktan çok dünya politikasıyla ilgili olduğu ve insan haklarının hukuk teorisi ve pratiğinde bireylerin haklarının korunmasına öncelik vererek müdahaleyi zorunlu kılan bir "devrim"in yaşandığı iddia edilmektedir.³⁸ Politik düzeydeki bu görüşlere, müdahaleyi "ahlaki" açıdan destekleyen düşünceler eşlik etmektedir. Uluslararası hukukta yeni bir ahlak felsefesinin hâkim kılınarak, insan hakları ve devlet egemenliği kavramları arasındaki geleneksel gerilime insan haklarından yana bir çözüm getirilmesi ve yeni uluslararası hukukun bu ilkeye göre yapılandırılması savunulmaktadır.³⁹ Uluslararası hukukun yalnız devletler arasındaki ilişkileri düzenlediği görüşü reddedilmekte, bu hukukun gerçek öznelerinin halklar olduğu düşüncesinden hareketle insan hakları temelinde "müdahale" desteklenmektedir.⁴⁰ Soyut ahlaki düzeyde etkileyici olmakla birlikte bu görüşlerde ihmal edilen, her şeyden önce insani müdahale pratiğinin ne ölçüde insan haklarının korunmasına hizmet ettiğidir. İnsani müdahaleler, gerçekte genellikle "insani savaşımlara" ve "insani katliamlara" yol açmıştır, açmaktadır. Müdahaleciler, insani gerekçelere söylem düzeyinde başvurmakla birlikte, insan haklarını müdahale ettikleri bölgelere taşımak şöyle dursun, yeni insan hakları ihlallerinin kaynağını oluşturmaktadırlar. Kaldı ki, sözde insani müdahale, insan haklarının bir parçası olan self-determinasyon

37 K.K. Pease and D. P. Forsythe, *a.g.m.*, s. 293.

38 *A.k.*, s. 312, 314.

39 Fernando R. Teson'dan aktaran, A. Michalska, *a.g.m.*, s. 400.

40 Anthony D'Amato'dan aktaran, *a.k.*, s. 399-400.

hakkını ihlal etmekte, müdahaleler her zaman müdahaleci gücün egemenliğini müdahale ettiği bölgelere taşımasıyla sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda müdahaleciliği "insan hakları" nedeniyle savunan görüşler tarihsel gerçeklik ve reel politika bağlamından yoksun naif bir "doktrin" savunuculuğunun örneğini vermektedirler ya da düpedüz müdahalecilerin teorisyenliğini yapmaktadırlar. İnsani müdahale uygulamasını içinde yaşadığımız eşitsiz, adaletsiz ve anti-demokratik uluslararası sistem zemininden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün olmadığı gibi, müdahaleler genellikle emperyalist bir yayılcılık stratejisinin uzantısı olarak ortaya çıkmaktadırlar. Kuşkusuz, sorunu çoğunlukla yerel diktatörlükler ile müdahale ikilemine sıkıştırarak başka seçenek olmadığı düşüncesini empoze etmek müdahalecilerin tercihidir. Oysa asıl sorun bu ikilemin kendisini reddetmek ve müdahalenin insan haklarının değil, öznesi farklı-muhtemelen daha güçlü- bir başka diktatörlüğün taşıyıcısı olduğunun farkında olmaktır.

"İnsani müdahale" doktrininin yeniden parlaması, Körfez Savaşı'nın dönüm noktası olduğu yeni müdahalecilik pratiğinin bir uzantısıdır ve bu pratiği teorik düzeyde desteklemekle işlevlidir. Sosyalist sistemlerin yıkılışı, başlıca emperyalist güç ABD'nin askeri müdahale pratiğinin ivme kazanması ve yayılmasıyla sonuçlanmış; Sovyet caydırıcılığının ortadan kalkması, ABD'nin güç kullanmada öncekinden daha serbest olmasını sağlamıştır. Irak'ın 1990'da Kuveyt topraklarına girişi, ABD müdahaleciliğine taze kan sağlayan fırsatı oluşturmuş, "yeni dünya düzeni" Körfez Savaşı arka planında ilan edilmiştir. Körfez Savaşı'yla pratiğe geçen ABD'nin yeni müdahalecilik devresinin on yıla yakın geçmişi içinde ise, ABD'nin sahip olduğu güç tekeli olası hiçbir rakip olmadan sürdürmek niyetinde olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Artık ABD müdahalelerinin aldığı başlıca biçim, "diplomasiden çok, güç tehdidine dayanarak

yeniden tek başına hareket etme isteği"dir.⁴¹ Körfez Savaşı ile NATO'nun Kosova'ya müdahalesi arasında geçen dönemde, kimi zaman Güvenlik Konseyi'ni de arkasına alan ABD'nin pek çok müdahalesine tanık olunmuştur. Irak'a 1998 Aralık ayında başlayan son saldırı ile Kosova savaşında Güvenlik Konseyi'nin bariz biçimde "bypass" edilmesi ise, 1945 sonrası dünya düzeninin egemenlerinin bileşiminde meydana gelen değişikliğin doğrudan sonuçlarıdır. Kosova örneğinde Birleşmiş Milletler yerine NATO'nun devreye girmesi, Rusya ve Çin gibi NATO'ya taraf olmayan Güvenlik Konseyi'nin daimi iki üyesinin veto hakkının fiilen devredışı bırakılması anlamına gelmektedir.

Soğuk savaşın sona ermesinin hemen ardından, ABD ilkin Aralık 1989'da Panama'yı işgal etmiştir. Bu, ABD'nin, herhangi bir yerde Sovyet reaksiyonu olmasından çekinmeksizin giriştiği ilk müdahaledir.⁴² Bu müdahalede ABD, "Amerikan yurttaşlarının yaşamlarını koruma, demokrasiyi restore etme, Panama Kanal sözleşmelerine uyulmasını sağlama ve General Manuel Noriega'yı adalete yöneltme" temellerine dayanmıştır.⁴³ İleri sürülen amaçlara ulaşılması için müdahaleye izin veren bir uluslararası hukuk kuralının varolmadığı ortadadır. Bununla birlikte ABD, Birleşmiş Milletler Şartı'nın "çıkarlarını savunmak" için ABD'ye güç kullanma yetkisini verdiğini iddia etmekten geri kalmamıştır. ABD'nin işgaldeki asıl amacı Kanal bölgesindeki hâkimiyetini % 10'luk beyaz elitin yönetimini restore ederek güvenceye almaktır. Bu amacına ise, yüzlerce sivil öldürme pahasına da olsa ulaşmıştır.⁴⁴ Panama müdahalesinde ABD'nin ileri sürdüğü "demokrasi" temeli ise, 80'lerden bu yana gerçekleştirdiği müdahalelerin sıkça dayanağını oluşturması

41 Bkz. N. Chomsky, "Yeni Dünya Düzeninde Demokrasi Mücadelesi", s. 116-7.

42 Elliot Abrams'dan aktaran, Noam Chomsky, "Humanitarian Intervention", <http://bostonreview.mit.edu/BR18.6/humaninter.html> (08.06.1999), s. 3.

43 A. Michalska, *a.g.m.*, s. 399.

44 Krş. N. Chomsky, "Yeni Dünya Düzeninde Demokrasi Mücadelesi", s. 115.

bakımından özel bir önem taşımaktadır. Bu amaç örneğin Grenada'da görüldüğü gibi daha önce de dile getirilmiştir, daha sonraki müdahalelerde de ileri sürülecektir.

ABD'nin "demokrasi" söylemi, 80'li yıllarda uygulamaya koyduğu "düşük yoğunluklu çatışma"⁴⁵ stratejisine eşlik etmektedir.⁴⁶ Reagan döneminde devreye giren bu strateji, ABD'nin Vietnam yenilgisinden çıkardığı derslerin ışığında formüle edilmiştir. Bu yeni stratejinin temelinde, ABD'nin güvenliği için artık en büyük tehdidin Sovyetler'den değil, Üçüncü Dünya ayaklanmalarından geldiği yolundaki belirleme yatmaktadır. Bunun sonucu ise, atom çağında konvansiyonel silahlarla yürütülecek bir savaşa hazırlıktan çok, Üçüncü Dünyalı ülke-lerin toplumsal ve politik istikrarını ve kontrolünü sağlayacak bir güvenlik politikası değişikliğidir. Yeni strateji, orduların yürüttüğü klasik bir çatışmanın gerektirdiği tümüyle askeri nitelikteki önlemlerin tersine; ekonomik, politik, psikolojik ve yarı-askeri nitelikli politikalara öncelik vermektedir. ABD ordusunun işgalini gerektirmeyen, ancak Üçüncü Dünyalı halkları "adeta kendi ordularının işgali altında" sürekli olarak ilan edilmemiş bir savaşa maruz bırakan yeni strateji, Üçüncü Dünya'da insan hakları ihlallerinin şiddetini de olağanüstü derecede artırmış ve dünya çapında "düşük yoğunluklu demokrasilerin" doğumuna kaynaklık etmiştir.⁴⁷

45 Bu konuda bkz. Jochen Hippler (Der.), *Düşük Yoğunluklu Çatışma, İlan Edilmemiş Savaş*, (Çev. Saliha Nazlı Kaya), Belge Yayınları, İstanbul, 1996.

46 Demokrasi söylemi ve Üçüncü Dünya'da "demokratikleşme" süreçlerinin neo-liberal politikalar bağlamında bir değerlendirmesi için bkz. Yasemin Özdek, "Globalizmin İdeolojik Hegemonyası: Yanılsamalar", *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı 32/3, Eylül 1999, s. 25-47. (Bu yazı, elinizdeki kitapta [s. 131-172] yer almaktadır).

47 ABD Dışişleri Bakanlığının bir sayımına (1988) göre, dünyada 84 tane farklı düşük yoğunluklu çatışma mevcuttur (Sara Miles, "ABD Dış Politikasının ve Askeri Politikasının Unsuru Olarak LIC", içinde, J. Hippler, *a.g.e.*, s. 28).

80'li yıllarda ABD'nin "düşük yoğunluklu çatışma"yı ulusal strateji olarak benimsemesi, Üçüncü Dünya'da sosyalist devrimleri ve devrim riskini doğrudan askeri müdahaleye başvurmeyen çeşitli yollarla zayıflatmaya odaklanmasıyla sonuçlanmıştır. ABD'nin Nikaragua'ya müdahalesini ise, bu yeniliğin bir prototipi olarak değerlendirmek mümkündür. Nikaragua'da ABD ordularının açık bir işgali yoktur, ancak ABD Sandinistlere karşı Kontraların yürüttüğü karşı-devrimci savaşın başlıca sorumlusudur. 80'li yıllar boyunca ABD'nin askeri ve mali desteğiyle sürdürülen iç savaşla Nikaragua halkının toplumsal yeniden inşa sürecine yoğunlaşması engellenmiş, Hükümet varolan ekonomik, toplumsal ve diğer güçlerini savaşa seferber etmek zorunda kalmıştır. Devrimin tamamen kısaca alınması ise, Nikaragua'ya uygulanan ağır ekonomik yaptırımlarla sağlanmıştır. Bu yaptırımlar eşliğinde "demokrasiye geçiş" konusunda yürütülen baskılar, Nikaragua'nın 1989'da Birleşmiş Milletler'den seçimler için uluslararası gözlemci talebinde bulunmasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁸ ABD tarafından desteklenen ve finanse edilen İttifak adayının seçilmesi ise, "demokrasiye barışçı geçiş"in dönüm noktası sayılmıştır. Ancak, seçim sonuçları demokrasiye geçildiğini ilan etmeye yetse de, yaklaşık on yıllık karşı-devrimci savaştan geride kalan binlerce ölü, yaralı ve sakat, enkaza dönen toplumsal altyapı, olağanüstü kıtlık ve yerinden yurdundan olan yüz binlerce insan "düşük yoğunluklu demokrasi"nin gerçek simgelerini oluşturmaktadır.

"Düşük yoğunluklu çatışma", 80'ler başlarının uluslararası politik ikliminin zorladığı, henüz Doğu Bloku'nun yıkılmadığı ve Üçüncü Dünya'yı devrim dalgasının sardığı koşullarda ABD'nin sosyalist devrimlere karşı bir "savunma" stratejisi ola-

48 Nikaragua'da 1989 seçimleri sürecine Birleşmiş Milletler'in katılması hakkında bkz. Yves Beigbeder, *International Monitoring of Plebiscites, Referenda and National Elections*, Martinus Nijhoff Publishers, 1994, s. 164 vd.

rak yürürlüğe konmuştur. Ancak 89'da sosyalizmlerin sona erışı, açık askeri müdahalelerin de önünü açmıştır. 90'lara gelindiğinde düşük yoğunluklu çatışma stratejisi Üçüncü Dünya'da gündemden kalkmamakla birlikte, bu strateji ABD ordusunun doğrudan işgal girişimleriyle birlikte uygulanır olmuştur. ABD'nin yeni askeri müdahalelerinin coğrafyasının ise, özellikle (Irak, Balkanlar, Somali gibi) eski Sovyet nüfuzunun varolduğu ve/ya da "yeni dünya düzeni"nin güvenceye alınmasında jeostratejik önemi olan bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Dünyanın toprak bakımından yeniden paylaşımının amaçlandığını açık biçimde ortaya koyan bu müdahale sürecinin pratiğe geçişindeki ilk adım ise, Irak müdahalesidir. Bu müdahale, Güvenlik Konseyi'nin Birleşmiş Milletler Şartı'nın VII. Bölümünde belirtilen "uluslararası barışın ve güvenliğin korunması" amacıyla müdahalede bulunma yetkisinin sınırlarının aşıldığı 90'lı yıllar pratiğinin başlangıç noktasında yer almaktadır ve yeni müdahaleciliğin "insan hakları" ile bağlantılandırılmasının ilk örneği olması bakımından da özel bir önem taşımaktadır.

Irak örneği

Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgali, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin bir dizi kararıyla kınanmıştır. Konsey 660 sayılı (2 Ağustos 1990) kararında, Irak'ın Kuveyt'ten derhal geri çekilmesi ve iki ülke arasında görüşmelerin başlatılması çağrısında bulunmuştur. 678 sayılı (29 Kasım 1990) kararında, önceki kararlarına uymayan Irak'a karşı son fırsatı tanımış ve bölgede uluslararası barış ve güvenliği restore için Güvenlik Konseyi'ne "gerekli tüm önlemleri alma" yetkisini vermiştir. Bu kararda açıkça güç kullanımından söz edilmemiştir ancak "gerekli tüm önlemler" in silahlı eylemi de kapsadığı açıktır ve Irak'ın Kuveyt'ten ABD ordusunun öncülüğünde Koalisyon güçlerince çıkarılması Güvenlik Konseyi'nin bu kararına dayandırılmıştır.

ABD'nin Irak'a müdahalesi Irak'ın Kuveyt'ten çıkarılmasıyla bitmemiş, Güvenlik Konseyi'nin yetkilerini genişletmesine de vesile olarak 90'lı yıllara yayılmıştır. 687 sayılı (8 Nisan 1991) Güvenlik Konseyi kararı bu süreçte bir aşama oluşturmaktadır. Bu kararda, Irak ve Kuveyt'in belirlenen sınırlarının garantiye alınması için "bütün gerekli önlemlerin" alınmasına; iki ülke sınırları arasında silahtan arındırılmış (10 km Irak, 5 km Kuveyt içinde) bir bölge tesis edilerek Birleşmiş Milletler gözlemcilerinin bu bölgeyi teftiş etmek üzere gönderilmelerine; Irak'ın bütün kimyasal ve biyolojik silahları ile uzun menzilli balistik mermilerini imha etmesine, nükleer silahları geliştirmemesine ve Irak'ın silahlarını incelemek üzere özel bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Bu kararla izin verilebilir silahların düzenlenmesi, gözlemci bir gücün yaratılması, Irak'ın Kuveyt'le sınırlarının belirlenmesi, gerçekte Konsey'in yetki alanında değildir ve Birleşmiş Milletler Şartı'ndaki yetkilerinin olağanüstü derecede aşılması anlamına gelmektedir. Ne var ki, bu karar içinde bulunduğumuz 1999'da hâlâ devam etmekte olan Irak savaşı sürecinde, yetki aşımının yalnız ilk adımından ibaret kalmıştır.

Irak müdahalesinde, insan hakları ihlallerinin uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği düşüncesinden yola çıkılmıştır. Irak'ın Kuveyt'ten çıkarılmasından sonraki süreçte Konsey'in Irak kararlarının temelini "Iraklı Kürtlere yönelik baskı" oluşturmuştur. 688 sayılı kararında (5 Nisan 1991) Konsey, Irak'ın özellikle Kürt nüfusun yaşadığı bölgelerdeki sivil halka yönelik baskısının ve bu baskılar sonucunda Kürt halkının Türkiye ve İran'a kaçışının, bölgede uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiğini belirtmektedir. Söz konusu karar, Irak'taki sivillerin, özellikle de Kürtlerin baskı altında tutulmasını kınamakta; Irak'ın bölgede yarattığı uluslararası barış ve güvenliğe yönelik tehdidi kaldırmasını, baskıya derhal son vermesini ve yurttaşla-

rının "insan hakları"na saygıyı sağlayacak bir diyalogu başlatmasını talep etmektedir. Ayrıca Irak'ın uluslararası insani amaçlı örgütlere izin vererek yardım operasyonlarını mümkün kılacak kolaylığı göstermesinde ısrar etmekte ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin Irak'taki insani çabalarını sürdürebilmesini istemektedir. Bu kararın önemi, her şeyden önce, Güvenlik Konseyi'nin tarihinde ilk defa bir ülke içindeki insan hakları ihlalleri ile uluslararası barış ve güvenliğe tehdit arasında açık ve kesin bir bağlantı kurmasından ve bu bağlantının askeri müdahale için temel alınmasından ileri gelmektedir.⁴⁹

688 sayılı Güvenlik Konseyi kararı açıkça güç kullanılmasına yetki vermemesine rağmen, ABD, İngiltere, Fransa ve Hollanda, eylemlerinin bu karara uygun olduğunu iddia ederek Kuzey Irak'a askeri güçlerini göndermişlerdir. Bu müdahalenin hukuka uygunluğu, dayanak alınan 688 sayılı kararın açıkça askeri güç kullanılmasını öngörmemesi nedeniyle olduğu gibi, bir ülkenin içişlerine müdahaleye Birleşmiş Milletler Şartı'nın yetki vermemesi nedeniyle de tartışmalıdır. Dolayısıyla, 688 sayılı karara dayandırılan müdahale, Güvenlik Konseyi'nin yetkilerini fiili olarak genişletmiştir. Bu fiili genişleme, uluslararası barış ve güvenliğe bir tehdit oluşturmaya bile, şiddetli insan

49 Gerçi Konsey 253 sayılı (1969) kararıyla Birleşmiş Milletler Şartı'nın VII. Bölümü çerçevesinde daha önce ırkçı Güney Rodezya rejimine "insanlık dışı uygulamaları" nedeniyle yaptırım uygulamayı öngörmüş ve bu karar da bir başka devletin bölgesel bütünlüğü ve politik bağımsızlığına karşı herhangi bir doğrudan tehdidin bulunmamasına rağmen alınmış olması nedeniyle Güvenlik Konseyi'nin yetkilerini genişletmesinde bir aşama oluşturmuştur (Kırş. Michael W. Doyle, "The United Nations and National Self-Determination: The New Interventionism and an Internationalist Alternative", Wolfgang Danspeckgruber with Arthur Watts (Eds.), *Self-Determination and Self-Administration, A Sourcebook*, Lynne Rienner Publishers, 1997, s. 131, dipnot 5). Ancak yine de bu kararın "insan hakları ihlalleri" ile barışın korunması konusunda kurduğu bağlantı 688 sayılı karar kadar açık değildir. Öte yandan Rodezya'da askeri müdahale girişimi de yoktur, yaptırımlar ekonomik ve politik nitelikli olmaktan ibaret kalmıştır.

hakları ihlallerinin Güvenlik Konseyi'nin müdahalede bulunması için yeterli olacağını ileri süren Fransa'nın görüşlerinde⁵⁰ net ifadesini bulmaktadır. Beklenebileceği gibi, 688 sayılı karar bazı Üçüncü Dünya ülkelerinin ciddi muhalefetiyle karşılaşmıştır: Güvenlik Konseyi üyesi Çin ve Hindistan karara çekimser kalmış; Küba, Yemen ve Zimbabwe ise karşı çıkmıştır.⁵¹ Irak ise, sonraki dönemde bazıları askeri personel olan Birleşmiş Milletler görevlilerinin işbirliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Askeri operasyon 688 sayılı karara dayanıldığı iddia edilerek, "Iraklı Şiiilerin haklarını korumak" adına 1992'de Güney Irak'ta kapsamına almıştır.⁵² ABD'nin müdahale ile "Saddam'ı devirmek" amacını gizlemediği⁵³ Irak savaşının içinde bulunduğumuz son aşamasında, ABD ve İngiltere 1998 Aralık ayında Irak'a yönelik yeni bir askeri saldırı başlatmışlardır. Bu saldırı, güç kullanımına yetki veren herhangi bir yeni Güvenlik Konseyi kararına dayanmaması bakımından tamamen hukukdışı bir nitelik taşımaktadır. Kaldı ki, Birleşmiş Milletler Şartı Güvenlik Konseyi'ne "uluslararası barışın ve güvenliğin korunması" amacı dışında müdahaleye yetki vermediğinden, bu yönde bir karar olsa bile hukuken geçerliliğinin kuşkulu olacağı açıktır. Müdahalenin siyasal açıdan önemi ise, artık ABD'nin Güvenlik Konseyi'ne başvurma gereğini duymayacak biçimde güç kulla-

50 Bu konuda kz. Payam Akhavan, "Lessons from Iraqi Kurdistan: Self-Determination and Humanitarian Intervention Against Genocide", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11/1, 1993, s. 44.

51 K.K. Pease and D. P. Forsythe, *a.g.m.*, s. 305. Çin, Birleşmiş Milletler Şartı'nın 2/7 maddesine dayanarak, Güvenlik Konseyi'nin herhangi bir devletin içişleri ile ilgili sorunları ele alamayacağını ve eyleme geçemeyeceğini savunmuştur (Bkz. P. Akhavan, aynı yer.).

52 David P. Forsythe, "Human Rights After the Cold War", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11/4, 1993, s. 400.

53 ABD Büyükelçiliğinden diplomat Francis Ricciardone ile bu konuda yapılan bir görüşme için bkz. "Askeri Darbeyle Devrilecek", *Cumhuriyet*, 1 Mart 1999.

nımında tek başına hareket etme iradesini dışa vurmuş olmasından ileri gelmektedir.⁵⁴

Somali Örneği

1991 Körfez Savaşı'yla başlayan yeni ABD müdahaleciliği, 1992'de Afrika kıtasına yayılmış ve Somali ABD'nin yeni hedefi olmuştur. Bu yoksul ülke, muhtemelen hassas jeo-stratejik önemi nedeniyle ABD'ce "müdahaleye değer" bulunmuştur.⁵⁵ 80'li yıllar boyunca IMF-Dünya Bankası ikilisinin yapısal uyum programlarıyla çökertilen ekonomisinin yol açtığı iç savaş, Somali'ye ABD'nin müdahalesine uygun bir ortamı hazırlamıştır.

54 Güvenlik Konseyi, saldırıdan bir süre önce verdiği 1205 sayılı (5 Kasım 1998) kararında, Irak'ın 31 Ekim 1998'de Irak'taki Birleşmiş Milletler Özel Gözlemci Komisyonu (UNSCOM) ile işbirliğini durdurma ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın (IAEA) çalışmalarını sınırlama yönündeki kararını 687 sayılı (1991) Güvenlik Konseyi kararının bir ihlali olarak nitelendirerek kınamış ve Irak'ın bu kuruluşlarla acilen tam ve koşulsuz işbirliğine geçmesini talep etmiştir. Ancak bu kararda Irak'a karşı güç kullanılmasına yönelik herhangi bir ifade yoktur. Öte yandan, Güvenlik Konseyi Başkanınca daha sonra (15 Kasım 1998) yapılan basın açıklamasında Irak'ın tam işbirliğini kabul ettiği de belirtilmiştir. Ne var ki, UNSCOM Başkanının 15 Aralık 1998'de Irak'ın UNSCOM personeline görevlerini tamamlamaları için izin vermediği yolunda bir açıklamada bulunması, ABD için müdahaleye bahane oluşturmuş ve müdahale, UNSCOM Başkanının bu açıklamasına dayandırılmıştır. Ancak bu açıklama, Fransız ve Rus danışmanların görüşleriyle olduğu gibi, IAEA'nın raporuyla da çelişmektedir. Kaldı ki, Irak'ın UNSCOM faaliyetlerini engellediği iddiası gerçek olsa bile, bu durum müdahalenin bir Güvenlik Konseyi kararına dayanmaması bakımından hukuka aykırı niteliğinde bir değişiklik meydana getirmeyecektir. Konsey'in iradesi dışında gerçekleştirilen son müdahale, diğer daimi Konsey üyelerinin de muhalefetine yol açmıştır. Fransa, müdahalenin uluslararası hukuka uygun olmadığını ve müdahale nedenlerinin uluslararası topluluğun çıkarlarına dayanmadığını belirterek saldırıyı eleştirirken, Çin ve Rusya, Birleşmiş Milletler Şartı'nın ihlal edildiğinden hareketle ABD'yi sertçe kınamışlardır. Bu müdahaleye uluslararası tepkiler için bkz. <http://cns.miiis.edu/research/iraq/reac1298.htm> (23.08.1999).

55 Krş. Noam Chomsky: "ABD'nin Somali'ye asker yollamasının bir nedeni vardı - oradaki askeri üslerin Körfez bölgesini denetleme amacındaki sistemin bir parçası olması." (Arthur Naiman, *Chomsky ile Konuşmalar*, [Çev. Nuran Erol], Alan Yayıncılık, 1996, s. 36).

Ülkeyi saran açlık ve sefalet, ilkin Genel Sekreterlik öncülüğünde Birleşmiş Milletler'in "insani yardım" çalışmalarını başlatmasına yol açmış, General Aidid ile yerel liderler ve klanlar arasındaki iç savaş koşulları ise, insani yardım operasyonunun ABD öncülüğünde askeri bir operasyona dönüşmesini kolaylaştırmıştır.

Güvenlik Konseyi'nin 751 sayılı (24 Nisan 1992) kararıyla kurulan "Birleşmiş Milletler Somali Operasyonu" (UNOSOM), Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin daha önce teknik bir ekiple başlattığı Somali'ye insani yardım etkinliklerini genişletmiş ve operasyona Birleşmiş Milletler gözlemcilerinin ve güvenlik güçlerinin de dahil olmalarını sağlamıştır. UNOSOM, Konsey'in sonraki süreçte aldığı kararlarla⁵⁶ güçlendirilerek Somali'de operasyon alanları oluşturulmuş, bu alanlara Birleşmiş Milletler askeri birlikleri gönderilmiş ve birliklerin sayıları giderek artırılmıştır. Ancak Aidid güçleri ile UNOSOM birlikleri arasında meydana gelen çatışmalar sonucunda Güvenlik Konseyi'nin aldığı 794 sayılı (3 Aralık 1992) karar, yardım operasyonunun doğrudan bir ABD askeri müdahalesine dönüştürülmesine izin vermiştir. Bu karar, Somali'de insani yardımda bulunulmasına "güvenli bir çevre sağlamak" amacıyla işbirliği öneren ABD'ye "gerekli tüm önlemleri alması için" yetki vermektedir. "Umut Operasyonu" olarak sunulan ABD müdahalesi bu karar uyarınca başlatılmıştır. Ancak ABD bu operasyon sayesinde birçok bölgede otoriteyi sağlamasına rağmen yetkilerinin daha da genişletilmesini istemiştir. Bu istek temelinde Güvenlik Konseyi'nin 814 sayılı (26 Mart 1993) kararıyla kurulan UNOSOM II, operasyonun çerçevesini Somali'de "hukuk ve düzenin restorasyonuna" doğru genişletmiş ve devletin yeniden inşasını hedeflemiştir. Bu karar, Somali halkına "insani yar-

56 Bkz. 767 sayılı (27 Temmuz 1992) ve 775 sayılı (28 Ağustos 1992) sayılı kararlar.

dım" amacıyla Somali'deki politik kurumların ve ekonominin rehabilite edilmesini, politik bir çözümün geliştirilerek milli bir uzlaşmanın sağlanmasını, demokratik bir yönetimin yaratılmasını, temsili demokratik kurumların oluşturulmasını öngörmekte; "yardım"ın alanını milli, bölgesel ve yerel kurumların yeniden kurulmasından, sivil bir yönetime geçilmesine; silahsızlanmadan Somali polisinin yeniden oluşturulmasına değin genişletmektedir. Ne var ki, bu nitelikte bir "yardım" arzının UNOSOM II birliklerinin Somali halkına uyguladığı şiddetle bütünleşmesi, Aidid öncülüğündeki Birleşik Somali Kongresi'nin (USC/SNA) direncini artırmıştır. Meydana gelen çatışmalar sonucunda Güvenlik Konseyi 837 sayılı (6 Haziran 1993) kararıyla UNOSOM II'ye yönelik "provokatif" saldırıları kınamış ve UNOSOM II'nin bütün Somali topraklarında etkili bir otorite kurması için, bu eylemlerden sorumlu olanların tutuklanmaları, kovuşturulmaları, yargılanmaları ve cezalandırılmaları da dahil olmak üzere, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin "tüm gerekli önlemleri" almaya yetkili olduğunu açıklamıştır. Bu kararı uygulamak üzere Çevik Bir komutanlığındaki UNOSOM II harekete geçmiş, Somali Milli İttifakı ise Güvenlik Konseyi'nin sözkonusu kararını kınamıştır. Somali'deki iç savaşa, artık Birleşmiş Milletler güçleri de açıkça dahil olmuştur ve savaş daha çok Somali halkı ile Birleşmiş Milletler güçleri arasında bir savaş özelliğini göstermektedir, her ne kadar Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri operasyonun "Somali'de barışı korumak" adına yapıldığını açıklasa da. Bu savaşta 18 ABD askeri'nin öldürülmesi ise, ilk etapta ABD'nin "Hızlı Reaksiyon Gücü"nün harekete geçmesi sonucunu doğurmuşsa da, -muhtemelen "Vietnam sendromu"nun etkisiyle- hemen ardından Clinton'ın askeri birliklerini çekme niyetini açıklaması "yardım" operasyonun sonunu haber vermiştir.⁵⁷

57 UNOSOM II, 31 Mart 1995 tarihinde sona ermiştir. "Yardım" operasyonunun sürmesi ne Somali'deki çatışan taraflar, ne de sivil toplum örgütleri

Somali operasyonu, ABD'nin 90'lardaki askeri müdahalelerinin gerçek amacını açıkça ortaya koyan bir örnektir. Müdahale, "merhamet" söylemi üzerine kurulmuştur, ancak bu, 1993'te başlayan UNOSOM rejiminin sömürgecilik benzeri bir yönetim oluşunu gizleyememektedir. Operasyon "insani yardım"ın ulaştırılması amacıyla başlatılmış, ancak yardımın ulaştırılması için "güvenli bir çevreyi yaratma" bahanesi, ABD ordusunun Somali'yi işgaline yol açmıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ise, hem bu askeri işgale, hem de sonrasında yardım misyonunun çerçevesinin Somali'de "devletin yeniden inşası"na doğru genişletilmesine izin vermekle ABD'nin Somali'de sömürgeci bir yönetim kurma girişimine aracılık etmiştir. Konsey'in bu doğrultudaki kararları, Birleşmiş Milletler Şartı çerçevesinde hukuki bir dayanaktan da yoksundur. Her şeyden önce, Konsey'in bir ülkenin "içişleri" alanında kalan bir nedenle, yani "uluslararası" barış ve güvenliğin korunması amacı dışında güç kullanmaya yetkisi yoktur. Somali, "uluslararası" barış ve güvenliği tehdit etmemiştir. Sözkonusu olan bir "iç savaş"tır. Ancak 90'lı yıllar, iç savaşların dış müdahalelere dayanak alınmasına tanık olunan yıllardır. Güvenlik Konseyi'nin Somali'de devleti ve toplumsal yaşamı bütün yönleriyle yeniden inşaaya karar vermesi ise, barışı sağlama hedefiyle yetinmediğini de ortaya koymaktadır. UNOSOM II'nin ekonomiden devlet kurumlarının yeniden oluşturulmasına değin uzanan ve yargılama ve cezalandırma yetkilerini tekeline alan iktidarını, "insani yardım" ve "barışı sağlama" amaçlarıyla bağdaştırmanın olanağı yoktur. Bir halkın rızası aleyhine "zorla" sözde insani yardım ve barış getirmek, o halkın bağımsızlığını ayaklar altına almaktan başka bir anlama gelmemektedir.

tarafından istenmiştir. 21 Mart 1995'te Somali'de bir barış anlaşması imzalanmış ve iç savaşın tarafları arasında iktidar paylaşılmıştır. Ancak UNOSOM II misyonu tamamlanmış olsa da Birleşmiş Milletler organları ve NGO'lar insani yardımı sürdürmeye devam etmişlerdir. Ayrıntı için bkz. <http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unosom2b.htm> (13.07.1999).

Somali işgalinin bilançosundaki tek unsur 18 ABD askerinin öldürülmesi değildir, her ne kadar bu sonuç ABD iç politikasında yol açacağı sorunlar nedeniyle operasyona devam edilmemesinde önemli etkenlerden biri olsa da. "Umut Operasyonu"nun gölgede kalan Somali halkı için bedeli, "merhamet"ten ve "insani yardım"dan çok uzaktır. ABD müdahalesinin sonuçlarını, Somali'ye gönderilen binlerce bölüğün uyguladığı şiddetten, katliam ve işkencelerden ibaret görmek de mümkün değildir. Bu sonuç, "Umut Operasyonu"nun başlıca ürünlerinden biri olsa da, gerçekte ABD müdahalesi 80'li yıllarda Somali halkını açlığa mahkûm eden ekonomik politikalarla başlatılmıştır. IMF ve Dünya Bankası'nın 80'li yıllar boyunca Somali'ye dikte ettikleri "yapısal uyum programları" ABD'nin ekonomik çıkarlarını gözetmiş, ABD'nin tahıl fazlasını ihraç edebilmesi için, Somali'nin tarıma bağlı ekonomisi IMF-Dünya Bankası yaptırımlarıyla imha edilmiştir.⁵⁸ Bu ekonomik politikalar, Somali'de açlık ve kıtlığın başlıca nedenidir, yani "insani yardım" operasyonunun başlatılmasının kaynağında yer almaktadır. Askeri işgal ise, ekonomik yaptırımlarla kısıpaca alınan Somali halkının sömürgecilik yönetimi altına sokulması sürecinin son halkasıdır.

Eski Yugoslavya Örneği

Eski Yugoslavya'nın parçalanma sürecinde de IMF politikaları önemli rol oynamıştır.⁵⁹ 80'li yıllar boyunca Yugoslavya Hükümetine serbest piyasaya geçiş temelinde dayatılan ekonomik program ulusal ekonomiyi çökertmiş, ayrılıkçı eğilimler Yugoslav halkının yoksullaşma sürecinde hız kazanmıştır. 1990'da IMF ve Dünya Bankası'nın federal gelirlerin dış borçların geri ödenmesine yöneltilmesi amacıyla Belgrad Hükümeti-

58 Bkz. Michel Chossudovsky, *Yoksulluğun Küreselleşmesi, IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü*, (Çev. Neşenur Domaniç), Çiviyazıları, İstanbul, 1999, s. 121 vd.

59 Bu konuda bkz. *a.k.*, s. 293 vd.

mini cumhuriyetlere yapılan tüm transferleri dondurmaya zorlayan politikaları ise, ekonomik bakımdan görece daha iyi durumda olan ve Avrupa Topluluğu ile bütünleşme hevesini taşıyan Slovenya ve Hırvatistan'ın 1991 Haziranında resmen ayrıldıklarını ilan etmeleriyle sonuçlanmıştır. Bağımsızlık ilanı Yugoslavya'da kanlı iç savaş sürecini başlatmış, Sırp egemenliğindeki Yugoslav Halk Ordusu'nun devreye girmesiyle savaşın şiddeti artmıştır. Sırp ve Müslüman milisler arasında meydana gelen çatışmalarla savaşın Hırvatistan'dan Bosna-Hersek'e sırayeti ise, Ekim 1991'de Bosna-Hersek'in de bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlere katılmasını beraberinde getirmiştir. Ancak bu durum, yüzyılın sonundaki ırkçı savaşlardan biri olarak Bosna savaşını da tetiklemiştir.

Güvenlik Konseyi, başlangıçta Yugoslavya'daki savaş koşullarının "uluslararası barış ve güvenliği" tehdit ettiğini belirterek savaşan bütün taraflara yönelik genel bir silah ambargosu koymuş ve tüm tarafları ateşkese davet etmiştir.⁶⁰ Daha sonra ise "Birleşmiş Milletler Koruma Gücü" (UNPROFOR) kurularak Yugoslavya'ya bir barış operasyonu başlatılmıştır.⁶¹ Bu operasyonla "Birleşmiş Milletler'ce korunan alanlar" oluşturulmuş, bu alanların silahtan arındırılması ve denetlenmesi konusunda Birleşmiş Milletler güçleri görevlendirilmiş, bu gücün sayısı ve yetkileri süreç içinde genişletilmiştir.⁶² Barış gücünün Bosna-Hersek'teki başlıca misyonu, yardım konvoylarını korumak ve sivillere yardım vermek, yani "insani yardım" sağlamak olarak belirlenmiştir. Her ne kadar Konsey, 770 sayılı (13 Ağustos 1992) kararında Bosna'ya insani yardımın ulaştırılması için devletlere "gerekli tüm önlemleri" almaları çağrısında bulunmuş ise de, bu karar Somali örneğindeki gibi bir askeri müdahaleye temel alınmamıştır.

60 Güvenlik Konseyi (GK), 713 sayılı (25 Eylül 1991) karar.

61 Bkz. GK, 743 sayılı (21 Şubat 1992) karar.

62 Örneğin bkz. GK, 758 sayılı (8 Haziran 1992) karar.

Güvenlik Konseyi, savaşın ilk yıllarında askeri müdahaleden kaçınmış ve Birleşmiş Milletler misyonunu "insani yardım"la sınırlamıştır. Ancak Bosna'da savaşın kızışmasıyla Federal Yugoslav Ordusunun başlattığı hava bombardımanlarından Birleşmiş Milletler güçlerinin de zarar görmesi, Güvenlik Konseyi'ni sonraki dönemde güç kullanmaya izin veren bir sürece zorlamıştır. Bu sürecin ilk etabında hava saldırılarının insani yardım çalışmalarını engellediğinden hareketle, Bosna hava sahasında askeri uçuş yasağı getirilmiş,⁶³ ancak bu yasak Sırp Ordusunca ihlal edilmiştir. Bunun üzerine Konsey, üye devletlere "ulusal olarak ya da bölgesel örgütler ve düzenlemeler aracılığıyla" uçuş yasağına uyulması konusunda "gerekli tüm önlemler"i almaları için yetki vermiştir.⁶⁴ Sırp güçlerinin Birleşmiş Milletler'ce korunan alanları bombalamaya başlamalarıysa, UNPROFOR'a "öz-savunma" amacıyla "güç kullanma da dahil olmak üzere", "gerekli tüm önlemleri" alacak şekilde hareket etme yetkisinin tanınmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁵ Ne var ki, Sırp güçlerinin "güvenli alanlara" yönelik saldırıları durmadığı gibi, UNPROFOR'un hareket özgürlüğü engellenmeye ve Birleşmiş Milletler personeli Sırp milislerce tutsak alınarak tacize uğramaya başlamıştır.⁶⁶ Bu durum, askeri müdahalenin başlatılmasında da temel etkindir.

Bosna'ya askeri müdahale, Bihaç'daki Birleşmiş Milletler'ce korunan alana 1994 Kasımında Sırp güçlerin saldırısının ardından gelmiştir. Pek çok kişinin öldürüldüğü bu saldırılar, sivil-lerin yanı sıra Birleşmiş Milletler personeline de zarar vermiştir. Bunun üzerine Güvenlik Konseyi, UNPROFOR'un görevlerini yerine getirmesini desteklemek amacıyla, üye devletlere ulusal

63 GK, 781 sayılı (9 Ekim 1992) karar.

64 GK, 816 sayılı (31 Mart 1993) karar.

65 GK, 836 sayılı (4 Haziran 1993) karar.

66 Krş. GK, 913 sayılı (22 Nisan 1994) karar. Ayrıca bkz. GK, 824 sayılı (6 Mayıs 1993) karar.

olarak ya da *bölgesel örgütleri aracılığıyla, hava gücü kullanımı için* gerekli tüm önlemlerin alınmasına karar vermiştir.⁶⁷ Bu karara dayanarak NATO, 21 Kasım 1994'te Ubdina'da (Hırvatistan) hava saldırılarını başlatmış, savaş uçaklarına Fransa, Hollanda, İngiltere ve ABD katılmıştır.⁶⁸ Bosna savaşı NATO'nun devreye girmesinden kısa süre sonra, emperyalist devletlerin savaşın başından beri sürdürdükleri "uluslararası arabuluculuk" girişimlerinin meyvesi olan Dayton Barış Anlaşması'nın (14 Aralık 1995) imzalanmasıyla sona ermiştir. Bu anlaşmayla birlikte, UNPROFOR'un Mart 1992'de başlayan misyonu da Aralık 1995'te tamamlanmıştır.

Güvenlik Konseyi'nin Bosna savaşı sürecindeki tutumu, soykırımı önleme konusunda bir irade taşımadığını ortaya koymaktadır. Konsey bir dizi kararında "etnik temizliği" ve "uluslararası insani hukuk ihlallerini" kınamakla yetinmiş, savaşın ilk yıllarında müdahaleden kaçınmıştır. Birleşmiş Milletler Şartı'nın "uluslararası barış ve güvenliğin korunması" ile ilgili hükümleri, Konsey'e Bosna savaşına güç kullanarak müdahalede bulunma yetkisini tanımaktadır, ancak bu yetki 1994'e kadar kullanılmamıştır. Bu durum Somali'ye "insani yardım"da bulunmak için müdahaleye izin verilmesi ile açık çelişki içindedir ve Konsey'in askeri müdahale konusunda çifte standartlı tutumunu yansıtmaktadır. Kaldı ki, Somali'nin "içişlerine" müdahale ederek uluslararası hukuku çiğneyen Birleşmiş Milletler'in Bosna'ya müdahale için daha sağlam hukuksal dayanakları vardır. Her şeyden önce Bosna-Hersek Cumhuriyeti, bağımsız bir devlet olarak Güvenlik Konseyi'nce Birleşmiş Milletler üyeliğine kabul edilmiştir,⁶⁹ dolayısıyla Bosna savaşı hukuken "uluslararası" bir sorun niteliğini taşımaktadır. Ayrıca, bu sa-

67 GK, 958 sayılı (19 Kasım 1994) karar.

68 Bkz. http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unprof_b.htm (23.08.1999), s. 41.

69 Bkz. GK, 755 sayılı (20 Mayıs 1992) karar.

vaşın "uluslararası barış ve güvenliği tehdit ettiği" Güvenlik Konseyi'nce de kabul edilmiştir. Savaşın son evrelerinde Güvenlik Konseyi'nin güç kullanma yetkisinin NATO eliyle pratiğe geçirilmesinin temelinde ise, Birleşmiş Milletler'ce korunan alanların Sırp güçlerince hedef alınması olgusu bulunmaktadır. Bir başka deyişle, Güvenlik Konseyi UNPROFOR'a yönelen saldırılar karşısında müdahale sürecini başlatmıştır.

Güvenlik Konseyi'nin Bosna'da soykırımı önlemeye yönelik bir politikasının olmadığı, savaşın başından itibaren savaşan tüm taraflara uyguladığı "silah ambargosu" kararında da açığa çıkmaktadır. Bu karar, Bosnalı Müslümanların kırımına izin veren bir sonuca yol açmıştır. Savaşın Sırp ve Bosnalı taraflar askeri güç açısından eşit değildirler: Sırp milislerin arkasında Federal Yugoslav Ordusu'nun bulunmasına rağmen, Bosnalı Müslümanlar güçlü bir ordu gücünden yoksundur.⁷⁰ Dolayısıyla, silah ambargosu askeri güç açısından eşit bulunmayan tarafların bu konumlarının sabitlenmesine yol açmıştır. Öte yandan Bosna'daki çökuluslu gücün misyonu "insani yardım" olarak belirlenmekle birlikte, Birleşmiş Milletler'ce insani yardımın sağlanması ile ilgili alınan önlemlerde de bir samimiyetsizlik göze çarpmaktadır: Barış Gücünün insani yardımı ulaştırma ve güvenli alanları koruma olarak belirlenen görevlerini yerine getirmesi için yeterli teçhizat, personel, yetki ve mali kaynak verilmemiştir. Dahası, Birleşmiş Milletler'ce "güvenli alan" olarak ilan edilen bölgeler de hiçbir zaman gereğince korunmamıştır. Bosna'da nüfusun yarısından fazlasının yiyecek, ilaç ihtiyaçları ve saldırılardan korunmak için bağımlı olduğu bu alanların denetimi uygulamada Sırp milislerin eline geçmiştir. Konsey'in, bir yandan Birleşmiş Milletler güçlerinin başlıca işlevini "güvenli alanları korumak" olarak belirtirken, diğer

70 Nicholas Wheeler, "The Human Rights and Security Agenda, Beyond Non-intervention?", G. Wyn Rees (Ed.), *International Politics in Europe: The New Agenda*, Routledge, London, 1993, s. 149.

yandan "Bosnalı Sırp güçlerin kontrolü altındaki Birleşmiş Milletler'ce korunan alanlar"dan söz etmesi⁷¹ açıkçası ironiktir.

Birleşmiş Milletler'in Bosnalı sivilleri korumada gösterdiği başarısızlık beklenmeyen bir sonuç değildir. Güvenlik Konseyi, "insan hakları ve self-determinasyon hakkı" temelinde eski Yugoslavya'nın parçalanmasına yeşil ışık yakan Avrupa Topluluğu ve ABD politikaları doğrultusunda hareket etmiştir. Eski Yugoslavya'dan ayrılan cumhuriyetleri zaman geçirmeden tanımış, ancak söylemindeki "insan hakları" vurgusuna ters biçimde, ihlalleri önleyici etkili bir önlem almamıştır. NATO müdahalesine kadar Konsey'in Federal Yugoslav Hükümeti'ne (Sırbistan ve Karadağ) uyguladığı yaptırımlar da ekonomik ve politik nitelikli olmaktan ibaret kalmıştır.⁷² Bu stratejinin sonucu, Hırvatistan ve Bosna'da cinayetlerin sürmesidir. UNPROFOR'un kuruluşundan sonra, sadece Bosna'da 200 binden fazla Müslüman, 10 binden fazla Sırp ve Hırvat öldürülmüş, 1 milyonun üzerinde Müslüman ve 250 binden çok Sırp evsiz bırakılmıştır.⁷³ Ancak milliyetçiliğin tek sonucu savaş ve soykırım da değildir, ırkçı savaşların ardından toplumları uluslararası örgütlerin vesayeti altına alan bir düzen beklemektedir. Yitirilenlerin yalnız yaşam ve kardeşlikten ibaret olmayıp bağımsızlık da olduğunu, en öz biçimde yine Bosna örneği ortaya koymaktadır.

Dayton Barış Anlaşması

Bosna savaşı sürecinde taraflar arasındaki uzlaşma girişimlerini baltalayarak savaşın uzamasını sağlayan emperyalist devletlerin amacı, sözde "uluslararası arabulucu" rolü oynayarak savaşı kendi çıkarlarına uygun biçimde sonlandırmak ve bölge-

71 Örneğin bkz. GK, 820 sayılı (17 Nisan 1993) ve 838 sayılı (10 Haziran 1993) kararlar.

72 Örneğin bkz. GK, 757 sayılı (30 Mayıs 1992) ve 820 sayılı (17 Nisan 1993) kararlar.

73 M.W. Doyle, *a.g.m.*, s. 135.

ye istedikleri biçimi vermektir. Bu amaç, savaş sonrası düzeni belirleyen Barış Anlaşması'nda açıkça ortaya çıkmaktadır. 14 Aralık 1995'te imzalanarak Bosna savaşına son veren Dayton Barış Anlaşması,⁷⁴ emperyalist devletlerin amaçlarına ulaştıklarının da bir belgesidir. Bu anlaşma, Bosna-Hersek'te sömürgeciliğe benzer bir yönetim kurmuştur. Bu "yeni" sömürgeciliğin ayırt edici karakteristiği ise, sömürgeci gücün geçmişte olduğu gibi belirli bir devlet olmayıp uluslararası örgütler biçiminde ortaya çıkışıdır: Dayton Anlaşması ile Bosna-Hersek'te güvenlik, ekonomi, askeri ve sivil yönetimle ilgili konular uluslararası örgütlerin idaresine geçmiştir. Anlaşmanın uygulanmasını denetleme yetkisi askeri konularda NATO'ya, sivil konularda ise Güvenlik Konseyi kararıyla⁷⁵ atanan "Yüksek Temsilci"ye (High Representative) bırakılmıştır. Yüksek Temsilci'nin statüsü, geçmişte sömürgelere atanan valilerin konumunu andırmaktadır. Bu kişiye barış anlaşmasının sivil boyutunu uygulama adı altında sınırları açıkça belirlenmeyen yetkiler tanınmıştır. Yüksek Temsilci'nin açıkça sayılan yetkileri ise, alt yapının rehabilitasyonundan ekonomik yeniden yapılanmaya, Bosna-Hersek'teki politik ve anayasal kurumların kurulmasından seçimlerin yapılmasına kadar geniş bir çerçeveye yayılmaktadır.⁷⁶ Bu anlaşmanın sivil açıdan yürütülmesiyle ilgili konularda nihai yorum yetkisi ise yine Yüksek Temsilci'nin kendisine verilmiştir.⁷⁷ Böylelikle Yüksek Temsilci'nin uygulama-

74 21 Kasım 1995'te Dayton'da (Ohio) girişimi başlatılan bu anlaşma, Paris'te 14 Aralık 1995 tarihinde imzalanmıştır. Dayton Barış Anlaşması, Bosna-Hersek Barış Genel Çerçeve Anlaşması ile 11 Ek'inden oluşmaktadır. Barış Anlaşması, Bosna-Hersek Cumhuriyeti, Hırvatistan Cumhuriyeti ve Federal Yugoslavya Cumhuriyeti arasında imzalanmıştır. Anlaşmaya tanıklık eden devletler ve uluslararası örgütler ise, Avrupa Birliği, Fransa, Almanya, İngiltere, ABD ve Rusya'dır. Bu anlaşmanın metni için bkz. <http://194.215.227.4:81/gfa/gfa-an...> (11.05.1999).

75 Bkz. GK, 1031 sayılı (15 Aralık 1995) karar.

76 Ek 10, m. I/1.

77 Ek 10, m. V.

mada yetkilerini "yorum" yoluyla sınırsız biçimde artırmasına imkân tanınmıştır.⁷⁸ Öte yandan, Yüksek Temsilci'ye "özellikle rehabilitasyon ve yeniden yapılanma konularında yardım veren kuruluşların toplantılarına katılmak"⁷⁹ ve "Birleşmiş Milletler'e, Avrupa Birliği'ne, ABD'ye, Rusya'ya ve diğer ilgili hükümetlere, taraflara ve örgütlere" periyodik olarak rapor sunmak⁸⁰ görevi verilmiştir. Böylelikle Yüksek Temsilci'nin, yetkilerini Bosna halkından çok "yardım" sunanların ve uluslararası örgütlerin, daha doğrusu bu örgütleri belirleyen devletlerin yararına kullanması için denetim altında tutulması hedeflenmiştir. Yüksek Temsilci'nin kılavuzu ise, Londra Barış Yürütme Konferansı'yla (8-9 Aralık 1995) kurulan ve G8 ülkelerinin idaresi altında bulunan Barış Yürütme Konseyi'dir.⁸¹

Dayton Anlaşması, Bosna-Hersek için bir "anayasa" da imal etmiştir.⁸² Bu anayasa, Başlangıç bölümünde, "Bosna-Hersek'in egemenliğini, bölgesel bütünlüğünü ve siyasal bağımsızlığını uluslararası hukuka göre" ilan etmektedir. Bu ilan, muhtemelen bu ülkenin hâlâ bağımsız bir devlet olup olmadığı üzerine yürütülen tartışmaları gidermek ihtiyacından ileri gelmektedir.⁸³ Ancak aynı anayasa, 9 üyeden oluşan Bosna-Hersek Anayasa Mahkemesi'nin 3 üyesinin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Başkanı tarafından atanacağını da öngörmektedir (m.VI/a). Üstelik bu üyeler Bosna-Hersek vatandaşı olamayacakları gibi, komşu bir devletin vatandaşı da olamayacaklardır (m.VI/b).

78 Yüksek Temsilci, Temmuz 1997'de Sırp Cumhuriyeti'nin Parlamentosunu kapatmış, Anayasa Mahkemesi'nin yeni bir seçime gitmesini yasaklamış, kendi seçtiği politikacıları bir koalisyon hükümeti kurmuştur (Ergin Yıldızoğlu, "Vatandaşlığın Ölümü", *Cumhuriyet*, 12.7.1999).

79 Ek 10, m. II/e.

80 Ek 10, m. II/f.

81 Bkz. <http://www.ohr.int/info/info.htm> (14.07.1999).

82 Bkz. Ek 4.

83 Zoran Pajic, "A Critical Appraisal of Human Rights Provisions of the Dayton Constitution of Bosnia and Herzegovina", *Human Rights Quarterly*, Vol. 20/1, February 1998, s. 128-9.

Anayasa, Bosna-Hersek Merkez Bankası başkanının ise IMF tarafından atanacağı hükmünü getirmektedir, yine bu kişinin de Bosna-Hersek ya da komşu bir ülkenin vatandaşı olmaması şartı dayatılmaktadır (m.VII/2). Dayton Anlaşması, Bosna-Hersek'te ekonomik ve mali konularla ilgili kurumların başına IMF'nin yanısıra Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası'nın görevli atamasına da izin vermiştir: Anlaşmayla, enerji, posta, iletişim gibi kamusal hizmetleri yürütmekle görevli bir "Kamu İşletmeleri Komisyonu" kurulmuştur. 5 üyeden oluşan bu Komisyon'un 2 üyesini ve başkanını belirleme yetkisi Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası'na aittir.⁸⁴ Komisyon'un kamu işletmelerinin yapısını "uzun dönemli yatırımcı sermayenin en iyi araçlarını" elde etmek için gözden geçirme görevi⁸⁵ çerçevesinde, Bosna-Hersek'teki kamu işletmelerinin özelleştirilmesinin bizzat Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası eliyle gerçekleştirileceğini tahmin etmek zor değildir. Bu bağlamda, Dayton Anlaşması eski Yugoslavya'da 80'li yıllarda başlayan IMF operasyonlarının devam eden bir halkasıdır. Bosna-Hersek'teki Yüksek Temsilci'nin görevlerinden biri de, Bosna-Hersek'te piyasa ekonomisine geçişi amaçlayan reformları kolaylaştırmak üzere, Dünya Bankası, Avrupa Komisyonu, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası, IMF ve diğer iki taraflı kredi verenlere yardımcı olmaktır.⁸⁶

Dayton Anlaşması, AGİT'e de geniş yetkiler vermiştir. AGİT'in yetkilerinden biri, bölgesel istikrar ve silah kontrolü ile ilgili önlemlerin belirlenmesi ve uygulanması üzerinedir. Anlaşmayla taraflar, güvenlik konusunda AGİT'le tam işbirliğini taahhüt etmişlerdir. Bu çerçevede taraflar, güvenlik ile ilgili görüşmelerini AGİT'in nezareti altında gerçekleştirmek yükümlü-

84 Ek 9, m. I/2.

85 Ek 9, m. I/3.

86 Bkz. <http://www.ohr.int/info/info2.htm> (14.07.1999).

lûğü altına alınmıştır.⁸⁷ AGİT ayrıca seçimler konusunda da yetkilendirilmiş, tarafların seçim programlarını AGİT'in onayından geçirme zorunluluğu getirilmiştir. Bosna-Hersek'te seçim programını oluşturmak ve yürütmek AGİT'in yetkisi dahilindedir. Mevcut sosyal koşullar altında seçimlerin yapılmasının uygun olup olmadığına karar verecek olan merci AGİT'tir.⁸⁸ AGİT, gerek gördüğünde seçimlerin ertelenmesine de karar verebilecektir.⁸⁹ Seçim kurallarını ve düzenlemelerini ise, AGİT'in belirlediği bir komisyon tayin edecektir.⁹⁰ Oldukça geniş ve siyasal hayatı belirleyecek nitelikteki bu yetkilere, AGİT'in Bosna-Hersek "İnsan Hakları Ombudsmanı"nı atama yetkisi eşlik etmektedir. Bu kişinin de Bosna-Hersek ya da komşu bir ülkenin vatandaşı olmaması gerekmektedir.⁹¹ Öte yandan, Anlaşmayla bir "İnsan Hakları Mahkemesi" (Human Rights Chamber) kurulmuştur. 14 kişiden oluşan bu mahkemenin 8 üyesi ve başkanı, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından atanacak ve bu kişiler de Bosna-Hersek ve komşu bir ülkenin vatandaşı olamayacaklardır.⁹² Dayton Anlaşması, Bosna-Hersek'te özerk bir "uluslararası polis gücü" de kurmuştur.⁹³ Bu güce başkanlık eden komiser, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından atanmaktadır. Uluslararası polis gücünün izleme, gözleme ve araştırma amacıyla ülke içindeki her yere girme ve etkinlikte bulunma yetkisi vardır, sözleşmeyi imza edenler bu sivil polis gücünü engelleme konusunda yükümlülük altına girmişlerdir.⁹⁴

87 Ek 1B.

88 Ek 3, m. I/2.

89 Ek 3, m. II/4.

90 Ek 3, m. III/1.

91 Ek 6, m. IV/2. Bu koşullar 5 yıl için atanan ilk Ombudsman için geçerlidir. 5 yılın dolmasından sonra yeni atama Bosna-Hersek Devlet Başkanlığı tarafından yapılacaktır.

92 Ek 6, m. VII. Bu koşullar da ilk 5 yıl için geçerlidir. Bkz. Ek 6, m. XIV.

93 Bkz. Ek 11.

94 Ek 11, m. IV/3. Bosna-Hersek'teki uluslararası polis gücü, 1035 sayılı (21 Aralık 1995) Güvenlik Konseyi kararıyla, Birleşmiş Milletler'in Bosna-Hersek'teki misyonunun (United Nations Mission in Bosnia and Herzegovina-UNMIBH) bir parçası olarak örgütlenmiştir.

Dayton Anlaşmasının en önemli yönlerinden biri, bu anlaşmanın askeri hükümlerinin uygulanmasını NATO'ya bırakmış olmasıdır. Bu anlaşmayla Bosna-Hersek'te 1995 sonuna kadar görev yapan Birleşmiş Milletler Koruma Gücü (UNPROFOR), görevini NATO'nun kurduğu ve onun otoritesi altındaki Çokuluslu Yürütme Gücüne (IFOR) devretmiştir.⁹⁵ Çokuluslu Gücün yetkileri 1 yıl için tanınmış⁹⁶ ve Barış Anlaşmasının askeri bakımdan yürütülmesiyle ilgili olarak "güç kullanımı" da dahil olmak üzere bu güce "gerekli her önlemi" alma yetkisi verilmiştir.⁹⁷ Böylece, Dayton Anlaşmasıyla Birleşmiş Milletler'in "uluslararası barış ve güvenliği sağlamak" konusundaki görevi Bosna'da NATO'ya devredilmiştir. Gerçekte, bu anlaşma uluslararası çatışmalardaki rolü ve yetkileri bakımından Birleşmiş Milletler aleyhine NATO'yu güçlendirmektedir. 1999'da NATO'nun Kosova'ya müdahalesinin arkasında da Bosna örneğinde ilk kez somutlanan bu tarihsel süreç yatmaktadır. NATO'nun Birleşmiş Milletler'in güç kullanma konusundaki yetkilerini devralması sürecinin başlangıç noktasında ise, Bosna'da hava saldırılarına geçmesi için Birleşmiş Milletler Genel Sekreterinin NATO'dan talepte bulunması yer almaktadır.⁹⁸ Güvenlik Konseyi'nin "bölgesel örgütlere" güç kullanma konusunda verdiği yetkiyi içeren kararları da, NATO'nun Birleşmiş Milletler'ce yürütülen operasyona askeri güç olarak dahil olmaya hazır bulunmasına dayanmaktadır. Böylece Bosna Savaşı, soğuk sa-

95 Ek 1A, m. I/1.

96 NATO'nun Bosna-Hersek'e yerleşme niyeti, NATO gücünün görev süresi 1996 sonunda dolmasına rağmen görev süresinin sürekli olarak uzatılmasından anlaşılmaktadır. 1996 sonunda Bosna-Hersek'teki NATO gücü IFOR'un yerini, yine NATO emri altındaki SFOR (Multinational Stabilization Force) almıştır. SFOR'un görev süresi Güvenlik Konseyi'nin 1088 sayılı (12 Aralık 1996) kararıyla 18 ay için tanınmış, ancak daha sonra 1174 sayılı (15 Haziran 1998) kararla tekrar uzatılmıştır.

97 Ek 1A, m. I/2.

98 Bkz. http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unprof_b.htm (23.08.1999), s. 23.

vaşın sona ermesinden sonra NATO'nun ilk kez devreye girmesi bakımından özel bir önem taşımaktadır. 1994'te Güvenlik Konseyi'nin verdiği yetki çerçevesinde, yani Birleşmiş Milletler'e vekâlet ederek gerçekleştirdiği Bosna'daki hava saldırılarından sonra, bu önem 1999'da bu kez NATO'nun Güvenlik Konseyi'nin verdiği bir karar olmaksızın doğrudan kendi adına Kosova'ya müdahalesiyle daha fazla güncellik kazanmıştır. Yeni stratejik konseptinin barış operasyonlarının alanını genişleten karakteri nedeniyle, NATO'nun gelecekte de benzer saldırılarda bulunması muhtemel görünmektedir.

Dayton Anlaşması, Bosna savaşının başından itibaren Kuzeyli devletlerin "barış" için yürüttükleri diplomatik atakların, sürece NATO'nun dahil olmasıyla birlikte başarı kazanmasının bir ürünüdür. Güvenlik Konseyi, savaş süreci boyunca ateşkes ve barış görüşmelerinin başlatılması ve bir Bosna Anayasasının yapımını hedeflemiş⁹⁹ ve bu amacına da Dayton Anlaşmasıyla ulaşmıştır. Paris Barış Konferansı'nda (14 Aralık 1995) imzalanan bu anlaşma, Londra Barış Yürütme Konferansı'nda (8-9 Aralık 1995) kurulan Barış Yürütme Konseyi'nce uygulanmaktadır. Bu Konseyin Yönetim Kurulu'nda ise, ABD, Rusya, Fransa, Almanya, İngiltere, Japonya, Kanada, İtalya, Avrupa Birliği Başkanlığı, Avrupa Komisyonu ve "İslam Ülkeleri Örgütü" adına katılan Türkiye" temsil edilmektedir.¹⁰⁰ Güçlü ABD etkisi altında hazırlanan anlaşma metni, Kuzeyli devletlerin nasıl bir barışı arzuladıkları sorusuna da açıklık getirmektedir. Bu anlaşmada, emperyalist devletlerin 90'lı yıllarda başlattıkları "yeniden sömürgeleştirme"nin içeriği yatmaktadır. Bosna'da milliyetçiliğin bir bedeli bu ise, diğeri de Bosna-Hersek halkının "Bosnalılar, Hırvatlar, Sırlar" biçimi-

99 Örneğin bkz. GK, 757 sayılı (30 Mayıs 1992) ve 820 sayılı (17 Nisan 1993) kararlar.

100 <http://www.ohr.int/info.info.htm> (14.07.1999), s. 1-2.

minde unsurlarına bölünmesidir.¹⁰¹ Bosna-Hersek örneği, "ulus-devlet" ve ona bağlı bir "yurttaşlık" kavramını değil, uluslararası örgütlerin vesayeti altında bir "etnik-devlet" devrinin başlangıcını da simgelemektedir.

Kosova Örneği

NATO'nun Kosova'ya 24 Mart 1999'da başlayan hava saldırıları, egemen medya organlarında tek sesli bir biçimde işlendiği gibi, Sırpların Kosovalı Arnavutlara yönelik şiddetini önlemek amacıyla başlatılmamıştır. Bu müdahalenin arkasında, Bosna'ya dayatılan sömürgeleştirme sürecinin Kosova'ya da yayılması hedefi vardır. Emperyalist devletlerin "Kosova sorunu"na çözüm bulmak için Yugoslavya'ya (Sırbistan ve Karadağ) dayattıkları koşulları içeren ve "Rambouillet görüşmeleri" sonucunda ortaya çıkan taslak "Kosova Barış ve Özyönetim Geçici Anlaşması"nın (23 Şubat 1999)¹⁰² Yugoslavya Hükümeti'nce imzalanmaması, NATO'nun hava bombardımanlarını başlatmasının asıl nedenidir.

Rambouillet Anlaşması, Bosna için imal edilen Dayton Barış Anlaşmasını model almaktadır. Bu anlaşma, Kosova'nın sivil yönetimini AGİT'in "Uygulama Misyonu Şefi"ne, askeri güvenliğini ise NATO'nun emri altındaki çokuluslu askeri güce (KFOR) bırakmaktadır. Yani, Kosova'daki siyasi iktidarı AGİT'e, bu iktidarı güvenceye almak için askeri güç tekeline ise NATO'ya devretmektedir. Anlaşmanın sivil boyutlarının uygulanmasında yetki sahibi kılınan "Uygulama Misyonu Şefi", polis ve sivil kamusal güvenlikle ilgili her konuda yetki sahibidir¹⁰³ ve sözleşmenin yorumunda nihai otoritedir.¹⁰⁴ Bir tür sömürge

101 Bkz. Bosna-Hersek Anayasası, Başlangıç Bölümü.

102 Metin için bkz. <http://www.balkanaction.org/pubs/kia299.html> (17.06.1999).

103 Bkz. Bölüm 2 ve Bölüm 5.

104 Bölüm 5, m. V.

valiliği statüsünü andıran bu kişinin konumu, Bosna'daki "Yüksek Temsilci"ye karşılık düşmektedir.

Rambouillet Anlaşması tasarısı, tıpkı Bosna'da Dayton Anlaşması'nın gerçekleştirdiği gibi, Kosova için bir anayasa da imal etmiştir.¹⁰⁵ Yine, tıpkı Bosna-Hersek'te olduğu gibi, seçimler konusunda AGİT'e geniş yetkiler vermiştir. Bu yetkilerin çerçevesi seçim kurallarından seçim programının belirlenmesine değin geniş bir alana yayılmaktadır.¹⁰⁶ Anlaşmanın en önemli yönlerinden biri, Yugoslavya Hükümetinin bu anlaşmayı imzalamamasında da belirleyici olan, NATO'nun çokuluslu askeri gücüne (KFOR) tanıdığı yetkililerdir. Bu yetkiler çerçevesinde, Federal Yugoslavya Hükümeti'nin Kosova'yı NATO egemenliğine terk etmesi dayatıldığı gibi, bu gücün otoritesinin bütün Yugoslavya'ya yayılması da amaçlanmaktadır: Anlaşmaya göre, Kosova'da KFOR'dan başka hiçbir silahlı güç kalmayacak, varolanlar da NATO emrine girecektir.¹⁰⁷ KFOR, operasyonları için gerekli tüm araçları kullanma hakkına sahip olacak, bütün iletişim olanaklarından yararlanacak, elektromanyetik alana sınırsız olarak girebilecek, Kosova'daki bütün trafiği kontrol edecek ve düzenleyecektir.¹⁰⁸ Ayrıca, NATO personeline yalnız Kosova'da değil, bütün Yugoslavya'da sınırsız bir hareket özgürlüğü tanınmaktadır. NATO personeli bütün Yugoslavya'da iletişim, posta, telekomünikasyon, ulaşım hizmetlerinden, elektrik, su, gaz ve diğer kaynaklardan ücretsiz olarak yararlanacaktır. Dahası, KFOR personeli Yugoslavya yasalarına uymak zorunda da kalmayacak, Yugoslavya'daki yasal prosedürlerden muaf tutulacak ve herhangi bir cezai kovuşturmayla uğramayacaktır.¹⁰⁹

105 Bölüm 1.

106 Bölüm 3.

107 Bölüm 7, m. I. Bu durumun tek istisnası sivil polis gücüdür. Bu güç ise, AGİT'in Uygulama Misiyonu Şefi'nin emri altındadır.

108 Bölüm 7, m. VIII/5.

109 Ek B.

Federal Yugoslavya Hükümeti'nin bu koşulları kabul etmesi, NATO'nun Yugoslavya'ya 10 Haziran 1999'a kadar süren hava saldırılarını başlatmıştır. NATO saldırılarında 5000 Sırp askeri öldürülmüş, 10 bini yaralanmış, 1700 sivil öldürülmüştür.¹¹⁰ Ayrıca bir milyona yakın insan evsiz kalmış, Yugoslavya altyapısı çökertilmiş, yıkılan fabrikalardan yayılan atıklar tehlikeli çevre kirlenmesine yol açmıştır. NATO saldırısı uluslararası hukukun açık bir ihlalidir. Çünkü bu saldırı, Birleşmiş Milletler Şartı'na göre uluslararası barış ve güvenlik için güç kullanma tekeline hukuken sahip Güvenlik Konseyi'nin bir kararına dayanmamaktadır. Ancak Güvenlik Konseyi, taraflar arasındaki uzlaşmadan sonra aldığı kararla, NATO'nun Kosova'yı sömürgeleştirme sürecine ortak olmuştur. Konsey'in 1244 sayılı (10 Haziran 1999) kararı, NATO'ya Kosova'da uluslararası güvenlik koşullarını tesis etmek için "gerekli tüm önlemleri" alma yetkisi vermiştir.¹¹¹ Ayrıca, Kosova'daki geçici yönetimi sağlamak üzere Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'ni, diğer ilgili uluslararası örgütlerin de katkısıyla, uluslararası bir sivil yönetim (international civil presence) kurulması için yetkilendirmiştir. Konsey, bu yönetimin başlıca amaçlarından birini, "Ramboillet görüşmelerine" tam uyumla Kosova'nın gelecekteki statüsünü belirlemek için politik süreci kolaylaştırmak olarak belirlemiştir. Konsey, kararında uluslararası sivil yönetimin uygulamasını kontrol etmek amacıyla, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin bir "Özel Temsilci" (Special Representative) atamasını da öngörmüştür. Bu karar uyarınca Kosova'da Haziran 1999'dan

110 Ergin Yıldızoğlu, "Kosova: Savaşın Garip Mantığı", *Cumhuriyet*, 7.6.1999.

111 Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararının 7. paragrafında, Kosova'da uluslararası güvenliğin tesisi için üye devletlere ve ilgili uluslararası örgütlere, kararın ekinde yer alan Belgrad Barış Anlaşmasının 4. maddesine göre yetki verilmektedir. Bu madde ise, çokuluslu gücün "esas olarak" ("substantial") NATO katılımıyla oluşturulacağını açıklamaktadır. Böylece, NATO üyesi olmayan Rusya, Kosova'daki askeri güce katılımını engellemeyecek nitelikte bir kararın alınmasını sağlamıştır.

itibaren Birleşmiş Milletler'in geçici yönetimi kurulmuş bulunmaktadır ("United Nations Interim Administration Mission in Kosovo" - UNMIK).

Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı kararı, Rambouillet Anlaşmasının imzalanmamasının ve hukuken bir geçerlilik taşımamasının doğurduğu eksikliği şimdilik kapatmış görünmektedir. Konsey'in bu kararına karşı Rusya ve Çin'in veto yetkilerini kullanmamalarında ise, IMF'nin Rusya'ya yönelik ekonomik yaptırım tehdidinin yanısıra, kamuoyunca açık olmayan başka ekonomik ve politik baskı araçlarının kullanılmış olması da olasıdır. IMF kredileriyle kısıpaca alınmış olan Rusya, Güvenlik Konseyi'nin sözkonusu kararının alınmasına giden yolda ilkin "G8 Kosova İlkeleri"ne (6 Mayıs 1999)¹¹² katılarak "Rambouillet görüşmelerine" uygun biçimde Kosova'da bir iç siyasi çerçeve anlaşmasının yapılması kararına ortak olmuştur. Daha sonra ise, Belgrad Barış Anlaşması (4 Haziran 1999)¹¹³ adıyla Yugoslavya'ya sunulan barış planında Kosova'da NATO'nun katılımıyla uluslararası sivil bir yönetim oluşturulmasını kabul etmiştir.

Rambouillet Anlaşması tasarısı, Kosova'yı özerk bir yönetim olarak tanımakta, ancak 3 yıllık bir süreden sonra Kosova'nın statüsünün uluslararası bir toplantıyla yeniden belirlenerek nihai bir çözüme kavuşturulacağını da öngörmektedir.¹¹⁴ Ancak Yugoslavya'nın yenilgisi, bu üç yıllık sürenin de beklenmeme olasılığını doğurmuştur. ABD yönetiminin "Kosova'nın Birleşmiş Milletler'in koruması altında çıkmasında" ve Yugoslavya'dan

¹¹² Metin için bkz. <http://www.transnational.org/pressinf/pf67.html> (03.09.1999).

¹¹³ Metin için bkz. <http://www.transnational.org/features/peaceagreement.html> (03.09.1999). Bu metin, Rusya Kosova Özel Temsilcisi Viktor Çernomirdin, AB temsilcisi ve Finlandiya Cumhurbaşkanı'dan oluşan heyetçe, G8 ilkelere uygun olarak hazırlanmıştır. Yugoslavya Parlamentosu, Belgrad Barış Anlaşmasını oyçokluğuyla kabul etmiştir (*Cumhuriyet*, 4 Haziran 1999).

¹¹⁴ Bölüm 8, m. I/3.

bağımsızlığını kazanmasında gördüğü aciliyet,¹¹⁵ Rus güçlerinin Kosova'dan çıkarılmasının hedeflendiğini, Kosova'nın geleceğinin ise Rambouillet Anlaşmasının sınırlarının da aşılarak belirleneceğini haber vermektedir. Gerçekte, Yugoslavya'nın yenilgisi, Rambouillet'de istenilen tavizleri genişletmiştir. Bunun bir göstergesi, Belgrad Barış Planında, kriz bölgesinde ekonomik gelişme ve istikrar için geniş bir uluslararası katılımla uygulanacak "Güneydoğu Avrupa İstikrar Paketi"ni de içeren "demokrasi, ekonomik refah, istikrar ve bölgesel işbirliği"nin geliştirilmesi hedeflerinin açıklanmasıdır. Muhtemelen, Balkanlar için öngörülen paylaşım planına Federal Yugoslavya Cumhuriyeti de dahil edilmek istenmektedir. Güvenlik Konseyi ise, 1244 sayılı kararında Kosova'da ekonomik ve sosyal yeniden yapılanma için bir "uluslararası yardım verenler konferansı" toplanmasını öngörmüştür. Böylece Balkanlar için öngörülen "Marshall yardımı planı", NATO saldırılarıyla Yugoslavya'nın dize getirilmesinden sonra harekete geçmiştir.

NATO'nun Yugoslavya'ya saldırısı, emperyalizmin 21. yüzyıl için öngördüğü sömürgeleştirme stratejisini açıkça ortaya koymaktadır. Soğuk savaşın sona ermesinin bir sonucu olarak, NATO savunma işleviyle sınırlı bir örgütten saldırı örgütüne dönüşmektedir. Kosova savaşı sürecinde 50. kuruluş yıldönümünü kutlayan NATO'nun "50. Yıl Zirvesi"nde (23-24 Nisan 1999) kabul edilen "yeni stratejik konsepti",¹¹⁶ NATO'nun amaç, yetki ve operasyon alanını genişletmektedir. Bu konsept, NATO Anlaşmasının 5. maddesinin verdiği savunma amacıyla silah kullanma yetkisi dışında, "kriz önleme ve kriz idaresi" adı altında ("non-Article 5 crisis") NATO operasyonlarına izin vermektedir. Bu operasyonların alanı ise, artık yalnız NATO üyesi ülkelerin sınırları çerçevesinde kalmamaktadır, çünkü NATO

115 Bkz. *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1999, s. 11.

116 Metin için bkz. <http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-065e.htm> (26.07.1999).

artık güvenlik sorununu "global bağlamda" ele almaktadır. NATO'nun operasyona geçmesi için kriz yaratan unsurlar arasında ise "insan hakları ihlalleri" de sayılmaktadır (p.20). Böylece NATO, 19. yüzyılın "insani müdahale" kavramını yeniden güncelleştirmektedir. Gerçekte NATO'nun Kosova'ya müdahalesi de "insani müdahale"nin yeniden canlandırılmasından başka bir anlama gelmemektedir. Tarih boyunca yaşanan örneklerinde görüldüğü gibi, "insani müdahalenin" paylaşım ve sömürgeleştirmeden başka bir işlevinin olmadığı Kosova'da bir kez daha kanıtlanmıştır.

Yeni Kuşak Barış Operasyonları

90'lı yıllarda, Birleşmiş Milletler'in "barış operasyonları" aracılığıyla yeni bir müdahalecilik süreci ivme kazanmıştır. Bu operasyonlar arasında Somali ve eski Yugoslavya örnekleri de yer almaktadır, ancak barış operasyonları bu örneklerden ibaret değildir. 1988'den 1998 Ekim ayına kadar başlatılan barış operasyonu sayısı 36'dır. 750.000'in üzerinde askeri ve sivil polis personeli ve binlerce diğer sivil görevli bu operasyonlarda yer almıştır.¹¹⁷ Günümüzde (Haziran 1999 itibariyle) yürütülen Birleşmiş Milletler barış operasyonlarının sayısı 15'tir. Bu operasyonlar, coğrafi olarak Latin Amerika, Afrika, Balkanlar, Ortadoğu ve Akdeniz, Kafkasya ve Asya'da yoğunlaşmış gözükmektedir.¹¹⁸

117 Bkz. Statement by the United Nations Secretary-General Before the Special Commemorative Meeting of the General Assembly Honouring 50 Years of Peacekeeping (SG/SM/6732-6 October 1998). Metin için bkz. <http://www.un.org/Depts/DPKO/pk5060sg.htm> (08.10.1999).

118 Devam eden barış operasyonları şu ülkelerde yürütülmektedir: Angola, Orta Afrika Cumhuriyeti, Sierra Leone, Batı Sahra, Haiti, Hindistan-Pakistan, Tacikistan, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Kıbrıs, Gürcistan, Golan Tepeleri (Suriye-İsrail), Irak-Kuveyt, Lübnan, Filistin (UNTSO). Bkz. http://www.un.org/Depts/DPKO/c_miss.htm (18.06.1999).

Barış operasyonları, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterinin başkanlığı altındaki "Birleşmiş Milletler Barış Koruma Operasyonları" dairesinin sorumluluğunda yürütülmektedir. Operasyonlar için yetki ve görev Güvenlik Konseyi tarafından verilmektedir. Bu operasyonlarda genellikle çatışan tarafların ve/veya ilgili devletin rızası alınmakla birlikte, bu rızanın alınmadığı durumlar da vardır. Somali ve Haiti müdahaleleri, ilgili devletlerin rızasının yokluğunda sürdürülen operasyonlara (işgallere) iki örnektir. Barış operasyonlarıyla devletler arasındaki çatışmalara olduğu gibi, bir ülke içindeki iç çatışmalara da müdahale edilmektedir. Önemli bir nokta olarak, iç çatışmalara müdahaleler, devletler arasındaki çatışmalardan giderek daha ağırlıklı bir yer tutmaya başlamıştır: 1988'den itibaren başlatılan 21 barış operasyonunun 13'ü iç çatışmalara dayanmaktadır. 1992'den itibaren başlatılan 11 operasyonun ise, yalnız 2'si devletlerarası çatışmalarla ilgilidir.¹¹⁹

Günümüzde yürütülen barış operasyonlarının, Birleşmiş Milletler'in 90'lara kadar süregelen geleneksel barış operasyonlarından önemli farklılıkları vardır. Her şeyden önce, operasyon sayısı hızla artmakta ve dünyanın her bölgesine yayılmaktadır. 1948-1978 yılları arasında Birleşmiş Milletler sadece 13 barış operasyonu yürütmüştür. Oysa yalnızca 1988-1992 arasındaki dört yılda 14 yeni operasyon başlatılmıştır.¹²⁰ Bu operasyonların amaç ve işlevleri de genişletilmiştir. Barış operasyonlarının günümüzdeki asıl önemli yanı da bu işlev değişiminden ileri gelmektedir: Geçmişte silahsız ya da hafif silahlı Birleşmiş Milletler güçleri, çatışan taraflar arasında barış görüşmeleri

119 Bkz. Supplement to an Agenda for Peace: Position Paper of the Secretary-General on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the United Nations, p. 11 (A/50/60-S/1995/1, 3 January 1995). Metin için bkz. <http://www.un.org/Docs/SG/agsupp.html> (08.10.1999).

120 Boutros Boutros Gali, "Empowering the United Nations", Paul F. Diehl (Ed.), *The Politics of Global Governance*, Lynne Rienner Publishers, 1997, s. 364.

sürecinde yalnız ateşkes kararına riayet edilmesine ve birliklerin geri çekilmesine gözlemcilik ederken, günümüzde kriz bölgelerine yeni bir düzenin getirilmesine aracılık etmektedirler. Bu bağlamda, operasyonların öngörülen işlevleri arasına "kurumsal reformlar, demokrasi ve hukuk düzeninin kurulması ve ekonomik rehabilitasyon" da katılmıştır. Bu operasyonlarda Birleşmiş Milletler, savaştan orduların tasfiye edilmesi ve bazı örneklerde reforma tabi tutularak yeniden yapılandırılması, ulusal seçimlere gözlemcilik edilmesi ya da seçimlerin örgütlenmesi, kamusal güvenliğin idare edilmesi, yeni bir polis gücünün yaratılması, sivil yönetimin kontrol edilmesi ve ülke ekonomisinin rehabilite edilmesi amaçlarıyla hareket etmektedir. Operasyonlara katılan askeri personelin yanısıra, polis gücünün ve sivil personelin sayıları da geçmişe oranla ciddi biçimde artmıştır.

Birleşmiş Milletler'in geleneksel barış misyonunun 90'lı yıllardaki genişleyişi, Birleşmiş Milletler eski Genel Sekreteri Boutros Boutros Gali'nin 1992 yılında açıkladığı "Barış Gündemi"nde (*An Agenda for Peace*)¹²¹ ifadesini bulmaktadır. Bu açıklamada eski Genel Sekreter, Birleşmiş Milletler'in barış konusundaki etkinliğini güçlendirmek için "önleyici diplomasi, barış yapımı, barışı koruma ve barışı inşa" süreçleri arasında ayırım yaparak, bütün bu süreçlerde Birleşmiş Milletler'in etkin katılımının gerekliliğini vurgulamaktadır. Günümüzdeki barış operasyonlarının da bu çerçeveye uygun biçimde, kriz bölgelerinde çatışmayı önleyici diplomatik girişimlerden, barış anlaşmalarının yapılmasına ve uygulanmasına katılmaya kadar geniş bir alana yayıldığı gözlenmektedir. Bu bağlamda, yalnız askeri nitelikli önlemlerin alınmasıyla da yetinilmediği ve "barış için entelektüel mücadele" amacıyla özellikle eğitim sisteminde reforma özel bir önem verildiği görülmektedir. Barış operasyon-

121 A/47/277-S/24111 (17 June 1992). Metin için bkz. <http://www.un.org/Docs/SG/agpeace.html> (08.10.1999).

larında Birleşmiş Milletler'in organları arasındaki yeni işbölümünde UNESCO da "barış kültürünü yaratmak" amacıyla eğitim alanındaki politika ve programlarıyla bu operasyonlarda yer almaktadır.¹²² Ordunun eğitimi ve yeni bir polis gücünün yaratılması ise, barış operasyonlarının önemli diğer boyutlarını oluşturmaktadır.

"Barış" kavramı da tıpkı "insan hakları" kavramı gibi bir insanlık idealini dile getirdiğinden operasyonların meşruiyetinin sağlanmasında etkileyici bir işlev görmektedir. Ancak içeriklerine yakından bakıldığında bu operasyonların yeniden sömürgeleştirme süreçlerinin bir aracı olarak devreye girdiği görülmektedir. Günümüzün barış operasyonlarının temel işlevi soğuk savaş sonrası düzenin vahşi kapitalizminin uluslararası ordular eliyle güvenceye alınmasından başka bir anlama gelmemektedir. "Demokrasi, hukuk düzeninin restorasyonu, ekonomik rehabilitasyon" amaçları altında, barış operasyonları dünyanın eski sosyalist bölgelerinin ve Üçüncü Dünya'nın neo-liberal politikalarla yağmalanarak operasyon bölgelerine uluslararası örgütlerin vesayeti altında bir yönetimin taşınmasına aracı olmaktadır.

Yeni kuşak barış operasyonlarının sömürgeleştirme süreçlerine katkısı, yalnız Bosna-Hersek, Somali ve Kosova'da açığa çıkmakla kalmamıştır. Barış operasyonlarıyla Hırvatistan ve Kamboçya'da da "uluslararası yönetimler" kurulmuştur. Birleşmiş Milletler'in bu ülkelerde kurduğu uluslararası yönetimler geçici bir nitelik taşımaktadır ve günümüzde bu yönetimlerin misyonları tamamlanmıştır. Ancak "geçiş süreçleri" bu ülkelerin siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılarında önemli değişimler yaratarak operasyon bölgelerinde "yeni dünya düzeni"nin gereklerine uygun bir dönüşümün gerçekleştirilmesi işlevini

122 Bkz. *UNESCO and a Culture of Peace: Promoting a Global Movement*, UNESCO Publishing, 1997.

yerine getirmişlerdir. Hırvatistan'da 1996-1998 yılları arasında yürütülen barış operasyonu (United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium, "UNTAES"), Bosna-Hersek için uluslararası konferanslarla imal edilen Dayton Barış Anlaşması'na paralel amaçlarla işlevlendirilmiştir. Birleşmiş Milletler'in Hırvatistan'daki geçici yönetimi altında silahsızlanma sağlanmış, uluslararası bir polis gücü oluşturulmuş ve ekonomik yeniden yapılanma sürecine ivme kazandırılmıştır. Barış gücünün Hırvatistan'daki tek silahlı güç oluşu, bu dönüşümlerin gerçekleştirilmesi için gerekli görülmüş, bu bağlamda Bosna-Hersek'teki NATO gücünün (IFOR) UNTAES'le işbirliğinde bulunması da kararlaştırılmıştır.¹²³ Böylece NATO'nun yalnız Bosna'da değil, tüm Balkanlar'daki sömürgeleştirme sürecinin jandarmalığını üstleneceği bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Birleşmiş Milletler'in Kamboçya'daki barış operasyonu ("United Nations Transitional Authority in Cambodia"- "UNTAC") da, Kamboçya'da geçici bir Birleşmiş Milletler yönetimi kurulmuştur (Mart 1992-Eylül 1993). Bu yönetime Güvenlik Konseyi'nin yetki vermesinden önceki süreçte, bölgedeki eski sömürgeci güç Fransa'nın inisiyatifiyle Kamboçya'da çatışan güçler arasında barış görüşmeleri başlatılmış ve 1991'de Paris Barış Anlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından barış operasyonu gündeme girmiştir. Barış Anlaşmasıyla oluşturulan Kamboçya Yüksek Ulusal Konseyi, bu anlaşmanın uygulanması için Birleşmiş Milletler'in "gerekli tüm önlemleri" almasına yetki vermiştir. Bu doğrultuda 22 bin yabancı personelden oluşan UNTAC, "seçimlerin örgütlenmesi ve gerçekleştirilmesi, askeri düzenleme, sivil yönetim, hukuk düzeninin sağlanması, Kamboçya altyapısının rehabilite edilmesi"nden so-

¹²³ Bkz. Güvenlik Konseyi'nin 1037 sayılı (15 Ocak 1996) sayılı kararı. UNTAES hakkında ayrıca bkz. http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/untaes_b.htm (04.10.1999).

rumlu kılınmıştır.¹²⁴ Operasyon boyunca Kamboçya'daki yönetim yapıları ve organları, UNTAC'ın doğrudan idaresine geçmiş, UNTAC Kamboçya'nın dış ilişkileri, milli savunma, maliye, kamu güvenliği, haberleşme alanlarını olduğu gibi, bütün polis gücünü de kontrolü altına almıştır.¹²⁵ Barış operasyonunun amacının yalnız " taraflar arasındaki silahlı çatışmanın giderilmesi"nden ibaret olmadığı, UNTAC şefi tarafından da dile getirilmiştir: Operasyonun daha geniş amaçları vardır, bu amaçlar "demokrasiyi yerleştirmek, değerleri değiştirmek, çok-tarafılık ve özgür ve adil seçimler üzerine kurulu yeni bir yönetme ("governance") modelini kurmak"tır.¹²⁶ Başlangıçta barış anlaşmasına imza atan Kızıl Kmerler'in (Demokratik Kamboçya Partisi), sonradan Birleşmiş Milletler güçleri ile çatışmaya girmeleri ise, "barış ve demokrasi" beklentilerinin boşa çıktığının en önemli göstergelerinden biridir. Ne var ki, bu direniş, 18 aylık geçici bir yönetimden sonra Kamboçya'nın emperyalizmin pençesine alınmasını engelleyememiştir.

Barış operasyonlarının gerçek amaçlarından biri, sosyalist devrim riskinin elimine edilmesi, bu doğrultuda sosyalist hareketlerin pasifize edilmesidir. El Salvador (ONUSAL 1991-5) ve Guatemala'daki (MINUGUA 1997) Birleşmiş Milletler barış operasyonları bu olgunun örnekleridir. Bu örneklerde iç çatışmaların tarafı olan gerillaların da rızasıyla barış görüşmelerine Birleşmiş Milletler de katılmıştır. Gerilla hareketlerinin barış operasyonlarından umudu "insan hakları ve demokrasi"dir, ancak elde edilenler bu ideallerden çok uzaktadır. İlginç bir nokta olarak, bu operasyonlar fiilen Birleşmiş Milletler'in insan hakları mekanizmalarından izole edilmişlerdir ve asıl olarak Birleşmiş Milletler'in New York'taki politik birimi (Department of

124 Bkz. <http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/untac.htm> (04.10.1999).

125 Y. Beigbeder, *a.g.e.*, s. 200.

126 Aktaran, M. W. Doyle, *a.g.m.*, s. 145.

Political Affairs) tarafından yönlendirilmektedirler.¹²⁷ Barış operasyonları yalnız sosyalist hareketlerin silahsızlandırılması-na da katkıda bulunmakla kalmamaktadır, eskiden sosyalist ya da sol eğilimli yönetimlerin hâkim olduğu ülkelerin emperyalist devletlerin egemenliği altına alınmasında da işlev sahibidir. Bunun Afrika kıtasındaki örneklerinden biri ise Angola'daki barış operasyonudur (UNAVEM 1989-1997). Angola'da yönetim-deki Marksist Angola Kurtuluş Halk Hareketi (MPLA) ile bu yönetime direnen ABD desteğindeki UNITA arasında 16 yıldır devam eden iç savaşın bir barış anlaşmasıyla sona ermesiyle birlikte Birleşmiş Milletler'in başlattığı barış operasyonu, bu ülkenin Batı kapitalizminin rotasına sokulmasını hedeflemiştir. Bu operasyon çerçevesinde ilkin Kübalı birlikler Angola'dan çıkartılmıştır. Ancak bu durum ülkeye barışı ve istikrarı getir-memiştir. UNITA'nın uyguladığı şiddet, nüfusun yüzde onunu oluşturan 1.300.000 insanın göç etmesine neden olacak boyut-lara ulaşmıştır. Birleşmiş Milletler "istikrarı" sağlamak için Angola'da yeni bir gözlemcilik misyonu (MONUA) kurmuş, ancak 1999'da sona erdirmiştir. Birleşmiş Milletler'in "geçiş süreçlerinin" tamamlanmasından sonra Afrika'daki çatışmaları önlemek için para ve personel ayırmaya niyetinin olmadığı, MONUA'nın "teknik sınırlılıklar" nedeniyle sona erdirilmesin-den anlaşılmaktadır.¹²⁸

Barış operasyonları, emperyalist devletlerin stratejik, politik ve ekonomik açıdan çıkar gördükleri bölgelerde yoğunlaşmak-tadır. Böyle bir çıkar hesabı yoksa, en vahşi kıyımlar da yaşansa Birleşmiş Milletler'in harekete geçmediği gözlenmektedir. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri Ruanda'da ortaya çık-

127 Ian Martin, "A New Frontier: The Early Experince and Future of Interna-tional Human Rights Field Operations", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 16/2, June 1998, s. 122.

128 Bu konuda bkz. http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/monua_b.htm (04.10.1999).

mıştır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin Ruanda için hazırladığı insan hakları operasyon planı (HRFOR), emperyalist devletlerden destek görmemiştir. Operasyon olağanüstü yavaş işlemiş, Komiserliğe lojistik ve mali destek verilmemiş ve operasyonun bütçesi "gönüllü katkılara" terk edilmiştir.¹²⁹ Ruanda'da Güvenlik Konseyi soykırımı önlemek için adım atmak yerine ilkin Birleşmiş Milletler personelinin sayısını azaltmıştır.¹³⁰ Başlangıçta hiçbir devlet Ruanda'ya askerini göndermek istememiştir. Güvenlik Konseyi ise Ruanda'daki barış gücünü (UNAMIR 1993-6) genişleten ve yetkilerini arttıran 918 sayılı (17 Mayıs 1994) kararını ancak soykırımın yoğunlaşmasından sonra vermiştir. Bu kararlar UNAMIR, risk altındaki mülteci ve sivillilerin korunmasını sağlamak için güvenli insani alanlar kurmakla yetkilendirilmiştir. Ancak birlikler soykırımı önlemek için yeterince hızlı bir biçimde Ruanda'ya gönderilmemiştir. Fransa'nın, Birleşmiş Milletler'e operasyon önerisinde bulunması üzerine ise, Konsey Ruanda'da insani amaçlarla tüm gerekli önlemlerin alınması için operasyona yetki vermiştir.¹³¹ Böylece, katliamlardan önce Hutu militanlarını askeri eğitimden geçirdiği için aslında katliamlarda payı olan Fransa, Uluslararası Af Örgütü'nün de ileri sürdüğü gibi, kuşku bir biçimde Ruanda operasyonunda başrolü oynamaya talip olmuştur.¹³² Gerçekte Ruanda'da Hutu ve Tutsiler arasındaki katliamlarda Batı'nın sorumluluğu büyüktür. Bu katliamlarda geçmişte sömürgeci sistemi güvenceye alabilmek için aşiretlere dayalı çelişkileri derinleştirerek kullanan eski sömürgeci güç Belçika gibi, ikili askeri yardım paketleriyle silahlı kuvvetleri olağanüstü güçlendiren Fransa tarihsel sorumlu-

129 I. Martin, *a.g.m.*, s. 123, 128.

130 Reinhard Marx, "A Non-Governmental Human Rights Strategy for Peacekeeping?", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 14/2, June 1996, s. 134.

131 Bkz. Güvenlik Konseyi'nin 929 sayılı (22 Haziran 1994) kararı.

132 Bkz. R. Marx, *a.g.m.*, aynı yer.

luk sahibidir. Ruanda'nın tarıma dayalı ekonomisini çökerten, Ruanda halkını açlığa mahkûm eden ve işsiz gençlerin sivil mirlere kaydedilmesine yol açan IMF-Dünya Bankası programları ise katliamlara ortam hazırlayan toplumsal çöküşün başlıca sorumlularıdır.¹³³

Yeni kuşak barış operasyonlarının temel amacı, neo-liberal politikalar doğrultusunda dünya çapında yeniden yapılanmayı gerçekleştirmektir. Bu amaç, Birleşmiş Milletler'in verdiği yetki altında Haiti'nin ABD'ce işgalinde (1994) de somutlaşmaktadır. Haiti'de 1989'da demokrasiye dönülmesinden sonra seçimle yönetime gelen Aristide'in popülist uygulamaları, Hükümetin ABD desteğiyle devrilmesine (1991) yol açmış, ancak üç yıllık bir terör döneminden sonra ABD bu kez Haiti'de "demokrasinin restorasyonuna" girişmiştir. Bu amaçla Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Haiti silahlı kuvvetlerini modernize etmek ve yeni bir polis gücü oluşturmak üzere operasyona yetki vermiş, ancak operasyon güçlerinin ülkeye girmesi askeri yönetimce engellenmiştir. Bunun üzerine Güvenlik Konseyi, üye devletlerin Haiti'deki "illegal rejimin" sona erdirilmesi ve darbeyle devrilen seçilmiş Başkan Aristide'in yönetime geri getirilmesi için "gerekli tüm önlemleri" almalarına, yani ABD yönetimindeki çokuluslu gücün ülkeyi işgaline yetki vermiştir.¹³⁴ İşgalle Haiti'nin darbeyle gelen yöneticileri görevden uzaklaştırılmış ve Başkan Aristide yeniden işbaşına getirilmiştir. Ancak bunun için ABD'nin dayattığı şart, eski yönetimin popülist uygulamalarından vazgeçerek Haiti'de ekonomik liberalizasyonu gerçekleştirmesidir. Böylece, pirinç üretimi bakımından kendine yeterli olan Haiti, gıda açısından ABD'ye bağımlı duruma getirilmiştir.¹³⁵

133 Bkz. M. Chossudovsky, *a.g.e.*, s.133 vd.

134 Bkz. Güvenlik Konseyi'nin 940 sayılı (31 Temmuz 1994) kararı.

135 Noam Chomsky, "Power in the Global Arena", *New Left Review*, No. 230, July/August 1998, s. 8.

Haiti örneği, bir kez daha "barış" operasyonlarının neo-liberal yağma politikaları ile olan sıkı bağlantısını ortaya koymaktadır.

Yeniden sömürgeleştirme süreci, dünya çapında ekonomik liberalizasyonun gerçekleştirilmesini dayatmaktadır. Bu amaç için IMF-Dünya Bankası ikilisinin yapısal uyum programları, çoktarafli bankaların ve devletlerin ikili yardım anlaşmaları kullanılmaktadır. Bu araçları tamamlamak üzere ise askeri önlemler devreye girmektedir. Bu bağlamda, yeniden paylaşım için emperyalizmin askeri güce olan ihtiyacı, günümüzde uluslararası orduları kritik önemde bir noktaya getirmiştir. Uluslararası işgallerin yeni adı ise "barış operasyonları"dır. "Yeni NATO konsepti" ile NATO'nun misyon alanına dünyanın herhangi bir bölgesine "barışı" taşımanın da dahil edilmesi bu çerçevede bir anlama sahiptir. Ancak içinde bulunduğumuz süreçte yalnız NATO yeniden yapılanmakla kalmamaktadır, "barış" misyonlu özel uluslararası ordular kurulmaktadır. Bu durumun ilk örneklerinden biri ise, "Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Barış Gücü"dür. 26 Eylül 1998'de Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, İtalya, Romanya ve Türkiye tarafından Üsküp'te imzalanan "Güneydoğu Avrupa Çokuluslu Barış Gücü Anlaşması"yla¹³⁶ emperyalizm bölgesel bir ordu kurmuştur. Bu anlaşma, barış gücünün yalnız Birleşmiş Milletler, NATO, AGİT ve Batı Avrupa Birliği ile işbirliğine izin vermektedir (m.II/2/c) ve bu gücün "Birleşmiş Milletler veya AGİT mandasında NATO veya BAB öncülüğündeki" barış operasyonlarında kullanılabileceğini kararlaştırmaktadır (m.III/3). Bu yeni ordunun kuruluşu, barış operasyonlarının emperyalizmin yeniden yapılanması bakımından hayati önem taşıdığını ve dünyadaki yeniden yapılanma sürecinin temel araçlarından biri olacağını

136 Bu anlaşma TBMM'ce onaylanmış ve 11 Eylül 1999 tarihli, 23813 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

yeterince sergilemektedir. Aynı zamanda, barış söyleminin aldatıcı olduğunu, emperyalist kampta "barış"ın değil, militarizmin had safhada olduğunu da ortaya koymaktadır. "Barış" gündemi, gerçekte dünya halklarına silahsızlanmayı ve boyun eğmeyi dayatmak için devreye girmiştir. Barış söyleminin egemenliği altında 21. yüzyıla girilmektedir, ancak gelecek yüzyıl "barış operasyonları"nın acısını çok çekeceğe benzemektedir.

Sonuç

"İnsani müdahale" kavramının tarihsel kronolojisine göz atmak, bu kavramın sömürgecilikten bağımsız bir tarihsel varlığının olmadığını görmek bakımından öğreticidir. Bu kavram sömürgeciliğin yayıldığı 19. yüzyılda gelişmiştir, ikinci yenden doğuşu ise günümüze rastlamaktadır. İçinde bulunduğumuz süreçte "insani müdahale"nin yeniden canlandırılışı, soğuk savaşın sona ermesi ve eski sosyalist bölgelerin paylaşım sürecine girilmesiyle bağlantılıdır. Ancak bu müdahalelerin coğrafi alanı yalnız eski sosyalist bölgelerle sınırlı değildir. Irak'tan, Kıbrıs'a ve Doğu Timor'a değin yayılan yeni müdahalecilik, "yeniden sömürgeleştirme" sürecinin dünya çapında uygulamaya konuluşunun bir sonucudur. Müdahaleciliğin 90'lı yıllardaki uygulaması, eski sosyalist bölgeleri kapitalist sistemle zor yoluyla bütünleştirme amacının da ötesine geçmekte ve "global" bir düzeni uluslararası ordular eliyle dünya çapına yaymayı hedeflemektedir.

19. yüzyıldan bu yana uluslararası arenada gündemde olsa da, "insani müdahale" kavramı günümüze değin hukuksal bir niteliğe kavuşmamış ve hukuksal bir hak olarak tanınmamıştır. Bugüne değin hiçbir uluslararası anlaşma "insani müdahale hakkı"na yer vermemiştir ve bu kavramın uluslararası hukukta halen bir temeli yoktur. Bu olguda, insani müdahalenin yaygın 19. yüzyıl pratiğinin rolünü gözardı etmek de mümkün değildir. Bu

pratik insani müdahalenin sömürgecilerin kavramı olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu kavram, sömürgeciliğin yayılmasına ahlaki bir temel arama ihtiyacından doğmuştur, ancak bu "ahlaki" temel de tarihte yeterince test edilmiştir. Günümüzde "insani müdahale" kavramının yeniden doğuşu ise, klasik sömürgecilik sisteminin çözülüşü ve ulus-devlet sisteminin dünyaya yayılmasıyla uluslararası hukukun temellerinden biri olarak kabul edilen "müdahale yasağı" ilkesini aşındırmayı amaçlamaktadır. Bu süreçte ise, tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi, emperyalizm "insani" sloganların arkasına gizlenerek, "ahlaki" bir misyonla hareket ettiğini iddia etmektedir. Bu ahlaki misyonun gerçeklik derecesini ölçmek ise, emperyalizmin ideolojisine kapılmaktan değil, müdahalecilerin gerçek amaçlarını, araçlarını tanımak ve müdahale süreci ile sonrasına yakından bakmaktan geçmektedir.

"İnsani müdahale" kavramının yeniden doğuşu, yeni bir uluslararası hukukun doğumunu da haber vermektedir. Günümüzün mevcut uluslararası hukuku, fiili bir değişim sürecine girmiştir. II. Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte ilan edilen Birleşmiş Milletler Şartı, "uluslararası barış ve güvenliğin korunması için" güç kullanmaya karar verme tekeli Güvenlik Konseyi'ne, özellikle de Konsey'in daimi üyesi 5 devlete tanmıştır. 1989'la birlikte, bu 5 devlet içinde yer alan Rusya ve Çin'in 1945 sonrası dünya dengelerine göre kurulan uluslararası düzeni devam ettirme gücünün olmadığı açıktır. Bu nedenle Güvenlik Konseyi'nin tekelindeki "uluslararası barış ve güvenliği koruma" yetkisinin "bypass" edildiği bir süreç başlamıştır. Bu süreçte NATO'nun "barışı koruma" misyonunu üstlenmeye aday oluşunu Kosova müdahalesi ve "yeni stratejik konsepti" ortaya koymaktadır. Ancak, süreç yalnız NATO'nun müdahale yetkisini genişletmesinden ve müdahale pratiğinden de ibaret değildir. Güvenlik Konseyi'nin kararlarına dayanan "Birleşmiş

Milletler barış operasyonları", Konsey üyesi Rusya ve Çin'in, müdahale kararlarını veto etmeyerek, kerhen de olsa yeni müdahale sürecine katıldıklarını göstermektedir. Bu olguda ise, özellikle Rusya'nın IMF kredileriyle kısıkaca alınmış olmasının payı ihmal edilemez. Ancak, halen "uluslararası barış ve güvenliği koruma", Birleşmiş Milletler Şartı çerçevesinde Güvenlik Konseyi'ne ait bir yetki olarak korunmakla birlikte, Rusya ve Çin'in barış operasyonlarının karar alma süreçlerine katılımının "geçiş süreci"ne özgü "arızı" bir nitelik taşıdığı da söylenebilir. Eski sosyalist bölgelerden başlayan "uluslararası vesayet" sisteminin (protectorate) yayılma eğilimi, bu ülkelerin kendilerini de gelecekteki muhtemel barış operasyonlarının hedefi olmaya aday kılmaktadır.

1990'larda uluslararası hukukun "müdahale yasağı" ilkesi aşınmaya başlamıştır. Ulusların self-determinasyon ilkesinin uluslararası hukukta tanınmasının bir sonucu olarak yerleşikleşen bu ilke, 90'larda fiilen ihlal edilmektedir. Bu ilkenin ihlalinin soğuk savaş döneminde de örnekleri vardır, ancak 90'larda bu ihlaller yoğunlaşmış ve sistematikleşmiştir. Bu durum, "yeni barış operasyonları"nın artık devletler arası çatışmalardan çok, iç çatışmalara müdahale amacıyla başlatılmasında ve operasyonların "barış ve güvenliği sağlama" amacından çok, müdahale edilen bölgelere yeni bir düzen getirme işlevini üstlenmelerinde somutlaşmaktadır. Oysa, mevcut uluslararası hukuka göre "içişlerine karışma" yasağı vardır ve Birleşmiş Milletler Şartı Güvenlik Konseyi'ne yalnız "uluslararası" barış ve güvenliğin korunması konusunda müdahale yetkisini tanımaktadır. "Müdahale yasağı"nın yerini *de facto* "insani müdahale"nin almaya başlaması, uluslararası sömürü sisteminin yeniden yapılanma sürecinin bir parçası olarak görünmektedir. Emperyalizmin 90'lardaki "globalleşme" adlı yeni vizyonu, gerçekte pazar ve toprak paylaşımı bakımından emperyalizmin yeni bir aşamaya

girdiğini ilan etmektedir. Ulus-devlet döneminin bittiği temeline dayanan bu vizyon çerçevesinde, nihai amaç "global devletin" inşa sürecine de başlandığı gözlenmektedir. "Barış operasyonları", bu süreçteki başlıca araçlardan biridir. Bu operasyonlarla kurulan "uluslararası yönetimler", uluslararası örgütlerin günümüzdeki rolünü de yoğunlaştırarak bir üst aşamaya sıçratmıştır. Emperyalizmin olgunlaşarak nitel bir değişimi yaşamaya başladığı içinde bulunduğumuz dönem, bağımlı ülkelerin "politik bağımsızlıklarının" tanındığı, ancak uluslararası sömürü sisteminin diğer çeşitli araçlarla sürdürüldüğü 20. yüzyılın 'yeni-sömürgecilik' yöntemlerinde de bir değişimin yaşanmaya başladığını haber vermektedir. Bu sürecin göstergelerinden biri IMF gibi uluslararası mali örgütlerin ulusal ekonomileri manipülasyon yeteneğinin artması ise, diğeri yeni askeri müdahale örneklerinde somutlaşan ve dünya çapına yayılan açık işgaller sonucunda ulusal yönetimlerin yerini "uluslararası yönetimlerin" alması, dolayısıyla müdahale edilen ülkelerin politik bağımsızlıklarından artık söz edilememesidir. Süreç, uluslararası örgütlerde merkezileşen politik iktidar tekelinin kurulması ile emperyalizmin "ideal" modeline ulaşma hedefi doğrultusunda işlemektedir. Ancak "uluslararası" örgütleri yönlendiren başlıca gücün ABD emperyalizmi olduğunda da kuşku yoktur. Yaşanan sürecin emperyalistler arası çatışmaları tolere edip edemeyeceğini ise tarih gösterecektir.

Bu çalışma çerçevesinde tarihin şimdilik gösterdiği bir olgu, "insani müdahale" kavramının gerçekten insani amaçlarla yükseltilmediğidir. Bu kavramın tarihsel kronolojisi, sömürgeciliğin tarihinden bağımsız bir varlığının olmadığını ortaya koymaktadır. Emperyalizm, tarihi boyunca, meşruiyetini sağlayabilmek için "insani" gerekçelere başvurmuştur. 20. yüzyılın sonunda yükselen "insan hakları, demokrasi, barış ve insani müdahale" kavramları da bu genel ilkedен bağışık değildir. Emperyalizmin

"insani" mazeretlere sığınmasını "etik savaşlar" gerekçesiyle destekleyen¹³⁷ ve geniş bir kabul gören algılayış tarzı ise, emperyalizmin kurduğu tuzağa düşmekten başka bir anlama gelmemektedir. Bu tuzağın gerçekliğini fark etmek ise, evrensel insani değerlerin geçersizliğini kabul etmek ya da hafife almak değildir. Gerçekten insani bir düzen ihtiyacı, "insan hakları ve demokrasi" kavramlarının üzerinde yeniden düşünmek, egemen insan hakları ve demokrasi pratiğini reddetmek ve bu kavramlar üzerindeki anlam mücadelesini geliştirmekten geçmektedir.

137 Örneğin bkz. Adnan Ekşigil, "Avrupa, Savaş, Türkiye", *Birikim*, Sayı 121, Mayıs 1999, s. 54-63.

GLOBALİZMİN İDEOLOJİK HEGEMONYASI: YANILSAMALAR*

Bu çalışmada globalizm, emperyalizmin güncel ideolojisi olarak ele alınıyor ve bu ideolojinin ürettiği temel tezlerin aslında 'yanılsamalara' dayandığı savunuluyor. Globalizmin ileri sürdüğü tezlerin başında, içinde bulunduğumuz dönemde dünya çapında bir "globalleşme" sürecinin yaşandığı, bu sürecin "demokrasi"nin evrenselleşmesi ile içiçe geçtiği, "insan hakları"nın korunmasının globalleşmenin başlıca hedeflerinden biri olduğu iddiaları geliyor. Bu çalışma, globalizmin bu tezlerinin bir eleştirisini yapmayı amaçlıyor. "Globalleşme", "global demokrasi", "global değerler: insan hakları" ve "dünya sivil toplumu" başlıkları altında globalizmin iddialarını somut olgularla karşılaştırarak yaşanan tarihsel süreç içinde analiz etmeye çalışan yazı, sözkonusu iddiaların gerçekleri yansıtmaktan çok egemen ideolojik bir düzlemde durduğunu ve dünya çapında emperya-

* Bu makale, Amme İdaresi Dergisi'nin Eylül 1999 sayısında (Cilt 32/3) yayınlanmıştır.

lizmin yeniden yapılanma sürecine meşruiyet kazandırma amacına yöneldiğini ileri sürüyor.

"Globalleşme"

90'lı yıllarda hem teorik çalışmalarda, hem de günlük yaşamda üzerinde en çok konuşulan kavramlardan biri haline gelen "globalleşme"nin, 70'lerde patlak veren dünya ekonomik krizine karşılık sermayenin devreye soktuğu yeni programın adı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu programın yürürlüğe konuluşu sosyalist sistemlerin çöküşünden önce, 1980'lerde, neo-liberal politikaların uygulanmasıyla başlamıştır. 90'ların başında reel sosyalizmlerin tamamen yıkılışıyla kapitalizmin dünya çapına yayılması ise, sermayenin 80'li yıllarda neo-liberal politikalar ekseninde gelişmeye başlayan yeni uluslararasılaşma sürecinin "globalleşme" olarak ilan edilmesine en uygun atmosferi hazırlamıştır.

"Globalleşme", taraftarlarınca her ne kadar dile getirilmese de, bir egemen sınıf ideolojisi. Öngördüğü açılımlar, sermaye egemenliğinin dünya çapında tesisini ve güçlendirilmesini amaçlar. İddialarının içinde yer alan en önemli unsurların başında ise, "ulus-devletin" gününün dolduğuna dair bir tespit yer alır. Globalleşme ideolojisi, ulusal ekonomilerin ve ulusal ekonomik yönetim stratejilerinin giderek işlevsizleştiğini, global bir ekonominin ortaya çıktığını ve ulus-devletlerin bu gelişmeye uyarlanması gerektiğini ileri sürer. Serbest piyasa ekonomisinin bütün dünyaya yayılmasını globalleşme sürecinin temeli sayar ve ülkelerin egemen stratejileri izlemelerini, ortak yönetsel mekanizmalara uymalarını telkin eder. Ancak, globalleşme politikaları gerçekte güçlü ulus-devletlerin çıkarlarına işler. Bu politikalardan en fazla yarar sağlayan ulus-devlet ise ABD'dir. Globalleşme süreci de aslında, "ABD'nin dünya piyasalarını Amerikan sermayesine açma stratejisinin 1980'lerde aldığı bi-

çim"dir.¹ Politik olarak ise, ABD'nin 1990'larda politik-askeri hegemonyasını yeniden oluşturma girişimiyle bütünleşir.

Globalleşme kavramının yükselişi, 80'lerden bu yana dışa açılma politikalarının uygulanmasıyla ivme kazanan uluslararasılaşma sürecine, dünya çapında mali piyasaların ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmeye başlanmasına ve neo-liberal programın bütün dünyaya yayılmasına denk düşer. Globalleşmenin amacı da, iktisadi kriz atmosferinde en rasyonel görünen "kriz yönetimi" politikaları olarak uygulamaya konan neo-liberal politikaların dünya çapına yayılmasıdır. Bu politikalar, mali sermayenin kendine uluslararası bir piyasa yaratarak birikim sürecini en geniş düzeye yayması ve korunaksız yerel ekonomilerden çıkar sağlaması amacıyla devreye sokulmuştur. Dolayısıyla globalleşme, uluslararası sömürünün artırılması ve derinleştirilmesine hizmet etmektedir. Bu bağlamda, globalleşmenin bir ideoloji olarak beraberinde getirdiği tezlerden başlıcasının geçersizliği de ortaya çıkmaktadır: Globalleşme, artık emperyalizme bağımlılıktan söz etmenin anlamsız olduğunu, onun yerini serbest piyasa sisteminde birleşen bütün ulusların "karşılıklı bağımlılığı"nın aldığını iddia etmektedir. Oysa globalleşme, uluslar arasındaki ekonomik merkezileşmeyi -ve belirli oranlarda da politik merkezileşmeyi- sermayenin tahakkümü altında, zor yoluyla sağlamaya yönelmektedir, bu nedenle de bizi zatihi emperyalist bir stratejidir ve gerici bir nitelik taşır.

Globalleşme ideolojisinin ortaya çıkışında, dünya ekonomisinin 70'lerde derinleşen kriz koşulları belirleyicidir. İkinci Dünya Savaşının sonundan itibaren kapitalist ekonominin yaşadığı büyüme ve genişleme eğilimi, 70'lerde tıkanma sürecine girmiş, sermayenin kâr hadlerinde düşüş başgöstermiştir. Savaş sonrası dünya ekonomisinde her ne kadar bir bütünleşme atılımı yaşanmış olsa da, kapitalist dünya ekonomisi yine de

1 Ergin Yıldızoğlu, "Vatandaşlığın Ölümü", *Cumhuriyet*, 12.7.1999.

ulusal ekonomiler arasında bölünmüş durumdadır. Emperyalist ülkelerin savaş sonrasında benimsedikleri Keynesçi politikalar, ekonomilerinin dış dünya ile ilişkilerini denetim altında tutmalarını gerektirmiş, azgelişmiş ülkelerde de ulusal ekonomiler farklı ölçülerde korumacı duvarlarla çevrilmiştir. 70'li yıllarda başlayan sermayenin kâr hadlerindeki tıkanıklık, işte bu mevcut ulusal ekonomiler arasındaki bölünmeye bir son verilmesini ve dünya çapında açıklık politikalarına geçilmesi ihtiyacını yaratmıştır. Neo-liberal politikalar, bu açıklık ve ekonomideki liberalleşme stratejilerinin genel politikası olarak 80'lerden itibaren dünya çapında uygulamaya konulmuştur.

Neo-liberalizm, yeni bir uluslararasılaşma dalgasını da birlikte getirmiştir. Artık ulusal mali piyasaların aralarındaki sınırların çoğu kaldırılmış ve dünya çapında bir sermaye piyasası oluşturma programı işlemeye başlamıştır. 80'li yılların başlarından itibaren emperyalist devletler hem kendi içlerinde mali piyasaları ve sermaye hareketlerini her türlü denetimden arındırma yoluna girmiş, hem de Üçüncü Dünya'yı kendi sermayelerinin gereklerine uydurmuştur. 80'lerden bu yana Üçüncü Dünya ekonomilerinin devlet müdahalesinden uzaklaşmaları, merkezi kontrol ve düzenlemeleri kaldırmaları, serbestleşmeleri ve dışa açılmaları empoze edilmektedir. Bugün uluslararası ticaretin ve yatırımların geliştiği, daha da önemlisi mali sermayenin uluslararası dolaşımının son derece hızlandığı görülmektedir. "Aşırı üretim krizi", mali sermayenin dolaşım özgürlüğüne sermaye açısından hayati bir önem kazandırmaktadır. Üretimden elde edilen kârların üretim kapasitesini daha fazla geliştirecek yeni kârlı yatırımlar için yeterli kanallar bulamama olgusunda kendini gösteren iktisadi kriz, sermayenin fazlasına başka kanallar bulması gerekliliğini doğurmakta ve rant ekonomisini geliştirmektedir. Kısa dönemli, spekülâtif mali hareketler ve borç piyasası gibi üretici ekonominin yararına olmayan yol-

lar, kriz koşullarında sermaye birikimini artıracak en elverişli alanlar olarak ortaya çıkmaktadır. Mali sermayenin özgürce uluslararası dolaşımına izin veren bir dünya mali piyasasının yaratılması ise, ulusal ekonomilerin sermaye hareketlerine sınır getiren korumacı duvarlarının yıkılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda, sermayenin yeni programının öngördüğü "yerelleşme"nin anlamı da, piyasanın ulus-devlet mekânını parçalama işlevinde aranmalıdır. Yerel, makro-bölgesel ve global piyasalar arasındaki meta ve sermaye dolaşımının özgürce işlemesi için ulus-devlet sınırlarından kurtulan ve coğrafyasını uluslararası alanda yeniden kavramlaştıran bir piyasa modeli amaçlanmaktadır.

Kuşku yok ki, sermayenin uluslararasılaşması günümüze özgü yeni bir olgu değildir. Kapitalizmin en yüksek aşaması olarak emperyalizmin ortaya çıktığı dönemi temsil eden 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başları da bir uluslararasılaşma dönemidir, ancak emperyalist dünya savaşları sonraki süreçlerde dışa kapalı ekonomilere kısmen geri dönüşü de beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte, emperyalizm döneminin başından itibaren ortaya çıkan sermaye ihracı, 1945 sonrasındaki uzun genişleme dönemi boyunca serpilerek adım adım dünya ekonomisinin merkezine yerleşmiştir. 90'larda yaşanan uluslararasılaşma süreci ise, kapitalizmin başlangıcından bu yana gelişen ekonomik bütünleşmenin yeni bir üst aşamaya sıçraması anlamına gelmektedir. "Globalleşme" adı altında uluslararasılaşma sürecinin yeni bir olgu olarak sunulmasının arkasında ise, uluslararası sermayenin ulusal engelleri aşma çabası yer alır. Oysa, gerçek anlamda bütünleşmiş bir dünya ticaret sistemi 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulmuştur ve o zamandan bu yana uluslararası ekonominin karmaşık bir açıklık-kapalılık hikâyesi vardır. 1870-1914 yılları arasında hüküm süren rejim, bugünkünden bile daha açık ve daha bütünleşmiş bir uluslararası

ekonomidir.² Ülkeler arasında ticaret akışı ve sermaye yatırımlarıyla karakterize olan açık bir uluslararası ekonomi anlamında uluslararasılaşma yeni değildir. Globalleşme ideolojisinin kapitalist dünya ekonomi tarihini gözardı ederek ekonomideki uluslararasılaşmayı zamanımıza özgü hızlı ve yeni bir olgu olarak sunması, muhtemelen bugünkü politikalara uluslararası alanda düzenleyici bir çerçeve kazandırma gayretinden ileri gelmektedir. "Yeni" olgulara dünyanın kendini uydurması için yeni düzenlemelerin gerekli olduğu fikri, bu tarih çarpıtmasının temelinde yatmaktadır.

Bugün ulusal ekonomiler çeşitli biçimlerde birbirleriyle bütünleşmiş olduklarından uluslararasılaşma sürecinde bir atılımdan söz etmek mümkün olsa da, ulusal ve bölgesel farklılıklar hâlâ açıkça görülebildiğinden ve ulusal kurumlar önemlerini korumaya devam ettiklerinden gerçek bir globalleşmeden söz etmek mümkün değildir.³ Globalleşme ideolojisi, dünya ekonomisinin uluslararasılaşmış ve kontrol edilemeyen piyasa güçlerinin egemenliği altına girdiğini, sermayenin bütün dünyada belirli bir coğrafi rotası olmadan serbestçe dolaştığını, bu değişimin başlıca aktörlerinin de hiçbir ulus-devlete bağlı olmayan ve yalnız piyasa avantajına göre konumlanan ulusötesi firmalar olduğunu ileri sürmektedir. Oysa, veriler gerçek anlamda ulusötesi şirketlerin sayısının oldukça az olduğunu, ekonominin bu tür ulusötesi şirketlerin egemenliğinde olmadığını, üretimini ve satışını birden fazla ülkede yapan çoğu şirketin ulusal tabanına bağlı kaldığını ortaya koymaktadır.⁴ Ulusal makro ekonomik yapılar hâlâ önemli ölçüde belirleyicidirler ve işletmeler arasın-

2 Bkz. Paul Hirst ve Grahame Thompson, *Küreselleşme Sorgulanıyor*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s.8, 27; Ergin Yıldızoğlu, *Globalleşme ve Kriz*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.15.

3 Linda Weiss, "Globalization and the Myth of the Powerless State", *New Left Review*, 1997/225, s. 13. Krş. Sungur Savran, "Küreselleşme mi, Uluslararasılaşma mı? (1)", *Sınıf Bilinci*, Kasım 1996, Sayı 16, s. 37-79.

4 Bu konuda bkz. Hirst ve Thompson, *a.g.e.*, s. 15-6.

daki rekabet de aslında ulusal birimler arasında bir rekabettir.⁵ Çokuluslu şirketler köksüz sermayeler değildirler, ayrı ulusal zeminlerden hareket etmektedirler ve ulusal düzenleme alanının dışında bulunmadıkları için kendi ülke piyasalarını da gözardı etmemektedirler. Bugün en büyük çokuluslu şirketler, ABD, Japonya ve Avrupa ülkeleri ulusal tabanında yer almaktadır. Uluslararası sermaye akışının da gerçekte bir rotası vardır ve bu emperyalist devletler arasındadır. Ticaret, yatırım ve finansal hareketler daha çok Avrupa, Japonya ve Kuzey Amerika üçgeninde yoğunlaşmış durumdadır. Birinci Dünya'dan Üçüncü Dünya'ya sermaye transferleri oldukça mütevazı bir düzeydedir. Üçüncü Dünya yatırım ve ticarete marjinal kalmaktadır. Bu anlamda dünya ekonomisi gerçekten global olmaktan çok uzaktır.⁶ Tıpkı eski dünya düzeninde olduğu gibi, "yeni dünya düzeni"nde de Üçüncü Dünya hammadde ve daha ucuz üretim kaynağı ve pazar olarak uluslararası işbölümüne bağımlı durumdadır. "Global dünya ekonomisi" iddiası, yoksul ülkeleri global politikalara "ikna" için gerçekleri çarpıtmakta ve uluslararası sömürüyü gizleyerek meşrulaştırmaya yönelmektedir.

Globalleşme ideolojisinin hegemonyası eşliğinde yürürlüğe konulan neo-liberal politikaların Üçüncü Dünya ülkelerinde doğurduğu sonuçlar, çıplak gözle bile uluslararası sömürünün arttığını görünür kılmaktadır. "Yapısal uyum programları"yla neo-liberal politikaların Üçüncü Dünya'da işlemeye başlaması, her şeyden çok emperyalist ve bağımlı ülkeler arasındaki zenginlik farkının katmerleşmesine yaramıştır. Özelleştirmeler, yükselen işsizlik oranları, ucuz emek ekonomisi, açlık, bu politikaların toplumsal sonuçlarının Üçüncü Dünya bakımından hiç de içaçıcı olmadığını ortaya koymaktadır. Üçüncü Dünya'ya IMF tarafından zorla kabul ettirilen neo-liberal politikaların ar-

5 Samir Amin, *Küreselleşme Çağında Kapitalizm*, (Çev. Vasıf Erenus), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 54.

6 Hirst ve Thompson, *a.g.e.*, s. 27-8.

kasında yatan ana düşünce, "sadece sermaye fazlasının finansal kârlılığını sağlamanın kısa dönemli mantığına itaat edecek konjonktürel uyumlar yapmaktır".⁷ Bu uyumların sağlanmasında başlıca araç olarak ise borç anlaşmaları kullanılmaktadır. 80'lerden bu yana ağırlaşan borçlar, bir yandan ekonomik krizin yükünü asıl olarak Üçüncü Dünya'ya yansıtırken, diğer yandan yoksul ülkelerin sermayenin yeniden yapılanma programına yitirilmesinin da aracı olmaktadır. Borç anlaşmalarıyla dayatılan "yapısal uyum reformları", Üçüncü Dünya'da emperyalizmin "globalleşme" sürecini yürürlüğe koymasını sağlamıştır. Bu reformların ana hedefi borçların geri ödenmesini güvenceye almak ve emperyalist ülkelere kaynak transferini derinleştirmek, öte yandan uluslararası sermayenin hareket serbestisini sağlayacak ekonomik ve hukuki ortamı yaratmaktır. Bu çerçevede Üçüncü Dünya ülkelerine dayatılan "mali serbestleşme" politikaları bu ülkelerin dünya mali sermaye piyasasının bir parçası olmalarına; "ticari serbestleşme" ulusal pazarların uluslararası pazarlar lehine aşılmasına; "şeffaflaşma ve dışa açılma" ise ulusal ekonomilerin kontrolünün IMF gibi emperyalist merkezlere devrine hizmet etmektedir.

80'lerde Üçüncü Dünya'ya IMF istikrar politikalarıyla giren "globalleşme" süreci, ülke ekonomilerini ve iç pazarları ABD ve Avrupa kaynaklı uluslararası mali sermayenin kullanımına açmış, ulusal ekonomileri tümüyle borçların geri ödenmesine yöneltmiş ve bu ekonomileri mali sermayenin dolaşımına uygun bir şekilde yeniden düzenlemeye girişmiştir. Bir finansal merkezden diğerine dolaşarak yatırım peşinde koşan sermaye Üçüncü Dünya finans sistemine pek seyrek uğrasa da, bu ülkelerde biriken sermayenin büyük bölümünün finans ve banka sistemlerinin liberalizasyonu ve globalleşme politikaları sayesinde emperyalist sermaye tarafından toplanmasının önü açılmıştır.

7 Amin, *a.g.e.*, s. 9.

Dış ticaretin, mali sistemin denetimsizleştirilmesi, KİT'lerin tasfiyesi, emek piyasalarının yeniden düzenlenmesi gibi uygulamalar ülke içindeki yeniden üretim ve bölüşüm sistemini altüst etmiştir. Üçüncü Dünya'da serbestleşme ve dışa açılma, yani "globalleşme", ancak özelleştirmelerle verimli ulusal işletmelerin çokuluslu şirketlerce yağmalanmasına ve spekülatif sermaye hareketleri ile ulusal ekonomilerin yıkımına, kısacası uluslararası sömürünün derinleştirilmesine hizmet etmektedir. Bugün dünya ekonomisinin üretici temeli aşınmış, mali sermaye egemenliği yayılmış, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma süreci hızlanmış, zenginlik ve iktidar giderek daha az birkaç elde toplanmaya başlamıştır.

Günümüzde dünya çapında güçlenen mali sermaye, politik iktidarlara da 'doğrudan' yönlendirmeye başlamıştır. Mali sermaye egemenliğinin "global" bir düzen içinde yeniden tanımlanması süreci uluslararası örgütlerin yeniden yapılandırılmalarında cisimleşirken, mali sermaye-politik iktidar bütünleşmesi emperyalizmin günümüzdeki bir eğilimini temsil etmektedir. Artık mali sermaye sahipleri ve yöneticileri, doğrudan politik iktidara sahip olmaya başlamışlardır. ABD devlet sekreterleri Wall Street'ten gelmekte,⁸ Üçüncü Dünya merkez bankası başkanları IMF'ce atanmakta⁹ ya da doğrudan mali sermaye sahiplerinin idarecileri olmaktadır.¹⁰ Günümüzde dünya ekonomisi üzerindeki başlıca iktidar sahipleri, "Wall Street-ABD Hazine-

8 Jagdish Bhagwati'den aktaran, Robert Wade and Frank Veneroso, "The Asian Crisis: The High Debt Model Versus the Wall Street-Treasury-IMF Complex", *New Left Review*, 1998/228, s. 18.

9 Örnek olmak üzere bkz. Bosna-Hersek Anayasası, m. VII/2. Metin için bkz. *Human Rights Law Journal*, 28 November 1997, Vol. 18/5-8, s. 314.

10 Örneğin, Brezilya krizinden sonra bu ülkenin Merkez Bankası başkanlığına dünyaca ünlü spekülâtör milyarder Soros'un müdürlerinden biri atanmıştır. Bkz. "IMF'nin Yapamadığını Soros mu Yapacak?", *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1999.

si-IMF" ekibi olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Bu yeni iktidar paylaşımına uygun bir global düzenin kurulması amacıyla da İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Bretton Woods sistemi gözden geçirilmekte, IMF kurucu anlaşması revizyon aşamasında bulunmakta, Çoktarafli Yatırım Anlaşmasının (MAI) görüşmeleri sürmektedir. NAFTA'nın neo-liberalizmin bölgesel anayasallaşmasının belgesi olarak 1994'te yürürlüğe girmesi, benzer ilkelerin kılavuzluğunda aynı yıl GATT/WTO görüşmelerinin sonuçlanması ve son olarak da NATO'nun "yeni ihtiyaçlar" doğrultusunda 1999'da yeniden yapılandırılması ise, emperyalizmin egemenliğini derinleştirme konusunda hiç de ağırdan almadığının kanıtlarıdır. Uluslararası kapitalizmin egemen olduğu bir dünyada en önemli kararlar ulusal iktidarları ellerinde tutanların ötesindedir. Bu durum kontrolü ulusal ekonomilerde arayan geçmiş koşullara dönmeyi imkânsızlaştırmakta ve politik iktidarların da bu sürece uydurulması gereğini doğurmaktadır.

1945 sonrası gelişen uluslararası hukukta somutlaşan "devletin uluslararasılaşması" süreci günümüzde yeni bir atılım yaşamaktadır. Uluslararası anlaşmaların ve uluslararası örgütlerin sayısı, önemi ve ağırlığı artmış; ulusal ekonomiler ve iç politika doğrudan uluslararası anlaşmalar ve kurumlar aracılığıyla düzenlenir olmuştur. İktisadi krizin kapitalizmi daha da vahşileştirdiği koşullarda ve artık soğuk savaşın da ortadan kalktığı dünyamızda "globalleşme"nin ancak emperyalizmin mevcut sınırlarını zorlayarak en "ideal" düzeyde gerçekleştirilmesine yönelik bir açılım anlamına geldiği açıktır. Onun doğasında taşıdığı ve bugün ortaya çıkan yeni rotası, dünya çapında emperyalist mali sermaye egemenliğine bağlı tek bir ekonomi alanı ve düzeni (dünya piyasası) ve tek bir politik iktidar merkezi üretmeye yönelmektedir. Politik iktidarın tekelleşmesi eğilimi, ABD güdümündeki hükümetlerarası örgütlerin iktidarlarını ar-

11 Bkz. Wade and Veneroso, "The Asian Crisis...", özellikle s. 18-9.

tırmalarında ve mevcut sınırlarını aşarak yeniden yapılanmalarında kendini göstermektedir.

Sermaye hareketlerini kontrol etmeye çalışan -Çin, Hindistan, Malezya gibi- kimi Asyalı ülkelere yönelik saldırılar, genel sermaye stratejilerine kısmen bile olsa direnen devletlerin, kurulması istenen yeni ekonomik sistemin başlıca tehdidi olarak görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Korumacı önlemleri öne çıkararak serbestleşme stratejilerine ters düşen politikaları izleyen devletler, globalleşme sürecine "ihamet"le suçlanmaktadır. Başta ABD Hazinesi, Avrupalı sermayedarlar, IMF, Wall Street ve emperyalist çıkarlarla bütünleşmiş "bilim adamları" ve ekonomistlerden gelen tepkilerde ülkelerin 'global' sistemden kopma fikrini geliştirmelerinin bir "felaket"e yol açacağı; serbest piyasaya karşı soğuk savaştan beri şimdi en önemli mücadelenin sermaye kontrolünü destekleyen "politik reaksiyon" ve "ideolojik savaş" olduğu açıklanmaktadır.¹² Sermaye hareketlerini kontrol etmeye çalışan ülkelere yönelik tepkilerin boyutu, dünya çapında bir mali piyasa oluşturma programının mevcut iktisadi kriz koşullarında hayati önem taşıdığının bir göstergesidir, günümüzde bağımsız ulusal ekonomik politikaların sermayenin uluslararası programını sekteye uğratacak yegâne alternatif olarak görüldüğünü de somut biçimde yansıtmaktadır. Yabancı sermayenin özel yatırımını teşvik ve kâr transferi çabalarıyla çelişen ulusalcı rejimlerin yerine uysal otoriter rejimler geçirmek, geçmişte olduğu gibi, bugün de emperyalizmin başlıca stratejik hedefidir. Kitlelerin düşük yaşam standartlarının iyileştirilmesine yönelik baskılarına duyarlı ulusalcı rejimler, yabancı sermayenin makul bir getiriye ülkesine aktarmasına izin verecek özel yatırıma elverişli bir iklim başlıca engel olarak görülmektedir. Üçüncü Dünya'daki bağımsız ulusalcılığın kökü

12 Bkz. Robert Wade and Frank Veneroso, "The Gathering World Slump and the Battle Over Capital Controls", *New Left Review*, 1998/231, s. 13-4.

kazınması gereken bir virüs gibi görülmesinin arkasında emperyalist sermayenin çıkarlarıyla çatışan bu niteliği yatmaktadır.¹³

"Global Demokrasi"

Demokrasi kavramı, 90'lı yıllarda yoğun bir popülerlik kazandı. Kuşku yok ki, bunda soğuk savaşın sona ermesi ve sosyalist sistemlerin yıkılmasıyla birlikte, kavram üzerindeki anlam mücadelesinin zayıflaması ve "hür dünya"nın demokrasi anlayışının artık evrenselleşmesi önemli bir etkeni. Ancak "açılım" süreçlerinin coğrafyası eski "İkinci Dünya"dan ibaret değildi. "İkinci Dünya"dan önce demokrasiye geçiş süreçleri Üçüncü Dünya'da 80'lerde başlatılmıştı. 80'li yıllarda Afrika'da yürürlüğe konan tek parti ve şeflik sistemlerinin tasfiyesi ve çok partili rejimlere geçilmesiyle başlayan süreç, 89'a gelindiğinde artık Latin Amerika diktatörlüklerinin de sonuna gelinmesi eşlik ediyordu. İlk kez Afrika'nın güneyinde başlayan, Latin Amerika'dan sonra kimi Doğu Asyalı ülkelerin izlediği demokratikleşme deneyimine eski "İkinci Dünya"nın da katılması ise, "global demokrasi" olarak yeni düzenin ilanına son noktayı koydu.

"Demokratikleşme" süreçlerinin ilanında sosyalizmlerin yıkılması belirleyici faktör değildi; eski sosyalist sistemlerin sonu, bu süreci ancak güçlendiren, sağlamlaştıran ve genelleştiren bir etkiye sahipti. "Demokratikleşme", aslında, 80'lerden itibaren devreye giren neo-liberal politikaların bir unsuruydu. Yeni ekonomik serbestleşme stratejileri, yöneten elitlerin yolsuzluğuyla bütünleşen Üçüncü Dünyalı diktatörlüklere son verilmesini, devlet yardımlarının kesilmesini, ekonomilerin dış yatırımcılara açılmasını ve yabancı sermayenin bu ülkelerdeki çıkarlarının

13 Krş. Noam Chomsky, "Yeni Dünya Düzeninde Demokrasi Mücadelesi", *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*, S. Amin, A.G. Frank, N. Chomsky, (Çev. Ahmet Fethi), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 103-4.

güvenceye alınmasını gerektiriyordu. Demokratikleşme, bu amaçlara ulaşmayı sağlayacak "meşru" kavram olarak devreye sokuldu; itibarsızlaşan ve geçmiş baskıcı uygulamalarla imajları zedelenen devrini doldurmuş otoriter rejimlerin sonunu ilan etti. Böylece "demokrasi", İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası sömürü sisteminin anahtar meşruiyet temeli "kalkınma" kavramının yerini aldı.

Demokrasinin "global" düzeyde ilanı, serbest piyasanın dünya çapında hüküm sürmeye başlamasının siyasal düzeydeki mantıksal uzantısı olarak sunuldu. Kapitalizmin demokrasiyle bir bütün oluşturduğuna dair ideolojik önyargı, uluslararası düzeyde ekonomik liberalizasyon stratejilerinin "demokratik" boyutunun öne çıkarılmasında somutlaştı. Liberal iktisadın liberal demokrasiyle bir bütün oluşturduğuna dair yerleşik egemen tez, global serbest piyasa egemenliğine "global demokrasi" iddiasının eşlik etmesinin nedeni olarak gösterildi, piyasa genişlemesinin "zorunlu" olarak toplumsal ilerleme ve demokrasiye yol açtığı iddia edildi. Böylelikle, serbest piyasanın herkesi "iktisadın nesnel yasaları"na tabi kılarak demokrasiyi sistematik bir biçimde zayıflattığı gerçeği gözardı edildi; asli olarak anti-demokratik bir nitelik taşıyan piyasanın nasıl olup da "doğal olarak" demokratik bir dünya yaratma kapasitesine sahip olduğu sorgulanmadı.

Piyasa egemenliğine tabi yeni demokratik bakış, anlaşılabilirliği gibi, yeni baskıcı sistemlerin ve muhafazakârlığın habercisiydi; uluslararası sermayeye daha fazla bağımlılığı ve entegrasyonu meşrulaştırdı. Yeni sivil rejimlerin uyguladıkları ekonomik politikalar, yabancı sermayeye cazip gelecek bir ortamın yaratılması amacını güdüyordu. Hedeflenen, ekonomik önlemlerin daha da yoksullaştırdığı geniş halk kitlelerini seçimlere katarak radikal dönüşümlerin önünü alabilen ve aynı zamanda diktatörlük geleneklerinin sürekliliğini garanti edebilen istikrarlı

yaşayabilir "demokratik" rejimlerdi. Bu tasarımda, demokratik "yönetilemezlik"e bir alternatif olarak ordu her zaman hazırda bekleyecekti.¹⁴ 80'lerden itibaren yaşanan demokratikleşme tecrübeleri de, askeri diktatörlüklerden ve tek partili sistemlerden "açık" desteğin çekilmesinden ibaret kaldı. "Demokratikleşme süreci" adı altında gerçekleşen siyasal değişimler, 'devlet'in özünü en ufak ölçüde bile değiştirmediler, yalnızca 'hükümet' ya da 'rejim' düzeyindeki değişikliklere yol açtılar.¹⁵ Bu ülkelerde asker devleti elinde tutmaya devam etti, rejimin idaresi sivillere havale edildi. Böylece çok partili siyaset, demokrasi ile eşitlendi. Bu, 'biçimsel' demokrasinin globalleştirilmesinden başka bir anlama gelmiyordu. Ancak Üçüncü Dünya'da otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçiş, biçimsel demokrasi kurumlarına halk katılımını genişletemedi. Gerçekte "elit demokrasisi" denilmesi gereken yeni sivil yapılanmalar, pratikte zımni askeri diktatörlüklerle birlikte varoldular, çoğunlukla orduyla gönüllü bir suçortaklığı oluşturdular. Otoriter bir geçmişin kemikleşmiş siyasi ve askeri yapılarını koruyan yeni demokrasiler, halk güçlerini hareketsiz bırakmanın ötesinde, statükoyu da meşrulaştırmaya çalıştılar. Bu statükoda birinci öncelik, güçlü yerli ve yabancı ekonomik elitlerin çıkarlarını korumaya bağlılıktı. Yeni rejimler, aynı zamanda, IMF gibi dış güçler tarafından ya da özellikle ABD'nin siyasi ve ekonomik baskılarıyla daha kolay manipüle edilebilir yapılar oldular.¹⁶ Sivil muhafazakâr bir rejimin, açık otoriter bir rejimin karşılaşılabileceğinden daha az hak direnişiyle karşılaşılarak daha baskıcı toplumsal ve ekonomik politikalar izleyebilme işlevini yerine getirdiler.

14 Barry Gills, Joel Rocamora, Richard Wilson, "Düşük Yoğunluklu Demokrasi", içinde, *a.k.*, s. 15.

15 James Petras, "Devlet, Rejim ve Demokratikleşme Kargaşası", *Birikim*, Sayı 65, Eylül 1994, s. 60.

16 Gills, Rocamora, Wilson, *a.g.m.*, s. 10.

Demokratikleşme, kapitalist dünya ekonomisinin yeni bir uluslararasılaşma evresinde ekonomik ve ideolojik yapılanmanın ayrılmaz boyutu olarak ortaya çıktı. Özel mülkiyetin mutlak üstünlüğünün ideolojik rehabilitasyonunu, eşitsizliklerin ve her türden anti-devletçiliğin meşrulaştırılmasını amaçlayan genelleşmiş bir "piyasa güçlerinin liberasyonu saldırısı" anlamına gelen neo-liberalizme eşlik etti.¹⁷ Piyasaya dayalı bir sistemin dünya çapındaki meşruiyet temelini sağladı, dünya ölçeğindeki piyasa rasyonalitesine boyun eğmeyi "doğallaştırdı." "Demokrasi"nin, bir baskı ve sömürü aracı olarak da kullanılabileceğini tescil etti. Aşırı servet yoğunlaşmasının demokrasi onyıllarında artması gibi, demokratik denetimin çoğunluğa karşı azınlık tarafından tekelleştirilmesi de globalleşme/demokratikleşme sürecinin bir ürünüydü. "Global demokrasi"nin Üçüncü Dünya'ya ve artık esamesi okunmayan "İkinci Dünya"ya dayattığı icaplar, daha fazla dışa açılmak, uluslararası merkezlere daha fazla tabi olmak ve "evrensel" moral ve hukuki değerlere daha fazla saygı göstermekti. Sonuçta "demokrasiye geçişler", dış "yardım"la sağlandı, 90'lar boyunca yeni anayasaların yapılış sürecine emperyalist devletler ve kuruluşlar bizzat katıldı, liberal demokrasinin Üçüncü Dünya'ya -bu "çarpık" biçimde- ihracı "global demokrasi"nin kuruluşunun tezahürü sayıldı.

Dünyaya "global demokratik devrim" olarak sunulan demokratikleşme atılımları daima bir paradoksla birlikte varoldular. Güney Avrupa'da 70'lerde, Afrika ve Latin Amerika'da 80'lerde, Orta ve Doğu Avrupa'da 90'larda yaşanan demokrasiye geçiş süreçleri, dünya çapında insan haklarının daha fazla saygı görmesi anlamına gelmedi. Neo-liberallerin "demokratikleşme süreci", hem ordu kurumu, hem de sermaye birikim modeli ile otoriter devlet gücünü pekiştirdi. Bu olgu, gelir düzeyini gerile-

17 Samir Amin, "Bugünkü Üçüncü Dünya'da Demokrasi Sorunu", içinde, Amin, Chomsky, Frank, *a.g.e.*, s. 76.

ten sosyo-ekonomik politikalar izleyen rejimlerin genellikle otoriter bir çerçevede yönetme eğilimine uygundu. Demokratikleşme süreçleri boyunca toplumsal eşitsizlikler arttı, ancak devletin sınıf yapısı ile ilişkileri ve devlet içindeki sınıflar arası egemen iktidar ilişkileri gözardı edildi. Neo-liberal teorileştirme, sınıf çatışmasını siyasetten ayırdı, siyasal süreci otoriter/demokratik biçiminde ikiye bölerek siyasal rejimlerin bağlı oldukları devlet-sınıf ilişkilerini gizledi.¹⁸ Bu durum, toplumsal eşitsizliklerin derinleştiği demokratikleşme dönemleri boyunca Üçüncü Dünya ülkelerinde toplumsal eşitlik hareketlerinin giderek yabancılaşmasını sağlayan temeli yarattı. Neo-liberal söylem, demokrasinin elit bir biçimini ve oyların rekabetini "demokrasi" olarak adlandırma eğilimindeydi. Onun bu yaklaşımı, yeni anayasaların yapımında da etkili oldu. Yeni anayasalar, devletin sosyal yükümlülüklerini asgariye indirdiler, sosyal haklar anayasalardan dışlanırken "insan hakları" adına yalnız "kişisel ve siyasal haklar" anayasalarda yer bulabildi. Eski sosyalist ülkelerde de yeni anayasa yapım süreçlerinde, sosyal hakların eski sistemin korunması amacına hizmet edebileceği, "eski nomenklatura'nın ayrıcalıklı konumunu ayakta tutmak amacıyla"¹⁹ kullanılabileceği düşüncesi hâkim oldu ve insan haklarının burjuva devrimlerinden sonra elde edilen sınırlı çerçevesini aşamayan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi model alındı.

Neo-liberal anayasal hükümler, makro ölçekteki düzenlemelerin de konusu oldular. Sermayenin azınlık çıkarlarına veto yetkisi tanıyan, gelecekteki politik rejim değişikliklerini zorlaştıran ve parasal, mali ve ticari politikaları manipüle etmeyi kolaylaştıran neo-liberal düzenlemeler, "ekonomik anayasacılık" tipinin örneklerinin 90'lı yıllarda çoğalmasını getirdi. Bu

¹⁸ Petras, "Devlet, Rejim ve Demokratikleşme Kargaşası", s. 63.

¹⁹ Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu ve Türk Demokrasi Vakfı, *BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı*, (Çev. Ergun Özbudun ve Levent Köker), Ankara, 1993, s. 59.

anayasa tipinin örnekleri arasında Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Maastricht Anlaşması ve GATT-Uruguay anlaşmaları sayılabilir. Bu düzenlemeler, piyasa disiplinini hukuken bağlayıcı hükümlerle desteklemekte ve seçilmiş politikacıların ulusal ya da yerel çıkarları savunan politikalara yönelmelerini çeşitli yollarla engellemektedir. "Yeni anayasacılık" adı verilebilecek bu düzenlemeler, uluslararası sermayenin yapısal iktidarındaki güçlenmenin doğrudan politik tamamlayıcısı ve sermayenin dünya çapında yeniden konumlanışının ifadeleri olarak ortaya çıkmaktadırlar.²⁰ Henüz görüşmeleri sonuçlanmamış olmakla birlikte gündemdeki yerini koruyan Çok-terafli Yatırım Anlaşması'nın (MAI) "sermayenin anayasası" olarak adlandırılışı da bu anlamda hukuksal bir gerçekliğe işaret etmektedir. Onaylandığı takdirde taraf ülkeleri bağlayacak olan bu anlaşma, anayasaların zamanımızdaki anlamını bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Artık anayasalardaki birinci öncelik, uluslararası sermayenin çıkarlarını sınır getirmeden korumak ve bu amaçtan hiçbir tavize yanaşmamaktan ibarettir. MAI görüşmeleri henüz tamamlanmamış olmakla birlikte, içerdiği hükümler "yapısal uyum reformları"yla IMF ve Dünya Bankası tarafından Üçüncü Dünyalı ülkelere dikte ettirilmeye devam etmektedir. Bu bağlamda 80'li ve 90'lı yıllarda yeni anayasa yapımlarında ya da kısmi anayasa değişikliklerinde uluslararası sermayenin programına uyum bir ölçüde sağlanmıştır. MAI ya da onun yerini alacak başka bir düzenleme, bu uyum sürecindeki eksiklikleri gidermeye yönelecek ve bütünlüklü bir hukuki çerçeveyi oluşturacaktır.

Üçüncü Dünya'da "demokratikleşme" söyleminin en önemli amaçlarından ve sonuçlarından biri, bu ülkelerin dış baskılara daha açık olmalarını sağlamaktır. Demokratikleşme söylemi,

20 Stephen Gill, "Globalization, Democratization and the Politics of Indifference", *Globalization, Critical Reflections*, (Ed. James H. Mittelman), Lynne Rienner Publishers, London, 1997, s. 216.

biçimsel olarak bağımsızlıkları tanınan Üçüncü Dünya ülkelerinin politik manipülasyonlarının "meşru" bir aracı olarak devreye girmiş ve bu ülkelerin -devletin reorganizasyonundan anayasa yapımına değin- içişlerini etkileme işleviyle donatılmıştır. Kuşku yok ki, demokratikleşme süreçleri, bu ülkelerdeki "yapısal uyum" süreçlerinden bağımsız ele alınamaz. Ekonomik ve politik liberalleşme, günümüzde sermayenin yeni programının birbirini bütünleyen parçalarıdır, ancak "uyum" sürecinde ekonomik yapısal önlemler, demokratikleşmeden her zaman daha fazla öncelik taşımıştır. Politik liberalleşme ise her şeyden çok uyum sürecinde uluslararası piyasa güçlerinin özgürlüğünü güvenceye alacak politik ve hukuki bir rejimin inşasına yönelmiştir. Bu açılımın ayırt edici karakteristiği, demokrasinin "eşitlik" ögesinin yoksayılması ve "bırakınız yapsınlar" formülünün demokrasinin kurucu ve yeterli ögesi olarak kabul edilmesidir. Bugün dünya çapında empoze edilen bu klasik libarel formülün çekirdeğinde ise, uluslararası sermayenin hakları ve imtiyazları yatmaktadır.

Demokratikleşme süreçlerine yakından bakıldığında, biçimsel demokrasiye geçen ülkelerde her şeyden önce demokrasinin temellerinin altının oyulduğu görülmektedir. Ekonomik eşitsizlikleri artıran "yapısal uyum", insan haklarının klasik liberalizmin ürünü olan kişisel ve siyasal haklar demetinin bile işlemini engellemektedir. Yeni sivil rejimlerde insan hakları ihlalleri devam etmekte, dahası artmaktadır. Sosyal hakların anayasalardan tasfiyesi ve uygulamada askıya alınışları bir yana, kişisel ve siyasal hakların korunması bile "global demokrasi" için bir hayalden ibarettir. Seçimle işbaşına gelmiş sivil rejimlerin demokrasi ile ya da bu kavramların ayrılmaz parçaları olan yaşam hakkı gibi temel haklara saygılı olmakla eşdeğer olmadığı sayısız örnekle kanıtlanmıştır. Üçüncü Dünya'da neo-liberal ilkelere doğrultusundaki "yapısal uyum" programlarının uygulanma-

sı, daha fazla devlet terörü aracılığıyla sağlanmıştır. 80'lerden itibaren devreye giren bu programlar, ancak otoriter ve ordu destekli yönetimler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. El Salvador'dan Cezayir'e, Pakistan'dan Peru'ya pek çok örnek "uyum" süreçlerinin asker kontrolünde gerçekleştirildiğini sergilemektedir.²¹ Öte yandan, Üçüncü Dünya'da milliyetçiliğin yükselişi ve etnik savaşların patlak verişisi de "uyum" süreçlerinden bağımsız değildir, bu, devlet şiddeti yanında sivil şiddetin de günlük yaşamın bir parçası haline gelmesi demektir. Bu bağlamda örneğin Somali'de, Ruanda'da ve Yugoslavya'daki iç savaşların ardındaki temel etkenin IMF-Dünya Bankası ikilisinin bu ülkelere dayattıkları "yapısal uyum programları" olduğu görülmektedir.²² Yapısal uyum süreçlerinin yol açtığı ekonomik yıkım, bu yıkıma karşı sınıf bilinçli bir karşı koyuş olmadığında etnik ve dinsel temellerdeki iç savaşların gelişmesi için toplumsal bir zemin hazırlamaktadır. Endonezya'da Asya krizi ve IMF müdahalesi ertesinde patlak veren din savaşları, bu sürecin son örneklerinden birini oluşturmaktadır. Etnik ya da dinsel temeldeki gerilimler ve çatışmalar, "globalleşme" politikalarının doğrudan bir sonucudur. Globalleşme politikalarının milliyetçi ve dinci eğilimleri desteklemesinin mantığı, sınıf temelindeki direnişlerin önüne geçilmesi amacıyla aranmalıdır.

"Global Değerler": İnsan Hakları

İnsan hakları kavramının 90'lardaki yükselişi, bu kavramın ulus-devletlerden oluşan bir dünya sisteminin temel ilkesi "devletin ulusal egemenlik hakkı"nı törpüleme kabiliyetinden ileri

21 Bu ülkelerdeki demokratikleşme süreçleri için bkz. Mahmood Monshipouri, *Democratization, Liberalization & Human Rights in the Third World*, Lynne Rienner Publishers, London, 1995.

22 Bkz. Michel Chossudovsky, *Yoksulluğun Küreselleşmesi, IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü*, (Çev. Neşenur Domaniç), Çiviyazıları, İstanbul, 1999.

geliyordu. Ulus-devletlerden kurulu uluslararası sistemin 17. yüzyıla kadar geriye giden tarihi, bu meşruiyet temeline dayan-
dırılmıştı. Aradan geçen yüzyıllarda, uluslararası sistemin tek
öznesinin devlet olduğu ve insanların da devlete tabi yurttaşlar
olarak uluslararası alanda hiçbir hak ve yetkiye sahip olmadığı
üzerine temellenen bu ilke işledi. -Almanya'da Katolikler ve
Protestanlar arasında imzalanan ve ulus-devletin doğuş sürecin-
de ilk adım olarak kabul edilen Westfalia barış anlaşmasından
(1648) adını alan- "Westfalia sistemi",²³ klasik ulus-devlet mo-
delinin temelini devletlerin "egemen eşitlik" ilkesinde görüyor-
du. Devletleri toprakları üzerindeki bütün konularda "egemen"
sayan bu sistem, insan hakları meselesini de devletlerin "iç işle-
ri" alanında kabul ediyor ve içeriye ait herhangi bir sebeple "dı-
şarıdan müdahale"ye cevaz vermiyordu. Yani günümüzde "in-
san hakları ihlallerine" dayandırılarak gerçekleştirilen ekono-
mik, politik ve askeri müdahaleler, bu klasik uluslararası hu-
kuk teorisine ilke olarak yabancıydı -kimi "kuraldışı" uygula-
malar olsa da. Egemen devletleri sınırlarıyla tanımlanan bölge-
sel kimlikler olarak ele alan Westfalia sistemi, içte en üstün ikti-
darın belirli bir toprak parçası üzerinde sınırsız otorite sahibi
olmasına; dışta ise diğer devletlerin bu otorite alanına "müda-
hale yasağı"na dayanıyordu. Bir başka deyişle, ulusal ekonomi
özerk devlet kurumları tarafından düzenleniyor ve korunuyor,
devletin bu hakkına sahip çıkması son araç olarak kurulu ordu-
nun harekete geçirilerek savaş ilanında somutlaşıyordu. Kuş-
kusuz, ulusal ekonomilerin özerkliğinin bir sonucu olarak ortaya
çıkan bu sistem Avrupa kökenliydi ve teoride her ne kadar ge-
nelleştirilse de, uygulama alanı da klasik sömürgeciliğin tasfiye
edilişine dek Batı coğrafyasından ibaret kaldı. Ulus-devletler
sisteminin bir dünya sistemi olması, ekonomik ve politik özerk-

23 Bkz. Allan Rosas, "State Sovereignty and Human Rights: towards a Global Constitutional Project", *Political Studies*, Vol. XLIII, 1995, s. 63 vd.

liği sömürge devletler için açıkça reddeden klasik sömürgeciliğin yerine devletlerin politik özerkliğini biçimsel olarak tanıyan, ancak ekonomik -ve belirli düzeylerde de politik- bağımlılıklarını devam ettiren yeni-sömürgeciliğin geçirilmesiyle gerçekleşti.

Westfalia sistemini karakterize eden yatay devletlerarası sistemin zamanımıza kadarki evrim sürecinde Avrupalı ulus-devletler arasındaki savaşlar önemli rol oynadılar. Emperyalist dünya savaşları ise, bu sistemin evrimindeki en belirleyici dönüm noktalarını oluşturdular. Birinci Dünya Savaşının sonu, uluslararası topluluğu temsil eden ilk kuruluşun ortaya çıkması anlamında uluslararasılaşma sürecinde bir sıçrama anlamına gelen "Milletler Cemiyeti"nin (1920) kurulmasıyla klasik uluslararası sistemi dönüştürme sürecini başlattı. Ancak Milletler Cemiyeti kalıcı olamadı, savaş sonrasında kurulan düzen İkinci Dünya Savaşı ile yıkıldı. İkinci Dünya Savaşı ise, Milletler Cemiyeti'nin hedeflerini daha üst düzeyde gerçekleştirecek bir örgüt olarak Birleşmiş Milletler'i (1945) doğurdu. Bu örgütün doğuşu, klasik devletler hukukundaki en ciddi kırılmayı gerçekleştirdi, emperyalist bir dünya düzeninin politik-hukuki iktidar tekellerini oluşturma doğrultusunda bir işlev yüklendi, zamanımıza kadar gelerek bütün ulus-devletlerin uluslararası bir örgütte birleşmesini başardı ve "evrensel" normlardan kaynaklanan bir "uluslararası hukuk"u yarattı. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası düzen, kapitalist-sosyalist sistemler arasında bir dengenin ürünü olarak ortaya çıksa da, bu Üçüncü Dünyalı halkların statüsünde önemli bir değişiklik meydana getirmiyordu. Birleşmiş Milletler'in başlıca kaynağı olduğu uluslararası hukuk, devletlerin "egemen eşitliği" ve "halkların hak eşitliği"²⁴ ilkelerini biçimsel düzeyde tanımakla

24 Bkz. Birleşmiş Milletler Anlaşması, m. 2/1, 1/2.

birlikte, uluslararası sömürgecilik sistemine son vermedi.²⁵ Savaş sonrası süreçte klasik sömürgeciliğin tamamen tasfiyesi ile yeni-sömürgeciliğin Üçüncü Dünya'ya yayılması ise, Birleşmiş Milletler'in kuruluş sürecinde tohumları ekilen devletlerin egemenlik haklarını sınırlandıracak hukuki temellerin geliştirilmesini ve bu temellere giderek daha fazla başvurulmasını beraberinde getirdi. Başka deyişle, bir yandan sömürgecilikten kurtulan yeni devletlerin 'biçimsel' eşitliği ve bağımsızlığı tanınırken, diğer yandan bu biçimsel bağımsızlığı sınırlandıracak ve ulusal politikaları manipüle etmeyi sağlayacak "üstün ortak amaçlar" formüle edildi ve onlara dayalı politikalar yürütüldü. "İnsan hakları, barışın ve güvenliğin korunması", ulus-devletlerin uluslararası hukuktaki egemenlik haklarını sınırlandıran bu moral ve hukuksal ilkelerin en başında yer alıyordu.

"Devletin ulusal egemenlik hakkı"nın mutlaklığının aşılması, Birleşmiş Milletler'in kuruluşuyla eşzamanlı olarak "uluslararası insan hakları" kavramının doğuşuyla başladı. Birleşmiş Milletler Anlaşması, örgütün kuruluş amaçları arasında "herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesinde uluslararası işbirliğini sağlama" (m.1/3, 55/c) amacını da belirtti. Örgütün kuruluşundan üç yıl sonra ilan edilen "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" (1948) ise, bu süreci geri dönülmez biçimde pekiştirdi, insanların "evrensel" nitelikteki haklarını formüle etti. Bildirinin ilanı, artık 'insanlar'ın da, devletler gibi, uluslararası hukukun özneleri arasına katılışını simgeliyor ve onların uluslararası hukuktan doğan haklara sahip olabileceklerini tescil ediyordu. Bu, devletlerin arasındaki geleneksel düzeni ve onların karşılıklı haklarını düzenleyen klasik devletlerarası hukuku yerle bir ederek devletlerin yurttaşlarıyla ilişkilerine uluslararası bir düzenin getirilmesi

25 Bkz. Birleşmiş Milletler Anlaşması, XI. Bölüm: "Kendini Yönetmeyen Ülkeler Bildirgesi"; XII. Bölüm: "Uluslararası Vesayet Rejimi".

sürecinin 'meşru' başlangıcıydı. 1948'ten bu yana, bireylerin uluslararası insan hakları kavramı geliştirildi, bu hakların korunmasının uluslararası düzeydeki mekanizmaları yaratıldı ve işletildi, uluslararası sistemin özneleri arasına devletlerin yanı sıra bireylerin de katılması süreci pekiştirildi. Böylece klasik devletlerarası hukuk, yerini çağdaş uluslararası hukuka bırakırken "uluslararası insan hakları hukuku" onun ayrılmaz bir parçası olarak doğdu. Bu hukukun doğuşu, insan hakları meselesini devletlerin "iç işleri" sayan ve devletin egemenlik alanına diğer devletlerin müdahale yasağı ilkesi üzerine biçimlenen geleneksel sistemden kopuş anlamına geliyordu.

20. yüzyıl ortalarından bu yana bireylerin uluslararası alanda hak sahibi sayılarak "ulus-devletlerin egemenlik haklarını" aşındırma süreci, 90'larda globalizmin hâkimiyeti ile yeni bir aşamaya ulaştı. İnsan hakları, uluslararası sistemin yeniden düzenlenmesinde anahtar bir konum edildi ve misyonu, bugün de ulusal iktidarların zayıflatılması lehine işliyor. Böylece, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletlerin ulusal egemenlik haklarının sınırlandırılmasına yönelik atılan adımlar bugün daha güçlü yeni bir aşamaya ulaşıyor; savaş sonrası süreç boyunca biriktirilenler, niteliksel bir dönüşüm için olgunlaşıyor. Sosyalist sistemlerin ortadan kalkması ise, artık "tek kutuplu" olarak karakterize edilen dünya düzeninde emperyalist-kapitalist devletlerin güncel çıkarlarına uygun yeni bir uluslararası yapılanmaya en uygun atmosferi hazırlıyor. 1945'ten bu yana insan hakları normlarının geliştirilmesi sürecine, artık açıkça "egemenlik" kavramının içerik değiştirmesi eşlik ediyor. "Ulusal" egemenlikten, yeni "uluslararası" egemenliğe doğru dönüşüm sürecinde, Birleşmiş Milletler'in biçimsel olarak bile olsa tanıdığı devletlerin "bağımsızlık ve egemenlik" ilkeleri ve onların ayrılmaz sonucu "müdahale yasağı" yeniden sorgulanıp geçersiz ilan ediliyor, bu süreçte başlıca dayanak olarak ise, makus kaderi gereği, "insan hakları" kavramı tekrar karşımıza çıkıyor.

Globalleşme, devlet egemenliğinin artık bölünmez olmadığını ve uluslararası organlarla paylaşılabilirliğini savunuyor. Egemenlik kavramı yeniden yapılandırılırken, egemenliğin yalnız bağımsız bir devletteki merkezi otoriteye ait olduğu yaklaşımı terk ediliyor ve monolitik egemenlik kavramının altı oyuluyor. "Uluslararası topluluğun" insan haklarının korunması için devlet egemenliğini hiçe sayma hakkı ileri sürülüyor, "yeni" egemenliğin "global" ve "kısmi" olmak üzere farklı düzeyleri ve merkezleri tanımlanıyor.²⁶ Egemenlik kavramına dair yeni program ana egemenlik hakkını uluslararası merkezlere geçirip "global" düzeyde tanımlarken, dünya çapında egemenlik yetkisinin icrası için yerel egemenlere de ihtiyaç duyması "kısmi" egemenliğin global egemenliğe eşlik etmesiyle sonuçlanıyor. Egemenliğin belirli sınırlara ve bölgelere sabitlenmekten kurtulması ve zaman ve mekâna uyumlu olarak düşünülmesi adına savunulan strateji, egemenliğin devletlerden şehirlere ve özel birliklere doğru yayılmasını ve bölgesel, ulusal ve yerel egemenliklerin global egemenliğe tabi kılınmasını talep ediyor.²⁷ Ulus-devletlerin bundan sonraki işlevi ancak global egemenlerden verilen direktifleri yerel bazda hayata geçirmek. Bu senaryo, dünya kamuoyundaki meşruiyetini ancak "global demokrasi ve uluslararası insan hakları" kavramlarını öne çıkararak sağlayabilirdi, şimdi bu yapılıyor. Egemenlik yetkisinin ulus-devletlerden sözde "halklara" devri retoriğiyle bu emperyalist senaryoya toplumsal destek sağlanmaya çalışılıyor. "Kozmopolit demokrasi" modelinin, global ve bölünmüş bir otorite sisteminin hukuksal temeli olduğu, etkin bir demokratik hukukun uluslararasılaştırılması gereği ve "demokratik yurttaşlığın ev-

26 Bkz. Kurt Mills, "Reconstructing Sovereignty: A Human Rights Perspective", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 15/3, September 1997, s. 288-9.

27 David Held, *Democracy and the Global Order, From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Polity Press, 1995, s. 234.

rensel statüsü" vurgulanıyor.²⁸ Soyut olarak çekici görünen bu argümanlar, emperyalist bir global sistemin sömürücü, baskıcı doğasını ve pratiğini sorgulamadığı için, zorunlu olarak onun ideolojik hegemonya değirmenine su taşımaktan başka bir işlev göremiyor.

Egemenlik kavramının yeniden yapılandırılmasına yönelik açılımlar, politik iktidarın yeniden tanımlanması anlamına geliyor. En üstte "global" bir politik merkez yaratılıyor, altta ulus-devletler bu "global egemen"e tabi kılınarak genel politik iktidarın icracıları rolünü ediniyorlar. Globalleşmenin politik iktidarın bu yeniden tanımlanması ve paylaşılmasına dair stratejisi, yeni-sömürgeler için zaten bir fiksiyondan ibaret olan "ulusal egemenlik" kavramının biçimsel olarak da ortadan kaldırılarak, politik iktidarın emperyalist düzenin gerçek iktidar sahiplerine "açık" iadesi anlamına geliyor. Bu iade sürecinde ortaya atılan "yeni egemenlik" kurgularının "halk egemenliğine geri dönüşmesi" olarak sunulması ise, "yeni" egemenliğin de bir fiksiyondan ibaret kalacağını gösteriyor. Üçüncü Dünya halkları emperyalist bir sistemde hiçbir zaman egemen olmadılar, klasik sömürgecilik ve yeni-sömürgecilik sistemleri bu olguyu somutlaştırdılar. Günümüzde global sömürgecilik stratejilerinde şekillenen yeni düzen arayışları ise, yeni-sömürgeciliğin biçimsel olarak tanıdığı ulusal egemenlik kavramının bile emperyalist sistemin sömürü düzeni için artık bir "lüks" olduğunu ortaya koyuyor. Globalizmin yeni egemenlik teorileri, 19. yüzyıl sömürgeciliğinin bir versiyonunun günümüzde yeniden canlandırılmasından başka bir anlama gelmiyor.

Ulus-devlet artık kendi otoritesiyle, belirli bir toprak parçası üzerinde, tüm boyutlarıyla politik sonuçlar yaratmaya muktedir

28 A.k., s. 232-3. David Held'in "kozmpolit demokrasi" modelinin bir eleştirisi için bkz. David Goldblatt, "At the Limits of Political Possibility: The Cosmopolitan Democratic Project", *New Left Review*, 1997/225, s. 140-150.

"yöneten" bir güç olarak görülüyor. Globalizm, ulus-devlet döneminin bittiğini ve globalleşmiş ekonomik ve sosyal süreç karşısında ulusal yönetimlerin etkisiz kaldığını iddia ediyor; globalleşmenin, Westfalia temellerine göre şekillenmiş bir modern ulus-devlet teorisi ve pratiğini köklü biçimde dönüştürerek egemen devleti yeniden yapılandırıldığını öne sürüyor. Topraksal ve politik sınırların giderek aşıldığı günümüzde, ulus-devletler artık kendi bölgelerinde kontrol sahibi olarak değil,²⁹ giderek global sistemin "yerel otoriteleri" olarak algılanıyorlar. Ulus-devletlerin bundan sonraki görev alanları "belediyelerin faaliyetlerine" benzetiliyor, ulusal politikalara da global sistemin belirlediği hizmetleri yerine getirecek "belediye politikaları" işlevi biçiliyor.³⁰ Yeni global sistemde ulus-devletlerin bundan sonraki rolü bir bölgenin sınırlarını güvenlik altına almaya indirgenirken, bu bölge üzerindeki egemenlik haklarının "meşruiyet"i ise ancak "demokrasi"nin gereklerini yerine getirmelerinde görülüyor. Böylece "demokrasi ve insan haklarına saygı", ulus-devletlerin global hukuka zorlanmasının "meşru" dayanağını oluşturuyor. Bir başka deyişle, global sistemde, artık bu sistemin yerel otoritelerine indirgenen ulus-devletler, meşruiyetlerini "global demokratik hukuka" uygunluklarından alıyorlar. Ancak global sisteme meşruiyet verecek kaynak olarak ise, yine ulus-devletler karşımıza çıkıyor. Ulus-devletin hâlâ önemli bir merkez olması da, güç dağılımı sürecinde diğer yönetim sistemlerini şekillendirecek düzenlemelere meşruiyet dağıtmasından ileri geliyor. Ulus-devletin egemenlik tanıyarak yarattığı otoriteleri desteklemek ve meşrulaştırmak işlevleri, kendi "üstünde" ve "altında" yeni iktidar merkezleri belirleyip bunlara iktidar transfer etmesinde somutlaşıyor. Uluslararası anlaşmalarla

29 Krş. Anthony McGrew, "Globalization and Territorial Democracy: An Introduction", *The Transformation of Democracy?*, (Ed. Anthony McGrew), Polity Press, 1997, s. 12.

30 Hirst ve Thompson, *a.g.e.*, s. 209-11.

uluslararası yönetme biçimleri oluşturup işletme yoluyla "üst", kendi topraklarında merkezi, bölgesel ve yerel yönetimler arasındaki iktidar ve otorite ilişkisini düzenlemek yoluyla da "alt" yeni iktidarların belirlenmesinde ulus-devlet "meşruiyet" dağıtıyor.³¹ Ulus-devletler, bir başka organın yapamayacağı bu iktidar transferini "toprakla sınırlanmış bir halkın kendisine ait sesi olarak" yerine getiriyorlar ve uluslararası sistemin vazgeçilmez temsil organları ya da "global idare altında global seçmenler" olarak ortaya çıkıyorlar.³² Görülebileceği gibi, yeni global sistem kurgusu, meşruiyet kaynakları bakımından bir kısır döngüye dayanıyor. Bir yandan ulus-devletler uluslararası bir sistem ve uluslararası egemenliğe meşruiyet verirken, diğer yandan kendi meşruiyetlerini global sistemin hukukunu uygulamak ve desteklemekten alıyorlar. Bu da "meşruiyet temelleri" kısır döngüsünde gerçekleşen tek olgunun, politik iktidar paylaşımından ve dünya çapında politik iktidarın yeniden düzenlenmesinden ibaret olduğunu ortaya koyuyor. İktidar alanının ölçeğinin büyüdüğü ve yayıldığı günümüzde, yönetme sanatı iktidar transferlerini ve farklı iktidar düzeylerinin yaratılmasını gerektiriyor. Bu süreçte ulus-devletler bir alt iktidar organı olarak yeniden örgütlenirken, halklara düşen geçmişte ulus-devlet yasalarına bağlı kalmak iken şimdi global merkezlerin hukukuna tabi olmaktan ibaret kalıyor.

İnsan hakları, ulus-devlet paradigmasının değişiminde temel rol oynuyor. Geleneksel ulus-devlet egemenliğinden kopuşun gerekçesi olarak global çerçevede insan haklarının korunması ihtiyacı vurgulanıyor. İnsan haklarının devletin ötesinde oluşu ve "devlet aklı" adına ihlâl edilememesi, egemenliğin devlet içinde sınırlanamayacağının dayanağını oluşturuyor ve global çerçevede insan haklarının korunması, ancak ulus-devletlerin

31 A.k., s. 225.

32 A.k., s. 226.

egemenlik haklarının global iktidarlar lehine sınırlandırılması ile mümkün görülüyor. Bu iddia, ulus-devletlerin insan haklarını korumadığını, global çerçevede yapılacak yeni iktidarın ise insan haklarını koruyacağını varsayıyor. Ancak insan haklarını politik iktidarın doğasıyla değil, yalnız 'mekânıyla' ilişkilendiren bu bakış tarzı, insan hakları konusunda kolayca ileri sürüldüğü gibi günümüzde bir "devrim"in³³ yaşandığı sonucunu çıkarmaktan bizi alıkoyuyor. Politik iktidarın koruduğu çıkarlar değişmeksizin, iktidarın ölçeğinin, coğrafyasının ve mekânının değişmesi, onun yalnız 'biçimsel' bir revizyondan geçmesi anlamına geliyor, özde bir değişiklik olmadıkça da global bir iktidar yapısının insan haklarını daha iyi koruyacağına dair ne bir karine, ne de bir güvence var. Tersine, iktidarın emperyalist bir merkezde toplanması insan hakları için en güvencesiz koşulların yaratılması anlamına geliyor. Global bir merkeze tabi olarak çeşitli düzeylerde politik iktidar yapılandığında da, açıktır ki, ihlallere olanak veren bir "devlet aklı" varolacaktır, bu, devletin ortadan kalkmayıp varlığını sürdürmesinin zorunlu bir sonucudur. İnsan haklarının biçimsel olarak tanınmalarının, gerçekleştirilmeleri için yeterli olmadığı ulus-devlet döneminde yeterince kanıtlanmıştır, global düzeyde biçimsel tanımanın bu kadarı değiştirmesi için de geçerli bir neden yoktur. Bugün egemenlik kavramının yeni yapıcı blokları olarak "insan hakları, halk egemenliği, halkların self-determinasyon hakkı ve halkların hakları" gibi kavramların sunulması,³⁴ devletin yeniden yapılanma ihtiyacının sebeplerini ve yeni modelin hangi çıkarlar temelinde şekillendiğini gizlemekten başka bir amaca hizmet etmiyor. Ulusal sermaye egemenliği üzerinde temellenen ulus-devletlerde egemen olmayan halkların, uluslararası sermaye çı-

33 Kavramın kullanımı için bkz. Thomas Buergenthal, "The Normative and Institutional Evolution of International Human Rights", *Human Rights Quarterly*, Vol. 19/4, November 1997, s. 723.

34 Bkz. Mills, *a.g.m.*, s. 288.

karları üzerinde biçimlenen global düzende daha egemen olabileceklerini kabul etmek için mantıklı bir neden yoktur. Değişim, iktidarın doğasında ve koruduğu çıkarlarda değil, sahiplerinde ortaya çıkmaktadır. Ulus-devletlerin egemenlik yetkilerinin kısıtlanması, yürürlüğe konan modelde global politik iktidarın bütün halklar üzerinde 'ortak egemen' olarak yükselmesi anlamına gelir. Bireylerin de devletlerin "yurttaşları" olarak değil, artık "insanlar" olarak görülmeye başlanması, ulus-devlet döneminde insanların edindikleri bu yapay "hukuksal" kimliklerinden vazgeçildiğini ve global düzene tabi olmaları için "doğal" kimliklerinin öne çıkarıldığını gösterir. Yurttaşlık kavramının gözden düşmesi, yeniden sömürgeleştirilerek "global" iktidar merkezlerine bağlanma sürecine sokulan halkların ulus-devletleri karşısındaki "yurttaşlık" statülerini, daha da önemlisi yurttaşlık haklarını yitirmeleriyle bağlantılıdır.

Bugün insan hakları kavramının ulus-devlet egemenliğini zayıflatma doğrultusunda işlevlendirilmesi, globalizmle birlikte bir aşama daha kaydetmiştir. Yeni aşamanın programı, bugüne değin yalnız devlet sorumluluğu ile ilgilenen uluslararası hukuk yapısının değişmesini ve 'bireyler'in de uluslararası hukukun "yükümlülük" sahibi 'doğrudan' özneleri haline getirilmelerini öngörmektedir. İnsanların da devletler gibi uluslararası hukukun öznelerinden kabul edilmeleri süreci 1945 sonrası uluslararası düzende başlatılmış ve geliştirilmiştir, ancak bugüne kadar hüküm süren bu düzen bireyleri "hak sahibi", devletleri ise insan haklarını gerçekleştirme ödeviyle "yükümlü" olarak sınıflandırmıştır. Oysa, artık bireylerin yalnız haklarının güvenceye alınması değil, "hak ihlalleri nedeniyle" uluslararası mahkemelerde cezalandırılmaları da gündemdedir. 90'lara kadar hüküm süren insan haklarının 'devlete karşı korunması' retoriğinin artık sınırlarına ulaşılmıştır. Bugüne kadar ihlaller nedeniyle uluslararası alanda bireylerin değil, devletlerin sorumlu tutulması dü-

şüncesi egemen olmuş, bu düşünce, hükümetlerin uluslararası insan hakları hukukunu ihlal etmeme ödevlerinin yanısıra, bireylerin hak ihlalleri de dahil olmak üzere, kendi bölgelerindeki bütün etkinlikleri kontrol altına alabilecekleri varsayımına dayandırılmıştır. 1945 sonrasında kurulan uluslararası insan hakları mahkemeleri de, devletleri yargılamış ve ihlalleri nedeniyle devletleri mahkûm etmiştir. Ancak günümüzde "uluslararası topluluğun" yalnız devlet sorumluluğunu incelemekle yetinmemesi, devletlerin bireylerine karşı da harekete geçmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu savın dayanağı olarak da, ulus-devletlerin kendi yargı alanları içinde özellikle "terörist gruplar ve suç örgütleri"nin ihlallerini önlemedeki "acizlikleri" sunulmakta, potansiyel ihlalcı birey ve grupların uluslararası ceza muafiyetinden yararlanmalarına son verilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bu sava göre, "demokrasiye geçerek" kuvvetten düşmüş Üçüncü Dünya devletleri "terörizmi" önlemede yetersiz kalmakta ve insan hakları ihlalleri nedeniyle uluslararası mahkemelerce ödemeye mahkûm edildikleri yüklü tazminatlar nedeniyle de ekonomileri çöküntüye uğramaktadır.³⁵ "Terörizmin" gayrimeşruyetine dayanan bu bakış, her şeyden önce ulusal yargı yetkisinin yerine, uluslararası yargı tekelinin geçirilmesi anlamına gelmektedir. "Terörist"in keyfice belirlenmesi ise, bu uluslararası iktidar tekeline başkaldıran her birey ve grubun insan hakları ihlalleri nedeniyle uluslararası mahkemelerde cezalandırılmasına imkân vermektedir.

Artık 'bireylerin haklarını güvenceye almak' ve ihlaller nedeniyle uluslararası mahkemeler nezdinde 'devletleri cezalandırmak' işlevinden ibaret bir insan hakları hukukunun sonuna gelinmiştir. "Geçiş dönemi"nin bu kurgusunun yerine insanların hakları ve sorumluluklarıyla bir bütün olarak tabi olacakları global bir hukuk düzeni öngörülmektedir. Bu hukukun merkezi

³⁵ Buerghenthal, *a.g.m.*, s. 717-20.

ve meşruiyet kaynağı olarak da insan hakları kavramı ortaya atılmaktadır. Görülmektedir ki, artık dünyanın herhangi bir bölgesinde emperyalist sisteme herhangi bir başkaldırının bizzat emperyalist güçlerce "insan hakları" adına cezalandırılmasını ve/ya da emperyalist programın uygulanmasında yargı içtihatlarına dayanılmasını sağlayacak bir strateji yürürlüğe konulmuştur. 1945'ten 90'lara kadar geçen süreçte bireylerin uluslararası alanda yargılanmaları, yalnız İkinci Dünya Savaş suçlularının yargılandığı Nuremberg ve Tokyo mahkemeleri gibi istisnalardan ibaret kalmıştır. Ancak 90'larda Ruanda ve Eski Yugoslavya için oluşturulan uluslararası ceza mahkemeleri, uluslararası ceza mahkemesi deneyiminin günümüzde artık istisna olmadığını ortaya koymaktadır. 17 Temmuz 1998'de Roma Anlaşmasıyla kurulan 'Uluslararası Ceza Mahkemesi' ise, insan hakları ihlalleri nedeniyle bireysel sorumluluğun uluslararası alanda artık genel bir ilke olarak tanındığının göstergesidir. Böylece 90'larda uluslararası insan hakları hukuku, 1945'ten bu yana gelişen yapısında köklü bir dönüşümü geçirme sürecine girmiştir, insan hakları ihlallerinden dolayı uluslararası sorumluluk artık yalnız devletleri değil, "bireyleri ve grupları" da içermektedir. Bu dönüşüm ise, ABD'li teorisyenlerin başını çektiği "bireylerin uluslararası hukuktan doğan sorumluluğu" tezine dayandırılmaktadır. Bugün Pinochet'nin Şili dışında yargılanması ise tabloyu tamamlayan bir diğer unsur olarak görülmelidir. Pinochet'nin şimdilik İngiltere'de yargılanması ile başlayan süreç, gelecekte "terörist" ya da "diktatör" olarak ilan edilen/edilecek Üçüncü Dünya liderlerinin ya da kurtuluş hareketleri önderlerinin emperyalistlerce "hukuk düzeni çerçevesinde" yargılanmasına kapı aralamaktadır. ABD'nin 30 yıldır arkasında olduğu Pinochet'den desteğini çekerek, geçmişin özürünü 98'de dilemesi,³⁶ uluslararası kişisel yargı yolunun açılmasının "meşru"

36 Bkz. "ABD Günah Çıkarttı", *Radikal*, 5 Aralık 1998.

bir açılış hamlesinden başka bir anlama gelmez. Pinochet ile başlayan sürecin, Saddam'ın, Kaddafi'nin, Castro'nun ya da bir başka ulusal liderin "insanlık suçu nedeniyle" yargılanmasıyla sürmeyeceğinin hiçbir garantisi yoktur.

Günümüzde insan hakları kavramına, global bir politik ve hukuksal düzenin yayılmasında ana çekirdek işlevi biçilmektedir. 1945 sonrası uluslararası düzen önce Evrensel Bildiri'nin ilanı ile uluslararası insan hakları normlarını yaratmış, sonra Avrupa ve Amerika kıtalarında bölgesel insan hakları koruma sistemlerini doğurmuş ve bu bölgesel sistemlerin kurduğu insan hakları mahkemeleri uluslararası insan hakları hukukunun "içtihadı" kaynaklarını oluşturmuştur. Afrika'da 80'lerde kurulan insan hakları sistemiyle Avrupa ve Amerika dışına yayılan bölgesel insan hakları sistemi oluşturma eğilimi, bugün Arap dünyasından Asya-Pasifik bölgesine ve Birleşik Devletler Topluluğuna değin yayılma sürecindedir. Liberal insan hakları normları ve bölgesel mahkemelerin içtihatlarıyla gelişen insan haklarının uluslararası hukuku, günümüzde Birleşmiş Milletler, AGİT, NATO gibi uluslararası örgütlerin insan hakları organlarını güçlendirmeleri ve/ya da insan hakları müdahaleleri konusunda daha fazla yetki sahibi olmalarıyla devam etmektedir. 90'larda ivme kazanan uluslararasılaşma sürecinin gelecekte bir "global anayasa" ilan etmesi de muhtemel görünmektedir. Bu, global bir hukuk düzeninin kuruluşunun da simgesi olacaktır. Şimdiden, piyasaların globalleşmesine ahlakın, hukukun ve politikanın da ayak uydurması adına "global anayasa"nın savunulduğu görülmektedir. Yeni global düzenin bütün düzeylerine uyarlanabilecek ve enjekte edilebilecek bu anayasal projenin temel taşı ise insan haklarıdır.³⁷ Uluslararası insan hakları normlarının ve insan hakları mahkemelerinin kararlarının "anayasal" statüsü, bugünden kabul görmektedir. Sürecin tamamlanmasını sağlayacak

37 "Global anayasa" kavramı hakkında bkz. Rosas, *a.g.m.*, özellikle s. 75.

unsur, resmi bir global anayasanın ilanı olacaktır. Bu anayasanın "zorla" uygulanmasını sağlamanın ise, NATO gibi uluslararası askeri örgütlere havale edilmesi muhtemeldir. "Yeni stratejik konsepti"nin (1999) oluşturulmasıyla NATO'nun görev alanına şimdiden dünyanın herhangi bir bölgesine "insan haklarını ve barışı" taşımak da dahil edilmiştir.

İnsan haklarının uluslararasılaşmasının, pratikte emperyalist iktidar tekellerinin yayılması ve güçlendirilmesi bakımından bir araç olarak kullanıldığı açıktır. Soyut olarak bir değer taşıyan ve liberal anlamının ötesine geçirilebilme kapasitesine sahip bulunan insan hakları kavramının, somut koşullar içindeki analizi, insani değerleri gerçekleştirmek amacıyla yükseltilmediğini göstermektedir. Bugünkü pratik, insan hakları kavramına insanlığı daha ileriye taşıyacak bir rol verilmedikçe emperyalizmin ideolojik saldırıları içinde tüketilmeye mahkûm olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan hakları kavramının "Kuzey" tarafından araçsallaştırıldığıının basit ve gözle görünür başlıca göstergesi, "insan hakları" adına dayatılan ekonomik ve politik yaptırımların ve askeri müdahalelerin eşit biçimde bütün ihlalcı devletlere yöneltilmeyişidir. Mevcut uluslararası insan hakları hukukunun gereklerini yerine getirmemekte tutarlı olan ülkelerin başında bulunan ABD gibi emperyalist devletler, insan hakları bakımından kötü sicillerine rağmen askeri "insani müdahalelerin" daimi failleridir. "İnsanlık" adına savaşlarla insan hakları ihlallerini bütün dünyaya yayan emperyalist devletlere karşı bir "insani müdahale" düşüncesi bile sözkonusu değildir. İnsan hakları dayatmalarının tek muhatabı "uluslararası topluluğun" bazen "terörist" olarak da adlandırılan yalnız ikinci sınıf devletleridir. Uluslararası düzenin "ikinci sınıf" halklarına layık görülen, sözde "insan hakları" adına biçimsel bağımsızlıklarının ve eşitliklerinin ayaklar altına alınmasıdır. Bu bağlamda Bosna Barış Anlaşması (1995), Güney'de yeniden sömürgeleştirme

sürecini hukuksal düzeyde tanıyan bir adım olarak dikkate değerdir. Bu anlayışla "ulusal" politikalarda emperyalistlerin güdümündeki uluslararası örgütlerin doğrudan yetki sahibi kılınmaları, yeniden sömürgeleştirilen ülkeler için biçimsel "ulusal bağımsızlık" makyajına bile artık gerek duyulmadığının bir kanıtıdır.

"Dünya Sivil Toplumu"

Globalleşme ideolojisinin yürürlüğe konmasıyla birlikte, ona eşlik eden bir kavram olarak "dünya sivil toplumu"nun da dolaşıma sokulduğu görülüyor. Bu kavram, ulus-devletler içindeki "sivil toplum"u aşan bir kavram olarak formüle ediliyor; devletlerin ve devletler sisteminin egemenlik alanı dışında kavramlaştırılıyor; herhangi bir devletin yurttaşları olarak kimliklerine bakılmaksızın bireylerin ve gönüllü kuruluşlardaki grupların "dünya sivil toplumu"nu oluşturduğu iddia ediliyor.³⁸ Globalleşme taraftarlarına göre "dünya sivil toplumu"nun ortaya çıkışı, aynı zamanda demokratik bir atılım anlamına geliyor. Dünya çapında ulus-devletlerin zayıflamasına karşılık "sivil toplum"un güçlenmesi, global demokrasinin bir tezahürü olarak addediliyor. Bu yaklaşıma göre sivil toplumun geliştiğinin başlıca göstergesi, hem ulusal sınırlar içinde, hem de devlet sınırlarını aşan boyutlarda demokratik güçlerin harekete geçmesi, politik örgütlenmenin yeni tiplerinin ortaya çıkması ve bunlar arasındaki politik dayanışmanın artmasıdır. Bu eğilimlerin cisimleştiği yapılar ise, devleti "bypass" eden, kendi dış politikalarını uygulayan hükümet-dışı örgütler (NGO'lar) ve ulusaşırı toplumsal hareketlerdir.³⁹

38 Bkz. Gordon A. Christenson, "World Civil Society and the International Rule of Law", *Human Rights Quarterly*, Vol. 19/4, November 1997, s. 731.

39 McGrew, *a.g.m.*, s. 13.

90'lı yıllarda "dünya sivil toplumu"nun geliştiğine ilişkin tezler, sivil toplumun bugünkü başlıca aktörleri olarak görülen NGO'ların sayılarının artması, işlevlerinin çoğalması ve devletin düzenleme alanında yer alan bazı konuların artık bu örgütlerin ilgi alanına girmesine dayanıyor. Gerçekten, bu olgularda doğruluk payı vardır. NGO'lar sayıca ciddi bir artış göstermektedirler, devlet-dışı aktörler olmalarına rağmen bazı konularda devlet gibi hareket etmeye başlamışlardır ve güçleri dünya çapında artmaktadır. Ancak burada altı çizilmesi gereken, bu sürecin 'kendiliğinden' ortaya çıkmadığıdır. Sivil toplumun güçlendirilmesi, "devlet kapitalizmi"nin neo-liberal politikalar vasıtasıyla tasfiye edilip dünya çapında serbest piyasa egemenliğinin sınırsız olarak sağlanması amacıyla, sermayenin globalleşme stratejisinin bir parçası olarak yürürlüğe konulmuştur. "Global sivil toplum" kavramının doğuşu, devletin uluslararası düzeyde yeniden yapılanma sürecine eşlik etmektedir. Bu kavramın vurguladığı birinci nokta, devlete karşı "sivil toplum"un öncelik kazanmasıdır. Bu gelişme, kamusal ve özel sektörler arasındaki mevcut "denge"nin değiştirilmesi girişiminin bir sonucudur. Devletin özellikle ekonomik alandaki faaliyetleri ve toplumsal işlevleri neo-liberal politikalarla sınırlanırken, önceden devletin tekelinde olan bazı etkinlik alanlarının ve ayrıcalıkların "sivil güçlere" geçirilmesi hedeflenmektedir. "Sivil toplum"un güçlenmesi, kamu sektörünün küçültülmesine ve özel sektörün geliştirilmesine yönelik politikalarla birlikte gelmektedir. "Global sivil toplum" kavramının içerdiği ikinci yön ise, bu sürecin ulus-devlet sınırlarının aşılaraq "uluslararası" düzeye yayılmasıdır. Bu da sivil toplum kavramının "dünya" ölçeğinde sunulduğunda ifadesini bulmaktadır.

"Sivil toplum" kavramının günümüzde kazandığı ağırlık, İkinci Dünya Savaşı sonrasında benimsenen "devlet kapitalizmi" modelinin tasfiyesiyle bağlantılıdır. Artık dünya çapında

serbest piyasa güçlerinin, özelde de çokuluslu şirketlerin egemen olduğu bir kapitalist model hedeflenmektedir. Neo-liberal politikaların yürürlüğe girmesi, devletin ekonomideki rolünü değiştirmiş; tam serbest piyasaya geçiş devletin yeniden yapılanmasını sermayeye bir ihtiyaç olarak dayatmıştır. Devletin piyasaya müdahalesi ile kapitalist sistemin geliştirilmesine yönelik politikaların sınırlarına ulaşılmış, devlet artık sermaye tarafından destek olmaktan çok "köstek" olarak sunulur olmuştur. Ancak sivil toplumun güçlendirilmesine ilişkin yeni açılımlar, bir kurum olarak devletin zayıflatılmasına ve tasfiyesine yönelik bir açılım getirmemektedir. Gerçekte amaçlanan dünya çapında özel sektörün kamu sektörü aleyhine genişletilmesidir. Devlet kapitalizmi döneminde devlet eliyle güçlendirilen ve devlet tekelinde tutulan kârlı sektörler, gündemdeki özelleştirme programlarıyla özel sektöre, özellikle de çokuluslu şirketlere doğru el değiştirmektedirler. Kamusal ve özel sektörler arasında öngörülen yeni "denge"nin ise, klasik liberalizmin tezleriyle uyumluluğu dikkat çekicidir. Bu programın başlıca unsuru, kamu sektörünün küçültülmesi ve serbest piyasa güçlerinin geliştirilmesidir. Bugün "sivil toplumun güçlendirilmesi", ekonominin piyasa güçlerinin hâkimiyetine bırakılması, devletin ise bu hâkimiyet düzenini güvenceye almasından başka bir anlama gelmemektedir. Dolayısıyla, hedeflenen klasik liberalizmin "*laissez faire*" ilkesinin uygulanması, devletin de bu ilkeye göre yeniden yapılanmasıdır. Vurgulamak gerekir ki, devletin "ekonomiye müdahale etmemesi" olarak sunulan liberal açılım, tıpkı klasik liberalizmin tarihinde olduğu gibi, bir yanılsamayı içermektedir: Devlet, piyasa güçlerinin tam egemenliği için gerçekte 'müdahale ederek' yeni ekonomik-politik düzeni oluşturmaktadır.

Bugün "sivil toplum"un devlet eliyle güçlendirilmesi sınırsız piyasa düzenini kurmaya yönelik bir açılımı barındırmaktadır.

Ancak sorun yalnız bundan ibaret değildir; günümüzün ayırt edici özgül koşullarının başında ise, uluslararasılaşma sürecinin yeni bir ivme kazanması yer alır. Emperyalizm egemenliğini dünya çapına yaymaya yönelik bir vizyon çerçevesinde hareket etmektedir. Bu vizyon, ulus-devletlerin uluslararası bir "global" egemenliğin alt iktidar yapıları olarak örgütlenmelerini öngörmekte; siyasal iktidarın mekânı uluslararası bir karakter kazanmaya doğru evrilmektedir. İkincisi, siyasal iktidarı ulus-devletlerle paylaşacak yeni örgüt ve oluşumlar öne çıkarılmaktadır. Sivil toplum kuruluşları, özelde NGO'lar ve çokuluslu şirketler, günümüzün "global governance"ının özneleri olarak ileri sürülmektedir. Bu ise, siyasal iktidarın ortakları arasına devlet-dışı aktörlerin de dahil olmasını doğurmaktadır. Günümüzde şirketlerin ve NGO'ların siyasal iktidarın paylaşılması sürecine aktif olarak katılmaları öngörülmektedir.

"Global governance", ulus-devletlerden oluşan bir dünya sistemindeki hükümet etme biçimine alternatif olarak önerilen yeni yönetme stratejisidir. Hükümet ve toplum arasındaki etkileşimin yeni biçimlerini ifade etmek üzere kullanılan "governance" (yönetme) kavramının, hükümet ve toplum arasındaki sınırdan, kamusal ve özel sektörlerin geleneksel olmayan yeni yönetme yollarında somutlaştığı ileri sürülmektedir.⁴⁰ "Global governance", ulus-devletlerin yönetme kapasitelerinin ötesine geçmekte, merkezi bir otoritenin yokluğunu ima etmekte ve hükümetler ile NGO'lar arasında işbirliği olarak formüle edilmektedir.⁴¹ Ulus-devletlerin gözden düşüşü ile NGO'ların yükselişi eşzamanlıdır. Yeni bir uluslararasılaşma sürecinin yaşandığı

40 Bkz. Jan Kooiman, "Social-Political Governance: Introduction", *Modern Governance, New Government-Society Interactions*, (Ed. Jan Kooiman), Sage Publications, London, 1993, s. 1.

41 Bkz. Leon Gordonker and Thomas G. Weiss, "Pluralizing Global Governance: Analytical Approaches and Dimensions", *NGOs, the UN, and Global Governance*, (Eds. Thomas G. Weiss ve Leon Gordonker), Lynne Rienner Publishers, London, 1996, s. 17.

günümüzde NGO'ların asıl işlevleri devlet ve devlet-dışı alan arasında ulusaşırı bağlar yaratmaya yönelmektedir. Bu modelde NGO'lar politikleşerek yönetme işlevini üstlenmektedirler ve yerel ile global olanı birbirine bağlayan araçlar olarak ortaya çıkmaktadırlar. NGO'ların yükselişinin, bugüne değin ulus-devletlerin tekelinde olan siyasal iktidarın günümüzde uluslararası çapta yeniden belirlenmesi ile yakından ilgisi vardır. NGO'ların siyasal iktidarı etkileme kapasitelerinin yükseldiği ve geçmişte ulus-devletlerin tekelinde olan yönetime ilişkin bazı yetkilerle de donatıldıkları gözlenmektedir.⁴² Globalleşme programının "iktidarın özelleşmesi" olarak nitelenebilecek yeni açılımının taşıyıcı özneleri olarak NGO'lar, alışlagelen toplumsal işlevlerini aşma noktasında bulunmaktadır.

NGO'ların, kamusal ve özel sektörler dışında kalan "üçüncü sektör" adı verilen yeni bir sektörü oluşturdukları iddia edilmektedir. "Gönüllü sektör" adı da verilen "üçüncü sektör", dinsel örgütlenmeler, vakıflar, dernekler, iş örgütleri, özel okul ve üniversiteler, kültürel kurumlar gibi çeşitli tiplerdeki NGO'lardan oluşmaktadır. Kâr amaçlı olmayan örgütlenmelerden oluştuğu için özel sektör kapsamında değerlendirilmemekle birlikte, "üçüncü sektör"ün gerçekte kapitalizmin koruyucu bir tabakası olarak hareket ettiği ve sermayenin yoğunlaşmasında ve dağılımında önemli bir rol oynadığı görülmektedir.⁴³ Yöneticileri genellikle işadamları ve bankerler olan bu örgütler, yatırım yaparlar ve diğer kurumsal yatırımcılar gibi iktidar sahibidirler. Piyasanın sağlayamadığı mal ve hizmetleri sağlarlar, bunlar arasında medya araçlarının kullanılarak egemen ideolojik

42 Bu bağlamda, Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Türkiye Ziraat Odaları Birliği'ne "ombudsmanlık" yetkisinin verilmesi, devletin denetiminin özel kuruluşlara devredilmesine, dolayısıyla kamusal bir erkin özelleştirilmesine örnek oluşturmaktadır. Bu konuda bkz. *Dönemeç*, Nisan 1998, s. 3-5.

43 Joan Roelofs, "The Third Sector as a Protective Layer for Capitalism", *Monthly Review*, Vol. 47/4, September 1995, s. 18.

bakışın topluma maledilmesi önem taşır. Belirli kamusal malları ve hizmetleri sağlamanın yanında, piyasanın başarısızlıklarını gidermeye yönelirler, tüketici denetimini ve etkinliğini sağlamanın araçları olarak hareket ederler.⁴⁴ Daha da önemlisi, neo-liberal politikalara devletin uydurulmasında işlev sahibidirler. "Üçüncü sektör"ün eski sosyalist ülkelerde 1989'dan başlayarak ciddi bir gelişme kaydettiği görülmektedir. "Gönüllü sektör"ün bu ülkelerdeki başlıca rolü ise, özel sektörün ekonomideki başatlığının kuruluşuna yaptıkları katkıdan ileri gelmektedir. Hükümetin sınırlandırılmasında, bağımsız, piyasa temelli özel firmaların yaratılmasında etkili olmuşlardır ve kamusal kararlarda söz sahibidirler.⁴⁵ Kısacası, NGO'ların bir "sektör" olarak doğuşu, dünya çapında yürürlüğe giren neo-liberal politikalardan bağımsız değildir, onun bir parçasıdır. Bu sektörün başlıca işlevi, ulus-devletin ekonomideki ve yönetimdeki etkisini azaltmaktır.

NGO'ların "bağımsız" bir sektör oluşturdukları ileri sürülmektedir, ancak mali açıdan emperyalist devletlere ve kuruluşlara bağımlı olan NGO'ların politikalarında da bağımsız olamayacakları tartışma götürmez. Bu örgütlerin sayılarının artışına paralel olarak, onlara aktarılan kaynaklar da kayda değer biçimde yükselmiştir. NGO'lar 1970'lerden ve ağırlıkla da 1980'lerden itibaren resmi borç projelerine dahil olmaya başlamışlardır.⁴⁶ Mali kaynaklarını ABD, Avrupa Birliği, diğer Kuzeyli devletler ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan sağlayan NGO'lara akan bağış ve yardımların oranı 1975'te yüzde 0.7'den 1993/94'te yüzde 5'e yükselmiştir.⁴⁷ Mali finansman açısından

44 Krş. Paul J. Nelson, *The World Bank and Non-Governmental Organizations, The Limits of Apolitical Development*, Macmillan Press Ltd., 1995, s. 41.

45 Bkz. Frederick Starr, "The Third Sector in the Second World", *World Development*, Vol. 19/1, 1991, s. 65 vd.

46 Nelson, a.g.e., s. 47.

47 Michael Edwards and David Hulme, "Too Close for Comfort? The Impact of Official Aid on Nongovernmental Organizations", *World Development*, Vol. 24/6, 1996, s. 962.

günümüzde gözlenmeye başlanan ve teşvik edilen bir eğilim ise, NGO'ların artık doğrudan çokuluslu şirketlerden destek sağlamaya başlamalarıdır. Görüldüğü gibi, bu sektöre "bağımsız sektör" adı takılması gerçekliği yansıtmamaktadır. Açıkça gözlenen bir başka olgu ise, Üçüncü Dünyalı ülkelerdeki NGO'ların, kendilerine yardımda ve bağışta bulunanların fikirlerini, normlarını, yöntemlerini uygulamaları ve dillerini kullanmalarıdır. Finansörleri, aynı zamanda personel açısından da NGO'lara etkide bulunmaktadır. İngilizce eğitim almış ve mali açıdan yetenekli personel, bu örgütlerde giderek daha önemli bir hale gelmektedir.⁴⁸

90'ların dünyasında emperyalizmin temelde bir yöntem değişikliğine gittiği görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında "kalkınma" ideolojisi eşliğinde çevre ülkeleri "kalkınma yardımları"yla bağımlılaştırma girişiminin yerini, bugün NGO'lara verilen yardımlar ve projeler almıştır. "Yardım" yöntemiyle bağımlılaştırma stratejisinden vazgeçilmemiş, ancak yardım alan aktörler değişmiştir. Geçmişte devletlere yapılan resmi yardımların yerini, bugün "özelleştirilmiş yardım müessesesi" almıştır. Ne var ki, tıpkı geçmişte devlet yardımlarında olduğu gibi, bugün NGO'lara verilen yardımlar da karşılıksız değildir. Her şeyden önce, kamusal kararları etkileyen, medya araçlarını kullanan ve "demokratik katılım"ın bir gereği olarak meşrulaştırılan NGO'lar, egemen ideolojinin yayılmasında vazgeçilmez bir rol üstlenmektedirler. Ancak etkileri bundan ibaret değildir. Devletin eğitim, sağlık gibi etkinlik alanlarının özelleştirilmesine paralel olarak, NGO'lar bu alanlarda giderek devletten daha fazla rol oynamaya başlamışlardır. Dahası, devletin giremediği alanlara ve yoksullara ulaşarak piyasanın genişletilmesine de katkıda bulunmaktadır.

48 David Hulme and Michael Edwards, "NGOs, States and Donors: An Overview", *NGOs, States and Donors: Too Close for Comfort?*, (Eds. David Hulme and Michael Edwards), St. Martin Press, New York, 1997, s. 8.

NGO'ların yükselen önemleri, ekonomik büyüme, mal üretme ve hizmet sağlamada en etkili mekanizmalar olarak piyasaları ve özel sektör inisiyatiflerini gören neo-liberal bakışa dayanmaktadır. NGO'lar, özellikle yoksul insanlara ulaşma bakımından hükümetlerden daha fazla hizmet sağlayıcılar olarak görülmektedir. Bu bağlamda, özellikle kiliseler sağlık ve eğitim hizmetlerini ulaştırmada etkin bir rol oynamaktadırlar. Bu durum ise, 'misyonerlik aracılığı ile sömürgeleştirme' yöntemine doğru bir geri dönüşü çağrıştırmaktadır. Sosyal refah devletinin gündemden düştüğü günümüzde, sosyal refahla ilgili politikalar ve uygulamalar özel yardım kuruluşlarına terk edilmiştir. Yoksulluğun azaltılması ve sağlık, eğitim gibi sektörlere yayılan özel kuruluşlarsa, genellikle dinsel bir misyon çerçevesinde hareket etmektedirler. Ancak, bu çerçevede 90'larda sol kanadı da etkisi altına alan "dayanışma", "öz-yardım" gibi kavramların da sosyal devleti tasfiye eden neo-liberal politikaları beslediğini akılda tutmak gerekir. Neo-liberal politikalara karşı çıkarak ona bir tepki gibi sunulan bu yaklaşımlar, gerçekte sosyal devletin altını oyan bu politikalara "sol"dan destek işlevi görmüşlerdir.⁴⁹

90'larda yükselişe geçen "dünya sivil toplumu" kavramının analizi, liberal "sivil toplum" kavramının gerçek işlevini bir kez daha açığa çıkarmaktadır. "Sivil toplum"un anatomisinin ekonomi-politikte aranması gerektiği düşüncesinden yola çıkan bir yaklaşım için, liberalizmin "devlet/sivil toplum" karşıtlığı içinde sunulan kavram kutuplaştırmasının geçersiz olduğu açıktır. Devletin sınıf egemenliğini sağlamaya yönelik bir araç oluşu gibi, sivil toplumu belirleyenler de egemen sınıflardır. Devlet ve sivil toplum kavramlarının karşıtlığı, her iki oluşuma da sınıf egemenliği analizinden bakan bir yaklaşım için bir illüzyondan ibarettir. Devlet dışında kalan toplum alanı gerçekte homojen

49 Bkz. James Petras, "Imperialism and NGOs in Latin America", *Monthly Review*, December 1997, s. 11 vd.

değil, heterojendir; toplum pek çok açıdan bölünmüştür, farklı kesimlerden ve sınıflardan oluşur. Ekonomik açıdan güce sahip olanlar, yani kapitalizmde sermaye sınıfı sivil toplumda da iktidar sahibidir. Dolayısıyla sivil toplum, liberalizmin iddia ettiği gibi, "özgür" bir alan değildir. Sivil toplumdan gelen her tepkinin "demokratik" olarak adlandırılması, sivil toplumun özgür olduğunu iddia eden liberal düşüncenin bir uzantısıdır. Günümüzde dünya çapında demokratik güçlerin geliştiğine, dolayısıyla "global demokrasi"nin ortaya çıktığına yönelik tezler de, devlet dışından gelen her girişimi "demokratik" olarak değerlendiren bu liberal bakışla maluldur ve gerçekliği anlatmaz. "Sivil toplum" kavramının ulus-devletler döneminde sınıf egemenliğine dayalı bir toplum yapısını ifade etmesi gibi, 90'larda moda olan "dünya sivil toplumu" kavramı da "özgür ve demokratik" bir dünya toplumu anlamına gelmez. Değişen, sınıf egemenliğinin dünya çapına yayılması, kapitalist sistemin global piyasaya dönüşmesinin sonucu olarak yeni bir devlet ve toplum yapısının doğmasıdır.

1990'LARDA İNSAN HAKLARI: SORUNLAR ve YÖNELİMLER*

Soğuk savaş döneminde dünya sistemini karakterize eden Doğu ve Batı blokları arasındaki kutuplaşma, 1989'da Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden çekilişiyile birlikte, yerini Batı bloğunun hegemonyasının belirlediği bir "yeni dünya düzeni"ne bıraktı. Halen içinde bulunduğumuz 90'lı yılların ilk yarısına kadar dünya genelinde yaşananlar, şekillenmekte olan bu yeni düzenin karakteristikleri hakkında kimi ipuçlarını da içeriyor: Ekonomide liberal politikaların egemenliğinin sonucu olarak gelir dağılımındaki adaletsizliğin dünya çapındaki artışı, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizliğin derinleşmesi, milliyetçilik ve ırkçılığın yeniden canlanmasıyla milli ve etnik kimliklere bağlı şiddetin yükselişi, içinde bulunduğumuz dönemin insan hakları gündemini de belirleyen belli başlı özelliklerden bazıları.

* Bu makale, İnsan Hakları Yıllığı'nın 15. sayısında (TODAIİE, 1993) yayınlanmıştır.

İnsan hakları alanında bugün bir yandan, bu sorunların insan haklarını tehdit eden potansiyel tehlikeler olarak değerlendirildiği gözlenmekle birlikte, "Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşünün ve soğuk savaşın bitişinin, insan haklarını daha ileriye götürecektir, daha desteklenebilir yeni bir durumu yarattığı" görüşünün de egemenliğini sürdürdüğü görülüyor.¹ "Yeni dünya düzeni" ile birlikte, insan hakları ve demokrasiye dayalı global bir sistemin önünün açıldığı saptanıyor. "Totaliter" yönetimlerin birey haklarını ihmal eden kolektivizmlerinin sonunun ilanı, bireysel haklara bundan sonra gereken değerin verileceği beklentileriyle karşılanıyor.² "Post-totalitarizm" söyleminin yaygın olduğu bugünkü insan hakları teorisi ve pratiğinde, eski sosyalist devletlerin piyasa ekonomisine ve hukuk devletine dayalı demokratik sisteme geçişleri, bu devletlerin insan hakları karnesinin bundan böyle daha olumlu olacağı yönündeki yorumlarla da destekleniyor.³

- 1 Örneğin, bkz. Marek Thee, "The Philosophical-Existential Issues of the Human Rights Project: Challenges for the 21st Century", *Human Rights in Developing Countries Yearbook 1993*, Nordic Human Rights Publications, Copenhagen/Lund/Oslo/Abo-Turku, s. 18.
- 2 Örneğin, bkz. Vojin Dimitrijevic, "The Human Dimension of Post-Totalitarianism", *The Future of Human Rights Protection in a Changing World*, Asbjørn Eide & Jan Helgesen (Eds.), Norwegian University Press, Oslo, 1991, s. 29-39.
- 3 "Demokrasi"ye geçiş sürecini yaşayan eski sosyalist devletlerde, insan haklarının gerçekleşmesi bakımından, sivil toplumun gelişmemişliği ve geçmişte totaliter yönetimler altında yaşayan bireylerin "otoriter" kişilikleri temel engeller olarak görülüyor. Bu nedenle, son dönemde "insan hakları eğitimi" konusu, özellikle bu ülkeler bağlamında dillendiriliyor (Örneğin, bkz. *Human Rights Education in the Process of Transition to Democracy*, European Information Centre of Charles University, Praha, 1993). Bireylerin "otoriter" kişiliklerini geliştiren -düşünce özgürlükleri ile örgütlenme taleplerinin sürekli olarak bastırıldığı- bir ortamda yetişmelerinin, insan hakları kültürüne elveren koşullar açısından önemli birer engel oluşturdukları tartışma götürmez. Ancak, bu sorunların, en çok eski sosyalist devletlere özgülenmesindeki ideolojik boyutu da gözden kaçırmamak gerekir. Batılı uluslararası merkezlerin, bu ülkelerdeki insan hakları eğitimi konusuna hassasiyetle eğilmelerinin, demokratik geleneği yalnız kendilerine has sayan Batılı kültürel milliyetçi tutumla bağlantılı görünmesi bir

Soğuk savaş döneminde, 'insan hakları'nın, kapitalist dünyanın sosyalist sistemlere karşı en önemli kozlarından biri olduğu hatırlandığında, sosyalist devletlerin çöküşünden sonra bu tür değerlendirmelerle karşılaşmakta gerçekte şaşılacak fazla bir şey görünmüyor. Soğuk savaş boyunca, ABD'nin, Sovyetler Birliği'ndeki 'birey' hakları ihlallerine karşı yürüttüğü kampanya, iki "süper" devletin insan hakları yaklaşımlarının ayrıştığının da en belirgin pratiklerinden birini oluşturuyordu: Batı, insan haklarını birinci kuşak bireysel haklara özgüleyip Sovyetler Birliği'ni -özel mülkiyet hakkı dışında- başta düşünce ve vicdan özgürlüğü, din özgürlüğü ve seyahat özgürlüğü ile ilgili ihlallerden dolayı suçlarken, Doğu, insan haklarının ikinci kuşağı sosyal hakları önemsiyordu. Başka deyişle, iki ayrı ideolojinin insan hakları alanındaki çarpışması, Batı'nın liberal "özgürlük", Doğu'nunsa "maddi eşitlik" idealleri arasında bir öncelik sorunu olarak gündeme geliyordu. Bugün bu çarpışmanın eşitlik idealinin yenilgisiyle bitmiş gibi görüldüğü bir noktada, insan hakları adına da bir "konsensus"tan söz ediliyor.⁴ Soyut bir insan hakları kavramı üzerine değinilen konsensus, aslında, liberal özgürlük anlayışının eksenini oluşturan 'bireyciliğin', eşitlik idealine olan zaferini simgeliyor.

Ancak, dünya genelinde toplumsal adaletsizliklerin sürekli ve büyüyen oranlarda artışının gözlendiği bir ortamda, insan haklarının Batılı bakışı üzerindeki bu tür bir "konsensus" lafzının, suni bir nitelik taşıdığı da açıktır. Bunun en belirgin işaretini

yana, eski sosyalist ülkelere yönelik olarak üretilen insan hakları eğitimi programları, 'kolektivist' bir geleneğe sahip bu toplumlarda -piyasa ekonomisi ve hukuk devletine dayalı liberal demokrasilere geçiş süreci paralelinde-, 'birey' temelinde yükselen hakları yerleştirmeye dönük politikaların bir ögesini oluşturmaktadır. Öte yandan, bu ülkelerdeki temel insan hakları sorununu sivil toplumun zayıflığı bağlamında değerlendiren Batılı bakışı, "genç demokrasiler"deki 'varolma' sorunu olarak dile getirilebilecek ekonomik güçlükleri de görmezden gelmektedir.

4 Bkz. David P. Forsythe, "Human Rights After the Cold War", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11, No. 4, 1993, s. 395 vd.; 409.

ise, Güney'in, Batılı insan hakları kavramlaştırmasına ve 'çifte standartlı' insan hakları politikalarına karşı çıkışının, içinde bulunduğumuz dönemde yükselme eğilimine girmesi oluşturuyor. En başta, Afrika ve Asya kıtalarından gelen insan hakları kavramını sorgulayan yaklaşımlar, Batılı insan hakları bakışının "evrenselliği" tezine bir itirazı ve insan haklarını tanımlamanın Batı'nın tekelinde olmadığı genel fikrini içeriyor. Öte yandan, egemen politikaların ana eğilimi, toplumsal mücadelelerin etkisiyle "fazla" genişlemiş hakların içeriğini daraltma eksenine otursa da, moral alanda hakların, toplumsal alandaki çelişkilerin artışıyla/bilince çıkışıyla birlikte sürekli bir yaygınlaşmayı yaşadığı da görülüyor. Yeni liberalizmin dünya sistemindeki egemenliği, eşitlik ilkesi üzerinde biçimlenen sosyal hakların geri alınışına paralel olarak, insan haklarının temelini yeniden "bireycilik" olarak sunuyor, ancak insan haklarının gerçek taşıyıcıları olan toplumsal hareketler, eşitlik ve dayanışma talepleriyle, haklar kataloğuna yeni hakları eklemekten geri durmuyorlar. Muhafazakâr çevreler ile liberal tezlere bağlılığın bir sonucu olarak bireysel haklardan başka insan hakkı tanımayanların "insan hakları enflasyonu" yaratma itirazıyla da karşılaşsa, insan hakları aktivistlerinin 90'lar gündeminde, "yeni dünya düzeni"nin karakteristikleri olarak da sayılabilecek 'açlık' ve 'işsizlik' olguları, 'yiyecek' ve 'istihdam' haklarında karşılığını buluyor. Batılı olmayan kültürlerin unutturuluşu, 'kültürel kimlik hakkı'nın doğumuna kaynaklık ediyor. Teknoloji, iletişim ve medyadan kaynaklanan yeni çelişkiler ile, AIDS, pornografi ve devletdışı aktörlerden gelen -özelde kadınlara yönelik- şiddet, birer insan hakkı sorunu olarak ele alınıyor; eşcinseller, özürllüler, hastalar ve gelecek kuşaklar, insan haklarının "yeni" özne kategorilerini oluşturuyor. Öte yandan, haklar alanında bugün artık insan-insan arasındaki egemenlik ilişkileri kadar, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin de sorgulandığını ve yalnız 'in-

sanlar' için hakların değil, biyosferin tüm öğelerini kapsayan haklar anlayışının önerildiğini; uluslararası hayvan hakları hareketinin bir kazanımı olarak da hayvan hakları söyleminin meşruiyetinin her geçen gün yaygınlığını artırdığını görüyoruz. Dolayısıyla, gerek Batılı insan hakları yaklaşımının Batılı olmayan kültürlerce sorgulanışı, gerek toplumsal hareketlerin insan hakları kavramını her tür baskı ilişkisini reddeden bir tarzda yeniden kurma girişimleri, bir yandan tek kutuplu dünya sisteminde artık insan hakları kavramının Batılı liberal bakışı üzerinde bir uzlaşmadan söz edilebileceği tezini boşa çıkarıyor; diğer yandan, insan hakları değerlerinin yeniden oluşturulabileceği bir potansiyelin varlığını da ortaya koyuyor. Bu anlamda, "yeni dünya düzeni", insan hakları alanında getirdiği tüm olumsuzluklara karşı, ondan çıkışı sağlayacak kanalların açılmasını da zorluyor; kendi insan hakları yaklaşımının darlığı ile çelişkilerini ve insan hakları politikalarının çıkar eksenine oturduğunu su yüzüne çıkardığı ölçüde, yeni bir insan hakları kavrayışının yeşermesinin koşullarını da hazırlıyor.

Egemen politikalar düzleminde, insan hakları retoriğinin içinde bulunduğumuz dönemde her zamankinden daha fazla yaygın olmasına karşın dünya çapında dev ihlallerin süregelmesi, insan hakları alanında günümüzün temel paradoksunu oluşturuyor. Hükümetler, yeni dünya düzeninin bir "insan hakları düzeni" olduğunu kanıtlamak istercesine, insan haklarına dayalı söz üretme çabalarını artırmış görünüyorlar. Evrensel ve bölgesel ölçeklerde insan hakları üzerine uluslararası belgeler üretilmeye ve devletlerin büyük bir kısmı bu belgeleri formel olarak tanımaya devam ederlerken, ihlaller grafiğindeki sürekli artış, üzerinde konsensus sağlandığı öne sürülen bireysel hakları ve bu söylemin sahibi Batılı ülkeleri de kapsayarak devam ediyor.

Dünya geneline bakıldığında, yeni dünya düzeninin, "bir insan hakları düzeni" olacağı savının doğrulanma olasılığı fazla

görünmüyor. En başta, ırkçılığın ve saldırgan milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte gelişen etnik çatışmalar ve savaşlar, böyle bir şans tanımıyor. Ulus devletlerin zayıfladığı ve dünya uluslararası sisteminin yeniden yapılandığı içinde bulunduğumuz dönemde, milliyetçi akımların harekete geçirdiği ulusal, etnik ve kültürel azınlıklar ulus-devletleri çözücü bir rolü oynarken, ulusal azınlıklar üzerine izlenen egemen insan hakları politikalarınınsa pragmatist bir nitelik taşıdığı gözleniyor: Ulusal azınlıklardan, ulus devletlerin çözülüşünü hızlandırmaları bekleniyor ve etnik çatışmaları kışkırtma kaygısının duyulması bir yana, insan hakları adına, "azınlık hakları"na vurgu yapılarak, yeni uluslararası sistemin yapılanmasında azınlıklar sorunundan yarar umuluyor.

1990'lı yıllarda egemen insan hakları politikalarını karakterize eden ideolojinin liberalizm olduğu görülüyor. Bu nedenle, çalışmanın ilk bölümünde yeni liberal politikaların insan hakları alanına etkileri ele alınıyor ve yeni liberalizmin insan hakları kavramını yeniden formüle edişinin teorik düzeydeki ifadesi ile birlikte, bu politikaların uluslararası insan hakları alanındaki yansımaları konu ediliyor. Dünyanın Güneyinin, Batılı insan hakları politikalarına karşı çıkışı, insan haklarının evrenselliği sorunsalını da beraberinde getiriyor. Bu bağlamda, ikinci bölümde, insan haklarının "evrenselliği" savına karşı, Güney'in insan haklarını kültürel özgüllükler bazında ifade edişi ele alınıyor. Son olarak ise, ulusal azınlıklara ilişkin uluslararası insan hakları politikaları çözümlenmeye çalışılıyor. Kuşkusuz, 90'ların insan hakları gündemi burada ele alınan üç sorun alanından ibaret olmayıp daha karmaşık, daha fazla değişkenin rol oynadığı bir "yeni dünya düzeni"nin insan haklarına yönelik açılımlarını kapsamaktadır. Ancak, ele alınan bu üç sorun/ eğilim, genelliği ölçüsünde, bu yazının kapsamı dışında bırakılan 90'ların diğer insan hakları sorunlarıyla da içiçe geçen, hatta

bazen onları türeten ana başlıklar olarak içinde bulunduğumuz dönemin insan hakları gündemini de karakterize etmektedir.

Liberal Yeniden Doğuş: Sosyal Haklarda Gerileme

80'li yıllarda başlayıp 90'lı yıllara uzanan süreçte insan hakları alanında önemli bir gelişme sosyal hakların geri alınmaya başlaması oldu. İnsan hakları politikalarındaki bu değişiklik, 70'lerin ortalarında patlak veren ekonomik bunalımı izleyen dönemde, uluslararası sermayenin "resmi ideolojisi" olarak uygulamaya konan yeni liberal politikaların bir yansıması olarak gündeme geldi. 80'li yıllar içinde devletin küçültülmesi, özelleştirmeler, piyasanın yüceltilmesi, sendikaların marjinalleştirilmesi, ekonominin yeniden yapılandırılması gibi önlemlerle İngiltere, ABD gibi merkez ülkelerden başlayıp Latin Amerika ülkelerini öncelikle kapsayan ve ülkemizin de halen ekonomik-politik gündeminde yer alan yeni liberal politikaların önemli bir ayağını, sosyal haklardaki bu gerileme oluşturmaktadır.

Yeni liberalizm, aslında adındaki nitelemeden anlaşıldığı gibi "yeni" bir ideoloji değildir. Tıpkı klasik liberalizm gibi, piyasayı ekonomik ilişkilerin merkezine yerleştirmekte, mülkiyet hakkını yüceltmektedir. O nedenle, yeni bir fikri üretimden çok, sosyal devlet sisteminde unutilan ve artık tarihe gömüldüğü sanılan eski "parlak" fikirlerin yeniden keşfedilerek öne çıkartılması çabası sözkonusudur.⁵ Liberalizmin yeniden canlanışında devletin ekonomiye yoğun müdahalesinin karakterize ettiği sosyal devlet uygulamalarının tıkanması temel rolü oynamakta; İkinci Dünya Savaşı sonrası büyüme döneminin getirdiği "re-

5 "Gerçekte, yeni sağla birleşmiş fikirlerin hiçbiri yeni değildir. Yeni olan şey, daha çok yeni sağın durumudur" (Noel O'Sullivan, "The New Right: The Quest for a Civil Philosophy in Europe and America", *The Nature of The Right*, Roger Eatwell and Noel O'Sullivan (Eds.), Pinter Publishers, London, 1992, s. 170).

fah" yıllarında hemen hemen bütün kapitalist devletlerce uygulanan Keynesçi ekonomik politikalar yeni liberallerce kıyasıya eleştirilmektedir. Keynesçi düşünce, kapitalizmin iktisadi işleyişinden doğan sorunların rasyonel biçimde davranan ve ekonomiye yeterli biçimde müdahale eden devlet tarafından ortadan kaldırılabileceğini savunurken, yeni liberal düşünce, kapitalizmin zaten rasyonel ve uyumlu bir sistem olduğu; iktisadi yaşamda ortaya çıkabilecek pürüzleri ortadan kaldıracak mekanizmaları içerdiği; piyasanın her tür dengesizliği gidermeye muktedir olduğu varsayımına dayanmaktadır. Devlet müdahalesi olsa olsa bu uyumu bozup sorunlar doğurmaktadır. "Refah" döneminde ortaya çıkan sendikalar, sosyal güvenlik, devlet müdahalesi, vergileme sistemi, korumacılık gibi kimi uygulamalar, piyasa düzeninin bu kendiliğinden uyumunu engelleyen faktörler olarak devreye sokulup bazı dengesizliklerin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Kısacası, bunalımın sorumlusu, devletin gittikçe artan harcamalarıdır; bunalımdan çıkışın koşulu da devletin piyasaya müdahale etmekten vazgeçmesidir.⁶ Özellikle Hayek tarafından 20. yüzyılın ortalarından itibaren dile getirilen müdahaleci politikaların eleştirisine dönük görüşlerin günümüzde prim yapmasının başlıca sebebi de, kapitalist sistemin halen yaşamakta olduğu ekonomik bunalımdan bir çıkış yolu olarak görünmüş olmasıdır.

Gerek gelişmiş, gerek azgelişmiş ekonomilerin Keynesçi politikalarla bunalımı aşamamaları nedeniyle, iktisat politikalarında yeni arayış ve uygulamaların gündeme getirdiği yeni liberalizm, bugün bunalım içindeki egemen burjuva ideolojisidir. "Refah devleti", yoksulluğun, işsizliğin ve sefaletin "kökünü kazıdığı" için dün burjuvazinin övünç kaynağı iken, bugün aynı

6 Bkz. Sungur Savran, "Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni Liberalizm", *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Nail Satlıgan ve Sungur Savran (Der.), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 36.

sınıfın büyük bir saldırısıyla karşı karşıyadır. Her türlü devlet müdahaleciliği "totaliter" bir karakter taşıdığı için reddedilmekte; en despotik devlet paternalistik devlet olarak belirlenmekte; sosyal devlet sistemindeki Keynesçi politikalar ile refah ve eşitlik sloganları liberalizmin "yozlaşmasına" yol açtığı için suçlanmaktadır.⁷ Keynesçi iktisat politikalarının uygulandığı dönemde emekçi sınıfların bir kazanımı olarak gündeme gelen sosyal haklar da bu saldırılardan nasibini almakta; yeni liberal politikalar insan hakları alanına, insan haklarının ikinci kuşağı sosyal hakların zayıflatılması biçiminde yansımaktadır. Yarım yüzyıla yakın bir uygulaması olan sosyal hakların insan hakları arasından çıkartılması ise, insan hakları, özgürlük ve eşitlik kavramlarının yeni liberal ilkeler ışığında yeniden formüle edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Yeni liberalizm, eşitlik, adalet, demokrasi gibi kavramları yeniden ele alırken, bu kavramların bileşkesini oluşturan özgürlük kavramının sosyal devlet sisteminde kazandığı demokratik, pozitif, kolektif anlamları özgürlükten soyutlamaya çalışmaktadır. Bu anlamda, yeni liberal öğretiyeye önemli katkıları olan F.A. Hayek'in özgürlük kavrayışı, klasik liberal kuramcılardan A. Smith'in özgürlüğü tanımlayışından farklı değildir: Herkes adaletin yasalarını ihlal etmediği sürece, kendi yolunda, kendi çıkarlarını izlemede tamamen özgür olacaktır.⁸ Özgürlük, kişinin başkaları tarafından zorlanmasının mümkün olduğunca azaltılmasıdır.⁹ Bu yaklaşımda özgürlük, insanın başkalarının zorlanmamasının koşulu olarak algılanmaktadır. Özgürlüğün yalnızca bireyin dış müdahalelerden bağışık tutulan özel alanı-

7 Bkz. Milton Friedman, *Kapitalizm ve Özgürlük*, (Çev. Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 21.

8 Bkz. F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Vol.1: Rules and Order, Routledge & Kegan Paul Ltd., London, 1973, s. 55-6.

9 F. A. Hayek, "Freedom and Coercion", *Liberty*, David Miller (Ed.), Oxford University Press, 1991, s. 80 vd.

nın korunması anlamındaki bu negatif kavranışı, 18. yüzyılın liberal özgürlük anlayışına denk düşmekte; yeni liberalizm, özgürlük hakkındaki tezlerini müdahaleci devletin "yanılgıları" üzerine biçimlendirmektedir.

Yeni liberalizmin özgürlüğü yeniden ele alışı, bu kavramın liberal teorisyenlerce "orijinal" olarak nitelenen "bireysel" formuna dönüşünü hedeflemektedir. Özgürlüğün yalnızca "bireysel" olabileceği fikri, her türlü kolektif özgürlük yaklaşımını dışlamaktadır. Bu yaklaşıma göre, kolektif özgürlük, tek tek özgür insanların varlığını gerektirmediği ve paylaşamadığı için bireyin özgürlüğünü sağlamaz. Kişinin hükümet seçimine katılma, yasama sürecine katılma ve yönetimin denetimine katılma anlamında siyasal özgürlük de bireylerce paylaşamadığı için kişilerin bireysel özgürlüklerini tam olarak kullanamamalarına yol açmaktadır.¹⁰ Kolektif özgürlükle birlikte siyasal özgürlüğü de kapsayan bu itirazda, siyasal özgürlük, bireysel özgürlüğün bir gereği sayılmayıp tam tersine buna bir tehdit olarak algılanmakta; bu ise, birinci kuşak haklar içinde yer alan "kişi hakları ve siyasal haklar" grubunun tümünün dahi bireyin özgürlüğü için gerekli olmadığı düşüncesini yansıtmaktadır.

Özgürlüğün biricik formu olarak 'bireysel' özgürlüğü yücelten, bunun dışındaki her türlü özgürlük kavrayışını, özgürlüğün "gerçek", "orijinal" anlamından uzaklaştığı, hatta onunla çatıştığı gerekçesiyle tehlikeli ve (bireysel) özgürlüğe de zarar verici nitelikte bulan¹¹ yeni liberal düşünce, özgürlüğün insanın özgürleştirilebilmesine dönük pozitif edimler gerektirdiği görüşünü de temelden reddetmektedir. Özellikle sosyal devlet sisteminde emekçi sınıflar yararına gündeme gelen sosyal haklar gibi "pozitif" nitelik taşıyan, yani devleti kişilerin sosyal güvenliği için önlemler almaya yönelten talepler, artık özgürlük kavramı-

¹⁰ A.k., s. 82-3.

¹¹ Bkz. a.k., s. 85.

nın kapsamı içinde düşünülmemektedir. Özgürlüğün fiziksel olarak "istediğin şeyi yapabilme" olanağı ya da iktidarın isteklerimizimizi doyurması veya bize farklı olanakları seçme serbestisini tanıması anlamındaki kavranışının, bireysel özgürlüğe, kolektif iktidar nosyonunun bedeli olduğu ve "totaliter" devletlerde gerçek 'bireysel' özgürlüğün de, özgürlük adına böyle bir düşünceyle bastırıldığı ileri sürülmektedir.¹² Özgürlük bir kez daha 'bireysel' ve 'negatif' özgürlük formundan ibaret olarak sunulurken, liberalizm bireysel özgürlüğü en üst düzeye çıkarmak için, devletin güçlerini en alt düzeye indirmeye çalışan öğretisi olarak yeniden ortaya konulmaktadır. "Özgürlüğü sınırsız mülkiyet hakkına (indirgeyen) ve kapitalist pazar ekonomisinin mekanizmalarına müdahale edilmemesi olarak karakterize eden geleneksel özgürlük anlayışına bu geri dönüş çabası, bütün "pozitif" özgürlük anlayışlarını potansiyel olarak totaliteryen diye değerden düşürmeye uğraş(maktadır)."¹³ Pazar yoluyla düzenlenemeyecek konularla ilgili olanlar dışında her türlü devlet müdahalesi, bireysel özgürlüğe bir saldırı olarak görülmektedir.

Yeni liberallerin yücelttiği özgürlük, özgür girişimciliktir.¹⁴ Desteklenen özgürlük türü, rekabet özgürlüğüdür.¹⁵ Özgür bir piyasanın varlığıysa, devleti tümüyle yadsımamaktadır. Devletin başlıca işlevlerinden biri rekabetçi piyasaları güçlendirmektir.¹⁶ Devlet, piyasanın kendi başına yapamayacağı şeyleri, yani oyunun kurallarını belirlemek, hakemlik yapmak ve kuralları uygulamakla yetinmelidir.¹⁷ Bu düşüncelerle bağlantılı biçimde, "sosyal adalet ilkesi" de, yeni liberallerce piyasa düzenine

12 A.k., s. 85-6.

13 Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, (Çev. Ahmet Kardam/Doğan Şahiner), Birikim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 211.

14 Bkz. Milton Friedman, *a.g.e.*

15 Bkz. F.A. Hayek, "Competition as a Discovery Procedure", *Contemporary Political Theory*, Philip Pettit (Ed.), Macmillan Publishing Company, New York, 1991, s. 229-238.

16 Milton Friedman, *a.g.e.*, s. 15.

17 A.k., s. 47 vd.

verdiği zarardan dolayı eleştirilmektedir: Sosyal adalet, belirli grupların korunması demektir ve piyasa düzeninin kurumlarına zarar vermeksizin uygulanması mümkün değildir.¹⁸ Dolayısıyla, temelinde sosyal adalet ilkesi bulunan sosyal hakların da piyasa düzeninin kurumlarına zarar verdiği saptanmakta ve sosyal ve ekonomik haklar "insan hakkı" niteliğinde kabul edilmemektedir: "...ekonomik ve sosyal haklara kelimenin gerçek anlamında haklar yerine, devlet aracılığıyla bazı insanlara başka insanların cebinden sağlanan *imtiyazlar* demek gerekir."¹⁹ "Bu haklar başkalarına külfetler yüklemeleri ve evrensel nitelik taşıyamamaları yüzünden kelimenin gerçek anlamında insan haklarına dahil edilmemelidirler."²⁰ "Bu idealleri "hak"muş gibi düşünerek geleneksel haklarla aynı kategoriye sokmak, binbir güçlkle kazanılmış ve yaygınlaştırılmış olan klasik hakların gerekirse iktisadi ve sosyal haklar için feda edilebilecek bir konuma itilerek zayıflatılmasına, hatta zaman zaman yok edilmesine yol açmaktadır."²¹

Yeni liberal yaklaşımların başlıca saldırı hedefi, sosyal hakların anamotifini oluşturan eşitlik ilkesidir. Hayek'e göre insanlar gerçekte eşit olmadıkları için onları eşit yapmak da mümkün değildir. Bu nedenle, öncelikle "gerçek", "maddi" bir eşitlik talebinden vazgeçmemiz gerekir. Ayrıca devletin kişilere eşit davranması yönünde bir talep de özgürlüğü sağlamaz. Dahası, aile, eğitim, kişisel yetenekler gibi koşullar bakımından herkes birbirinden farklı olduğu için herkese eşit davranmak eşitsizlikler üretir. Bu nedenle, eşit bir pozisyonu elde etmek için tek yol bireylere farklı davranmaktır. Çünkü gerçek bir eşitliğin bedeli, "özgürlük"ten vazgeçmemiz demektir.²²

18 Bkz. F. A. Hayek, "Competition as a Discovery Procedure", s. 236.

19 Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s. 95.

20 A.k., s. 98.

21 A.k., s. 99.

22 F.A. Hayek, "Equality, Value, and Merit", *Liberalism and Its Critics*, Michael Sandel (Ed.), Basil Blackwell, Oxford, 1984, s. 80-82.

Çalışmalarındaki temel amacı, genellikle "sosyalizmin hiçbir şekilde savunulamaz olduğunu ve iyi bir toplumun pazar ekonomisi ve hukuk devletini destekleyen liberal kurumlarca yönetilen bir toplum olması gerektiğini"²³ göstermek olarak bilinen Hayek, klasik liberal hareketin de "bireylerin sahip oldukları ayrıcalıkların sona erdirilmesi ve devletin herkes için aynı iyileştirici önlemleri alması" taleplerini sorgulamaktadır. Hayek'e göre, insanlar farklı oldukça ve farklı ailelerde yetiştikçe eşit bir başlangıcın sağlanamaması, devletin görevinin herkesi aynı pozisyona ulaştırmak olmadığını ortaya koymuştur.²⁴

Maddi eşitsizliklerin giderilmesinin imkânsız olduğu piyasa koşullarında savunulabilecek tek eşitlik türü de "hukuk önünde eşitlik" ilkesidir. Hayek'e göre, hukuk önünde eşitlik, özgürlüğe zarar vermeksizin güvenceye bağlanabilecek, hatta özgürlüğe yol açabilecek tek eşitlik türüdür. Bu tür bir eşitlik anlayışı, piyasa özgürlüğüyle bağdaşmakta, dahası piyasa özgürlüğü için gerekli bulunmaktadır. Çünkü hukuk önünde eşitlik ilkesinin, 'maddi' eşitlik gibi insanları eşit yapmaya dönük bir özü yoktur; yalnızca herkese birbiriyle eşit biçimde özgür girişimde bulunma, piyasaya katılma hakkını tanımaktadır. Ayrıca, hukuk önünde eşitlik ile maddi eşitlik yalnızca farklı değerlerdir, aynı zamanda birbirleriyle çatışırlar da. Bu nedenle ikisine birden ulaşmak mümkün değildir, yalnız birini tercih edebiliriz. O da bizi "özgürlüğe" ulaştıracak eşitlik türü olan hukuk önünde eşitlik olmalıdır.²⁵

Hayek'in gerçek yaşamda herkesin eşit olmadığı saptaması kuşku götürmez. İnsan hakları belgelerinde daima ihmal edilmeksizin yer alan "herkesin eşit doğduğu" lafzı bu anlamda gerçekten doğru değildir. Ne var ki, Hayek'in toplumsal yaşam-

23 Chandran Kukathas, *Hayek and Modern Liberalism*, Clarendon Press, Oxford, 1990, s. 4.

24 F. A. Hayek, *"Equality, Value, and Merit"*, s. 87.

25 A.k., s. 82.

daki 'eşitsizlik' olgusunu saptaması, bu eşitsizliklerin giderilmesi değil, tam tersine, içinde yaşadığımız toplumsal düzenle ilgili maddi eşitsizliklerimizin süregelmesini meşrulaştırma amacına yönelmektedir. Fırsatların eşitliği, koşulların eşitliğiyle özdeşleştirilmekte; içinde yaşadığımız düzende insanlar arasında varolan maddi eşitsizlikler mutlak, değişmez, dahası değişmesi arzu edilmeyen doğal farklılıklar olarak sunulmaktadır. Maddi eşitsizliklerin yaşandığı bir toplumsal sistem onaylanmakta ve piyasa sistemi "evrensel" kabul edilmektedir. Piyasa sistemi bir kez "evrensel" bir sistem olarak görüldüğünde, onun işleyişini bozacak hiçbir dış etkiye izin yoktur; eşitlik, adalet, demokrasi gibi idealler adına da olsa. Çünkü, liberalizmin gereği, başkalarına vermek için bazılarından almanın 'haklılık', 'meşruiyet' gibi gerekçelere dayanılarak savunulması değildir. "Bu anlamda kişi hem eşitlikçi, hem de liberal olamaz."²⁶ Bu noktada, sorun, aslında liberalizmin kendi çelişkilerinden kaynaklanmakta; liberal yasakoyucu da zor bir görevle karşı karşıya bulunmaktadır: Liberalizmin 'eşitlik' kavramı, belli eşitsizlikler üreten bir ekonomik sistemi gerektirmektedir. Piyasa düzeni eşitsizlikleri zorunlu kılarken, klasik liberalizmin "eşitlik" söylemi ise onun terk edilmesini dayatmaktadır. Fakat eşitsizlikler olmaksızın piyasa düzenini üreten alternatif bir sistem de yoktur.²⁷ Mükemmel bir çözüm olmasa da, ekonomik büyüme döneminde liberal, bir yeniden dağıtım planı yoluyla sosyal hakların vergilerle finansmanını mümkün kılmışsa da, buna olanak tanımayan ekonomik bunalım koşullarında benzer bir stratejiyi reddetmekte özgür olacaktır. Bu noktada, müdahaleci devletin niyetlendiği kendi programını uygulama konusunda yeterli bir iktidara sahip olmadığı da ortaya çıkmaktadır. 'Refah devleti'nin bizatihi bir zenginlik kaynağı olamaması, işgüvenli-

26 Milton Friedman, *a.g.e.*, s. 315.

27 Ronald Dworkin, "Liberalism", *Liberalism and Its Critics*, s. 69.

ğini bir insan hakkı olarak garanti edememesinde somutlaşmaktadır. Bugünkü sonuç, sosyal devlet projesinin uygulanmadaki engellerden olduğu kadar, bu vizyonun darlığından da kaynaklanmaktadır.²⁸ Kısacası, sosyal devlet projesinin yaşamın bütün alanlarını eşitlikçi bir tarzda kurmak ve bireylerin kendilerini gerçekleştirecek alanların yolunu açmak *amacı* ile bu amaca ulaşmada izlenecek hukuksal ve yönetsel formlardaki politik programlar olarak belirlenebilecek *yöntemi* arasında bir çelişki vardır.²⁹ Böylelikle, hukuksal-bürokratik araçlarla yaşamın yeni biçimlerinin yaratılamayacağı da görülmektedir.

Yeni liberallerin eşitlik kavramına yönelttikleri eleştirilere, yeni sağ'ın diğer kesimlerinden de farklı boyutlar katılarak, toplumda eşitliğin sağlanması yolunda giderek artan istemler, günümüzdeki bunalımın ana nedenlerinden biri olarak değerlendiriliyor.³⁰ Yeni sağcılar, "farklı olma hakkı"na sahip çıkıyorlar ve "farklılık=eşitsizlik=özgürlük"; "eşitlik=özdeşlik=totalitarizm" formülünü savunuyorlar.³¹ Eşitlikçiliğin, insanların ve toplumların doğal, biyolojik farklılıklarına set çektiği ve en yetkinlerin ayakta kalabilmesi ilkesini yaraladığı ileri sürülüyor.³² Bu görüşlerde ise, artık tek başına eşitlik idealine karşı değil, demokrasiye karşı doğrudan bir saldırı söz konusudur. Çünkü demokrasi idealinde aralarında derin farklılıklar bulunmasına karşın bireyleri eşit saymak düşüncesi egemendir. Böyle bir ideolojik saldırının tüm kolektivist düşünceleri, özelde sosyal demokrasinin değerlerinde yatan düşünceleri zayıflatmaya yöneldiği söylenebilir.³³ Çünkü 1960'lardan beri yeni taleplerin fış-

28 Jürgen Habermas, *The New Conservatism*, Polity Press, Oxford, 1989, s. 58.

29 A.k., s. 59.

30 Bu görüşlerin sistematik bir sunuşu ve eleştirisi için bkz. Chantal Mouffe, "Demokrasi ve Yeni Sağ", *Kriz, Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası*, Dünya Sorunları Dizisi 1, Alan Yayıncılık, 1985, s. 72-3.

31 Bkz. a.k., s. 75.

32 Bkz. Elmar Altwater, "Yeni Liberal Karşı Devrimin Mübtezelliği", *Kriz, Neo-Liberalizm ve Reagan Dosyası*, s. 50.

33 Chantal Mouffe, *a.g.m.*, s. 76-7.

kırmasında demokratik tasavvur temel bir rol oynamış, pozitif özgürlüklerin sosyal haklarda vücut bulması bir dizi ekonomik eşitlik talebine ve yeni haklara meşruluk vererek egemen ortak duyuyu da derin biçimde dönüştürmüştür.³⁴ Oysa, bugünkü gibi bunalım dönemlerinde demokrasinin varlığı ve işleyişi, bu bunalımı aşmak için hızlı sermaye birikimine gerek duyulan koşullarda, yoksulların taleplerine yer verdiği ölçüde ek bir yük haline gelmektedir.³⁵ Dolayısıyla, bireylerin beklentilerini azaltmak, ayrıcalıklı olmayanlar karşısında sorumluluk ve dayanışma duygularını tüketmek ve insanları otoriter tipte bir topluma giderek alıştırmak hedeflenmektedir.³⁶ Böyle bir düşünce bombardımanının meyveleri ise 80'li yıllardan bu yana toplanmaktadır. İngiltere'de Thatcher, ABD'de Reagan yönetimleri başta olmak üzere, kapitalist ve bağımlı ülkelerde bir süredir devreye giren politikalar yeni sağda hâkim olan bu düşüncelerin hayata geçmiş biçimleridir. Bütün bu uygulamalarda piyasadaki özgürlüklerin korunup bunun dışındaki tüm alanlarda müdahalenin yapılabildiği 'otoriter liberalizm'in ağırlığı hissedilmektedir ki, bu tarz bir hükümet biçiminde "otoriter devletin iktisadi özgürlüklere dokunmayıp yücelttiği için iyi olduğu, buna karşılık totaliter devletin piyasaya yaptığı müdahalelerden ötürü kötü olduğu" düşüncesi vurgulanmaktadır.³⁷ Kısacası, bugün yeni liberalizm, liberalizmin demokrasiyle ilişkileri açısından kazandığı tehlikeli ve radikal yan anlamlardan kurtulmaya çalışmaktadır.³⁸ Refah devleti döneminde liberalizmin demokrasi ile

34 Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *a.g.e.*, s. 200. Ayrıca bkz. Giovanni Sartori, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, (Çev: T. Karamustafaoğlu, M. Turhan), Türk Demokrasi Vakfı Yayını, Ankara, 1993, s. 428: "19. yüzyılda liberal öge (özgürlük), demokratik ögeye (eşitlik) üstün gelmekteydi; 20. yüzyılda ise sarkaç tersine dönmüştür; yani günümüzde demokratik unsur liberal unsurdan daha ağırlıklıdır."

35 Necip Çakır, "Piyasa ve Demokrasi", *11. Tez*, Sayı 6, Haziran 1987, s. 125.

36 Chantal Mouffe, *a.g.m.*, s. 77.

37 Necip Çakır, *a.g.m.*, s. 126.

38 Chantal Mouffe, *a.g.m.*, s. 68.

eklemlenmiş olması, günümüzde liberallerce aşılması gereken temel problemlerden biri olarak görülmekte, liberalizmin demokrasiden ayrıştırılabilmesi önem kazanmaktadır. Liberalizmin 'özgürlük', demokrasinin 'eşitlik' amaçlarını birleştirme iddiasında olan liberal demokratik sistemler,³⁹ "özgürlük" ve "eşitlik" in işbirliğinin sürdürülebilmesi noktasında krize girmişlerdir. Bu nedenle, bugünün krizi liberalizm ve demokrasi arasında bir kriz olarak kabul edilmektedir. Ekonomik büyüme döneminde iyi kötü üstesinden gelinebilen çelişkiler, bugün liberalizmi, sosyal adalet, eşitlik, sosyal haklar gibi kavramlarla barışık tutamayacak denli çözümsüzdür. Yeni liberal teorisyenlere de liberalizm ve demokrasi arasındaki ilişkileri yeniden değerlendirme işi düşmektedir.

Yeni liberal yaklaşımların 80'li yıllardan bu yana dünya genelinde ulusal politikalar üzerindeki egemenliği, uluslararası politikalarla da bütünleşmektedir. İnsan hakları açısından bakıldığında, uluslararası insan hakları hukukunun kaynaklarında da benzer bir eğilim görülmektedir. Bu noktada, hukuksal kişiliği bulunmamakla birlikte, "yeni dünya düzeni"nde siyasi kararlarının etkisi artan bir ağırlıkla hissedilen, halen ABD, Kanada, Avrupa ülkeleri, eski Doğu Bloku ülkeleri ve SSCB'nin dağılışımdan sonra kurulan yeni Cumhuriyetlerin de içinde yer aldığı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın (AGİK), 80'li yılların sonlarından bu yana geliştirdiği ideolojik açılıma değinilebilir. 80'lerin sonlarına değin bloklararası dengelerin belirleyici olduğu AGİK'te, bu tarihten itibaren bloksuzlaşma, "uyum" adı altında liberalizmin hegemonyası sözkonusudur. Kasım 1990'da Paris Şartı'nın imzalanmasıyla temelleri atılan "yeni Avrupa düzeni"nin ana fikri, siyasi çoğulculukla pazar ekonomileri arasındaki "zorunlu" bağıdır. 90'lardan bu yana ulusal ve uluslararası resmi politikalarda neredeyse daima insan hakları

39 Kavram hakkında bkz. Giovanni Sartori, *a.g.e.*, s. 415.

kavramıyla birlikte anılan Paris Şartı, eski sosyalist sistemlerin kapitalist sistemle bütünleştirilmesine yönelik ekonomik ve siyasi ilkelere özel bir ağırlık vermektedir. Şart'ta ortak hedef, "pazar ekonomilerinin geliştirilmesi" olarak belirlenmekte; "pazar ekonomisine geçiş yönünde çaba harcayan ülkelerdeki değişimin başarısı önem taşımaktadır".⁴⁰ Paris Şartı'nda vurgulanan özgürlük, 'ekonomik özgürlük'tür, yani piyasa özgürlüğü. Katılan devletler, aralarındaki "genel ekonomik işbirliğinin genişletilmesi, hür teşebbüsün teşvik edilmesi ve ticaretin GATT kurallarına göre artırılması ve çeşitlendirilmesi" gereğine inanmakta; pazar ekonomisine geçen ülkelerin "uluslararası ekonomik ve mali sistemle, faydalarının yanısıra kurallarını da kabul edecek şekilde bütünleşmeleri gereğine" dikkat çekmektedirler. Yer yer sosyal adalet kavramına değinip geçilse de, piyasa özgürlüğünün geliştirilmesi sosyal adaletin koşulu sayılmaktadır. Paris Şartı'nda "şimdi artık kazanılmış sayılan veya sayılması gereken 'sosyal haklar' yerine, 'iktisadi özgürlük' üzerinde durularak 'iktisadi özgürlük', özellikle girişim serbestisi anlamında, üzerinde konsensus sağlanan bir hakka dönüşmüştür."⁴¹ Kısacası, Şart'taki deyimlerle "Avrupa'da yeni bir çağ açılırken" ve "Avrupa'nın bölünmüşlüğü sona ererken", devletler bu bütünleşmiş Avrupa'nın ortak temelini pazar ekonomisinde görmektedirler.

Aslında Paris Şartı'nda dile gelen yeni Avrupa düzeninin ekonomik temelleri Nisan 1990'da toplanan AGİK Bonn Konferansı'nda atılmıştır. Bonn Konferansı Belgesi'nde değişim içindeki ülkelerin uluslararası ekonomik sisteme tam entegrasyonu için gerçekleştirmek zorunda oldukları ekonomik reformlar ay-

40 Bkz. "Gelecek İçin Rehber İlkeler" Bölümü, "Ekonomik İşbirliği" altbaşlığı. Metin için bkz. *Human Rights in International Law, Basic Texts*, Council of Europe Press, Brussels, 1992, s. 458-9.

41 Melda Sur, "Paris Şartı'nda İnsan Hakları", *AÜSBFD, Profesör Bedri Gürsoy'a Armağan*, Cilt 47, Haziran-Aralık 1992, Sayı 3-4, s. 304.

rıntılı biçimde açıklanmıştır: Hedef, mülkiyet hakkı ve girişim özgürlüğünü tüm uzantılarıyla birlikte güvenceye almaktır. Viyana Konferansı Kapanış Belgesi (1989) ise, pazar yasasına yer veren ilk AGİK belgesidir. Bu belgede devletler, "kendi ekonomileri içinde girişimlere daha fazla özerklik sağlanmasının, pazar ihtiyaçlarına daha iyi cevap verilmesine yardımcı olacağını ve bu suretle aralarında ticaret ve işbirliğinin gelişmesine katkıda bulunacağını" kabul etmektedirler.⁴² Paris Zirvesi'nden sonra gerçekleşen Helsinki Zirvesi'nde (1992) ise, devletler, Paris Şartı ve Bonn Konferansı Belgesi'nin ilkelerini vurgulamakta, pazar ekonomisine geçiş sürecinde bulunan "yeni demokrasiler"e tam destek sözü vermektedirler.⁴³ Dolayısıyla, AGİK, 1989 yılında Avrupa'da meydana gelen altüst oluşun ardından yeni Avrupa düzeninin ilkelerini muzaffer liberalizmin ilkelerine uygun biçimde belirlemektedir. "Böylece, egemen eşitlik adına ideolojilerin göreliliğinin yerini, paylaşılan bir ideoloji adına egemenliklerin göreceliğinin almasına doğru bir eğilim" ortaya çıkmaktadır.⁴⁴

Öte yandan, son dönemde, 80'lerden bu yana uygulamada olan yeni liberal politikaların, özellikle artan işsizliği önlemedeki çaresizliği, hükümetleri yeni ekonomik politika arayışlarına da itmektedir. ABD, İngiltere ve ABD bağlantılı ülkeler başta olmak üzere, dünya genelinde uygulanan monetarist uygulamalar sayesinde piyasa canlanmış, ekonomik büyüme artmıştır, fakat özelleştirmeler sonucunda kapanan fabrikaların da etkisiyle işsiz sayısında hızlı bir artış söz konusudur. İşsiz sayısı İngiltere'de 3 milyona dayanmış, ABD'de evsizlerin sayısı 4 milyona ulaşmıştır. Artık ABD'de 35 milyon insan yoksulluk

42 "Ekonomi, Bilim ve Teknoloji ve Çevre Alanlarında İşbirliği" Bölümü, "Ticaret ve Sanayi Alanlarında İşbirliği" altbaşlığı, m. 5.

43 Helsinki Zirvesi Bildirisi, m. 9; Helsinki Kararları, Bölüm VII: "Ekonomik İşbirliği".

44 Emmanuel Decaux, *AGİK* (Çev. Gökçen Tunalı Alpkaya), Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 78.

sınırının altında yaşamaktadır.⁴⁵ Hızla artan işsizlik, toplumların sosyal açıdan meşruluğu için, toplumsal güvenlik ağının korunmasını, hatta genişletilmesini, yoksa kurulmasını gerektirmektedir. "Yani mevcut durum, hem devlet müdahalelerini, hem de serbest piyasacı çözümlerin beraberce uygulanmasını ve bağdaştırılmasını zorunlu (kılmaktadır)".⁴⁶ İşte bu arkaplan, ABD'de B. Clinton'ın, monetarist politikaların uygulayıcısı R. Reagan ve onun izleyicisi G. Bush'a karşı, yoksulların yaşam koşullarının iyileştirilmesi, sağlık reformu, gençlerin iş bulması için eğitim reformu gibi sosyal içerikli vaatlerle; İngiltere'de ise M. Thatcher hükümetinin yerine sosyal politikalara daha fazla ağırlık vereceğini vaat eden bir başka Muhafazakâr J. Major'ın işbaşına gelmesine zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler, Keynes politikalarının değişerek, hatta "liberalleşerek" kendine uygulamada bir yer bulacağı şeklindeki değerlendirmelere yol açmaktadır. İnsan hakları açınsındansa, içinde bulunduğumuz dönemde ve yakın gelecekte, 'istihdam hakkı'nın (*right to employment*) insan haklarının gündemini giderek artan bir ağırlıkla işgal edeceği söylenebilir. Yükselen işsizlik oranları, sosyal güvencesizlik ve Avrupa ülkelerinde işsizliğe bir "çözüm" olarak gündeme gelen iş saatlerinin azaltılması yoluyla ücretlerin düşürülmesi uygulamalarına karşı, 60 yıl önceki sosyal ve ekonomik taleplerin modernize edilerek yeniden önerilmesi gündemdedir. İş olanağı ve iş güvenliği istemlerinin karşısında, devletin tam istihdamı sağlamak ve sürdürmek için iş yaratma ödevine dikkat çekilmektedir.⁴⁷ Bu taleplerin Keynesçi müdahaleci devlet uygulamalarını gerektirdiği açıktır. Fakat 1990'ların ekonomisi de 1930'lardan sonra Keynesçi ekonomik

45 Hakan Güldağ, "Keynes Geri mi Geliyor?", *İktisat Dergisi*, Temmuz-Ağustos 1993, Sayı 340, s. 14.

46 Tülay Arın, "Keynesçilik Liberalleşerek Geri Geliyor", *a.k.*, s. 69.

47 Bkz. Sumner M. Rosen, "The Right to Employment", *Monthly Review*, Vol. 45/6, November 1993, s. 1-8.

politikaların uygulama olanağı bulduğu ekonomik koşullardan çok farklıdır. En başta, çerçevesi uluslararasıdır. Oysa, yapması gerekenlerin arttığı bir dönemde yaşamamıza karşın, ulusal devletlerin gücü azalmıştır. İkincisi, sermaye üretime dönük olmaktan ziyade mali bir nitelik kazanmıştır. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeniden yapılanma döneminin büyümeye olanak sağlayan özgül koşulları günümüzde artık mevcut değildir. Üstelik, kapitalizmin çevreye verdiği zarar had safhaya ulaşmıştır. Daha da önemlisi, öze ilişkin olarak, 'Refah devleti' düşüncesi ve deneyimi, kapitalist toplumda reformun sınırları hakkında bir derstir.⁴⁸ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki muazzam hükümet müdahalesi, kapitalizmin içine girdiği 1929'dan 1933'e kadar süren dünya ekonomik bunalımından sonra kapitalist girişime yeniden hayat vermiştir, fakat bu müdahalenin amacı toplumun ihtiyaçlarını doyurmak değildir. Refah devleti uygulamaları boyunca silahlanmaya dönük şirketler beslenmiş, onlara yeni alanlar açılmış, ürünleri garantilenmiştir. "Kapitalizmin savaş sonrası "ahengi" aslında çalışan sınıfların büyük yenilgileriyle doludur ve sağlanabildiği kadarıyla da ancak 20-25 yıl sürebilmiş bir dönemdir, kimbilir, belki kapitalizmde bir parantezdir."⁴⁹ Sosyal devlette Keynesçi uygulamalara olanak tanınması, ortak yarara dayanma ilkesi gereği değildir. Hem Keynesçi uygulamalara, hem de onların geri alınışına dönük politikalarda belirleyici unsur kapitalist sistemin "rasyonel" bir şekilde işleyebilmesidir. Sonuç olarak, önümüzdeki dönemde 'istihdam hakkı'nı insan hakları gündeminin ana maddeleri arasına sokmanın, yeni liberal görüşlerin sosyal hakları insan haklarının gündeminden çıkarma çabasına karşı son derece anlamlı ve gerekli olduğunu söylemek mümkündür. Ne var ki, bu hakkın gerçekleştiği varsayılsa bile, kapitalist sistemin işleyiş yasaları

48 "The Editor's Comment", *a.k.*, s. 8.

49 Tülay Arın, *a.g.m.*, s. 72.

içinde yeni bir reformdan öteye gitmeyecek bu hakkın çalışan sınıflara gerçek ve kalıcı bir özgürlük sağlayabileceği beklentisi, kapitalizmin bunca yıllık tarihi dikkate alındığında temelli olmayacaktır.

İnsan Hakları Evrensel mi?

1990'larda insan hakları alanındaki gelişmelere damgasını vurması muhtemel bir başka sorunsal, insan haklarının "evrensellliği" teması etrafında yürütülmekte olan tartışmalardır. Evrensel bir insan hakları kataloğu var mıdır? Geleneksel Batılı insan hakları kavramı evrensel geçerliliğe sahip olabilir mi? İnsan hakları kavramı Batılı olmayan kültürlerde ve politik felsefelerde ne ölçüde geçerlidir? Birleşmiş Milletler'in insan hakları kataloğu, özelde İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin evrenselliğinin kabulü, Batılı olmayan toplumlara başka bir kültürün değerlerinin empoze edilmesi midir? İnsan haklarının evrenselliği sorunsalının merkezini oluşturan bu ve benzeri sorular, keskin görüş ayrılıklarıyla sonuçlanan yoğun tartışmalara konu oluyor.

Evrensel bir insan hakları kataloğu olup olamayacağı tartışması da, tıpkı yeni liberalizmin tezleri çevresindeki tartışmalar gibi, 1990'lara özgü bir tartışma değildir. Teorisyenler uzun zamandır insan haklarının "gerçek" anlamını tartışmaktadırlar. 19. ve 20. yüzyıllar boyunca insan haklarının temeli olarak bireyci teori hem sağ'dan, hem de sol'dan eleştirilmiş; sosyalist kanattan bireysel haklara yöneltilen eleştiriler, insan haklarının ikinci kuşağı sosyal haklara meşru bir zemin hazırlamıştır. Öte yandan, insan haklarının evrenselliği üzerine tartışmalar, 2. Dünya Savaşı'ndan, özellikle de Üçüncü Dünya ülkelerinin önemli bir kısmının bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra yeni bir çerçeve ve yoğunluk kazanmıştır. Avrupa sömürgeciliği ve emperyalizm olguları karşısında Üçüncü Dünya ülkelerinin

kültürel özelliklerine yaptıkları vurgu ve Avrupamerkezciliğin eleştirisi, 'halkların hakları'nın yoğun tartışmalarla insan hakları çerçevesine girmesiyle sonuçlanmıştır. İnsan haklarının "gerçek" niteliği üzerine insan haklarının kuşakları arasındaki mücadele 90'lı yılların insan hakları gündemini de belirlemeye devam ederken, son yıllarda, insan haklarının liberal yaklaşımının, yine hem sağ'dan, hem de sol'dan ikili bir eleştiriye uğradığı görülmektedir: Sağ'dan, cemaatçiliğin yeni bir versiyonu bireysel insan haklarına karşı atağa geçerken; sol'dan, toplumdaki öncelikler, ihtiyaçlar ve dezavantajlara dayanan kolektivist bir insan hakları yaklaşımı insan haklarının liberal kavranışının meşruiyetini sorgulamaya devam etmektedir.⁵⁰

1990'larda insan haklarının evrenselliğine yönelik itirazlar, genel olarak, başlıca şu noktalarda toplanabilir: Batı'nın insan hakları anlayışı, liberal demokratik ideolojinin bir uzantısı olduğu gibi, aynı zamanda Avrupamerkezli bir ideoloji niteliğini de taşımaktadır ve son iki yüzyıl boyunca Batı, Batılı olmayan halklara insan hakları alanında bu Avrupamerkezli bakış açısını dayatmıştır. Batı, insan haklarını birey etrafında şekillendirmektedir. Oysa, Asya ve Afrika gibi Batılı olmayan toplumlarda kolektif, topluluk ve ulus hakları fikri güçlüdür. Kültürel açıdan, insan haklarını Batı kökenli kişi hakları ve siyasal haklar kuşağına özgülemek adaletsizdir. Çünkü, gerçekte, insan hakları kültürel bağlamda doğar, büyür ve gelişir; ondan bağımsız değildir, bu bütünsel kimlik içinde yer alır. Bu anlamda, bugünkü mevcut Batılı insan hakları yaklaşımı da 'kültürel' bir biçim oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu Batılı kültürel biçimin, Batılı olmayan ülkelere empozesi sözkonusudur. Öte yandan, içinde bulunduğumuz dönemde, "yeni dünya düzeni" tarafından dayatılan insan hakları kavrayışı da aynı kültürel biçimin bir uzan-

50 Rhoda E.Howard, "Cultural Absolutism and the Nostalgia for Community", *Human Rights Quarterly*, Vol. 15, No. 2, May 1993, s. 315.

tısıdır. "Yeni dünya düzeni", insan haklarını, insan haklarının birinci kuşağını oluşturan kişi hakları ve siyasal haklara indirgemekte; sosyal haklar alanında ciddi geriye dönüşleri zorlamaktadır. Kısacası, Batı ikiye bölünmüş bir tutum içindedir: Üçüncü Dünya ülkelerindeki kişi hakları ve siyasal hakların ihlallerini insan hakkı ihlali olarak görmekte ve müdahale etmektedir, fakat hem bu ülkelerdeki hem de kendi ülkelerindeki sosyal hak ihlallerini insan hakkı ihlali olarak kabul etmemekte, milyonlarca insanı açlık ve yoksulluğa terk etmektedir. Oysa, özellikle kimi Üçüncü Dünya ülkelerinde yoksulluk, köleliğin bir çeşidi haline gelmiştir, çocuk emeği sömürsü, çocuk fahişeliği örneklerindeki gibi. Bu nedenle, Batılı insan hakları kavrayışı, "Üçüncü Dünya halklarının çıkarlarına" uygun düşmemektedir.⁵¹

90'larda Batılı insan hakları kavrayışının "evrenselliği" tezi-ne karşı Üçüncü Dünya'dan yükselen bu seste, kapitalist iktisadi düzenin eleştirisiyle, Batılı kültürel değerlerin eleştirisinin iç içe geçtiği görülmektedir. Birbirinden ayrı düşünülmesi pek de mümkün olmayan bu iktisadi düzen (kapitalizm) ile onun bütün unsurlarıyla yaşadığı coğrafya(Batı'nın 'bireyciliği', iktisadi ve kültürel açılardan gelen eleştirilerin buluştuğu ortak noktayı oluşturmaktadır. Üçüncü Dünya tarafından kültürel bir eğilim olarak da öne çıkarılan sosyal hakların zayıflığının eleştirisi, yeni liberal politikaların karakterize ettiği, içinde bulunduğumuz dönemin egemen insan hakları politikalarının eleştirisiyle çakışmakta; yoksulların konumunun giderek daha da güvencesizleştirilmesi, Batı dünyasındaki bireyci değerlerin, Batılı olmayan dünyaya empozisi bağlamında değerlendirilmektedir.

İnsan haklarının "evrenselliği" fikrine karşı kültürel göreceliğin savunulmasında, Üçüncü Dünyalı toplumların, Batılı ül-

51 Bu paragrafta yer alan görüşler, aşağıdaki kaynaktan özetlenerek aktarılmıştır: Baharruddin Shamsul, "Human Rights Between Universality and Cultural Conditioning", *Development and Cooperation (D+C)*, No. 3, May/June 1993, s. 4-5.

kelerin belirlediği Birleşmiş Milletler'den kaynaklanan emperyalist bir liberal insan hakları gündeminin mağdurları olarak düşünülmesinin önemli rolü vardır.⁵² İki yüzyıldır Batı düşüncesinde varolan ve "evrenselliği" ileri sürülen insan hakları anlayışına karşı 'kültürel görecelik', farklı kültürlerin kendi yaşam yollarının bir savunusu olarak ortaya çıkmakta; Batılı insan hakları değerlerine karşı kültürel ve etik göreceliğin henüz yansıtılmamış bu mücadelesi, mevcut uluslararası insan hakları standartlarının "evrenselliğini" de tehlikeye düşürmektedir. Batılı insan hakları kavramının evrenselliği iddiası karşısında kültürel görecelik öğretisi, ahlak hakkındaki kuralların yerden yere değiştiği, bu farklılığınsa ancak kültürel bağlamda anlaşılabilirliği görüşüne dayanmaktadır. Bu öğretiye göre, ahlaki iddiaların kendisinden kaynaklandığı ve kendisiyle içiçe geçtiği şey, kültürel bağlamdır. Evrensel bir ahlak yoktur. Çünkü dünya tarihi, kültürlerin çoğulluğunun bir öyküsüdür. Dünyada varolan farklı kültürler kendi değerlerini ürettikleri için, farklı, hatta birbiriyle çatışan değer sistemleri bir arada varolacaktır. Ahlakın bir ölçütü olarak "evrenselliği" ileri süren bir girişim, az ya da çok iyi gizlenmiş bir emperyalist tutum; farklı bir kültürün değerlerini egemen kültür içinde eritmeye dönük bir çabadır.⁵³ Kaldı ki, başarılı bir kültürel emperyalist politika bile, ancak bir ölçüde geçerli olabilir. Çünkü bir kültüre başka bir kültürün değerlerinin empozisi, daima yüzeysel bir geçerlilik bulabilmiştir; dünyanın çeşitli toplumsal oluşumlarındaki kültürel özelliklerin özünün aşındırılabilmesi mümkün değildir.⁵⁴

Toplumsal ve kültürel olguların, bilimsel ayrıştırma yoluyla ya da verili bir kültürün katılımcılarının ve destekleyicilerinin

52 Rhoda E. Howard, aynı yer.

53 Bkz. R. J. Vincent, *Human Rights and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, s. 37-38.

54 Bkz. a.k., s. 38.

perspektifinden tanımlandıkları bir yöntem olan 'kültürel görecelik',⁵⁵ erken 20. yüzyılda, Batılıların kendi beyaz, Hristiyan toplumlarının ahlaki olarak diğerlerinin üzerinde olduğu inancına karşı gelişmiştir. Sömürgeleştirme sürecinde, Batı'nın ahlaki üstünlük inancı, antropolojik çalışmalarda diğerlerinin "ilkel" ya da "doğal" kültürler olarak kabul edilışinde somutlaşmıştır ve antropolojistlerin beyaz üstünlüğüne dayanan bakışı, Batılı emperyalist politikaları meşrulaştırmaya yaramıştır. Batılı güçlerin, yerli toplumlara verdiği zarar girişimleri açısından baktığında, kültürel görecelik, yerli halkların sömürgeciler, fatihler, misyonerler ve diğerleri tarafından çözölme ataklarına karşı değerli bir savununun öğretisidir.⁵⁶ Bu bağlamda, kültürel görecelik yalnız bir yöntem değildir, aynı zamanda etik bir duruştur.⁵⁷ "Diğerlerini" ahlaki olarak belirleyen ve âdetleri, gelenekleri ve inançları olan tek bir kültürün varsayılmasına karşı çıkmakta; 'kültürel açıdan eşitlikçiliği' izlemektedir.⁵⁸ Kültürel göreceliğin tanınması, kendi değerlerinin tanınması ile birlikte gelmektedir. Ancak onu eşitlikçi kılan kendi değerleri ile birlikte, başkalarının değerlerinin geçerliliğini de tanımasıdır.

Göreceliğin temelindeki ahlaki farklılıkların kabulü fikri, bir kültürel değerın evrenselliği fikriyle uzlaşmayı olanaksız kılmaktadır. Bu noktada, C. Lévi-Strauss'un başını çektiği yapısalcılık çerçevesindeki antropolojik çalışmalar, kültürel görecelik tezlerinin gelişmesinde önemli bir dayanak oluşturuyor. C. Lévi-Strauss, mutlak değerde bir dünya uygarlığının olmadığını; dünya uygarlığının her biri kendi özgünlüğünü koruyan kültürlerin dünya çapında bir koalisyonundan başka bir şey olmadığını açıklıyor.⁵⁹ Ona göre, "Büyük insan hakları bildirileri,

55 D. Bidney, aktaran Rhoda E. Howard, *a.g.m.*, s. 316.

56 Rhoda E. Howard, *a.g.m.*, s. 316-7.

57 A.k., s. 317.

58 R. J. Vincent, *a.g.e.*, s. 38.

59 Claude Lévi-Strauss, *İrk ve Tarih*, (Çev. Reha Erdem/Haldun Bayrı), Metis Yayınları, İstanbul, 1985, s. 77.

insanın doğasını, soyut bir insanlık içinde değil, (...) geleneksel kültürler içinde gerçekleştirdiği olgusunu çoğunlukla unutan bir ideali dile (getiriyorlar)".⁶⁰ Oysa, "Batı kökenli (...) bir insan hakları kavrayışı yerine, kendimizi bu konuda öteki uygarlıkların geliştirdiği belirttik ya da örtük bütün düşünlerle aynı düzeyde görmeye çalışmak olanaklıdır."⁶¹ Bu görüşlere yakın bir biçimde, bugün, farklı kültürel ortamlarda, farklı insan hakları kavrayışlarının mümkün olduğu iddiası öne sürülmektedir.⁶² Buna göre, bir kültürün insan hakları kavramlaştırmasının "evrenselliği" iddiasında bulunmak, etnomerkezci bir tutumdur; oysa bütün kültürlerde özgül insan hakları kavramlaştırmaları sözkonusu olabilir. Bu görüşün uygulamada da yansımalarının görülmesi dikkat çekicidir. Farklı kültürel değerlere sahip toplumlar, insan haklarının değişik kuşaklarını vurgulamaktadırlar: Genel olarak klasik Batılı liberal insan hakları yaklaşımı mutlak bireysel kişi hakları ve siyasal haklara vurgu yaparken, Batılı olmayan Üçüncü Dünya geleneklerinin çoğu, haklar ve ödevleri topluluk temeli üzerine oturtmakta; ekonomik ve sosyal haklar ile kolektif haklara özel bir önem vermektedirler. Ülkenin siyasal sistemi kadar kültürel değerleri de, birey/grup (topluluk) hakları; kişi hakları ve siyasal haklar/sosyal haklar; negatif/pozitif haklar üzerine yapılan tercihi belirlemektedir.⁶³ Dolayısıyla, Batılı insan hakları kavrayışı ile Batı kökenli olmayan

60 A.k., s. 41.

61 Claude Lévi-Strauss, *Mit ve Anlam*, (Çev. Şen Süer/Selahattin Erkanlı), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 79.

62 Bkz. Alison Dundes Renteln, *International Human Rights: Universalism Versus Relativism*, Sage Publications, U.S.A., 1990, s. 54; "A Cross-Cultural Approach to Validating International Human Rights: The Case of Retribution Tied to Proportionality", *Human Rights Theory and Measurement*, David Louis Cingranelli (Ed.), St. Martin's Press, New York, 1988, s. 30.

63 Bu konuda bkz. M. Glen Johnson, "Human Rights in Divergent Conceptual Settings: How Do Ideas Influence Policy Choices?", *Human Rights Theory and Measurement*, s. 42-43.

insan hakları bakışlarının geçerlilik bulduğu kültürel ortamlardaki ahlaki değerlerin farklılığı olgusu, insan hakları kavramlaştırmalarında belirleyici dinamiklerden biri olarak görünmektedir: Batılı insan hakları öğretisinin temeli bireyciliktir. Bireycilik, salt kapitalizme ve pazar ekonomisine denk gelen "mülkiyetçi" egoist bireycilikten ibaret görülmeyip "evrenselci-ahlakçı" boyut gözden kaçırılmasa bile,⁶⁴ 'birey' fikri, toplulukçu, kolektivist Batılı olmayan toplumlara yabancıdır. Örneğin, geleneksel Afrika toplumunda kişi olmak, belirli bir gruba dahil olmayı ifade eder. Kişilik, Batı'daki bireyciliğe zıt bir şekilde, yalnız bir grup içinde veya ona karşı anlaşılabilir. Grup değerleri belirleyici olduğunda da, ödev söylemi, haklardan daha fazla geçerlilik bulur.⁶⁵ Afrikalı dünya görüşü, "grup dayanışması" ve "kolektif sorumluluk"la karakterize edilir.⁶⁶ Bu kıtada topluluğa karşı yükümlülüğün, bireysel özgürlükten önce gelmesi, Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı'na (1981) da yansımaktadır: Şart'ta bireysel haklara da yer verilmekle birlikte, kolektif hakların ağırlığı hissedilmektedir. Grup ve ödev vurgu, birey çıkarlarındansa, Afrika düşüncesinin temel insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlenmiş bir toplumu öne çıkarmasıyla bağlantılıdır. "Böylece, geleneksel Afrika kültürlerinin, Batılı liberal kapitalizmde görülmeyen bir biçimde, sosyal malların dağıtımında adaleti gözettikleri söylenebilir."⁶⁷ Afrika'da insan hakları kavramı ve pratiği, kıtanın geçmişi (sömürgecilik mirası), kültürü, gelenekleri, değerleri, siyasal ve ekonomik koşulları

64 Bu ayrım için bkz. Guy Haarscher, "European Culture, Individual Rights, Collective Rights", *Human Rights in a Pluralist World*, (Ed. Jan Berting and Others), Unesco and Roosevelt Study Center Publication, Meckler, Westport, London, 1990, s. 151-2.

65 R.J. Vincent, *a.g.e.*, s. 39-40.

66 Josiah A.M. Cobbah, "African Values and the Human Rights Debate: An African Perspective", *Human Rights Quarterly*, Vol. 9, No. 3, August 1987, s. 323.

67 R.J. Vincent, *a.g.e.*, s. 40.

tarafından belirlenmiştir.⁶⁸ Bir insan hakları Şartı tasarlarlarken de, Afrikalılar, ancak "kendi toplumlarında daima varolan ahlaki değerleri kodifiye etmişlerdir."⁶⁹

İnsan haklarının "tek" ya da "meşru" kavramlaştırmasının Batılı değerlerle bağlantılı bireysel haklar olduğu fikrinde⁷⁰ içkin Batımerkezciliğe bir yanıt, böyle bir yaklaşımın bizatihi insan haklarının "evrenselliği"ni engellediği yönündedir. İnsan haklarının Batılı kavramlaştırmasına özgülenerek ileri sürülmesinde "18. yüzyılın Avrupası ile tarihsel bağ vardır, fakat haklar böyle bir hapsedmeyi gereksinmezler."⁷¹ Dahası, insan hakları standartlarını inşa etmek için bütün kültürler ahlaki ilke ve değerleri kabul etme yeteneğine sahiptirler.⁷² Dolayısıyla -bu adla olmayıp, başka kavramsal çerçevelerde de ifade edilse-, 'insan hakları' kavramı, haklardan başka kavramları merkezine alan ahlaki sistemlerde de vardır. Bu düşüncenin ampirik olarak geçerliliğini görmek, birey ve hak temelli olmayan, ödev-temelli sistemlerin insan haklarına hizmet edemeyeceği itirazını geçersizleştirmektedir.⁷³ Öte yandan, ahlaki sistemler arasında eşit bir etkileşim yoluyla dikkate değer bir yakınlaşmanın⁷⁴ zaman

68 Olusola Ojo, "Understanding Human Rights in Africa", *Human Rights in a Pluralist World*, s. 115.

69 A.k., s. 118.

70 Jack Donnelly, Batılı olmayan kültürel ve siyasi geleneklerin, yalnız insan hakları pratiğinden değil, insan hakları kavramından da yoksun olduklarını savunuyor. Ona göre, insan haklarını içermeyen insan onuru kavramlaştırmalarına çeşitli toplumlarda rastlanabilir, ama insan hakları kavramı yalnızca Batı uygarlığının bir eseridir. Bkz. "Human Rights and Human Dignity: An Analytic Critique of Non-Western Conceptions of Human Rights", *The American Political Science Review*, Vol. 76, 1982, s. 303-316.

71 John O'Manique, "Universal and Inalienable Rights: A Search For Foundations", *Human Rights Quarterly*, Vol. 12, No. 4, November 1990, s. 471.

72 Alison D. Renteln, *a.g.m.*, s. 30.

73 Alison D. Renteln, *a.g.e.*, s. 60. Kaldı ki, haklar karşılığında ödevleri gerektirir; haklar ve ödevler arasında mantıksal açıdan bir karşılıklılık söz-konusudur. Bkz. *a.k.*, s. 44.

74 Bu bağlamda, Alison D. Renteln, mevcut ahlaki sistemler arasında bugün de ortak eğilimleri saptamanın mümkün olduğunu ortaya koyuyor. Ona

içerisinde sağlanabileceğini ileri sürmek de mümkündür. Fakat, geleceğe dönük böyle bir beklenti, görüş ayrılıklarının kaynaklandığı sorunların bugünden çözümü için bir temel oluşturmamaktadır. Bunun başlıca nedenlerinden biri, günümüzde Birleşmiş Milletler'den kaynaklanan insan hakları bakışına Batılı devletlerin damgasını vurmakta oluşudur. Başka bir anlatımla, uluslararası hukuk, "eşit" devletler arasındaki ilişkilerden oluşmamakta;⁷⁵ uluslararası insan haklarının standartları da bütün devletlerin gerçek bir konsensusuyla sağlanmamaktadır. Birleşmiş Milletler kapsamındaki sözleşmelerin hazırlık çalışmalarına Üçüncü Dünyalı ülkeler de katılmakta olsalar bile, bunun hükümet elitlerinin katılımından oluşan formel bir katılım; Üçüncü Dünyalı ülkelerin Birleşmiş Milletler'in insan hakları sözleşmelerini imzalamalarının da formel bir tanımadan ibaret olduğu ileri sürülebilir. Bu noktada, Birleşmiş Milletler'in 1948 yılında kabul ve ilan ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin gerçekte "evrensel" bir nitelik taşımadığı yönündeki iddialar önem kazanmaktadır.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca "bütün halklar ve uluslar için ulaşılabilecek ortak ideal olarak"⁷⁶ ilan edilmekle birlikte, Bildiri'nin yalnızca Batılı değerleri içerdiği ve Bildiri'ye damgasını vuran öğretinin de bireyci insan hakları teorisi olduğundan⁷⁷ hareketle, "evrensel" bir nitelik taşımadığı görüşü ileri sürülmektedir. Buna göre, Bildiri'deki hükümler, dünyadaki farklı değer sistemleri ile uyumlu değildir, bu nedenle de Batılı olmayan ülkeleri temsil etmemektedir. Uluslararası insan hakları standartlarını hazırlamaya katılanlar, ahlaki çeşitlilik gerçeğiyle yüzleşmeye başlamak yerine,

göre, bütün kültürlerde cezalandırma, suçun ağırlığıyla orantısaldır; bütün kültürler keyfi öldürme ve şiddeti sınırlama eğilimindedirler. Bkz. *a.g.m.*

75 Bkz. R. J. Vincent, *a.g.e.*, s. 45-7.

76 Bkz. Bildiri'nin "Başlangıç" Bölümü.

77 Örneğin bkz. Josiah A. M. Cobbah, *a.g.m.*, s. 316.

bu sorunu yoksaymaktadırlar. Dolayısıyla, insan hakları belgelerinin çoğu, dünya çapında paylaşılan değerleri içermediğinden, bu belgelerin değeri de tartışmalıdır. Kısacası, Bildiri'nin ilanı, birçok ülkeye yabancı bir değer sisteminin empoze edilmesi olarak görülmektedir.⁷⁸ İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bir kültürde geçerli olan ahlaki ilkelerden kaynaklanmaktadır ve kültürler arasındaki ahlaki boşluğa atılmıştır.⁷⁹ İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin evrensel olmadığına ilişkin itirazlara karşı ise, Bildiri'nin ve onda içerilen değerlerin "evrenselliği" fikri, Bildiri'de bireysel özgürlüğün asgarisi tanımlandığı ve kamu bütün koşullarda devlet iktidarından bağışık tutulduğu için desteklenmektedir.⁸⁰ Bu noktada, özellikle içinde bulunduğumuz dönemde "demokrasiye geçiş" sürecinde bulunan eski sosyalist ülkelerde Bildiri'nin evrensel karakterine vurgu yapılması dikkati çekmektedir.⁸¹

İnsan haklarının "evrenselliği" sorunsalı etrafındaki tartışmaların uluslararası plandaki yansımalarına gelince, son onyıllarda konunun giderek daha fazla önem kazandığı görülmektedir. Evrensellik tezi karşısında, kültürel özgüllüklerin öne çıkmasına paralel olarak, insan hakları çerçevesinde bir yandan da 'kültürel kimlik hakkı' ile ilgili tartışmalar ağırlık kazanmıştır.

78 Bkz. Alison D. Renteln, *a.g.e.*, s. 51-3. Bildiri'nin tartışma yaratan başlıca hükümleri mülkiyet hakkını düzenleyen 17. maddesi, Batı demokrasilerinin bir gereği olarak değerlendirilen seçimlerle ilgili 21. maddesi ve evlenme ve aile kurma hakkını düzenleyen 16. maddesidir.

79 A.Bozeman'dan aktaran, R. J. Vincent, *a.g.e.*, s. 38.

80 Bkz. Dmitry Shestakov, "Is the Universal Declaration of Human Rights Universal?", *Human Rights and Human Rights Education in the Process of Transition to Democracy*, s. 66. Philip Alston, Bildiri'nin evrensel karakterini kabul etmekle birlikte, insan haklarının dinamik karakteri gereği, Bildiri'nin dinamik biçimde yorumlanmasının farklı kültürel değerlerin Bildiri'de temsil edilmemesi sorununu önleyebileceği görüşünü benimsiyor. Bkz. "The Fortieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights: A Time More Reflection Than for Celebration", *Human Rights in a Pluralist World*, s. 7-8.

81 Bkz. Dmitry Shestakov, *a.g.m.*

1960'lı yıllardan, özellikle Afrikalı Üçüncü Dünya ülkelerinin önemli bir kısmının bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra, Batılı değerlere karşı Batılı olmayan kültürel değerlerin ifadesi ve savunusunun uluslararası planda, özelde Birleşmiş Milletler kapsamında giderek daha fazla gündeme geldiği gözlenmektedir.⁸² Daha yakın bir dönemde, Birleşmiş Milletler, Üçüncü Dünya ülkelerinden gelen 'kültürel gelişme' talepleri sonucu, bu konudaki etkinliklerine özel bir ağırlık vermeye başlamıştır. Gerçekte, Üçüncü Dünya'nın kültürel gelişme talebi, Batı ya da Batı kültürü tarafından 'bilinçlerin sömürgeleştirilmesi'ne bir karşı çıkış niteliğini taşımakta; Üçüncü Dünyalı halklar, kendi kültürlerini geliştirme, yani kültürel kimlik hakkını ileri sürmektedirler.⁸³ 80'lerin başında kültür sorunu ve kültürel gelişme talebinin uluslararası topluluğun gündemine getirilmesi sonucu, 'kültürel kimlik hakkı'nın bir insan hakkı olup olmadığı meselesi hâlâ yanıtlanmamış değildir. UNESCO çevresinde tartışılmakta olan kültürel kimlik hakkının bir insan hakkı olarak kabul edilmesi konusunda görüşler ayrıışmaktadır: Bir yanda, kültürün bütünselliğin bir parçası, halklar için kapsamlı bir yaşam yolu olduğundan hareketle kültürel grupların varlıklarını sürdürebilmelerine yönelik hakları savunulurken,⁸⁴ diğer yanda, 'kültürel

82 UNESCO'nun 4 Kasım 1966'da ilan ettiği Uluslararası Kültürel İşbirliği İlkeleri Bildirisi'nin, bu bağlam içinde, Üçüncü Dünyalı ülkelerin kültürel taleplerine Birleşmiş Milletler'ce verilen bir yanıt olarak değerlendirilme olanağı vardır. Bildiri'nin 1. maddesinde, her kültürün saygı gösterilmesi ve korunması gereken bir onur ve değere sahip olduğu; her halkın kendi kültürünü geliştirme hak ve ödevi bulunduğu; kendi çeşitlilik ve farklılıkları içinde ve birbirleri ile karşılıklı etkileşim içinde bütün kültürlerin, tüm insanlığa ait ortak mirasın bir parçasını oluşturdukları belirtilmektedir. Metin için bkz. *Human Rights: A Compilation of International Instruments*, United Nations, New York, 1988, s. 409 vd.

83 Ioanna Kuçuradi, "Philosophy Questioning Cultural Development", *Philosophy and Cultural Development*, Ioanna Kuçuradi and Evandro Agazzi (Eds.), International Federation of Philosophical Societies and Philosophical Society of Turkey, Ankara, 1993, s. 13.

84 Bkz. Rodolfo Stavenhagen, "The Right to Cultural Identity", *Human Rights in a Pluralist World*, s. 258.

haklar' yoluyla kültürel kimliğin mevcut uluslararası sözleşmelerle zaten korunduğu, bu nedenle, kültürel kimlik hakkının ayrıca bir insan hakkı olarak ilan edilmesine gerek olmadığı görüşü ileri sürülmektedir.⁸⁵ Kültürel kimlik hakkını ikinci kuşak kültürel haklar çerçevesine sıkıştıran bu ikinci yaklaşımda görüldüğü gibi, "kültürel gelişme" kavramından anlaşılan da, nereden bakıldığına göre değişmektedir: Batımerkezli bakış, kültürel gelişme kavramını kültüre katılma olanaklarını genişletme, yani bireylerin sanatsal, bilimsel, felsefi etkinliklere katılma potansiyelini artırma biçiminde formüle etmektedir. Üçüncü Dünya ise, aynı kavramdan, sömürgeleştirme döneminde Batılı kültürün hegemonyası altında unutturulmaya çalışılan kendi kültürlerinin yeniden hayat bulmasını ve kültürel kimliklerinin gelişmesini anlamaktadır.⁸⁶ Kültürel gelişme kavramı üzerinde süregelen bu görüş ayrılığı, mevcut uluslararası belgelerde de daha çok Batı'nın anladığı içeriğin yararına somutlaşmaktadır. Sözgelimi, her halkın kendi kültürünü geliştirme hakkına yer vermekle birlikte (m.1), Uluslararası Kültürel İşbirliği İlkeleri Bildirisi'nin vurguladığı, daha çok, eğitim ve bilimle ilgili entelektüel ve yaratıcı etkinliklerin teşvik edilmesi, herkesin bilgiye ulaşmasının ve sanatsal etkinliklere katılmasının sağlanması gibi genellikle Batılı içeriğine yakın düşen bir "kültürel gelişme" kavramıdır. Bu Bildiri ile aynı yıl Birleşmiş Milletler'ce ilan edilen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde tanınan eğitim hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı, bilim ve sanat özgürlüklerinde ifadesini bulan kültürel haklar formülasyonu, halen Batılı anlamda bir kültürel gelişme kavramının içeriğini belirlemeye devam etmektedir.

85 Bkz. Jack Donnelly, "Human Rights, Individual Rights and Collective Rights", *a.k.*, s. 58-9.

86 Ioanna Kuçuradi, "The Idea of Development: Its Past and Its Present", *The Idea of Development Between Its Past and Its Future*, Ioanna Kuçuradi (Ed.), International Federation of Philosophical Societies and Philosophical Society of Turkey, Ankara, 1993, s. 12.

Batılı insan hakları değerlerinin 'evrenselliği'ne yönelik Üçüncü Dünyalı ülkelerden gelen itirazlar, içinde bulunduğumuz 90'lı yıllarda, giderek daha açık ve yoğun bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, insan hakları alanında son yılların önemli toplantılarından olan Birleşmiş Milletler Dünya İnsan Hakları Konferansı'nda (Haziran 1993, Viyana), Üçüncü Dünyalı ülkelerin Batılı insan hakları kavramlaştırmasını eleştirerek bu anlayışın "evrenselliği" savına karşı çıkmaları önem taşımaktadır. Çin, Endonezya ve Malezya gibi Üçüncü Dünya ülkeleri, Batımerkezli insan hakları kavrayışının "evrenselliği" düşüncesine katılmadıklarını bu toplantıda açıkça ortaya koymuşlardır.⁸⁷ Örneğin, Çin Delegasyonu Başkanı'nın sözleri, Batılı insan hakları kavramlaştırmasının evrenselliğine açık bir muhalefet niteliğindedir: *"İnsan hakları kavramı, tarihsel gelişmenin bir ürünüdür. Bir ülkenin özgül toplumsal, siyasal ve ekonomik koşulları ve özgül tarih, kültür ve değerleri ile yakın bir şekilde bağlantılıdır. Farklı tarihsel gelişme aşamaları, farklı insan hakları gerekliliklerine sahiptir. Farklı gelişme aşamalarındaki ya da farklı tarihsel gelenek ve kültürel arkaplanları olan ülkeler de insan haklarının farklı anlayışlarına ve pratiğine sahiptirler. Böylece, belli ülkelerin insan hakları standardı ve modelinin, tek uygun standart ve model olduğu ve bütün ülkelerin onlarla uyumlu olma arzusunda oldukları düşünülmemelidir ve düşünülemez."*⁸⁸ Üçüncü Dünya'dan yükselen bu sözler, Batılı devletlerin temsilcilerince yanıtlanmış ve devletlerin insan haklarını koruma ve geliştirme ödevinin, onların siyasal, ekonomik, kültürel ve dinsel sistemleri dikkate alınmaksızın belirlendiği ve uluslararası topluluk tarafından defalarca onaylanan insan haklarının evrenselliğinin artık tartışma konusu

87 David P. Forsythe, *a.g.m.*, s. 394. Ayrıca bkz. s. 397.

88 Aktaran, Ineke Boerefijn, "World Conference on Human Rights", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11, No. 3, 1993, s. 294-5.

olmaması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁹ Konferans'ın nihai metni niteliğindeki Viyana Bildirisi ve Eylem Programı⁹⁰ da bu bakışı yansıtmaktadır: Bildiri'de, insan haklarının "evrensel" niteliğinin tartışma dışı olduğu açıkça dile getirilmektedir (I. Bölüm, m.1). Tüm insan haklarının evrensel, bölünemez bir nitelik taşıdığı; bu hakların karşılıklı bağlantı ve ilişki içinde bulunduğu; uluslararası topluluğun insan haklarına global olarak tam ve eşit bir şekilde ve aynı yönde yürüyerek, aynı vurgularla yaklaşması gerektiği; ulusal ve bölgesel farklılıklar ile çeşitli tarihsel, kültürel ve dinsel arkaplanların önemi gözardı edilmemekle birlikte, devletlerin siyasal, ekonomik ve kültürel sistemlerinin dikkate alınmaksızın hepsinin tüm insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi ödevine dikkat çekilmektedir (I. Bölüm, m.5). Böylece, Konferans'ın nihai metninin hazırlık sürecinde, hükümetlerin delegasyonları arasındaki resmi olmayan görüşmelerde⁹¹ ana tartışma konularından biri olan insan haklarının "evrenselliği" sorunsalı, nihai metinde insan haklarının evrenselliği fikrine merkezi bir önem verilmesiyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, Bildiri, devletler arasındaki özgül farklılıkların gözardı edilmemesi gereğinden söz etmesiyle (I. Bölüm, m.5), bu konuda ortaya çıkan ciddi tartışmaları da yansıtmaktadır.⁹²

Öte yandan, Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın Asya Bölgesel Toplantısı Sonuç Bildirisi⁹³ (Bangkok, 2 Nisan 1993), insan haklarının 'evrenselliği' düşüncesine katılmakla birlikte, Birleşmiş Milletler'in insan hakları politikalarının bir eleştirisi niteliğini de taşımaktadır. Bildiri'nin Başlangıç bölümünde,

89 Hollanda Dışişleri Bakanının bu yöndeki sözleri için bkz. *a.k.*, s. 295.

90 Metin için bkz. *Human Rights Law Journal (HRLJ)*, Vol. 14, No. 9-10, 30 November 1993, s. 352 vd.

91 Bkz. *a.k.*, s. 351.

92 Ineke Boerefijn, *a.g.m.*, s. 295.

93 Metin için bkz. *HRLJ*, Vol. 14, No. 9-10, 30 November 1993, s. 370-1.

uluslararası insan hakları belgeleri ile getirilen uygulamayı sağlamaya dönük mekanizmaların, yalnız insan haklarının birinci kuşağını oluşturan kişi hakları ve siyasal haklarla ilgili olduğuna; oysa ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ile kişi hakları ve siyasal hakların birbirinden ayrılamaz bir nitelik taşıdığına dikkat çekilmektedir. İnsan haklarının uygulamasında çifte standarttan kaçınılması gereği dile getirilirken, bu konuda uyuşmaz değerlerin karşılaştırılması ve empoze edilmesi değil, işbirliği ve konsensusla teşvik yoluna gidilmesi vurgulanmaktadır. Bildiri'de, Birleşmiş Milletler'in demokratikleştirilmesi zorunluluğu açıkça belirtilmektedir (m.3). İnsan haklarının evrensel doğası kabul edilirken, dinamik ve gelişen bir uluslararası norm oluşturma süreci bağlamında ulusal ve bölgesel farklılıkların ve çeşitli tarihsel, kültürel ve dinsel arkaplanların öneminin akılda tutulması gereğinin altı çizilmektedir (m.8). Ayrıca, gelişme hakkının uluslararası makroekonomik düzeyde gerçekleştirilmesinin ana engeli olarak Kuzey ve Güney, zengin ve yoksul arasındaki uçurumun genişlemesi belirlenmekte (m.18); buna paralel biçimde, yoksulluk da, insan haklarının tam olarak gerçekleşmesinin ana engellerinden biri olarak kabul edilmektedir (m.19). Dünya İnsan Hakları Konferansı Afrika Bölgesel Toplantısı Sonuç Bildirisi⁹⁴ (Tunus, 6 Kasım 1992) de insan haklarının evrensel doğasının tartışma dışı olduğunu (m.2) açıkça belirtmekle birlikte, hiçbir hazır modelin evrensel düzeyde öngörülemeyeceğini, çünkü her ulusun kültürel gerçekliklerinin ve her halkın gelenekleri, standartları ve değerlerinin gözardı edilemeyeceğini vurgulamaktadır (m.5).

Asya ve Afrika ülkelerinin Dünya Konferansı bölgesel toplantılarındaki sonuç bildirileri dikkate alındığında, bu devletlerin mutlak bir göreceliği benimsemedikleri, insan haklarının 'evrenselliğini' ilkece kabul etmelerinden anlaşılmaktadır. An-

94 Metin için bkz. *a.k.*, s. 367-8.

cak, Batı kökenli bireysel haklara da insan haklarının diğer kuşakları kadar değer tanımakla birlikte, her iki kıta, kendi kültürel özgüllükleri bağlamında insan hakları kavramına yaklaşma eğilimindedir: Asya da, Afrika da, Batılı insan hakları modelinin kendilerine dayatılmasına karşı çıkmakta, bu nedenle de Kuzey/Güney çelişkileri içinde sosyal hakları, gelişme hakkını ve halkların kendi geleceklerini belirleme ile kendi kaynaklarını kontrol etme hakkını özel bir önemle vurgulamaktadırlar. Kısacası, Viyana Konferansı'nın gösterdiği, Batılı olmayan ülkelerin insan haklarını reddetmeksizin, onun içeriğini tartışma talebidir. Bu ülkeler, "benzerlikler içinde farklılığın tanınmasında ısrar ediyor ve Batı damgalı olarak düşündükleri etik normlara tamamen uyumu reddediyorlar." Bu noktada, Üçüncü Dünya'nın endişesi, daha çok Batılı emperyalizmin yeni bir çeşidi olarak, "insan hakları emperyalizmi" tehlikesine yöneliyor.⁹⁵

Üçüncü Dünya'dan Batılı insan hakları modelinin "evrenselleştirilmesi"ne karşı itirazlarda, insan haklarının liberal bireyci haklara indirgenmesine muhalefet açıkça kendini göstermektedir. Bu eleştirinin gerisinde, Üçüncü Dünyalı kültürlerin kapitalist sistem içinde girdikleri homojenleşme sürecine karşı direnişlerinin varlığından da söz edilebilir. Başka bir anlatımla, 'bireycilik' gibi kapitalist sistemin değerlerinin 'evrenselleştirilmesi'ne duyulan tepkide, aynı zamanda kültürel tekbiçimleşmeye zemin oluşturan sömürü ilişkilerine boyun eğmek istemeyişin bir yansıması görülebilir.⁹⁶ Bu anlamda, Üçüncü Dünyalı ülkelerin, insan haklarını Batılı içeriğine indirgemeyip, ona kendi eksenlerinden yaklaşımlarında etik açıdan savunulabilecek değerli bir tavır alış vardır. Öte yandan, Batılı değerlerin,

95 Rainer Tetzlaff, "The 'Universality' of Human Rights in Theory and Practice", *Human Rights and Development*, Rainer Tetzlaff (Ed.), Bonn, 1993, s. 13.

96 Bu konuda bkz. Samir Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (Çev. Mehmet Sert), Ayrıntı, İstanbul, 1993, s. 20.

özelde Batılı insan hakları kavrayışının 'evrenselleştirilmesine' karşı çıkarken, Dünya Konferansı Asya ve Afrika Bildirilerinde, kültürlerin sabitleştirilerek, farklı kültürler arasındaki alışverişin olumlu, zenginleştirici etkilerini engelleyen muhafazakâr bir eğilim de görülmemektedir. Söz konusu bildirilerde, Batı kökenli bireysel haklara insan haklarının diğer kuşakları ile eşit değer verilmesi ve insan haklarının tümü arasındaki tamamlayıcı ilişkiye değinilmesi, bildirilerin etnomerkezci bir tutumla kaleme alınmadığının başlıca göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

Batılı değerlerin empoze edilmesine karşı çıkarken, kendi kültürel değerlerini en üstün değerler olarak kabul eden bir uca savrulma eğilimi, bugün kültür konusundaki başlıca sağ yönelimlerden birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, kültürlerin göreceliğini *mutlaklaştıran* bir eğilim, bir toplumun kültürünün en değerli olduğundan hareket eden felsefî bir konumdur ve bir toplumun kendi kültürel değerlerine etnomerkezli bir bağlılığı savunur.⁹⁷ Bu anlamda, insan haklarını Batılı içeriğine eşitleyen bir konum ne kadar etnomerkezci ise, değişmez değerlerden yola çıkarak -eğer insan hakları Batılı bir kavram olduğu için temelden reddedilmiyorsa-, insan haklarının farklı kültürlerde mutlaka farklı içeriklere sahip olacağını kabul eden, farklı kültürlerin moral değerleri arasındaki etkileşimi reddeden bir Batılılaşma karşıtı düşüncede de aynı etnomerkezci tutum içkindir. Bu bağlamda, farkçılığı mutlaklaştırmamanın, "yeni" ırkçılıkla bağlantısı önem kazanmaktadır ki, bu ırkçılıkta baskın tema biyolojik soyaçekim değil, kültürel farklılıkların aşılamazlığı düşüncesidir.⁹⁸ Görecelik, her kültüre kendi kültürünü dayattığı noktada, muhafazakâr bir konuma saplanmaktadır. Dolayısıyla, sorun, "başka" bir kültürün kendini dayatmasına boyun eğme ile

97 Rhoda E. Howard, *a.g.m.*, s. 315.

98 Etienne Balibar, "Bir Yeni-İrkçilik Var mı?", Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler* (Çev. Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul, 1993, s. 30.

kendi kültürel değerlerini yüceltme arasında hassas bir noktada durmaktadır.

Kültürel kimlik hakkına yönelik kimi itirazlarda da, bu hakkın muhafazakâr bir nitelik taşıdığından hareket edilmektedir. Buna göre, kültürel kimlik hakkı durağandır, oysa, kültürler, iç ve dış faktörlerin etkisiyle değişme eğilimindedir. "Kültürel kimlik hakkı" fikri, bütün kültürlerin korunması gerektiği düşüncesinden yola çıkar, ancak, birçok kültür yeniden ezilmenin öğelerini içerir, böylece de kültürel kimlik hakkı yeniden ezilme hakkı olur.⁹⁹ Bu açıdan, kadınlara karşı geleneksel ayrımcılığın ve şiddetin hâkim olduğu kültürler özel bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla, farklı toplumlardaki ahlaki değerlerin içeriği tartışılmayıp bütün kültürel özellikler yalnız kültürel bir değer oldukları için "korunması gerekli" kabul edildiğinde, insan haklarının temelindeki eşitlik, özgürlük ve kardeşlik temalarıyla çatışan ahlaki normların korunmasının da kültürel kimlik hakkının kapsamına girme tehlikesi vardır. Bu nedenle, kültürel özelliklerin bir insan hakkı kapsamında korunması ancak, insan haklarının baskıdan kurtulmayı sağlayan, özgürleştirici potansiyeliyle uyumlu olduğu ölçüde sözkonusu olabilmelidir. Benzer bir saptamanın "farklılık hakkı" bakımından yapılması da mümkündür. Farklılık hakkı, ancak her türden farklılığı, (cinsiyet, kültür, cinsellik...) kabul eden, bu farklılıkları onaylayan ve teşvik eden, fakat onların egemenlik ve baskı ilişkileri haline gelmesine izin vermeyen bir tarzda kurulabilir. Bu noktada, yeni sağ'ın önemli argümanlarından biri olan sınıfsal farklılıkların da aynı çerçevede düşünülmesi fikrinin, insan haklarının özü olan özgürleşme içeriğini zedelemeksizin mümkün olamayacağını belirtmek gerekir. Çünkü sömürü ve egemenlik olmaksızın sı-

99 Kültürel kimlik hakkı üzerine yürütülen tartışmaların bir özeti için bkz. J. Herman Burgers, "Introduction Item: The Right to Cultural Identity", *Human Rights in a Pluralist World*, s. 251-3.

nıfsal farklılıkları düşünmek mümkün değildir.¹⁰⁰ Kültürel farklılıkların mutlaklaştırılmasının, siyasal muhafazakârlıkla sonuçlanması ise, sorunun bir başka boyutudur. Kültürel mutlakçılığın kabulü, sanki siyasal rejimler yokmuş gibi, gerçekte siyasal göreceliğin de kabulü ve tüm rejim tiplerinin, insan haklarının eşit kültürlerine sahip rejim tipleri olarak görülmesine yol açmaktadır.¹⁰¹ Bu düşünceninse, diktatörlükleri dahi meşru kılan bir noktaya varması mümkündür.

İnsan haklarının "evrenselliği" sorunsalı etrafındaki tartışmaların yoğunluk kazandığı son yılların siyasal ve kültürel arkaplanına bakıldığında, aslında insan hakları çevresindeki bu tartışmaların daha geniş bir tartışma süreci ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Sözkonusu olan, bir yanıla da, Avrupa ya da Batı terimiyle karşılanan "modernite" dünyasının eleştirisidir. "Postmodern" bir dünyada yaşadığımız savı, "modern" değerlerin sonunu da ilan etmektedir. Kültürler ile söylemlerin çoğulluğunun kabul edilmesi öncülüne dayanan "postmodern politik durum", total ahlaki göreliliği, postmodernitenin seçeneklerinden biri olarak sunmaktadır.¹⁰² Dolayısıyla, evrenselci projelerin hayat bulmasına olanak tanımayan mutlak ahlaki göreliliğin karakterize ettiği bu "durum", insan haklarının evrenselliği düşüncesiyle de bağdaşmamaktadır. Daha doğrusu, "evrensel" bir tasarım olarak insan hakları da içinde yaşadığımız "postmodern" dünyada olanaksızlaşmakta; bu "durum", insan hakları gibi kendi ilkeleri etrafında koşulların sürekli dönüşümünü gerekli kılan öğretilere yaşama şansı bırakmamaktadır. Bu açıdan, kolektif ve "büyük" bir hedefin yokluğunun karakterize ettiği, sınırsız bir çoğulculuk fikrinden kaynaklanan postmodernizm,

100 Ellen Meiksins Wood, "Sivil Toplumun Yararları ve Zararları", *Dünya Solu*, Kış-Bahar '92, Sayı 8, s. 20.

101 Rhoda E. Howard, *a.g.m.*, s. 336.

102 Agnes Heller ve Ference Feher, *Postmodern Politik Durum*, (Çev. Şükrü Arğin ve Osman Akınhay), Öteki Yayınevi, Ankara, 1993, s. 19.

muhafazakâr bir tutumu da barındırmakta; her tür dönüştürmenin olanaksızlığından/gereksizliğinden hareketle toplumdaki egemenlik ve baskı ilişkilerini de farklılık ve çoğulculuk adına meşrulaştıran bir işlevi yerine getirmektedir.

Aydınlanma çağıının birçok kavramının sorgulanıp eleştirildiği günümüzde, bu yeniden düşünme süreci, modern Aydınlanma düşüncesinin doğurduğu insan haklarına, onun "evrensellliği" üzerindeki tartışmaların daha bir yoğunluk kazanmasıyla yansımaktadır. Bunun, Batılı değerlerin 'evrensellliği'nin sorgulanması anlamında olumlu bir yönünün bulunduğu kuşku yoktur. Batı'nın, Aydınlanma düşüncesiyle bütün dünyayı evrensel bir tasarı içine sokmaya çalışırken takındığı etnomerkezci tutumu yargılanırken, "evrensel" bir insan hakları anlayışı olamayacağı yönündeki itirazlar, Avrupa karşısında tanımlanan "Öteki"nin kendini yeniden ifade etmeye başladığı süreçte bir kimlik sorunu olarak gündeme gelmektedir. Diğer yandan, Batılı olmayan kültürlerin, insan haklarının *özgürleştirici* potansiyelini geliştirdikleri ölçüde, sahici bir evrensel insan hakları tasarımının oluşumunda zenginleştirici bir rol oynayabilme olanakları da vardır. Batı tarafından "Batılı olmayan" biçiminde tanımlanmış toplumların, "Batılı" değerlerin kendilerine dayatılmasına direnişlerinin etik açıdan meşruiyeti tartışma götürmemekle birlikte, bu saptamanın, Aydınlanma'nın soyut "evrensellik" fikrinin reddiyle sonuçlanmasının zorunlu olmadığı belirtilmelidir. Gezegenimizdeki bütün toplumların dünya kapitalist sisteminde bütünleşmesi, artık geriye dönülmez bir evrenselleşmenin nesnel koşullarını da yaratmışken, evrenselciliğe tepki, kültürel çeşitliliği (ve ona bağlı etik değerleri) yeniden sağlamayı düşleyen bir geçmiş ütopyacılığına dönüşebilir.¹⁰³ Aydınlanma'nın evrenselciliği, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik değerleri henüz taşıdıkları potansiyeli tüketmemişlerdir.

103 Samir Amin, *a.g.e.*, s. 19-20.

"İlerici kafalar için (...) daha ileri gitmek üzere, kapitalizmin yarım kalmış evrenselciliğini, gerçek bir evrenselciliğin koşullarını yaratarak aşmak sözkonusudur."¹⁰⁴ Batılı evrenselci öğretinin bizzat terminolojisi kendi kendini yalanlarken,¹⁰⁵ bugün sorun, sahici bir evrensellığe doğru yol alabilmektir. Bu da, ancak tüm kültür dünyalarının, ezilen, horlanan sınıf ve kesimlerin aktif katılımıyla; tüm farklılıkların göze alınması, tüm ezilen kesimlerin kendi haklarını dayatmaları ile sağlanabilir.¹⁰⁶ Şimdiki sorun, Batılı liberal öğretinin ötesine geçen bir insan hakları öğretisinin kurulmasıdır ki, bu süreçte atılacak ilk adımlardan biri, Batı'nın ötesinde bir dünyanın farkında olmaktır.¹⁰⁷

Ulus-Devletin Krizi: Azınlık Haklarının Yükselişi

80'li yılların sonlarından bu yana milliyetçi-ırkçı akımların yeniden yükselişi, insan haklarına yönelik ciddi tehdidi de beraberinde getiriyor. Özellikle Avrupa'da gelişen saldırgan milliyetçilik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı olguları, bugüne değin uluslararası insan hakları hukukunda kabul edilmiş anti-ırkçı, eşitlikçi, ayrımcılık karşıtı ilkelerin yoğun ihlaliyle sonuçlanıyor. Bir yandan, Doğu Avrupa'da sosyalist blokun çöküşüyle başgösteren "milli mesele"nin gündeme getirdiği etnik şiddetin, diğer yandan özellikle Üçüncü Dünya'dan Batı'ya göç olgusuna karşı atağa geçen yabancı düşmanı hareketlerin Avrupa'da

104 A.k., s. 20.

105 Evrenselci öğreti, insanlığın kardeşliği adı altında, gerçekte erkeklerin kardeşliğinden (*brotherhood of man*) söz eder. İnsan hakları kavramının kökeni de "erkeklerin hakları"dır (*rights of man*). "18. yüzyıla ait ideolojik belgelerde *de facto* ihmaller vardı- en çok da beyaz olmayanlar ve kadınlar unutulmuştu. Ancak zaman geçtikçe bu ve diğer ihmaller, evrenselci öğreti başlığı altında bu grupları da açık biçimde içerecek şekilde düzeltilmiştir." Immanuel Wallerstein, "Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik", Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, *a.g.e.*, s. 41.

106 Taner Akçam, *İşkenceyi Durdurun! İnsan Hakları ve Marksizm*, Ayrıntı, İstanbul, 1991, s. 77.

107 Krş. R.J. Vincent, *a.g.e.*, s. 37.

yaygın tezahürü, aslında Avrupa'ya özgü sayılan insan hakları değerlerinin bu kıtada krize girdiğini belgeliyor.

Ulusal, etnik, ırksal kimliklere bağlı şiddetin insan haklarını tehlikeye soktuğu içinde bulunduğumuz koşullarda, insan hakları normlarının üretildiği uluslararası alanda ise, bir yandan insan haklarının doğası gereği ırkçılığın, yabancı düşmanlığının ve saldırgan milliyetçiliğin şiddetle kınandığını gözlerken, diğer yandan, ilk bakışta çelişkili görünen bir biçimde, etnik, ulusal kimliklerin insan hakları çerçevesinde korunmasının giderek önemini artırdığına tanık oluyoruz. Bu gelişme ise, "adil ve objektif azınlık hakları standartlarının ve onların etkin işlevliliğinin kurulmasının bu çatışmaları elimine etmeye ya da en azından hafifletmeye yardım edebileceğine ilişkin bir bilincin gelişmesi" ile açıklanma eğilimini taşıyor.¹⁰⁸

Aslında, azınlık gruplarına ilgi, modern ulus devletin 16. ve 17. yüzyıllarda yükselişi ve bu sistemi yansıtan bir uluslararası hukukun doğuşuyla birlikte gündeme gelmiştir.¹⁰⁹ Bu anlamda, etnik, dinsel ve dilsel azınlık gruplarının korunması yeni bir olgu değildir. Modern devleti, ortak bir dil, din ve kültür olgularıyla kendini gösteren "milli birlik" ideali karakterize etmekte olduğuna göre, bu ortaklıkları paylaşmayan grupların dışlanması ve ezilmesi de devletlerin özkimliklerinin temelini oluşturan aynı idealin bir sonucu olarak gündemdedir. Bu nedenle, ulus devlet içindeki egemen dile, dine ve kültüre dahil olmayan "azınlık"taki grupların gerek insani, gerek pragmatik nedenlerle korunması girişimleri de, ulus devletin tarihiyle başabaş gitmektedir.¹¹⁰ Bu-

108 Gudmundur Alfredsson and Alfred de Zayas, "Minority Rights: Protection by the United Nations", *HRLJ*, 26 February 1993, Vol. 14, No. 1-2, s. 1.

109 Bkz. Patrick Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford, 1991, s. 1.

110 Ancak, azınlıkların korunması, tarihte daima sistemli bir görünüm arz etmez. Örneğin, erken dönemde, özellikle dinsel azınlıklar lehine koruyucu hükümler içeren uluslararası sözleşmeler yoluyla sistematik olmayan bir koruma sözkonusudur. Sürecin ikinci aşamasında, Birinci Dünya Savaşı

nunla birlikte, uluslararası hukukta azınlıkların korunması belli konjonktürlere bağlı olarak önemini artırmış ya da azaltmıştır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sonunda, azınlıkların uluslararası planda korunması -sınırların yeniden çizilmesine bağlı olarak-, andlaşmalar, konferanslar, Milletler Cemiyeti etkinlikleri ve de- vasa bir literatürle bir "moda" durumunu andırırken, İkinci Dün- ya Savaşı sonrasında bu akımın modası geçmiş görünmekte- dir.¹¹¹ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler ör- gütünün kurulması ile başlayan insan haklarının uluslararası- laşması sürecinde 'birey', uluslararası hukukun öznesi olarak gö- rülmeye başlamış ve azınlıkların hakları da ayrı bir grup hakları kategorisinden çok, birey hakları çerçevesinde düşünülmüştür. Bu dönemde, devletler hukuku literatüründe genellikle devletler hukuku düzeyinde azınlık himayesinin bir geleceği olmadığı gö- rüşü temsil edilmiştir.¹¹² Bununla birlikte, süreç içinde evrensel düzeyde tanınan insan hakları arasında azınlıkların haklarına da ayrıca yer verilmesi gerektiği yönünde bir eğilim gelişmiş ve bunun ilk somut sonucu Birleşmiş Milletler'in Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesinin (1966) 27. maddesi olmuştur. Maddeye göre; "Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup kişilerin, gruplarındaki öteki üyelerle birlikte topluluk olarak kendi kültürlerinden yararlan- mak, kendi dinlerini açıklamak ve uygulamak ya da kendi dille- rini kullanmak hakları yadsınamaz." Bu hüküm, bireyler üzerine inşa edilmiştir¹¹³ ve bu bakımdan uluslararası insan hakları hu-

sonrasında kurulan Milletler Cemiyeti, üçüncü aşamada ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler örgütleri çerçevesinde azınlıklar sistematik bir korumaya kavuşturulmuştur. Bkz. Natan Lerner, *Group Rights and Discrimination in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1991, s. 7.

111 J. Kunz'dan aktaran Patrick Thornberry, *a.g.e.*, s. 6.

112 Ayşe Füsun Arsava, "Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler", *AÜSBFD, Profesör Bedri Gürsoy'a Armağan*, Cilt 47, Hazi- ran-Aralık 1992, Sayı 3-4, s. 14.

113 Bu hüküm çerçevesinde, bireysel olarak tanınan azınlık haklarının, ko- lektif hakların tanınmasını da gerektirdiği yönündeki görüşlerin bir eleş-

kukunun azınlıklara ilişkin 1990'lara değinki düzenlemelerinin genel eğilimini yansıtmaktadır.¹¹⁴ Son zamanlara kadar azınlık hakları üzerine geçerli olan klasik standartlar, her ikisi de eşitlik ilkesi üzerinde temellenen iki ana öğeyle özetlenebilir: Bunlardan biri 'ayrımcılık yasağı'dır, diğeri ise, azınlık özelliklerinin ve geleneklerinin korunması için, farklı muamele de dahil olmak üzere, uygun araçların sağlanması gerekliliği olarak tanımlanabilecek¹¹⁵ 'özel haklar'dır.

80'lerin sonlarından bu yana, milli, etnik ve kültürel kimliklerin önemini artırmasıyla birlikte, azınlıkların korunmasında da yeni bir evreye girildiği gözlenmektedir. Bu bağlamda, Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 27. maddesinin çerçevesini çizdiği, azınlık haklarını eşitlik temelinde bireyin hakları olarak şekillendiren mevcut klasik yaklaşımın aşılaraq azınlık haklarına yeni standartlar kazandırma yönündeki eğilimler önem taşımaktadır. Şimdi, bireyler üzerine yapılan azınlık hakları kavramlaştırmasının, uluslararası hukuk düzeyinde "etnik bir uluslararası grup hakları beklentisi"ne yanıt vermekten uzak bulunduğu saptanmakta, ulusal grup haklarının tesisi ihtiyacı vurgulanmakta ve bunun için de "ulusal grupların şu anda değişim içinde bulunan devletler hukuku düzeni ile uyum içinde devletler hukuku hak ve mükellefiyetleri ile donatılması" yapılması gereken iş olarak belirlenmektedir.¹¹⁶ Başka bir anlatımla,

tirisi için bkz. Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Right Quarterly*, Vol. 13, No. 3, August 1991, s. 374.

114 Azınlık hakları ile ilgili uluslararası düzenlemelerin incelenmesi hakkında bkz. Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, AÜSBF Yayını, Ankara, 1993; "Azınlık Hakları ve Bu Çerçeve Ortaya Çıkan Düzenlemeler", *AÜSBFD, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan*, Cilt 47, Ocak-Haziran 1992, Sayı 1-2, s. 51-62; Gökçen Alpkaya, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", *İnsan Hakları Yıllığı*, TODAİE Yayını, Cilt 14, 1992, s. 147-176.

115 Gudmundur Alfredsson and Alfred de Zayas, *a.g.m.*, s. 2.

116 Ayşe Füsün Arsava, *"Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler"*, s. 15.

yeniden yapılanan uluslararası sistemde, ulusal azınlıkların uluslararası hukukun özneleri olarak kabul edilmesi gerekli görünmekte ve "azınlıkların himayesi(nin), azınlık mensuplarının diğerleri ile tam olarak eşit kılınmasından daha fazlasını gerektir(diği)"¹¹⁷ savunulmaktadır. Etnik grupların uluslararası hukukun özneleri olarak tanınmaları ve uluslararası insan hakları andlaşmalarının da azınlıkların haklarını grup hakkı olarak tanımaları yönündeki eğilim¹¹⁸ egemen olmaya başlarken, ulusal grup haklarına doğru dönüşümün tamamlanabilmesi için, ulusal grupların self-determinasyon hakkının önemli bir dayanak oluşturduğu kabul edilmekte ve bu doğrultuda, uluslararası hukukta, self-determinasyon'un halklara tanınıp ulusal gruplara tanınmadığı yönündeki görüş de yavaş yavaş ağırlığını kaybetmektedir.¹¹⁹ Bugüne değin geçerliliğini koruyan azınlıkların self-determinasyon hakkına sahip olmadıkları yönündeki yaygın eğilim, yeni uluslararası sistemin gereklerine uygun bulunmamakta, "eğer hukuk devletine dayalı bir yeni dünya düzeni kurulacaksa, hukukun ve onun uygulamasının da son siyasi gelişmeleri yansıtmaması" zorunluluğundan hareketle, "kolektif bir self-determinasyon hakkının tanınması için temelleri yeniden düşünmek" gerekli görülmektedir.¹²⁰ Bu bağlamda, yerel ya da federal özerkliğin kazançlarının merkezi hükümetin otoritesi altında kalmaktan daha ağır bastığından kalkarak, kolektif self-determinasyon'un mümkün olduğunca "özerkliği" amaçlaması gerektiği vurgulanırken,¹²¹ bir 'bölge'nin kolektif self-determinasyon

117 A.k., s. 16.

118 Bkz. Peter Juviler, "Are Collective Rights Anti-Human? Theories on Self-Determination and Practice in Soviet Successor States", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11, No. 3, 1993, s. 281.

119 Ayşe Füsün Arsava, "*Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler*", s. 15.

120 Peter Juviler, *a.g.m.*, s. 281. P.Juviler, etnik temelde bir self-determinasyon hakkından çok, barışı tehdit etmeyişi, demokratik ve adil bir nitelik taşıdığından hareketle "bölgesel" self-determinasyon hakkına yakın duruyor. Bkz. *a.k.*, s. 272.

121 A.k., s. 281.

hakkının uluslararası planda tanınması yoluyla sağlanacak özerklik ya da bağımsızlığın hayati öneme sahip olduğu da savunulmaktadır.¹²² Bu görüşlere paralel olarak, self-determinasyon üzerine temellenen maksimalist taleplere artık devletlerin karşı durmaktan vazgeçip 'özerklik' iddialarına bir yanıt olarak azınlıkların self-determinasyon hakkını kabul etmeye başlayabilecekleri de mümkün görülmektedir.¹²³

Günümüzde, uluslararası hukuk literatüründe azınlıkların korunmasına ilişkin klasik çerçevenin aşılması yönündeki eğilimin egemenlik kazanmasına, uluslararası belgelerde azınlık haklarına ilişkin yeni standartlar geliştirme girişiminin koşut gittiği gözlenmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin çözülüşünden sonraki birkaç yıllık süreç içinde kabul edilen yeni uluslararası insan hakları belgelerinde, azınlık haklarını yeni standartlara kavuşturma çabası temeldir. Gerek Birleşmiş Milletler, gerek bölgesel sistemler düzeyinde tanınan yeni belgelerle azınlık haklarının çerçevesi genişletilmekte; azınlıkların korunması için yeni mekanizmalar geliştirilmektedir. Bu yöndeki son birkaç yıllık hızlı gelişmenin başını ise AGİK çekmektedir. "Yeni dünya düzeni"ni belirleyen siyasi kurumlardan biri olarak ve aynı zamanda bir 'Avrupa' kurumu olarak AGİK, özellikle kendi bölgesindeki milli problemlerin rotasını çizme çabasıındadır. Gerçi azınlık hakları AGİK belgelerinde Sovyetler Birliği'nin çözülüşünden önce de ihmal edilmemiştir. Ancak, bu belgelerde azınlık hakları, uluslararası insan hakları hukukunun klasik yaklaşımına uygun olarak ele alınmıştır. Örneğin, Helsinki Nihai Senedi'nde (1 Ağustos 1975), ülkelerinde azınlık bulunan devletlerin, bu azınlıklardan olan kişilerin hukuk önünde eşitlik haklarına saygı gösterecekleri; bu kişilere insan haklarından ve temel özgürlüklerden etkin olarak tümüyle ya-

122 A.k., s. 282.

123 Bkz. Patrick Thornberry, *a.g.e.*, s. 218.

rarlanma olanağını sağlayarak, bu alandaki meşru çıkarlarını koruyacakları belirtilmektedir.¹²⁴ Yine, Viyana Belgesi'nin (15 Ocak 1989) de, genel olarak Helsinki Nihai Senedi'nin çizgisini izlediği söylenebilir.¹²⁵ Bununla birlikte, Doğu Bloku devletlerinin resmen yıkıldığı 1989 sonrasında, "yeni Avrupa düzeni"nin hukuk devletine dayalı "demokratik" boyutunu çizen ve "insan hakları üzerine bir Avrupa Anayasası"¹²⁶ olarak ilan edilen Kopenhag Belgesi¹²⁷ (29 Haziran 1990) ile azınlık haklarının bu klasik çerçeveden sıyrılma süreci de başlatılmıştır. Azınlıklara ilişkin eşitlik temelindeki mevcut hakları da yineleyen Kopenhag Belgesi'nin yeniliği, bu çerçevenin genişletilmesine ve aşılmasına dönük yeni, özgül haklara da yer vermiş olmasıdır. Belge'ye göre, ulusal azınlıklara mensup kişiler, iradelerine karşı herhangi bir asimilasyon girişiminden özgür olarak, etnik, kültürel, dinsel ve dilsel kimliklerini ve kültürlerini tüm yönleriyle sürdürme ve geliştirme hakkına sahiptirler. Bu bağlamdaki dikkat çekici nitelikteki kimi hakları ise, özel alanın yanı sıra kamusal alanda da anadilini özgürce kullanma; kendi eğitsel, kültürel ve dinsel kurumlarını, örgütlerini ya da derneklerini kurma; kendi ülkeleri içinde ve kendi ülkeleri dışındaki başka devletlerde aynı etnik ya da ulusal kökeni, kültürel mirası ya da dinsel inançları paylaşan kişilerle ilişki kurma haklarıdır (m.32). Öte yandan, Belge'nin, azınlıkların korunması için dev-

124 1/a-VII, p. 4. Metin için bkz. *Human Rights in International Law, Basic Texts*, s. 368.

125 Bkz. "İlkeler", m. 18-19. Ancak, Viyana Belgesi, ulusal azınlıkların ana-dillerini kullanma hakkını düzenlemesi bakımından bir yenilik de içermektedir. Bkz. "İnsani ve Diğer Alanlarda İşbirliği", m. 45. Metin için bkz. *a.k.*, s. 410, 421.

126 Kavram Sidorova'ya aittir. Aktaran, Arie Bloed, "A New CSCE Human Rights 'Catalogue': The Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE", *The Human Dimension of the Helsinki Process, The Vienne Follow-up Meeting and its Aftermath*, A. Bloed and P. Van Dijk (Eds.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1991, s. 42.

127 Metin için bkz. *Human Rights in International Law, Basic Texts*, s. 424 vd.

letlere yüklediği yükümlülüklerin ağırlığı da hissedilmektedir: Devletler azınlıkların kimliklerinin korunması için gerekli koşulları yaratacaklar (m.33); azınlıklara resmi dili öğrenme zorunluluğunu dayatmaksızın kendi anadillerini öğrenmeleri için yeterli olanakları tanıyacaklar; eğitim kurumlarındaki tarih ve kültür öğretiminde ülkelerindeki azınlıkların tarih ve kültürlerini de dikkate alacaklar (m.34); azınlıkların kimliklerinin korunması ve geliştirilmesi ile ilgili katılım da dahil olmak üzere, azınlıkların kamusal nitelikli işlere etkin katılmalarına saygı göstereceklerdir (m.35). Kopenhag Belgesi'nin önemli hükümlerinden biri ise, azınlıkların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerinin korunması için gerekli koşulların yaratılmasında elverişli araçlardan biri olarak, ulusal azınlıkların özgül tarihsel ve bölgesel koşullarına karşılık gelen uygun *yerel ya da özerk yönetimleri* vurgulamasıdır (m.35). Ayrıca Belge, azınlık sorunlarının çözümü için devletler arasında hukuk devleti ilkesine dayalı diyalog yoluyla işbirliğini öngörmekte (m.36) ve Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi de dahil olmak üzere yetkili uluslararası örgütlerle işbirliğini gerekli bulmaktadır (m.39).

Kopenhag Belgesi ile AGİK'in ulusal azınlıklar üzerine çizdiği politikada aradan geçen birkaç yıl içinde köklü bir değişim görülmemekte, daha yeni AGİK belgeleri de hemen hemen aynı ilkeleri tekrarlamaktadır. Bu bağlamda, Kopenhag Toplantısı'ndan hemen sonra gerçekleşen Paris Zirvesi'nde de azınlıklar problemi başlıca gündem maddelerinden birini oluşturmuş; Zirve sonucunda ilan edilen Paris Şartı'nda (21 Kasım 1990) devletler, halkları arasındaki dostane ilişkilerle birlikte barışın, adaletin, istikrarın ve demokrasinin, ulusal azınlıkların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerin korunmasını ve bu kimliklerin güçlendirilmesine yönelik koşulların yaratılmasını gerektirdiğine ilişkin derin inançlarını açıklamışlardır.¹²⁸ Paris Şar-

128 "Gelecek İçin Rehber İlkeler" Bölümü, "İnsani Boyut" altbaşlığı, p. 3. Metin için bkz. *a.k.*, s. 455.

tı'nın, ulusal azınlıkların daha iyi korunması ve ulusal azınlıklar konusundaki işbirliğinin artırılması yönündeki acil ihtiyaçtan yola çıkarak gerçekleştirilmesini öngördüğü ulusal azınlıklar üzerine uzmanlar toplantısı (Cenevre, 19 Temmuz 1991) sonucunda açıklanan raporda da temelleri Kopenhag'da atılan ilkeler geliştirilmiştir. Söz konusu raporun dikkati çeken bazı noktaları arasında şunlar belirtilebilir: Devletler, ulusal azınlıklara mensup kişilerin kamu yaşamı, ekonomik etkinlikler ve *kendi toplumlarının inşasıyla ilgili olanaklara etkin biçimde sahip olmaları için gerekli koşulları yaratacaklardır*.¹²⁹ Azınlıkların korunması için uygulanabilecek demokratik yollar arasında, *yerel ve özerk yönetimin yanı sıra, bölgesel (territorial) temeldeki özerklik ve bölgesel temelli özerkliğin uygulanmadığı durumlarda da, ulusal azınlıkların özyönetimi dikkati çekmektedir*.¹³⁰ Bunun yanı sıra, devletler, ulusal azınlıklar arasındaki enformasyon akışına özel bir önem vererek, kamu otoritelerinin müdahalesi olmaksızın ve *ulusal sınırlar dikkate alınmaksızın* ulusal azınlıklar arasındaki iletişimin önemini vurgulamakta ve ulusal azınlığa dahil bir kişinin kendi ülkesindeki veya başka bir ülkedeki ortak kimliği paylaştığı kişiler ile bağlantısının cezai ya da idari bir yaptırıma bağlanmayacağını taahhüt etmektedirler.¹³¹

AGİK'in İnsani Boyut Moskova Toplantısı Belgesi (3 Ekim 1991) de, ulusal azınlıklar konusunda özellikle Kopenhag Belgesini ve Ulusal Azınlıklar üzerine Uzmanlar Toplantısı Raporunu vurgulayarak, bütün AGİK belgelerini teyit etmekte ve bu belgelerdeki ilkelerin tam ve erken uygulamasına çağrıda bulunmaktadır (m.37).

Helsinki Belgesi'nde (10 Temmuz 1992) ise, Paris Şartı'nda "Avrupa'da çatışma tehdidinin azaldığı"¹³² yönünde yapılan

129 *Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities*, Geneva, 1991, Bölüm IV, p. 1.

130 Bölüm IV, p. 10-11.

131 Bölüm VII, p. 1.

132 Bkz. "Gelecek İçin Rehber İlkeler" Bölümü, "Güvenlik" altbaşlığı, p. 4.

saptamanın pratikteki yansımasının etkileri görülmektedir. Helsinki Belgesi'nde, Viyana Belgesi, Kopenhag Belgesi ve Cenevre Raporu'yla birlikte tüm AGİK taahhütleri teyit edilirken,¹³³ çatışmaları önleme temasının belirleyici olduğu gözlenmektedir: Belgede, barışı korumaya ilişkin ögeler ağır basmakta; ulusal azınlıklarla ilgili sorunların barışçı araçlarla ve diyalog yoluyla yapıcı bir şekilde ele alınması, tehdit ya da zor kullanımından kaçınılarak bölgeler içindeki etnik kompozisyonun değiştirilme amacının güdülmemesi vurgulanmaktadır.¹³⁴ Bu bağlamda, ulusal azınlıkları da içeren gerilimlerde "erken uyarı"yı ve mümkün olan en erken aşamada harekete geçmeyi sağlaması amacıyla AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği oluşturulmuştur.¹³⁵

AGİK'in ulusal azınlıklar konusunda belirlediği siyasi ilkerin, Avrupa Konseyi'nde de tam uyumla benimsendiği, Avrupa Konseyi Zirve Toplantısı sonucunda ilan edilen Viyana Bildirisi'nde (9 Ekim 1993) açıklıkla görülmektedir. Dahası, AGİK belgelerindeki ulusal azınlıklar konusunda Avrupa Konseyi ile işbirliği çağrısına, Avrupa Konseyi tarafından, "Ulusal Azınlıklar" üzerine bir ek'i de içeren bu Bildiri ile yanıt verilmiştir:

133 "Helsinki Kararları", VI: "İnsani Boyut", m. 23.

134 "Helsinki Kararları", VI: "İnsani Boyut", m. 26-27.

135 "Helsinki Kararları", II: "AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği", m. 3.

Helsinki Belgesi ile önleyici diplomasinin bir aracı olarak düşünülen AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin çabaları ise, faaliyete geçtiği 1 Ocak 1993 tarihinden bu yana AGİK bölgesindeki, özellikle de eski sosyalist devletlerdeki ulusal azınlıklarla ilgili potansiyel çatışmaların önlenmesine yönelmiştir. Bu bağlamda, Komiserlik, ilk etapta Baltık devletleri Estonya, Litvanya ve Letonya'daki Rus azınlıkları ile ilgili olarak Baltık devletleri ve Moskova'ya; Slovakya'daki Macar azınlıklar ve Macaristan'daki Slovak azınlıklar ile ilgili olarak Slovakya ve Macaristan'a diplomatik ziyaretlerde bulunmuştur. Komiserlik, ayrıca, Romanya'daki Macar azınlıklar ve Makedonya ve Arnavutluk'taki azınlıklarla da ilgili olarak diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bkz. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11, No. 2, 1993, s. 217-9; Vol. 11, No. 3, 1993, s. 331-2.

Konsey üyesi devletler, "Kopenhag ve diğer AGİK belgelerindeki ulusal azınlıkların korunması ile ilgili taahhütleri tamamen yerine getirme" kararındadırlar.¹³⁶ Devletler, ulusal azınlıkların problemlerinin çözülmesine katkı bağlamında, "Avrupa Konseyi ve AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği arasındaki yakın işbirliği niyetlerini" de açıklamaktadırlar.¹³⁷ Bildiri'de ayrıca, ulusal azınlıklara mensup kişilerle ilgili olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine ek bir protokolün taslak çalışmalarının başlatılması kararlaştırılmıştır.¹³⁸ Dolayısıyla, AGİK'in Avrupa Konseyi ile işbirliğine girerek, AGİK düzeyindeki taahhütlerin, Avrupa Konseyi içinde hukuksal yükümlülüklerle dönüştürülmesi amacının¹³⁹ gerçekleştirilmesi sürecinde, Viyana Bildirisi ile önemli bir adım atılmıştır.

Ulusal azınlık haklarına yeni standartlar kazandırma sürecinde Birleşmiş Milletler'ce kabul edilen Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri'nin¹⁴⁰ (18 Aralık 1992) ise ayrı bir önemi vardır. Bildiri'nin en önemli yönü, başlıbaşına azınlık haklarına hasredilen ilk uluslararası insan hakları belgesi oluşudur.¹⁴¹ Bildiri'nin

136 "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Kontrol Mekanizmasının Reformu, Ulusal Azınlıklar ve Irkçılığa Karşı Eylem Planı Üzerine Avrupa Konseyi'ne Üye Devletlerin Devlet ve Hükümet Başkanlarının Viyana Bildirisi", EK II: "Ulusal Azınlıklar", p. 8. (Metin için bkz. *HRLJ*, Vol. 14, No. 9-10, 30 November 1993, s. 373 vd.)

137 Aynı yer, p. 10.

138 Aynı yer, p. 15.

139 AGİK Ulusal Azınlıklar Sorunu Üzerine İnsani Boyut Semineri'nde (Mayıs 1993) resmi olmayan bir raporda bu amaç açıklıkla dile getirilmiştir. Raporda AGİK düzeyindeki politik andlaşma ve taahhütlerin Avrupa Konseyi içinde uluslararası hukuksal yükümlülüklerle dönüştürülmesi için, Avrupa Konseyi üyesi devletlerin hızla "Bölgesel ya da Azınlık Dilleri için Avrupa Şartı"nı imzalama ve onaylama ve "azınlık hakları üzerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ek bir protokolü" kabul etme girişimini başlatmaları salık verilmektedir. Bkz. *CSCE Human Dimension Seminar On Case Studies On National Minorities Issues: Positive Results*, "Report on Discussion Group 2", (Jean-Pierre Worms, moderator), May 28, 1993, m. 3, p. 4.

140 Metin için bkz. *HRLJ*, Vol. 14, No. 1-2, 26 February 1993, s. 54 vd.

141 Gudmundur Alfredsson and Alfred de Zayas, *a.g.m.*, s. 3.

azınlık haklarına getirdiği yeni standartlarınsa, AGİK ilkeleriyle büyük ölçüde örtüştüğü gözlenmektedir: Ulusal azınlıkların bir yandan bugüne değin uluslararası düzeyde kabul edilmiş eşitlik temelindeki hakları yinelenirken, diğer yandan hakların içeriğini genişletici nitelikte kimi hükümlere yer verilmektedir: Azınlıklara mensup kişiler, kültürel, dinsel, toplumsal, ekonomik ve kamusal yaşama tam olarak katılma hakkına; ulusal düzeyde ve gerektiğinde *bölgesel* düzeyde, mensup oldukları azınlığa ya da yaşadıkları bölgeye ilişkin kararlarda etkili bir yer alma hakkına; kendi derneklerini kurma ve yönetme hakkına; kendi gruplarının üyeleriyle ve başka azınlıklara mensup kişilerle, ayrıca *sınırların ötesinde* başka devletlerin ulusal ya da etnik gruplarıyla ya da dinleri veya dilleriyle bağlı oldukları yurttaşlarıyla özgür ve barışçı ilişkiler kurma ve sürdürme hakkına sahiptirler (m.2). Bildiri'de devletlerin azınlıklara karşı yükümlülükleri ise oldukça geniş biçimde ele alınmaktadır: Her şeyden önce, devletler, ülkelerindeki azınlıkların varlığını ve kimliğini tanıyacak ve azınlıkların kimliklerini ilerletmeye özgü koşulların yerleştirilmesini kolaylaştıracaklardır (m.1). Bu bağlamda, devletler, azınlıkların kendi özelliklerini ifade etmelerini ve kendi kültürlerini, dillerini, dinlerini, geleneklerini ve âdetlerini geliştirmelerini sağlamaya yönelik koşulları yaratmak için; azınlıklara mensup kişilerin anadillerini öğrenmelerine ya da anadillerinde öğretim görmelerine yönelik uygun olanaklara sahip olmaları için; ülkelerinde bulunan azınlıkların tarihlerini, geleneklerini, dillerini ve kültürlerini tanımalarını teşvik etmek için ve ülkelerinin ekonomik ilerleme ve gelişmesine tam olarak katılabilmelerini sağlamak için önlemler almakla yükümlüdürler (m.4). Ayrıca devletler, ulusal politika ve programları ile başka devletlerle yaptıkları işbirliği ve yardım programlarını da azınlıklara mensup kişilerin meşru çıkarlarını gözönüne alarak hazırlama ve uygulama yükümlülüğü altındadırlar (m.5).

Birleşmiş Milletler'in Dünya İnsan Hakları Konferansı sonucunda ilan edilen Viyana Bildirisi ve Eylem Programı (25 Haziran 1993) da, devletlerin ve uluslararası topluluğun, azınlıklara mensup kişilerin haklarını koruma gereğini belirtirken, azınlık haklarının standardı olarak Birleşmiş Milletler'in Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirisini ölçü almakta¹⁴² ve bu Bildiri'de kurulduğu biçimiyle ulusal azınlıklara mensup kişilerin haklarının etkin biçimde gerçekleştirilmesi ve korunması için İnsan Hakları Komisyonu'nu usuller ve araçlar geliştirmeye çağırmaktadır.¹⁴³

Gerek AGİK, gerek Avrupa Konseyi, gerekse Birleşmiş Milletler düzlemlerinde azınlık haklarına getirilen yeni standartlara toplu olarak bakıldığında, tanınan yeni haklarla azınlık haklarına daha geniş bir çerçeve kazandırıldığında kuşku bulunmamakla birlikte, ele alınan bütün belgelerin azınlık haklarını kolektif haklar olarak değil, bireysel haklar olarak betimlemesi dikkat çekicidir. Söz konusu uluslararası belgeler, azınlıkların kolektif haklarından değil, azınlıklara mensup kişilerin haklarından söz etmektedir ("*persons belonging to minorities*"). Bu açıdan azınlık hakları konusunda son dönemdeki uluslararası gelişmelerin, azınlıkların yeni uluslararası sistemde *azınlık kimliklerine bağlı bir self-determinasyon hakkı* ile donatılma beklentisine henüz yanıt vermediği görülmektedir. Öte yandan, ele alınan belgelerin bir başka vurgusu, azınlıklara tanınan hakların "devletlerin egemen eşitliği, ülkesel bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığı"na aykırı olarak kullanılamayacağı yönündedir.¹⁴⁴ Bu

142 Bölüm II/B, m. 26. Metin için bkz. *HRLJ*, Vol. 14, No. 9-10, 30 November 1993, s. 352 vd.

143 Bölüm II/B, m. 25.

144 Örneğin bkz. (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m. 8/4; (Avrupa Konseyi) Viyana Bildirisi (9 Ekim 1993), EK II: "Ulusal Azınlıklar", p. 3; (AGİK) Kopenhag Belgesi, m. 37; Paris Şartı, "Yeni Bir Demokrasi, Barış ve Birlik Dönemi" bölümünde, "Katılan Devletler Arasında Dostane İlişkiler" alt-başlığı, p. 3.

eğilim de, azınlık haklarının klasik çerçevesi içinde kalmaktadır. Çünkü, genel uluslararası hukuk ve azınlık hakları, bir yandan azınlıkların varlığının ve kimliklerinin korunmasını ve geliştirilmesini vurgularken, diğer yandan -çelişkili bir biçimde- devletlerin egemenliğini ve bölgesel bütünlüğünü korumaktadır.¹⁴⁵ Dikkati çeken bir başka nokta ise, yeni belgelerle, azınlıklara mensup kişilerin haklarının "hukuk devleti temelinde demokratik bir çerçevede" gerçekleştirilmesi gereğidir.¹⁴⁶ Azınlık haklarının korunması ve gerçekleştirilmesi konusunda Birleşmiş Milletler ile bölgesel sistemler, özellikle de Avrupa Konseyi ve AGİK arasındaki işbirliğinin vurgulanması ise belgelerin dikkat çekici ortak bir başka yönünü oluşturmaktadır.

Uluslararası belgelerin bu genel nitelikli gözden geçirilmesinin sonucunda, uluslararası örgütlerin ulusal azınlıklara yönelik 90'lardaki politikaları hakkında, aşağıdaki çıkarsamalarda bulunmak mümkün görünüyor: Uluslararası insan hakları normlarının üretildiği örgütsel düzlemlerde, etnik, dinsel, dilsel *azınlık kimliklerine bağlı* bir self-determinasyon hakkının kabulü bugün için sözkonusu olmamakla birlikte, yeniden yapılanan dünya düzenindeki "yerelleşme" eğilimini karşılar biçimde, yeni uluslararası belgelerin "bölgesel" self-determinasyon hakkının tanınması yönelimini barındırdıkları¹⁴⁷ söylenebilir. Uluslararası belgelerin "devletlerin bölgesel bütünlüğü" ilkesini muhafaza etmeleri ise, bu "yerelleşme" eğiliminin, ulus devletlerin henüz ortadan kalkmadığı içinde bulunduğumuz süreçte ulus devlet yapıları içinde ve ona aykırı düşmeyen bir "bölgesel özerklik"

145 Bkz. Gudmundur Alfredsson and Alfred de Zayas, *a.g.m.*, s. 1.

146 Örneğin bkz. (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, p. 6; (Avrupa Konseyi) Viyana Bildirisi, EK II: "Ulusal Azınlıklar", p. 3; (AGİK) Kopenhag Belgesi, m. 36.

147 Özellikle bkz. (AGİK) Kopenhag Belgesi, m. 35; (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m. 2/3; (AGİK) Cenevre Raporu, Bölüm IV, p. 10.

modeli yoluyla sağlanacağını işareti olarak değerlendirilebilir. Bu noktada, ulus devletlerden oluşan bir dünya sisteminden, geleceğin "şehir devletleri"ne doğru dönüşümde,¹⁴⁸ "bölgesel self-determinasyon", bu evrilişin önemli hukuksal dayanaklarından biri olmaya aday görünmektedir. Diğer yandan, merkezi devletlerin gücünün azaltılıp yerel örgütlenmelerin güçlendirilmesine doğru bu geçiş sürecinde, uluslararası örgütler, azınlıkların self-determinasyon hakkını açıkça tanımasalar da, azınlık haklarına getirdikleri daha geniş çerçeveye, bölgesel özerklik taleplerini cesaretlendirmektedirler. Bu bakımdan henüz ulus devletlerin çözülüp yeni bir uluslararası sistemin inşasının çok başında olduğumuz bir dönemde, azınlıklara mensup kişilerin haklarına yapılan vurgu, şimdilik beklenen ulus devleti aşındırma işlevini yeterince karşılamaktadır. Uluslararası merkezlerden üretilen belgelerin azınlıklara mensup kişilerin haklarının korunmasında devletlere yüklediği yeni yoğun görevler ise, bu geçiş sürecine ulus devletlerin engel olmalarının önlenmesine yönelik direktifler biçiminde okunabilir. Azınlık haklarına ilişkin yeni düzenlemeleri getiren uluslararası belgelerin, bir yandan azınlık kimliklerini güçlendirip geliştiren hakları tanıyan ve sözgelimi, ulusal sınırlar dikkate alınmaksızın azınlıklar arasındaki bağlantıyı teşvik eden politikaları ile diğer yandan "bölücülüğü" mahkûm eden tutumları arasında ise, açık bir çelişki bulunmaktadır. Bu da, uluslararası örgütlerin azınlık politikalarıyla bütünleşmeyen hareketlerin "bölücü", "terörist" girişimler olarak damgalanma olasılığının her zaman için mevcut olduğunun bir göstergesidir. "Yeni dünya düzeni"nin azınlık haklarına ilişkin olarak getirdiği bir başka nokta, azınlık haklarının "hukuk devleti"ne dayalı bir demokratik sistemde korunabileceği düşüncesidir ki, bu, yeni dünya düzeninde ekonomik düzeyde

148 Bkz. Riccardo Petrella, "Geleceğin Şehir Devletleri", *NPQ*, Cilt 1-3, Kış 1992, s. 61-6.

piyasa sistemine, siyasi düzeyde liberal demokrasilerin egemenliğinin refakat etmesine paralel olarak, liberal demokratik sistemin, azınlıkların korunmasının önkoşulu sayıldığını ortaya koymaktadır. Azınlık haklarına ilişkin belgelerin önemle altını çizdikleri, azınlıkların korunması konusunda Birleşmiş Milletler, AGİK ve Avrupa Konseyi arasındaki işbirliği ise, bu geçiş sürecinde uluslararası örgütlerin artan rolünü belgelemektedir ve son birkaç yıllık süreç içinde bu doğrultuda önemli mesafe katılmıştır.

Uluslararası insan hakları belgelerinde azınlıkların hakları bağlamında vurgulanan "yerelleşme" eğilimi, gerçekte yeni dünya düzeni'nin karakteristiklerinden biri olarak, bir süredir ulusal pazarların aşılıp uluslarüstü merkezlerde alınmakta olan kararların ulus devletlerin rolünün azaltılması yoluyla, doğrudan yerel merkezler eliyle yürütülmeye başlanması ihtiyacına karşılık düşüyor. Çünkü ulus devletler sermayenin uluslararasılaştığı günümüzde uluslararası iktisadi merkezlerden üretilen kararların yerine getirilmesinde işlevsizleştikleri gibi, 'köstekleyici' roller de oynayabiliyorlar. Bu bağlamda, "globalleşme" ise, "yerelleşme" eğilimini tamamlayarak, sermayenin uluslararasılaşmasına paralel biçimde, iktisadi ve siyasi sistemin artık ulus devletlerce değil, uluslarüstü merkezlerce yönetilmesini ifade ediyor. Dolayısıyla, ulus devletlerin zayıflatılmasındaki önemli rolleri nedeniyle, azınlık gruplarının kimliğinin tanınması sorunuyla, yalnız özgürlükçü hareketler ve hükümetler değil, "ulusaşırı şirketler ve mali acenteler"¹⁴⁹ de ilgileniyorlar. Ulus devletlerin gününün dolduğunun ilan edildiği günümüzde -özellikle Avrupa bölgesinde Avrupa Birliği'ne katılma saikiyle de- yaygınlaşan (mikro) milliyetçilik ulus devletleri parçalarken, uluslararası kurumların azınlık haklarına vurgusu da benzer bir işlevi yüklenerek ulus devletlerin aşındırılmasına yardımcı

149 Bkz. Peter Juviler, *a.g.m.*, s. 282.

oluyor: İnsan hakları belgelerindeki azınlık haklarına ilişkin yeni düzenlemelerin, özellikle ulusal azınlıkların kendi ülkeleri dışındaki ülkelerde yaşayan aynı etnik, dinsel, dilsel kimliği paylaşan grup üyeleriyle bağlantısını teşvik etmesi ve bu gruplar arasındaki enformasyon akışını devletlere bir yükümlülük olarak yüklemesi, azınlık kimliğine vurgu dolayısıyla, ulus devletlerin güçsüzleştirilmesine katkıda bulunuyor. Başka deyişle, uluslararası kurumların "bölgesel farklılıklara insan hakları adı altında vurgu yapması" ve "o farklılıkların artmasına çalışması", uluslararası kapitalist ideolojinin en yakın rakibi olan ulus devletin zayıflatılması amacına yöneliyor.¹⁵⁰

Azınlık hakları bağlamında ele alınan yeni uluslararası insan hakları belgelerinde kuvvetle vurgulanan Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve AGİK işbirliği, aynı zamanda "küresel bir hukuk düzeni"nin¹⁵¹ de habercisidir. Başka deyişle, globalleşme ve ona refakat eden bölgeselleşme eğilimlerinin iktisadi düzeyine paralel olarak, siyasi ve hukuki düzeyde de kurumlaşma süreci yaşanmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa bölgesinde ulus devlet mekânı hukuktan, ulusalüstü hukuka geçiş sürecinde "yerel" hukukların daha az ulusal, ama daha fazla Avrupalı olduğu gözlenmektedir.¹⁵² Ancak, Avrupa bölgesel kurumlarına damgasını vuran "Avrupalı" kimliğinin, yalnız bölgesel düzeydeki egemenliğiyle kalmayıp "global" bir hukuk düzeninin de temel belirleyicisi olacağı öngörülebilir. Ulusal azınlıklarla ilgili uluslararası düzenlemeler bağlamında bakıldığında, bir Avrupa kurumu olarak AGİK ilkelerinin evrensel bir kurum olan Birleşmiş Milletler'ce hızla kabulü de bu eğilimi doğrulamaktadır.

150 Baskın Oran, "Milliyetçilik, Nereden Nereye? Tarihsel Bir Bakış" (Söyleşi), *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5, 1992, s. 80-81.

151 Kavram için bkz. Brian Urquhart, "Toprak Bütünlüğü Kutsal Değildir", *NPQ*, Cilt 1-3, Kış 1992, s. 31.

152 Bu konuda bkz. Bakır Çağlar, "Avrupa Yeni Mekânında Kurumsallaşma: Hukuk ve Demokrasi", *Anayasa Yargısı* 9, Ankara 1993, s. 235.

Yeni dünya düzeninin "globalleşme" söylemine eşlik eden "bölgecilğe" kendini en hızlı biçimde uyarlayan kıta Avrupa'dır. Avrupa Birliği içinde iktisadi düzeyde bugüne değin gerçekleşen entegrasyonun siyasi düzeyde de kendini ifade etme sürecinin başlamasıyla, Avrupa'da ulus devletlerin önemi iyiden iyiye azalmıştır. Bu yöndeki gelişmelerse, "Avrupa ulus devletleri yerine, bir Avrupa kültürel bölgesi"ne geçiş eğilimini ortaya koymaktadır.¹⁵³ Bu noktada, Batılı kültürel dışlayıcılık biçiminde kendini gösteren "makro" ölçekli milliyetçilik,¹⁵⁴ Avrupa bölgeciliğine sarmalanmaktadır. Batılı kültürel dışlayıcılığın en yakın muhatapları ise, "tüm yabancılar ayrılmalıdır" sloganı altında aşırı sağ'ın gelişme potansiyeli bulduğu bugünkü Avrupa'da, yabancı düşmanlığının tehdidi altında yaşayan Güneylilerdir. Bu bağlamda, her ikisinin de Üçüncü Dünyalı halklara yönelmesi bakımından, Avrupa'daki yeni ırkçılık, Avrupa'nın eski ırkçılığıyla da paralellik gösteriyor: Eski ırkçılık, Avrupa'nın sömürgeci genişleme çağına aitken, yeni ırkçılık Avrupa'daki Üçüncü Dünyalı göçmen ve mültecileri hedef alıyor.¹⁵⁵

Avrupa'da yükselen yabancı düşmanlığı olgusuna karşı Avrupalı devletler, kökten "çözüm"ü yabancı nüfusun azaltılmasında görüyorlar. Üçüncü Dünya'dan Batı'ya göçmen akışını kesmeye dönük Batılı ülkelerin politikalarına¹⁵⁶ mülteci sayısı-

153 Avrupa bölgeciliğinin kültürel açıdan irdelenmesi hakkında bkz. Hermann Lübke, "The Large and the Small Worlds: A Contribution to the Theory of Regionalism", *Philosophy and Cultural Development*, s. 57-64.

154 Bu konuda bkz. Tanıl Bora, "Milliyetçilik: 'Mikro' mu, 'Makro' mu?", *Birikim*, Sayı 45/46, Ocak-Şubat 1992, s. 17-23.

155 Theo van Boven, "Combating Racial Discrimination in the World and in Europe", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11, No. 2, 1993, s. 169.

156 Bu noktada, Maastricht Andlaşması, Avrupa Birliği'ne üye devletlerin dış sınırlarından geçilmesi sırasında vize zorunluluğu getirilen üçüncü ülkelerin bir listeye belirlenmesi hükmünü getirerek (m. 100c. Metin için bkz. *Avrupa Birliği'ni Kuran Andlaşma*, [Haz. Can Baydarol], İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, tarihsiz, s. 20) Avrupa Birliği üyesi ülkelerin üçüncü ülkelere göçmen akışını düzenleme konusundaki ortak politi-

nın düşürülmesine yönelik arayışlar eşlik ediyor. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya eski Yugoslavya ve Sovyetler Birliği'nden iltica edenler ile birlikte, Güney ve Doğu Asya, Afrika ve Orta Amerikalı mülteci sayısındaki son beş yıl içindeki önemli artışın, dünya çapında doğurduğu "mülteci krizi"ne çözüm arayışlarının, Avrupa ve Kuzey Amerika'ya iltica başvurularının kesilmesini dayattığı ileri sürülürken, bu konuda sanayileşmiş ülkeler arasında gerçekleşen % 10'luk önemsiz akıştansa, Üçüncü Dünya'dan gelen % 90'lık iltica başvurusunun engellenmesinin önem kazandığı vurgulanıyor.¹⁵⁷ Böylece, göçmen ve mültecilerin ırkçı hareketlerce tehdidine, Güneylilerin artık Kuzey'de istenmeyişinin hükümetler düzeyindeki politikaları refakat ediyor ki, bu politikaların Avrupa'daki ırkçı saldırıları beslediğini görmek güç değildir.¹⁵⁸ Dolayısıyla, Avrupa'nın tarihsel çok kültürlü karakteri de, içinde bulunduğumuz dönemde Avrupa'da yalnız Avrupalılar arasındaki geçişliliklerin açık tutulup Avrupalı olmayanların dışlanması bakımından sona yaklaşmış görünüyor. Kendi içinde ırkçılık ve milliyetçilik sorunlarına seyirci kalan Avrupa, kendi dışında saydığı insan topluluklarına kapılarını kapatıyor. Bu bağlamda, azınlık kimliklerini kışkırtarak azınlıkların haklarını yeni bir çerçeveye oturtan uluslararası belgelerin, aynı zamanda ırkçılığı, yabancı düşmanlığını, ayrımcılığı kınaması ve bu kimliklere bağlı saldırganlığı ve şiddeti onaylamaması da açık bir çelişki oluşturuyor. Azınlıkların kimliklerini korumalarını ve sürdürmelerini aşan, hatta bu kimlikleri yeniden edinmeleri noktasına varan -anadillerini bilmi-

kalarını da başlatmıştır. Maastricht Andlaşması yürürlüğe girdikten sonra, göçmen ve mültecilere ilişkin Avrupalı politikaların uyumlulaştırılması hakkındaki gelişmeler için bkz. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 12, No. 1, 1994, s. 69-71.

157 Bkz. Geoff Gilbert, "Root Causes and International Law: Refugee Flows in the 1990's", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11, No. 4, 1993, s. 414.

158 Bu konuda bkz. Gülay Toksöz, "Neonazi Saldırganlığı Üzerine", *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1993.

yorlarsa devletin öğrenmelerini sağlaması gibi- kimi düzenlemeleri getiren ve azınlıkların ulus devlet sınırları dışındaki akranlarıyla kimlikleri temelinde bağlantı kurmalarını teşvik eden bir siyasanın, kaos halindeki bir Avrupa'da ulusal ve etnik gruplar arasında şiddeti, çatışmayı artırması beklenebilir bir sonuçtur ve bu noktada mevcut ulusal sınırların muhafazasının sağlanması da eski Yugoslavya'nın etnik temelde yürüyen çatışmalar pratiğinde görüldüğü gibi pek mümkün değildir.

Yalnız bir yılda (Mart 1991-1992) eski Sovyet bölgelerinde etnik gerilim ve çatışmaların iki katından daha fazlaya yükseldiğinin gözlenmesi,¹⁵⁹ milli ve etnik kimliklere bağlı şiddetin artma eğilimi gösterdiği bir konjonktür içinde bulunduğumuzu ortaya koyuyor. Özellikle Avrupa'da milyonlarca Arnavut, Macar, Alman, Yahudi, Rus,...topluluğun azınlık konumunda yaşaması, eski Yugoslavya'dan sonra kıvılcımın nerede parlayabileceğine ilişkin endişeli soruları doğuruyor.¹⁶⁰ Derin milliyetçi bir karakter taşıdığı açık olan "yeni dünya düzeni"nin eklenini ise, Kuzey ve Güney arasındaki hatların daha da keskinleşmesi oluşturuyor. Bu noktada, şimdi daha fazla korkutucu görünen, milliyetçiliğin Kuzey ve Güney olarak bölünmüş dünyalar arasında yükselme eğilimidir ki, bu noktada Batılı kültürel ırkçılığın "makro" ölçekli karakterine, Güney'den tepkisel düzeyde karşılık bulma olasılığı da yok değildir.¹⁶¹

İnsan hakları açısından bakıldığında, Kuzey'in 'çifte standartlı' insan hakları politikalarının, Güney cephesinde tepkisel bir muhafazakâr direnişe yol açan sonuçları var.¹⁶² Öte yandan, Güney'in insan hakları bakışında bu bağlam içinde değerlendirilemeyecek, Batılı insan hakları kavramlaştırmasını ve bu

159 Bkz. Peter Juviler, *a.g.m.*, s. 276.

160 Örneğin bkz. "Avrupa'da Saatli Bomba: Azınlıklar", *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1993.

161 Bkz. Tanıl Bora, *a.g.m.*, s. 22.

162 Bkz. yukarıda, "İnsan Hakları Evrensel mi?" Bölümü.

yöndeki politikaları eleştiren yerinde karşı çıkışlar da sözkonusu. Dünya İnsan Hakları Konferansı'nın Asya Bölgesel Toplantısı'nın Sonuç Bildirisi'nde (Bangkok), gelişme hakkının uluslararası makroekonomik düzeyde gerçekleşmesinin engeli olarak, Kuzey ve Güney, zengin ve yoksul arasındaki uçurumun genişlemesinin görülmesi (m.18) ve sömürgecilik ya da yabancı egemenliği ve dış işgal altındaki halkların meşru mücadelesinin "terörizm" kavramından ayrı tutulma çabası (m.21) bu cümleden sayılabilir. Bunun gibi, azınlıklar konusunda da, Kuzeyli politikaların, 'özgürleştirici' bir saikten çok, pragmatist nedenlerden kaynaklandığının ayırında olmak gerekiyor. Bu bağlamda, 90'larda yükselen azınlıklara self-determinasyon hakkı vurgusu¹⁶³ da, 60'lardakinden farklı bir işlevi yerine getiriyor: 60'larda, self-determinasyon hakkı, özellikle Afrikalı halkların sömürgeciliğe direnişini simgelerken, bugün özellikle Doğu Avrupa blokunun parçalanması ve Yugoslavya örneğinde görüldüğü gibi, "coğrafi bakımdan yakın ve başarılı bir kapitalist uluslarüstü çekim alanının (AT'nin) direkt etkisi sonucu."¹⁶⁴ Şimdilerde yükseltelen self-determinasyon taleplerinin dayandığı temel görüş, "değişik dinlere ve etnik yapıya mensup halkların barış içinde bir arada yaşamayacakları"¹⁶⁵ düşüncesine daha yakın duruyor. Kısacası, self-determinasyon hakkının ölçü-

163 Örneğin, Hans Dietrich Genscher: "Kendi kaderini tayin hakkının, insan ve azınlık haklarının korunmasıyla elele gittiğini her devlet anlamalıdır", NPQ, Cilt 1-3, Kış 1992, s. 26; Yelena Bonner, "Her Milliyete Bir Devlet", *a.k.*, s. 16-7.

164 Baskın Oran, *a.g.m.*, s. 80.

Bununla birlikte, 60'lardaki self-determinasyon hakkı iddialarının maddi koşullarına yakın durduğu kuşku götürmeyecek Filistin halkı ve Kürt halkının self-determinasyon mücadelesi gibi günümüzde çok az da olsa kimi örnekler var. Bu bağlamda, Dünya Konferansı Asya ve Afrika bölgesel toplantıları sonucunda ilan edilen Bangkok (m. 16) ve Tunus (m. 11) Bildirilerinin de, Filistin halkının self-determinasyon hakkını özel bir önemle vurguladıklarını eklemek gerekir.

165 Ronald Steel, "Self-Determinasyon Her Zaman Alkışlanacak Bir Durum Değildir", *Birikim*, Sayı 45/46, Ocak-Şubat 1992, s. 58.

sünün de insan haklarının temelindeki anamotifi oluşturan özgürleşme düşüncesiyle uyumlu olması; dolayısıyla "etni" ölçütüne değil, "baskı" ölçütüne dayanması gerekiyor. Bu ise, Kuzey'in insani olmaktan çok, çıkara dayalı azınlık hakları politikalarına eklemelenmeden, barış içinde bir arada yaşamının da önkoşulunu oluşturuyor.

Sonuç

İnsan haklarında günümüzün temel sorununun, onun içeriğini belirleme sorunu olduğu söylenebilir. Her ne kadar uluslararası insan hakları belgelerini imzalayan devletlerin sayısına ve genişliğine bakarak, bugün insan hakları nosyonunun üzerinde bir uzlaşmaya varıldığı ileri sürülse de, her şeyden önce yeni liberal tezlerle insan haklarının yeniden formüle edilmesine ihtiyaç duyulması, böyle bir uzlaşma varsayımını yalanlamaktadır. Öte yandan, Batılı olmayan kültürlerin, kendi toplumlarına Batı'nın kültürel değerlerine göre biçimlenmiş insan hakları kavramının empoze edilmesine direnişleri, insan haklarının 'tanımı' sorunu üzerindeki tartışmanın kapanmadığının bir başka somut göstergesidir.

Tarihsel olarak insan hakları bugüne değin üç kuşakta şekillenmiş olmasına karşın, 80'lerle birlikte egemen ideoloji olarak yükselen yeni liberalizm, ikinci kuşak sosyal hakları yoksayıyor ve insan hakları alanındaki resmi politikalar da aynı rotayı izliyor. Buna karşılık, son otuz yıldır sosyo-ekonomik eksene oturmuş olan Üçüncü Dünyalı insan hakları bakışı, 'birey' temelli Batılı insan hakları kavramlaştırmasına ve bu yöndeki politikalara itirazına günümüzde yeniden ivme kazandırıyor. Önümüzdeki dönemde de, dünyadaki gelir dağılımındaki adaletsizliklerin, yoksulluğun, açlığın artışı ve sözgelimi Güney-Doğu Asya ülkelerinde çocuk işçilerin ve çocuk fahişelerin "çağdaş" köleliğinin süregelmesi ile birlikte, Güney'in Batı'ya

insan hakları politikaları açısından daha fazla yükleneceği ve liberalizmin 'birey' eksenli insan hakları kavramının evrenselliğine itirazını daha fazla gündeme getireceği öngörülebilir.

Bugünkü insan hakları teorisi ve pratiğinde, "totaliter komünizmler"in yıkılışı ile birlikte, insan hakları açısından daha umutlu bir döneme girildiği görüşü egemen olsa da, Batı, kendi merkezinden tanımladığı insan hakları kavramından başka insan hakları kavramlaştırmasını meşru saymamakla insan hakları alanındaki kendi 'totaliter' eğilimini gizleyemiyor. Batı'ya rağmen de olsa, bugün, insan haklarının içeriğinin yoğun biçimde tartışma konusu edileceği bir sürecin başındayız. Bu noktada, insan hakları kavramının Avrupamerkezli bir kavram oluştundan hareket eden Batılı olmayan kültürlerin insan hakları eleştirisinin, sağ, muhafazakâr eğilimlerin sonucunda, insan hakları kavramının reddiyle ya da değişmez kültürel değerlerden yola çıkarak, evrenselciliğin terk edilmesiyle sonuçlanması da mümkündür. Soruna ilerici bir bakışsa, Aydınlanma'nın doğurduğu insan haklarının evrenselliğinden vazgeçmeden, gerici ve muhafazakâr uçlara savrulmadan, hâlâ içeriği tükenmeyen özgürlük ve eşitlik idealleriyle insan hakları kavramını Batılı liberal içeriğin ötesine geçirme zorunluluğunu dayatmaktadır.

İnsan hakları, şimdiye değin evrensel bir tasarı olarak da sunulsa, ağırlıkla bir sınıfın, bir kültürün ve bir cinsin hakları olarak kavramlaştırıldı. Tarihsel olarak iki yüzyıl önce 'burjuva' bireyinin hakları olarak gündeme gelen birinci kuşak kişi hakları ve siyasal haklar, içinde bulunduğumuz dönemde hâlâ insan haklarının egemen çerçevesini oluşturuyor.¹⁶⁶ İnsan haklarının, Batılı olmayan kültürleri dışlayarak formüle edilmesine yönelik Batılı olmayan kültürlerden gelen eleştirilerse, 'burjuva' bireyinin haklarının aynı zamanda Avrupamerkezli bir kültürel ba-

¹⁶⁶ İnsan haklarının tarihsel evrimi ve kuşakları hakkında bkz. E. Yasemin Özdek, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, TODAİE Yayını, Ankara, 1993, s. 23-51.

kışla tasarlandığını ortaya koyuyor. Öte yandan, kadınlar, her ne kadar 'kadın hakları' gibi özgül kategorilerle insan haklarına eklemelenseler de, mevcut insan hakları kavramının feminist eleştirileri, insan hakları kavramındaki "insan"ın, erkek egemen bir toplumda yaşamının sonucu olarak hâlâ (beyaz) "erkek" olarak tasarlandığı üzerine yoğunlaşıyor. Dolayısıyla, insan haklarını yeniden tanımlama sürecinde, onu gerçekten evrensel bir proje haline getirecek bir evrenin de başında olabiliriz. En azından, insan hakları kavramını, ırksal, cinsel ve kültürel kimliklerden birinin hegemonyasının karakterize ettiği bir durumdan çıkarmak ve bu kavramı sahiplenebilmek için ona gerçek bir evrensellik kazandıracak bir süreci başlatma ihtiyacı var. Bu noktada, insan haklarını politikadan ayrı tutan, ideolojiler-üstü olarak sunan egemen yaklaşıma karşı, insan haklarının bizatihi politikanın bir unsuru olduğundan hareketle, şimdiki sorunu, egemenlik ve sömürü ilişkilerinden kurtulmada insan haklarının pratiğe ilişkin bir halka olarak formüle edilmesi oluşturuyor. İçinde bulunduğumuz dönemde, böyle bir insan hakları yaklaşımını kurmaya dönük yönelimlerde ise, 'dayanışma', 'karşılıklı bağımlılık' ve 'eşitlik' kavramları anahtar rolü oynuyor. Buradaki 'eşitlik'se, artık 'formel' bir eşitlik ya da 'fırsat eşitliği' olarak değil, ilerlemeci bir praksis olarak 'durum eşitliği' biçiminde karakterize ediliyor.¹⁶⁷

Her bakımdan egemen içeriğinin inandırıcılığını yitirdiği bir noktada, insan hakları kavramının yeniden tanımlanması işi, milliyetçiliğin ve ırkçılığın yeni bir dalga olarak güçlü ve tehlikeli bir biçimde geliştiği, dinsel siyasallaşmanın özgürlükleri tehdit potansiyelini artırdığı içinde yaşadığımız koşullarda olanca aciliyeti ile kendini duyuruyor. Diğer yandan, insan hak-

167 Bkz. Richard Devlin, "Solidarity or Solipsistic Tunnel Vision? Reminiscences of a Renegade Rapporteur", *Human Rights in the Twenty-First Century: A Global Challenge*, Kathleen E. Mahoney and Paul Mahoney (Eds.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1993, s. 995.

larının kültürel formu üzerine tartışmalar, Kuzey/Güney karşılaşmasındaki derinleşmeye işaret ettiği gibi, Güney'in Batılı insan hakları kavramı üzerindeki eleştirilerinin Batılı kültürel milliyetçiliğe tepkisel bir Güneyli karşılığa eklemlenme olasılığı da hesaba katılmalıdır. Sahici bir evrensel insan hakları tasarımı, farklılıklardan düşmanlıklar üretmemek ve bir arada yaşamının değerlerini oluşturmak için de gerekli görünüyor.

EVRENSELLİK / KÜLTÜREL GÖRECELİK GERİLİMİNDE İNSAN HAKLARI*

Yükselen Milliyetçilik ve İnsan Hakları

Etnik, dinsel ve kültürel farklılıkların öne çıktığı bir süreçte yaşıyoruz. Zamanımızda evrensel öznelerden çok, farklı olma hakkını vurgulayan 'kimlik'ler konuşuluyor. Evrenselcilik, Avrupa'nın emperyalist yayılışının bir uzantısına indirgenip rağbet görmüyor; bireylerin ve toplulukların kolektif kimliklerini 'herkes'ten ayrı tutarak, yalnız paylaştıkları ırka, etniye, kültüre tabi olma ölçütüne bağlılık temelinde belirleme eğilimi yaygınlık kazanıyor.

Günümüzde milliyetçilik, kültürel bir boyut da taşıyor. Batılı/Batılı olmayan kültürler kutuplaşmasında gelişen kültürel dışlayıcılık bunun somut bir yansıması olduğu gibi, milliyetçiliğin zamanımızdaki "makro"¹ karakterini de açığa vuruyor.

* Bu makale, Birikim'in 65. sayısında (Eylül 1994) yayınlanmıştır.

1 Bu konuda bkz. Tanıl Bora, "Milliyetçilik 'Mikro' mu, 'Makro' mu?", *Birikim*, Sayı 45/46, Ocak/Şubat 1992, s. 17-23.

Kültürel milliyetçi tutumların kendini keskin biçimde duyurduğu alanlardan biri ise 'insan hakları'. İçinde bulunduğumuz dönemde yoğunlaşarak süren insan haklarının evrenselliği üzerine tartışmalar, Güney'in kendi kültürel farklılığına vurgusuyla birlikte gündeme geliyor. Böylelikle, Batı'nın Aydınlanma düşüncesi ile bütün dünyayı evrensel bir tasarı içine sokmaya çalışırken ta-kındığı etnomerkezci tutumunun yargılandığı ve Aydınlanma projesinin tarihüstü akılsallığa sahip erdemlerinin eleştirildiği günümüzde, Aydınlanma'nın doğurduğu "insan hakları" kavramı ve onun "evrenselliği" de bu sorgulamadan payını alıyor. Güneyli kültürlerden gelen eleştiriler, tarihsel olarak Batı coğrafyası üzerine doğan insan hakları kavramının içerdiği değerlerin de "Batılı" olduğu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin, gerçekten kültürlerüstü, evrensel değerleri ifade etmediği noktasında yoğunlaşıyor. Mevcut insan hakları kavramını ve Birleşmiş Milletler kaynaklı uluslararası insan hakları normlarını Batılı kültürel değerlerin biçimlediğinden yola çıkan kimi Asyalı, Afrikalı ve İslamcı yönelimler, insan hakları konusunda yerel ve kültürel özdeğerlerini öne çıkararak, kendi değerlerinin "Batılı" insan hakları standartları ile uyuşmaz doğasına vurguda bulunuyorlar. Batı'nın "insan hakları emperyalizmi" olgusunu tartışmaya açanlar, insan haklarının evrenselliğini de, Batı'nın emperyalist politikalarının bir unsuruna indirgeme eğilimini taşıyorlar. Genellikle insan hakları kavramını terk etmeseler de, kendi özgün insan hakları yaklaşımları ile Batılı insan hakları kavrayışı arasına sınırları da çekiyorlar. Bu durumun önemli somut yansımalarından birini ise, "İslami İnsan Hakları Evrensel Bildirisi"ni ilan ederek, yaklaşık yarım asır önce Birleşmiş Milletler'ce ilan olunan İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin kendi insan hakları değerlerini temsil etmediğini açıklayan İslamcı akımlar oluşturuyor.

1990'larda insan hakları bir yandan egemen söylemlerce iktisadi bakımdan "globalleşen" bir dünyada yeni düzenin "global"

etik değerleri olarak sunulurken, diğer yandan Asyalı, Afrikalı kültürlerin ve ağırlıkla da İslam dünyasının, mevcut uluslararası insan hakları normlarının evrenselliğini tartışmaksızın benimsemeye yatkın olmadıkları gözleniyor. Bu bağlamda, Dünya İnsan Hakları Konferansı (Viyana, 1992) da, özellikle Güney ve Doğu Asyalı ülkelerden gelen temsilcilerin insan haklarının evrenselliğine yönelttikleri itirazlarla, insan hakları kavramının içeriğini belirleme çabalarında Güney'in tümüyle devredışı kalmak istemediğini ortaya koydu. Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı, Müslümanlar için insan haklarının yalnız Şeriat'tan kaynaklanabileceğini dile getirirken,² Konferans'ta Çin Delegasyonu Başkanının sözleri, Batılı insan hakları kavramlaştırmasının evrenselliğine açık bir muhalefeti yansıtır nitelikteydi: *"İnsan hakları kavramı, tarihsel gelişmenin bir ürünüdür. Bir ülkenin özgül toplumsal, siyasal ve ekonomik koşulları ve özgül tarih, kültür ve değerleri ile yakın bir şekilde bağlantılıdır. Farklı tarihsel gelişme aşamaları, farklı insan hakları gerekliliklerine sahiptir. Farklı gelişme aşamalarındaki ya da farklı tarihsel gelenek ve arkaplanları olan ülkeler de insan haklarının farklı anlayışlarına ve pratiğine sahiptirler. Böylece, belli ülkelerin insan hakları standardı ve modelinin, tek uygun standart ve model olduğu ve bütün ülkelerin onlarla uyumlu olma arzusunda oldukları düşünülmemelidir ve düşünülemez."*³ Güney'den yükselen bu sözlerin Batılı devletlerin temsilcilerince yanıtlanması ise, Batı'nın artık insan haklarının evrenselliğini tartışma konusu etmek istemeyişinin bir ifadesiydi. Batı'nın eğiliminin, uluslararası insan hakları değerlerinin evrenselliğinin tartışmadışı olduğu yönündeki belirlemeyle Konferans'ın nihai metnini⁴ de yönlendiren

2 Aktaran, Bassam Tibi, "Islamic Law/Shari'a, Human Rights, Universal Morality and International Relations", *Human Rights Quarterly*, 16/2, May 1994, s. 278.

3 Aktaran, Ineke Boerefijn, "World Conference on Human Rights", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 11/3, 1993, s. 294-5.

4 Bkz. Viyana Bildirisi ve Eylem Planı, I.Bölüm, m. 1.

dirmesinin ise, insan hakları konusunda kültürler arasında bir uzlaşmayı ifade etmeye yetmeyeceği açık. Bugün özellikle Asyalılar, Viyana Konferansı'nın "Asyalılar ile Batılıların insan hakları konusuna bakış açıları arasında er geç ortaya çıkacak çekişmeyi ancak ertelemeye yara(dığını)"⁵ düşünüyorlar. Asya'nın insan haklarının evrenselliği konusunda Asyalı değerleri öne çıkarmasının, Asya'nın bugünkü gücünden ve "giderek büyüyen ekonomik başarısından ötürü de kültürel olarak kendinden emin" oluşundan beslenmesi ise, Güneyli kültürler arasında en çok Asya'nın Batı ile insan hakları konusunda pazarlık yapmak istemesinin nedenini oluşturuyor: "çünkü artık Asya (Batı'ya) boyun eğdirilmeyecek kadar güçlüdür."⁶

Viyana Konferansı'nda Asyalı ülkelerin Batılı insan hakları politikalarına muhalefeti, ülkelerindeki insan hakları ihlalleri dolayısıyla Batı'nın baskısına maruz kaldıkları için pragmatik bir karşı koyuş olarak da düşünülebilir. Sözelimi, Çin'e yönelik son dönemlerdeki ABD baskısı, Viyana'da Çin'in insan haklarının evrenselliğine muhalefetin öncülüğüne soyunmasını açıklayabilir. Ancak, bu muhalefetin özünde yalnız pragmatik bir boyutun varlığını düşünmek, insan haklarının tarihsel olarak Batı kökenli, uluslararası insan hakları politikalarının da Batı-merkezli doğasını yadsımak anlamında, sorunu hafife almak biçimindeki değerlendirmelere açıktır. Viyana'da devletler arasında gündeme gelen tartışma, özgünlüğünü içinde bulduğumuz tarihsel koşullardan alıyor. Bu bağlamda, Konferans, Batı ile Batı evrenselciliğini reddeden İslami ve Konfüçyüsçü devletler arasında karşı karşıya geliş şeklinde de değerlendiriliyor.⁷ Kültür kavramının zamanımızda neredeyse başat kavram olarak

5 Bilahari Kausikan, "İnsan Hakları Asya Gücüne Uyum Göstermelidir", *NPQ-Türkiye*, 2/7, 1994, s. 12.

6 Aynı yer.

7 Samuel P. Huntington, "If Not Civilizations, What?", *Foreign Affairs*, 72/3 (1993), s. 188'den aktaran Bassam Tibi, *a.g.m.*, s. 282.

sunuluşuna paralel biçimde, dünyadaki yeni çatışmaları kültürel temellerden açıklama eğilimi yaygınlaşırken, aslında farklı kültürel geleneklere sahip devletlerin yeniden yapılanmakta olan uluslararası sistemdeki egemenlik mücadelesi izleniyor. İki yüzyıllık tarihi olan insan haklarının evrenselliğinin, günümüzde yeniden tartışmalı hale getirilmesiyle, insan hakları kavramı da "yeni dünya düzeni"nin keskinleştirdiği devletler arasındaki çatışmaların suyüzüne çıktığı alanlardan biri görünümünü veriyor.

Viyana Konferansı'nın da sergilediği gibi, insan haklarının evrenselliği sorunsalı etrafındaki tartışmalarda bugün için iki ana eğilim belirginlik kazanıyor: Avrupamerkezci akımı temsil edenler, uluslararası insan hakları normlarının evrensel doğasının tartışmadışı olduğundan ve Batı'nın bu konuya verdiği yanıtın en doğru olduğundan eminler. Dahası, mevcut Batılı modele uygun olmayan 'insan hakları' bakışlarının gerçekte insan hakları kavramı ile ilgili olmadığında da ısrarlılar. Evrenselliğin gereğine inanmayan bölgesel bakış yanlıları ise, egemen insan hakları kavramlaştırmasının tarihsel olarak Batı kökenli olduğundan yola çıkarak evrensel olamayacağı fikrindeler ve buna karşılık kendi kültürlerinde mevcut olan insan hakları değerlerine bağlılıklarını öne çıkarıyorlar. Kendi kültürünün üstünlüğüne inanan, sözde kendine özgü ve değişmez değerleri hedef alan bir geleceği savunarak Batılılaşmayı reddeden bu ikinci eğilimin de Avrupamerkezcilik kadar etnomerkezci bir tutumu içerdiği açık. İnsan hakları sorununa Avrupalı, Afrikalı, Asyalı, İslami gibi gerçekten evrensel bir perspektifi olmayan bu bakışlar karşısında, etnomerkezci bakışların ciddi açmazından sıyrılmanın önünü açacak üçüncü bir eğiliminse yeterince sesini duyuramadığı görülüyor.

İnsan haklarının kültürel kökeni ve evrenselliği üzerine güncel tartışmalarla, kavramın liberal içeriğine yöneltilen geçmiş-

teki itirazlara, egemen insan hakları yaklaşımını Avrupamerkezli değerlerin belirlediği saptamasıyla gelen eleştiriler eklenmiş bulunuyor. Sorunun yeniden güncellik kazanmasının arkaplanında, etnik ve ulusal kimliklerin öneminin arttığı; cemaatçi, yerel, kültürel muhafazakâr eğilimlerin güçlendiği zamanımızın özgül tarihsel koşulları yatıyor. Tartışmanın, insan haklarının evrenselliği fikrinin terk edilmesiyle sonuçlanma potansiyelini taşımadığı da söylenemez. En azından, Avrupamerkezli bakışlar ile Güney'den gelen milliyetçilik yüklü yaklaşımların özde birbirlerine benzerliği ve çatışan tarafların da bunlardan ibaret kalacağı düşünüldüğünde bu olasılık zayıf değildir. Ancak, tartışma bugüne değin evrenselliği dayatılmış insan hakları kavramına sahici bir evrensel içerik kazandırılabilmesi için ve-sile olarak değerlendirilebildiği ölçüde olumlu bir zemin olarak da düşünülebilir. Bu anlamda mevcut Batılı ve ona alternatif olarak sunulan kültürel açıdan özgün insan hakları yaklaşımlarının eleştirisinin, insan haklarını kültürler arasında etik açıdan bir meşruiyet çarpışması alanı olmaktan çıkartıp onu yeniden kurmanın potansiyelini de bağrında taşıdığı söylenebilir.

İnsan hakları kavramına liberal kökeninden ötürü yönelen politik itirazlar da şimdiye değin insan hakları kavramının evrenselliğinin kuşkuyla karşılanışının göstergeleri oldular. Modern insan hakları kavramının doğuşundan itibaren, muhafazakârlar da, sosyalistler de liberal insan hakları kavramının evrenselliği tezine ciddi itirazlar geliştirdiler. 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden beri, muhafazakârlar toplumu atomlarına böldüğü, töreleri bozduğu, geleneği yok ettiği gerekçelerine dayanarak insan haklarının bireyci doğasını eleştirirlerken, sosyalistler kolektivist düşüncelerle insan hakları kavramına muhalefet ettiler. Kısacası, insan haklarının bireyciliği sağ'ın cemaatçi, sol'un ise kolektivist temellerde ikili bir saldırısına hep maruz kaldı. Soğuk savaş döneminde de, sol ve Üçüncü

Dünyalı halklar, Batı'nın Üçüncü Dünya'ya yönelik emperyalist gündemine başkaldırırlarken, Batı'nın ulusal ve ekonomik haklar yerine bireysel kişi hakları ve siyasal hakları vurgulayan insan hakları politikalarına karşı tutum aldılar. Bu muhalefetin somut bir yansıması olarak da, 60'lı yıllarda Bağlantısızlar Hareketi insan hakları gündemine "dayanışma" temelinde yükselen "halkların hakları"nı dahil etmede öncülük ederken ve insan haklarını "temel insan ihtiyaçları" yaklaşımına uyarlamaya çalışırken, aslında insan haklarının liberal kavranışına eleştirilerinin kılavuzluğunda insan hakları kavramını evriltmeye girişiyordu. Bu yönüyle, Batı'nın "insan hakları emperyalizmi" olgusuyla ifade edilen güncel itirazlar, geçmişteki eleştirilerden ilham alıyor. Ancak, kültürel kimliklerin damgasını vurduğu içinde yaşadığımız süreçte, insan haklarının evrenselliğine ilişkin itirazlar da, "konjonktür"e uygun olarak daha çok "kültürel" boyut taşıyor.

Günümüzde Güney'in egemen insan hakları kavrayışına eleştirileri, Batılı insan hakları politikalarının sorgulanması ekseninde geliyor. Güneyli ülkeler, uluslararası hukuk tarafından kendi çıkarlarının Batılı devletlerin çıkarlarına kurban edildiğine; "ikiyüzlü ve çifte standartlı" uluslararası insan hakları politikalarının da Batı'nın çıkarlarına göre kurulduğuna inanıyorlar. Bu konuda, en çok bilinen ve kullanılan örnekler ise, Körfez Savaşı'nda, Somali'de ve Bosna'da, "tarafsız" evrensel bir kuruluş olarak Birleşmiş Milletler'in insan haklarını gözetmekten çok, Batı'nın çıkarları ekseninde geliştirdiği politikalar. Dolayısıyla, Güneyli ülkelerin insan haklarının evrenselliği fikrine karşı kültürel özgünlüklerinin savunusunda, kendilerini Birleşmiş Milletler'den kaynaklanan emperyalist bir liberal insan hakları gündeminin mağdurları olarak düşünmelerinin önemli rolü var. Bu bağlamda, Batı'nın, genel olarak, Batı dışındaki kişi hakları ve siyasal haklardaki ihlalleri sıkı sıkıya takip ederken

(örneğin, Tien-anmen katliamından sonra Çin'e karşı geliştirilen Batı baskısı), ekonomik ve sosyal hakları ihmal eden, dahası bu hakları insan hakkı değilmişçesine yoksayan politikalarının da Batı'nın çıkarlarını temsil ettiği fikri genellikle paylaşıyor. Özellikle bu eleştirinin sahiplerinden Asyalı halklar, Asya'nın çeşitli ülkelerindeki hızlı ekonomik gelişmeye karşın, Asya nüfusunun önemli bir bölümünün ekonomik ve sosyal haklardan yoksunluğunu; yani Asyalı yoksulların yeterli yiyecek, giyecek, konut, eğitim, iş, ücret haklarından uzak yaşadıklarını; Asya'nın bazı bölgelerinde yoksulluğun, çocuk emeğinin sömürüsü ve çocuk fahişeliği örneklerindeki gibi köleliğin bir çeşitlemesi haline geldiğini dile getiriyorlar. Batılı insan hakları anlayışı gibi, "yeni dünya düzeni"nin de bizihi Batılı bir kültürel form oluşturduğundan hareketle de, bu kültürel şekillenişin Üçüncü Dünya'nın çıkarlarına aykırı düştüğü; hakları sorumluluklardan ayırmayan kendi kültürel değerlerininse, Batı'nın insan hakları kavrayışından daha fazla kendi yararlarına olduğu sonucuna ulaşıyorlar.⁸

Milyonların açlık ve yoksulluğunu insan hakkı ihlali saymayan Batılı insan hakları politikalarının neo-liberal politikalar paralelinde ele alınarak değerlendirilmesi, mevcut insan hakları kavramı ve politikalarının kültürel açıdan olduğu kadar iktisadi açıdan da eleştirildiğini açığa çıkarıyor. Yani, Batılı olmayan kültürler, insan haklarının Batımerkezciliği kadar, -çoğu zaman örtük de olsa- liberal içeriğini de sorguluyorlar. Kapitalist iktisadi düzen ile Batılı kültürel değerlerin eleştirisinin içiçe geçtiği sorgulamalarda 'bireycilik', eleştirilerin eksenini oluşturuyor. Güneyli halklarca, Batı'nın kültürel bir eğilimi olarak da öne çıkarılan sosyal ve ekonomik hakların geri planda tutuluşunun

8 Bkz. Baharruddin Shamsul, "Human Rights Between Universality and Cultural Conditioning", *D+C (Development and Cooperation)*, May/June 1993, s. 4-5.

eleştirisi, neo-liberal politikaların karakterize ettiği, egemen insan hakları politikalarının eleştirisiyle çıkışıyor; yoksulların konumunun giderek güvencesizleştirilmesi, Batı dünyasındaki bireyci değerlerin Batılı olmayan dünyaya empozisi bağlamında değerlendiriliyor. Bu durum ise, insan haklarının evrenselliğine yönelen muhalefetin, kültürel kimlikleri vurgulamaktan ibaret görülemeyeceğini; Batılı insan hakları politikalarının eleştirisinde sınıfsal sömürü ilişkilerine boyun eğmek istemeyişin işaretlerinin de verildiğini ortaya koyuyor. Bu noktada, Güney'den yükselen itirazlar, Batımerkezciliğin eleştirisi zemini üzerinde, genellikle kendi kültürel kimliğini yücelten bir uca savrulsa, tepkici bir karakter taşısa ve milliyetçilikle de malul olsa, Batılı emperyalist yayılmanın iktisadi ve kültürel sonuçlarına karşı haklı bir temel üzerinde yükselen bir direniş karakterini de taşıyor. Batılı kapitalist politikalara doğrudan bir tavır almaktan çok, kültürel boyutu öne çıkaran bugünkü Güneyli muhalefetin nesnel zemininde ise, dünya yüzeyindeki kültürlerin eşitsiz gelişme koşulları duruyor.

Kapitalist üretim tarzının sonucu olan kapitalist tüketim ve yaşam tarzı, tekbiçimleşme ve anti-hümanist bireycilik, Batı uygarlığı içinde de toplumsal bir huzursuzluk kaynağı. Ancak, günümüzde bütün toplumların dünya kapitalist sisteminde bütünleşmesi, 'çevre'deki halklar için huzursuzluğun katmerlenmesi anlamına geliyor. Modern tüketim tarzına yaklaşamayan Güneyli halklar, yaşamlarını sürdürme olanaklarından bile çoğu kez yoksun olmalarının doğurduğu tepkilerini, kültürel değerlerini üstün sayan bir yola kanalize ediyor; "kapitalizmin yerinde sayan ve yoksunlaştırıcı versiyonuyla da olsa, karşımızda evrensel bir kültür bulunduğunu, bu kültüre kendini ifade etme olanağı veren yerel biçimlerin asıl içeriklerini yitirdiklerini, bunları yeniden canlandırmak istemenin trajik bir çıkmaza saplanmak olacağını"⁹ görmezden geliyorlar. Avrupa'nın üzerine

9 Samir Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Ayrıntı, 1993, s. 20.

doğan kapitalizm, artık yalnızca Avrupalı değildir. Bu nedenle, Avrupa'yı düşman ilan etmek de Güneyli haklar için bir çözüm getirmiyor. Kapitalist sistem içinde sonsuz sermaye birikimi arayışında asli bir unsur olarak evrenselci bir ideolojiyi savunmak ve uygulamak nasıl zorunlu olmuşsa,¹⁰ bundan çıkışın yollarını aramak için de evrenselci bir perspektif kaçınılmaz görünüyor. Evrensel bir kültür içinde yaşadığımızı inkâr etmekse, kültürel çeşitliliği ve ona bağlı etik değerleri yeniden sağlamayı düşleyen bir geçmiş ütopyacılığına dönüşmeye mahkûm duruyor.

Günümüzde, insan haklarının evrenselliğine yönelik eleştirilerin en güçlü sesini muhafazakâr sağ akımlar temsil ediyor. Geçmişte, özellikle de Batı'nın liberal "özgürlüğüne" karşılık, sosyalist rejimlerin eşitliği simgelediği ve ABD'nin, bireysel hakları ihlal ettiği iddiasıyla Sovyetler Birliği'ne karşı kampanya yürüttüğü soğuk savaş sürecindeki egemen insan hakları politikalarının sosyalist eleştirisinin bir versiyonunu bugün sağ sahiplenmiş görünüyor. Soğuk savaş döneminden kalma, Batılı politikaların insan haklarını bireysel kişi hakları ve siyasal haklara indirgediği, ekonomik-sosyal hakları es geçtiği yolundaki eleştiri, artık genellikle milliyetçi motiflerle savunuluyor. Neo-liberal politikaların insan haklarını piyasa özgürlüğüne indirgeyen, ezilen sınıflar üzerindeki sömürünün katmerlenmesini getiren "piyasa + demokrasi" formülünü bütün dünyaya egemen kılmaya dönük politikalara muhalefet, insan haklarının bireyci doğasının 'Batılı olmayan kültürler'in cemaatçi değerlerini yansıtmadığı yollu karşı koyuşlarla milliyetçi-muhafazakâr kanala akıyor. Bu anlamda, yeni-sağ'ın liberal kanadının egemen politikalarının, muhafazakâr kanadını beslemesi ve ilkinin olumsuz sonuçlarına duyulan tepkiden ikincisinin güç alması ise ilk ba-

10 Immanuel Wallerstein, "Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri: Irkçılık ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik", Balibar ve Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, Metis Yayınları, 1993, s. 42.

kışta sağ'ın kendi içinde bir paradoksu gibi duruyor. Ancak, yeni-sağ'ın günümüzdeki yükselişini de aynı paradoks açıklıyor. Sosyalizmin ciddi biçimde gerilediği koşullarda, neo-liberal politikaların "globalleşmesi"nin getirdiği piyasanın sınırsız sömürü koşullarına duyulan tepki, kendi içine kapanan cemaatçi yoldan başka kanalize olacak bir alternatif bulamıyor. İnsan hakları kavramının evrenselliğinin reddiyesi, hayat tarzlarının ve geleneklerin bağdaşmazlığı fikriyatı üzerinde biçimlendiği ölçüde, 'farkçı'-ırkçı bir motif de içeriyor ve böylelikle, artık baskın temayı biyolojik soyaçekimin değil, kültürel farklılıkların aşılamazlığı düşüncesinin oluşturduğu yeni-ırkçılıkla¹¹ buluşuyor. Batılı/Batılı olmayan kültürler kutuplaşmasında gelişen kültürel dışlayıcılık, yeniden yapılanmakta olan uluslararası sistemin globalleşmeye eşlik eden bölgecilik eğilimine koşutluk arz etmesi bakımından işlevsel de görünüyor. Bu anlamda, "yeni dünya düzeni"ni karakterize eden globalleşmenin refakatçisi bölgecilik, ırkçı eğilimleri kışkırtıyor ve Güney'de milliyetçi, ırkçı eğilimler, başlıca, Batılı egemen politikalara muhalefet ekseninde gelişiyor. Dolayısıyla, insan haklarını yalnız kendine özgü değerler olarak kabul eden; bu kavramı bir kültür üstünlüğü olarak sunan ve kendi dışındaki kültürlere insan hakları bahanesiyle müdahaleyi hak sayan Batı'nın egemen politikaları, Batı'ya karşıtlık temelinde kültürcü eğilimleri güçlendiriyor; kültürel özgünlük temalarıyla kendini rasyonalize eden tepkiler, Batı'nın insan hakları politikalarına karşı, insan hakları kavramının ve/ya da onun evrenselliğinin reddiyle Batı'ya geri dönüyor.

İnsan Haklarında Postmodern Yansımalar

İlkin İkinci Dünya Savaşı sonrası tartışmasız ivme kazanan kültürel görecelik, günümüzde güçlü bir yeni atağa geçmiş bu-

11 Bkz. Etienne Balibar, "Bir Yeni-Irkçılık Var mı?", *a.k.*, s. 30.

lunuyor. Göreceliğin yaşayan ve şimdilerde karşımıza çıkan türünü postmodern akım temsil ediyor. Başka noktalarda olmasa da, göreceliği yeğlemesinde; tek, kapsayıcı, nesnel bir doğruluk tasarımına karşı olmasında ve nesnelliği ileri sürülen bir gerçeklikte ısrarı tahakkümün basit bir aracı olarak değerlendirme eğiliminde açık olan postmodern akımın güçlenmesi, insan haklarının evrenselliğinin reddi temelinde gelişen görüşlerin yeniden güncellik kazanmasıyla da yakından bağlantılı görünüyor. Çünkü, insan haklarının evrenselliği tezine karşı kültürel açıdan özgün insan hakları kavrayışları da, "kültürel görecelik" kuramına yaslanıyor.

'Kültürel görecelik', bütün gerçekliği kültürden ibaret görüyor; insan deneyiminin de yalnız kültür tarafından belirlendiğini iddia ediyor. Tüm değerlerin, kültürlerin ürünü olduğunu ve onları yansıttığını varsayıyor.¹² Dünya tarihinin, kültürlerin çoğulluğunun bir öyküsü olduğu; dünyada varolan farklı kültürler kendi değerlerini ürettikleri için farklı, hatta birbiriyle çatışan değer sistemlerinin bir arada varolacağı düşüncesi üzerinde yükseliyor. Ahlaki görecelikse, kültürel göreceliğin bir vechesidir: Ahlaki iddiaların kendisinden kaynaklandığı ve kendisiyle içiçe geçtiği şey, kültürel bağlamdır. Evrensel bir ahlak yoktur. Ahlakın bir ölçütü olarak "evrenselliği" ileri süren bir girişim, az ya da çok iyi gizlenmiş bir emperyalist tutum; farklı bir kültürün değerlerini egemen kültür içinde eritmeye dönük bir çabadır.¹³ İki yüzyıldır evrenselliği dayatılan Batı düşüncesine karşı kültürel görecelik, farklı kültürlerin kendi yaşam yollarının bir savunusu olarak ortaya çıkıyor; "diğerlerini" ahlaki olarak belirleyen ve âdetleri, gelenekleri, inançları olan tek bir kültürün varsayılmasına olan muhalefet, kültürel açıdan eşitlikçi bir öz de

12 David Bidney, "Cultural Relativism", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol 3, Macmillan and Free Press, USA, 1968, s. 543-7.

13 Bkz. R.J. Vincent, *Human Rights and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, s. 37-38.

sergiliyor. Bu anlamda kültürel görecelik etik bir duruş da aynı zamanda. 20. yüzyıl başlarında, Batılıların kendi beyaz, Hristiyan toplumlarının ahlaki olarak diğerlerinin üzerinde yer aldığı inancına karşı gelişen kültürel görecelik, sömürgeleştirme sürecinde fatihlerin, misyonerlerin, sömürgecilerin yerli halkları çözme ataklarına karşı değerli bir savununun öğretisi.

Öznelliğe duyarlılığı ve kültürel açıdan eşitlikçiliği, göreceliğin cazibeli taraflarını oluşturuyor. Ancak, görecelik ahlaki açıdan olduğundan daha çok, bilişsel nihilizme yol açması nedeniyle itiraza açıktır.¹⁴ Farklı kültürlerin karşılaştırılamazlığı düşüncesine dayanan bir yöntem, her şeyden önce bilimsel değildir.¹⁵ Oysa, istesek de istemesek de öyle bir dünyada yaşıyoruz ki, tüm kültürlerin kendilerini hızla uyarladığı tek bir bilgi biçimi var dünyada ve o çoğu kültürü altüst ediyor. Bilim öncesi bir dünyada yaşıyormuş gibi yapan bir konumsa, başta sorunumuzu görmekten ve formüle etmekten bizi alıkoyuyor: Tüm ölçütler, kültürün bir ifadesi olarak kabul edildiğinde, hiçbir kültür, hiçbir ölçüte bağlı olarak eleştirilemeyecektir; çünkü kültürleri yargılayacak konumda kültürlerarası bir ölçüt söz konusu değildir.¹⁶ Kapitalizmin nesnel evrenselleşme koşullarını yarattığı günümüzde, kültürel göreceliğin gerçekçi bir duruş noktasını sergilediği de söylenemez. Batı'nın emperyalist politikalarına maruz kalan kültürler için artık geriye dönüş koşulları yok çünkü. Öte yandan, kültürün ahlaki değerlerin açıklanmasında biricik bağlam olarak kabul edilmesi, ister istemez kültürlerin yüceltilmesi ile sonuçlanma potansiyelini de taşıyor. Nitekim, günümüzde kültürel açıdan eşitlikçilik ile kendi kültürel değerlerini en üstün sayan etnomerkezci tutum arasındaki hassas noktada, göreceliği mutlaklaştıran bir yana kayarak kültürler arasındaki olumlu, zenginleştirici alışverişi reddeden; insan hak-

14 Ernest Gellner, *Postmodernizm, İslam ve Us*, Ümit Yayıncılık, 1994, s. 105.

15 Aynı yönde, David Bidney, *a.g.m.*, s. 544-5.

16 Ernest Gellner, *a.g.e.*, s. 77.

ları kavramına da salt Batılı olduğu ve kendi kültürünün değeri olmadığı için karşı çıkan bir uca saplanan eğilimler revaçta. Görecelik, şimdi, etnomerkezli bir bağlılığı savunan, bir toplumun kültürünün en üst etik değeri olduğunu açıklayan felsefi bir pozisyonun ifadesi anlamında mutlakçı bir uçtan destekleniyor.¹⁷ Bu, "radikal" kültürel görecelik, kültürü ahlaki bir hakkın ya da ilkenin geçerliliğinin tek kaynağı olarak görüyor¹⁸ ve insan haklarının da Batılı gelenekleri, normları, inançları ve değerleri paylaşmayan kültürlerle ilgili olmadığını; onun Batılı dünyaya özgü kültürel bir nosyon olduğunu iddia ediyor. Farklı toplumların karşılaştırılmaz farklı kültürlerle sahip olduklarını; bunun için de insan haklarının evrensel olmadığını ve olmaması gerektiğini savunuyor. Kültürel mutlakçılar, evrensel bir etiği reddederlerken, evrensel bir ahlaki ilkenin yokluğu ve kişinin dahil olduğu grubun ilkelerine göre davranması yolunda gerçekte tek bir evrensel etik tanıyorlar.¹⁹ Herkesin adalet anlayışının kendi kültürünün sınırları içinde kalacağını ileri sürmekle de yetinmiyorlar; onu değiştirmeden uyma zorunluluğunu da dayatıyorlar. Bu anlamda, kültürel göreceliğin, kültürel milliyetçilikle eklenme kapasitesini sergilediği bir süreç tanık oluyoruz.

Claude Lévi-Strauss da, insan haklarının etnolojik bir sorun olduğunu belirtirken, kültürlerin eşitliği ilkesinden hareket ederek, Batı kökenli insan hakları kavrayışının mutlaklığı yerine, öteki uygarlıkların geliştirdiği düşünce ve değerlerin de Batılı insan hakları kavramıyla eş düzeyde kabulünün olanaklı olduğunu dile getiriyordu.²⁰ C. Lévi-Strauss'un tekkültürlülüğünden hareketle evrenselliğine kayıt koyduğu insan hakları kavramının farklı kültürel kavramlaştırmalarını geliştirmeye çalışanlar da

17 Rhoda E. Howard, "Cultural Absolutism and the Nostalgia for Community", *Human Rights Quarterly*, 15/2, May 1993, s. 315.

18 Jack Donnelly, *Universal Human Rights*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989, s. 109.

19 Rhoda E. Howard, *a.g.m.*, s. 319; R. J. Vincent, *a.g.m.*, s. 55.

20 *Mit ve Anlam*, Alan Yayıncılık, 1986, s. 65 ve 79.

bugün ilkece onun izinden gidiyorlar. "Büyük insan hakları bildirileri, insanın doğasını soyut bir insanlık içinde değil,... geleneksel kültürler içinde gerçekleştirdiği olgusunu çoğunlukla unutan bir ideali dile (getirirler)"²¹ derken, C. Lévi-Strauss, bir gerçeği dile getirdiği için kuşkusuz haklıydı. Tekbiçimliliği dayatan emperyalizmin hegemonyasına ve azınlıkta kalan ya da ezilen uygarlıkların yok edilmesine karşı verilen savaşa yaptığı katkı, antropolojik kültürcülüğün değerini ortaya çıkarmıştır. Ne var ki, farkçı ırkçılık da bugün antropolojik kültürcülüğün değerine sarılıyor; kültürel mesafelerin ortadan kaldırılması ve kültürel karışımın insanlığın entelektüel ölümüne tekabül edeceği fikrinden güç alıyor. Bu durumsa, görünüşte hiyerarşik bir modelin bırakılması pahasına, kültür ölçütünün birey ve grupları dokunulmaz ve değişmez bir soy belirlenimine hapsetme işlevi görebileceğini somutlaştırıyor.²²

Batılı insan hakları kavramlaştırmasını kültürel görecelik öğretisinden desteklenerek sorgulayan kültürcü eğilimlerin hemen hemen tamamı, mevcut Batılı insan hakları kavramlaştırmasını, en başta onun 'bireyci' özü kendi kültürlerinin değerlerini temsil etmediği için reddetme noktasındalar. Bireyciliği Batı kültürüne hasrederken, kendi geleneklerinin toplulukçu ve dayanışmacı hasletlerini vurguluyorlar. Bu kültürel farklılığın, mevcut insan hakları kavrayışında içkin olmayışı ise, insan hakları kavramının gerçekten "evrensel" bir karakter taşımadığı eleştirisine dayanak oluyor. Batı kültürü ile Afrikalı, Asyalı kültürel ve dinsel gelenekler bağlamındaki 'fark', bireycilik/kolektivizm karşıtlığında ifade ediliyor.²³ Sözgelimi, gelenek-

21 *Irk ve Tarih*, Metis Yayınları, 1985, s. 41.

22 Etienne Balibar, *a.g.m.*, s. 31-2.

23 Bu konuda örneğin bk. Josiah A.M. Cobbah, "African Values and the Human Rights Debate: An African Perspective", *Human Rights Quarterly*, 9/3, August 1987, s. 309-331; Olusola Ojo, "Understanding Human Rights in Africa", *Human Rights in a Pluralist World*, Jan Berting et al. (Eds.) Meckler, Westport, 1990, s. 115-125; R. J. Vincent, *a.g.e.*, s. 39 vd.; Baharruddin Shamsul, *a.g.m.*

sel Afrika toplumunda kişi olmanın belirli bir gruba dahil olmak anlamına geldiğine; kişiliğin Batı'daki bireyciliğe zıt bir şekilde yalnız grup içinde ya da ona karşı anlaşılabilirliğine dikkat çekiliyor. Afrikalı dünya görüşü, grup dayanışması ve kolektif sorumlulukla karakterize ediliyor. Geleneksel Afrika kültürlerinin, toplumsal malların dağıtımında adaleti gözettikleri vurgulanırken, Konfüçyüs düşüncesinin temelinde de karşılıklı ödevin varlığı dile getiriliyor. İslami düşüncede de ödevin önemi vurgulanırken, Kuran'da insanın, aldığından çok 'veren' bir varlık²⁴ olarak görülüşünden yola çıkılıyor. Budist bir perspektiften bakanlar ise, Batılı insan hakları kavramlaştırmasını, faydacılık, pragmatizm, hazcılık gibi "sert" insan ilişkileri temelinde şekillendiğinden hareketle eleştirirlerken, kendi insan hakları yaklaşımlarının "yumuşak" karakterine ve onun "karşılıklılık" ögesine dikkat çekiyorlar.²⁵ Böylelikle, insan haklarına kendi kültürel ve dinsel gelenekleri açısından bakanlar, Batılı insan hakları kavramlaştırması ile kendi özgün yaklaşımları arasında birey/kolektivite farklılaşmasının yanısıra, onunla yakından bağlantılı bir başka ayrım noktasını hak/ödev karşılığında görüyorlar. Bu kültürlerde grup değerlerine vurgu, ödev ve sorumluluk kavramlarının bu toplumlarda öncelikli rolüne koşut gidiyor. Yani, bireylerin birbirlerine olan sorumluluğu kolektivite düşüncesini güçlendirirken; cemaat geleneği yalıtık bireyleri değil, birbirlerine karşı hakları ve ödevleri olan grup dayanışmasını getiriyor. Bu bakımdan, Batılı insan hakları kavramının bireyci özüne karşı 'Batılı olmayan kültürler'in eleştiri-

24 Yaşar Nuri Öztürk, "İnsan, İnsan Hakları ve İslam", *Yeni Toplum*, Sayı 2, Eylül-Ekim 1992, s. 65. Ayrıca, Arap dünyasında grup çıkarlarının bireye önceliği yönündeki görüşler için bkz. Kevin Dwyer, *Arab Voices: The Human Rights Debate in the Middle East*, Routledge, 1991, London and New York, s. 87 vd.

25 Kenneth K. Inada, "A Buddhist Response to the Nature of Human Rights", *Asian Perspectives on Human Rights*, Claude E. Welch Jr. & Virginia A. Leary (Eds.), Westview Press, U.S.A., 1990, s. 91-103.

leri, modern-öncesi/modern kültürler arasındaki farklılaşmanın bir yansıması gibi de duruyor.

Birey/toplum, hak/ödev karşıtlıklarını verili bir tarihsel gerçeklik içinde değil, soyut farklılaşmalar olarak düşünmek, insan haklarında korunan bireyin karşısına topluluğu; hakkın karşısına ise ödevi çıkarmak gibi ilk bakışta bireyin özgürlüklerine topluluk ve ödevlerce çevrelenen total bir tehdit unsuru olarak algılanabilir. Ancak, sorumluluk kavramının vurgulanmasının, soyut hakların sahibi bireylerin haklarını gerçekleştirme olanakları açısından önem taşıdığını akılda tutmak, bu itirazlarda basit bir ödev yüceltmesi ile karşı karşıya olmadığımızı da açıklıyor. Güneyli kültürlerce ödevin öne çıkarılması yoksul ve bakıma muhtaç kadın, erkek, çocuk ve yaşlıların bol olduğu toplumlarında haklara karşılık düşen ödevli öznelerin olması gerektiği düşüncesinden güç alıyor; topluluk ve ödev kavramlarının kilit kavramlar olarak ortaya konulması, Batı'da doruğa çıkan gayriinsani bireyciliğin eleştirisine denk düşüyor.

Güney'den gelen itirazların yeniden tartışma gündemine soktuğu 'ödev' kavramı, insan haklarının bir kültür biçiminde örgütlenebilmesi için, bireylerin kendi haklarının başkalarındaki izdüşümünü gören bir 'insan hakları ahlakı'nı kurmak bakımından da sorgulanması gereken ve üzerinde durulmayı hak eden önemli bir kavram niteliğini taşıdığını somutlaştırıyor. Ancak, egemen insan hakları kavramının 'bireyci' doğasına yöneltilen eleştirilerin, topluluk değerlerinin öne çıkarılmasının bir uzantısı olarak, 'bireysel özgürlükler'in reddiyle sonuçlanma olasılığını da hesaba katmadan geçmemek gerekir. Başka deyişle, birey/grup dengesinde gruba yapılan vurgunun bireyi grup içinde eritme tehlikesini de potansiyel olarak bağrında taşıdığı gözardı edilmemeli. Bu anlamda, her ne kadar, insan hakları kavramı Batı'da burjuva sınıfının yeni egemen sınıf olarak tarih sahnesine çıktığı, liberalizmin geliştiği tarihsel koşullar bağla-

mında, burjuva 'birey'inin iktisadi özgürlükleri olarak biçimlenmiş ve devletin bireyin 'özel' alanına müdahalede bulunmama yükümlülüğüne karşılık gelen 'negatif özgürlük' biçiminde karakterize edilmiş olsa da, birey fikrini salt kapitalizme ve pazar ekonomisine denk düşen 'mülkiyetçi' egoist bireyden ibaret görmek mümkün değildir. Birey kavramının evrensel etik boyutunun varlığını dikkate alan özgürleştirici bir insan hakları perspektifi için, 'birey' ve 'bireysel özgürlükler' kavramlarının burjuva bireyinin iktisadi özgürlüklerine denk gelen muhtevanın dışında bir anlamı da var.²⁶ Dolayısıyla, toplumsal çıkar/bireysel özgürlük çatışmasını, bireyin özgürlüklerini yok eden ve onu kendi içinde eriten bir toplumsal yarar lehine olmaktan çok, bireysel özgürlük ve toplumsal özgürlük kavram çifti arasında sağlıklı bir ilişki olarak kuracak bir insan hakları yaklaşımına ihtiyacımız var.²⁷ Kültürel görecelik tezlerinden beslenen özgün insan hakları kavramlaştırmalarını geliştirmeye yönelik açılımlarda ise, ölçütün "kültür" oluşu, bu yaklaşımlarda bütünsel bir özgürleşme perspektifinin varlığından söz etmemize izin vermiyor.

Kültürel açıdan özgün insan hakları değerlerinin savunusunda, Batılı değerlerin biçimlediği iddia edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin başta 'mülkiyet hakkı'na ilişkin hükmü eleştiri konusu. Mülkiyet hakkının Bildiri'de yer alması, kapitalizmin dünya çapında egemen kılınmasına yönelik kültürel emperyalizmin bir uzantısı olarak görülüyor ve topluluk ideolojisinin tüketim malları dışında özel mülkiyete izin vermediği vurgulanıyor.²⁸ Bildiri'nin genel ve eşit oy ilkesi temelinde vatan-

26 Bu konuda daha ayrıntılı açıklama için bkz. Yasemin Özdek, "Yokohama Krizi, İHD ve Sosyalist Bir İnsan Hakları Kavrayışı Üzerine", *Birikim*, Sayı 52, Ağustos 1993, s. 90-2.

27 Taner Akçam, "İnsan Hakları Kavramının Evrimi ve Marksizm", *Birikim*, Sayı 19, Kasım 1990, s. 18-9.

28 Zvobgo ve Sinha'dan aktaran Alison Dundes Renteln, *International Human Rights: Universalism Versus Relativism*, Sage Publications, U.S.A., 1990, s. 51.

daşların seçim hakkına ilişkin maddesi de, Batılı liberal demokratik rejimlerin ve Batı tarzı seçimlerin evrenselleştirilmesine yönelik bir girişim olarak yorumlanıyor.²⁹ Mülkiyet hakkına ve Batı demokrasilerinin bir unsurunu oluşturan seçim hakkına yönelik eleştiriler, pazar ve temsili demokrasinin karakterize ettiği kapitalist sisteme kökten bir karşı çıkış anlamında, özgürleştirici bir bakış açısından hareket edildiğini düşündürse de, eleştirilerin gerisindeki muhafazakâr duruş noktalarının açığa çıkması ile ilk bakışta edinilen bu izlenim tersine dönüyor. Sözelimi, seçim hakkının eleştirisinde dünyada Batılı demokrasilerin yanında, monarşilerin, diktatörlüklerin, tek parti yönetimlerinin de olduğu; İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde bunların ihmal edilmesinin ise, onun evrensel karakterini zedelediği düşüncesi yatıyor. Bu noktadan da görüldüğü gibi, kültürden yola çıkan bir perspektif, kültürün yeniden ezilmenin unsurlarını içermesi anlamında, mevcut insan haklarının genişletilmesi ve derinleştirilmesi için eksen alınma kapasitesine sahip olmadığını ortaya koyuyor.

Kapitalizmin evrenselleşme sürecinin başından beri unutturulan ve tahakküm altına alınan kültürlerin, Avrupamerkezli bir insan hakları tarihi ve kavrayışına karşı kendi insan hakları değerlerinin savunusuna girişmelerinin insani bir boyutu var. Bu anlamda tartışmanın ardında da insani isteklerin yattığı ve bu isteklerin temel istekler niteliğini taşıması anlamında evrenselleştirilebileceği ileri sürülebilir.³⁰ Ne var ki, tarih boyunca ezilen, yoksayılan kültürler, yalnız gayriinsani sistemli bir baskı politikasının mağdurları oldukları için, 'saf' anlamda 'insani' bir öz de sergilemiyorlar. Bu bakımdan kadınlara yönelik şiddeti ve ayrımcılığı tanıyan kültürel rasyoneller özel bir öneme sahip. Benzer biçimde, Batılı insan hakları kavrayışının eleştirisinde

29 Bkz. *a.k.*, s. 52.

30 Örneğin bkz. Christian Comelieu, *Kuzey-Güney İlişkileri*, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, 1992, s. 83.

öne çıkan İslami geleneğin otoriter karakteri de kendi "insan hakları" yaklaşımının baskıya karşıtlıktan çok, baskı ilişkilerini meşrulaştıran bir işlevi yüklenmesiyle birlikte geliyor. Farklı toplumlardaki ahlaki değerlerin içeriği tartışılmayıp bütün kültürel özellikler yalnız kültürel bir değer oldukları için tanınması gerekli kabul edildiğinde, insan haklarının temelindeki "eşitlik, özgürlük ve kardeşlik" temalarıyla çatışan ahlaki normların korunmasının da kültürel kimlik hakkının kapsamına girme tehlikesi var. Bu nedenle, kültürel özelliklerin insan hakları çerçevesinde korunması ancak insan haklarının baskıdan kurtulmayı sağlayan, özgürleştirici potansiyeliyle uyumlu olduğu ölçüde sözkonusu olabilmeli. Bu anlamda, farklılık hakkı da ancak cinsiyete, cinsel kimliğe, kültüre... bağlı olarak belirlenmiş her türden farklılığı kabul eden, bu farklılıkları onaylayan ve teşvik eden, fakat onların egemenlik ve baskı ilişkileri haline gelmesine izin vermeyen bir tarzda kurulabilir. Bu noktada, yeni-sağ'ın önemli argümanlarından biri olan sınıfsal farklılıkların da aynı çerçevede düşünülmesi fikrinin, insan haklarının özünü oluşturan özgürleşme içeriğini zedelemeksizin mümkün olamayacağını da belirtmek gerekir. Çünkü sömürü ve egemenlik olmaksızın sınıfsal farklılıkları düşünmek mümkün değildir.³¹ Kültürel farklılıkların mutlaklaştırılmasının, siyasal muhafazakârlıkla sonuçlanması ise, sorunun bir başka boyutunu oluşturuyor. Kültürel mutlakçılığın kabulü, sanki siyasal rejimler yokmuş gibi, gerçekte siyasal göreceliğin de kabulü ve tüm rejim tiplerinin, insan haklarının eşit kültürlerine sahip rejim tipleri olarak görülmesine yol açıyor.³² Bu düşünceninse, diktatörlükleri dahi meşru kılan bir noktaya varması mümkün görünüyor.

Kültürel göreceliğin mutlaklaşması, her devletin dinsel esaslarına ve kültürüne göre "azınlıklar" yaratılması; işkenceyi hatta

31 Bu konuda bkz. Ellen Meiksins Wood, "Sivil Toplumun Yararları ve Zararları", *Dünya Solu*, Sayı 8, Kış-Bahar '92, s. 20.

32 Rhoda Howard, *a.g.m.*, s. 336.

soykırımı da içeren insan hakları ihlallerinin bütün biçimlerinin dinsel ya da kültürel kodlar ya da normlarla rasyonalize edilme tehlikesini ciddi biçimde gündeme sokuyor. Bu bağlamda, Türkiye'de işkence ihlallerine karşı devlet yetkililerinin işkencenin bizde kültürel bir olgu olduğuna yönelik açıklamalarını hatırlamakta da fayda var. Böylesi bir tutum, iktidarların aklanma ve ihlalleri kabullendirme yönünde kültürün politik istismarını hedef alıyor. Dolayısıyla, insan hakları ihlalleri, politik olarak kültürel bağlılıkları sömürme girişimlerini içeriyor ve devlet geleneksel kültürden seçici olarak destek sağlıyor. Merkezileşmiş bir devlet içinde kültür, iktidarın zorunluluklarından özgür olamıyor.³³ Her şeyden önce kültürel rasyonalizasyon rejimin devamına olanak veriyor. Bu da, kültür ve politika arasındaki ayrımın yapılması zorunluğuna işaret ediyor ve insan hakları ihlallerini de kültürel olmaktan daha çok, politik bir bakış açısıyla okuma zorunluluğunu dayatıyor.

İslam ve İnsan Hakları

Kültürel açıdan özgün insan hakları modellerinin savunusunda, İslami insan hakları yaklaşımları özel bir öneme sahip. Genel olarak Müslümanlar insan hakları üzerine İslami bir tutumun ve kendi dinsel gelenekleri ile uluslararası insan hakları normları arasındaki ilişkinin ne olduğuna dair ortak bir inanç beslemiyorlar. Ancak, anti-Batıcı söylemi temel alan siyasal İslam, insan hakları konusunda da Batı'nın kulvarından ayrı yürüme düşüncesiyle, günümüzde İslam dünyasının insan hakları kavrayışına damgasını vuruyor.

Asya ve Afrika'dan gelen Batılı insan hakları politikaları üzerine eleştiriler, özgün İslami insan hakları yaklaşımından yana olanlarca da paylaşıyor: Batı, insan haklarını bir nüfuz ve

33 Reza Afshari, "An Essay on Islamic Cultural Relativism in the Discourse of Human Rights", *Human Rights Quarterly*, 16/2, May 1994, s. 251.

siyaset aracı olarak kullanmakla; insan hakları değerlerinin manipölasyonunda siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlar elde etmeye çalışmakla eleştiriliyor. Batılı politikaların eleştirisi, egemen insan hakları kavrayışına muhalefete koşut gidiyor. Uluslararası insan hakları normlarının temeli addedilen Batılı insan hakları değerleri ile İslam'ın uzlaşmaz doğasının altı çiziliyor: *"Biz Müslüman dünya olarak, farklı bir kültürün kavramsal modelinden dünyaya bakarız. Batı ile aynı tanımlarda örtüşmemiz mümkün değildir. (...) Dünya görüşümüzü ve bu görüşü temellendiren paradigmamızı değiştirmedikçe, Batı'dan ithal edilen değerlerin bizim zihinsel, ruhsal ve sosyal hayatımızda karşılık bulacağı beklenmemeli."*³⁴ Kültür farklarının temel belirleyici olduğundan yola çıkan bu görüş, haklar alanına da şu uzantıyla yansıyor: *"(B)ir kültürde temel hak olan bir şeyin bir başka kültürde suç olduğunu tespit edebiliriz. Sözgelimi, bugünkü kültürde bir hak olan içki içmek, İslam hukukunda had gerektiren bir suçtur. Yine modern kültürde kişinin kendi vücudu üzerinde mutlak tasarrufta bulunması genel kabul görürken, İslam'da bu kabul edilmemekte ve bundan dolayı intihar ve zina birer suç görülmektedir. Hak ve özgürlükler alanındaki ayırım da öyledir. İslam hukukunda öyle hak kategorileri var ki, bunların Batı hukukunda karşılıkları bulunamaz. Sözgelimi, Allah'ın hakkı (Hukukullah), Kişinin Kendine Dönük Hakları (Hukukunnefs) ve hatta ölünün hakları vb."*³⁵ İslami haklar alanına İslami hukuktan (Şeriat) yola çıkarak yaklaşan bu bakışta, 'içki içmeyi, intiharı ve zinayı' ceza gerektiren suçlar olarak sayan Şeriat hükümlerinin, insan hakları felsefesi bakımından tartışma konusu edilecek bir tarafının bulunmayıp onaylandığı; İslam'da varlığı ileri sürülen -Allah'ın hakkı, ölünün hakkı gibi- hakların da insanı dünyada nasıl özgürleştireceğinin tartışmadışı kaldığı görülüyor.

34 Ali Bulaç, "Yeni Değerler, İslam ve İnsan Hakları", *Yeni Toplum*, Sayı 2, Eylül-Ekim 1992, s. 17.

35 A.k., s. 20-1.

Kültürel açıdan özgün İslami insan hakları yaklaşımının "her şeye izin verilebilirlik" demek olmadığını İslamcılar açık biçimde ifade etmekten kaçınmıyorlar.³⁶ Bu noktada, Suudi Arabistan'ın 10 Aralık 1948 tarihinde İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne onay vermeyen tek Müslüman ülke olarak ileri sürdüğü argümanlar bugün de İslamcılarca paylaşıyor. Suudi Arabistan, Bildiri'nin Batı kültürünü yansıttığını ve Doğulu ülkelerin kültür örüntüleriyle uyuşmaz olduğunu dile getirirken, başta din özgürlüğünün İslami hukukla bağdaşmazlığından yola çıkıyordu.³⁷ Evlilikte kadın-erkek eşitliğinden din değiştirme hakkına değin birçok alanda Bildiri'nin İslami hukuk düzeni ile uyuşmazlığını vurgulayan Suudi Arabistan'ın vaktiyle yükselttiği muhalefet, bugün de Batılı insan hakları kavramına İslami direnişin kılavuzluğunu yapıyor.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin "evrenselliği"nin İslamcılarca kabul görmediği açık. Bildiri, ancak belli bir kültürün (Batı) perspektifinde anonim bulunuyor ve köklü biçimde laikliklikten etkilenmiş olmakla malul görülüyor.³⁸ Ali Hameney'in Bildiri'yi hedef alan sözleri de bu tutumun net ifadelerinden birini yansıtıyor: *"Doğruyu ve yanlışı bulmak istediğimizde Birleşmiş Milletler'e değil, Mukaddes Kuran'a gideriz. Bize göre İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Şeytan'ın müritlerinin anlamsız bir koleksiyonundan başka bir şey değildir."*³⁹

Siyasal İslam çevresinde bugün için azınlıkta da kalsa, insan haklarının İslam'da da var olduğunu savunmanın "en hafifinden bir aşağılık kompleksinin uzantısı" olduğundan ve öz itibarıyla İslam'a da aykırılığından yola çıkan; "yeni değerler"le İslam'ı

36 Muhammad Naciri'nin bu yöndeki sözleri için bkz. Kevin Dwyer, *a.g.e.*, s. 39.

37 Ann Elizabeth Mayer, *Islam and Human Rights: Tradition and Politics*, Westview Press, 1991, s. 13.

38 Rachid Ghannouchi'nin bu yöndeki görüşleri için bkz. Kevin Dwyer, *a.g.e.*, s.43.

39 Aktaran, Ann Elizabeth Mayer, *a.g.e.*, s. 34.

test etmenin İslam değerlerine karşı güvensizlik anlamına geleceği yönünde görüşler de ileri sürülüyor.⁴⁰ Ancak, İslamcı aydınlar arasında insan haklarının İslam'ın özünde içkin olduğu görüşü daha fazla kabul görüyor. Bu noktada, tarihin ilk bilinen insan hakları bildirisinin Veda Hutbesi olduğu;⁴¹ Kuran-ı Kerim'in genişletilmiş bir haklar beyannamesi görünümünde olduğu⁴² ve insan hakları kuramının Kuran-ı Kerim'de yazılı olduğu⁴³ iddia ediliyor. Dahası, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin özünde İslami prensiplerden etkilendiği;⁴⁴ bu anlamda, insan haklarının asıl Batı için yeni bir şey olduğu, İslam dünyasınınsa İslamiyetin başından beri ona sahip olduğu dile getiriliyor.⁴⁵ Bu düşünceye göre, "İslam, İngiliz Haklar Bildirisinin kaleme alınmasından hemen hemen bin yıl önce bir İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ortaya koymuştu".⁴⁶

İslam'da insan hakları kavramının varlığı yönünde görüş belirten Müslüman çevreler ile günümüzün modern insan hakları yaklaşımı arasındaki görüş ayrılığının temelinde, Müslüman aydınların 'ilahi' bir 'doğal hukuk' görüşünden yola çıkmaları yer alıyor. İslam bakış açısından, Kuran'daki buyruklar doğal hukukun bir yansımasıdır⁴⁷ ve bütün insanlar yaşama, mülkiyet, eşitlik gibi doğuştan bazı haklara sahiptirler.⁴⁸ İslamcı aydınlar, insan haklarının temelini Allah'ta görüyorlar. İnsan haklarının kökeni de ilahi öğretilerdir ve insan hakları Allah'tan geldiği için bu

40 Bkz. Ahmet Turan Alkan, "İnsan Haklarının Etik Temeli, Kölelik ve İslam Üzerine", *Yeni Toplum*, Sayı 2, Eylül-Ekim 1992, s. 39, 42.

41 Bkz. İskender Pala, "Üçyüz Yılın Adaleti", *a.k.*, s. 72.

42 Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *a.g.m.*, s. 64.

43 Bkz. Hüseyin Hatemi, *İnsan Hakları Öğretisi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988, s. 66.

44 Bkz. İskender Pala, *a.g.m.*, s. 72.

45 Muhammad Naciri'den aktaran, Kevin Dwyer, *a.g.e.*, s. 38.

46 Khwaja Gulam Sadık, "Bugünkü İslamda İnsan Hakları", *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri*, (Der. İoanna Kuçuradi), Hacettepe Ün. Ankara, 1982, s. 121.

47 Bkz. *a.k.*, s. 120.

48 Ali Bulaç, *a.g.m.*, s. 21; Ayrıca bkz. Hüseyin Hatemi, *a.g.e.*, s. 64-5.

konuda söz sahibi olan yalnızca Allah'tır.⁴⁹ Kaldı ki, insan haklarının neler olduğu konusunda bugüne değin bir uzlaşma gerçekleşemediği için, insan haklarının doğal haklar olarak kabul edilmesi bu uzlaşmazlığı da ortadan kaldıracaktır.⁵⁰

İnsan haklarının temelini Allah, bu hakların niteliğinin de ilahi olduğu yönündeki görüşler, insan haklarına günümüzde egemen olan laik yaklaşımdan ayrılıyor. İslamcı aydınların görüşü, Batı'da Aydınlanma hareketinin doğal hukuku laikleştirmeden önceki versiyonuna, Hristiyanlığın doğal hukuk anlayışına paralellik gösteriyor. Dahası, zamanla doğal hakların dinsellikten arınmış versiyonunu da insan haklarının temeli olarak algılamayı geride bırakan günümüzün modern yaklaşımları ile arasında bir bağlam farkı da var. Günümüzde insan hakları uluslararası hukuk temelinde hukuki pozitivist bir yaklaşımla ele alınıyor: İnsan haklarının modern temeli, ulus-devletlerin ulusal egemenlik yetkilerini kısıtlamak suretiyle, evrensel insan haklarının koruma mekanizmalarını yaratmak ve güçlendirmekte aranıyor.

İslami doğal haklar görüşü, insan haklarının liberalizmin gelişme koşullarında iktidarı sınırlayan, sivil toplum/devlet karşılığını kurarak devlet karşısında bireyin haklarını varsayan tarihsel bağlamı dışında bir yaklaşımı temsil ediyor. Liberal insan haklarının gelişme tarihi içinde toplumsal sözleşmeye dayanan doğal hak kuramları, bireye devlet tarafından hiçbir zaman dokunulamayacak "doğadan gelen" hakların tanınması yoluyla, siyasal iktidarın sınırlanması temelinde yükseliyorlardı. Bu laik karakterli doğal haklardan önce ise, iktidar üzerinde ancak kutsal bir sınır sözkonusu olabildi. Bugün İslami doğal hukuk görüşü de iktidar üzerinde yalnız Tanrı'dan gelen kutsal bir sınırı tanıyor. Diğer dinsel gelenekler gibi, İslam'da da insana

49 Hüseyin Hatemi, *a.g.e.*, s. 58.

50 Rachid Ghannouchi'den aktaran, Kevin Dwyer, *a.g.e.*, s. 41.

verilen önemden dolayı, İslami doğal haklar görüşünün birey ögesini tümüyle dışladığı söylenemezse de, bireyin haklarının çerçevesi İslamla sınırlıdır. Öte yandan, İslam'da devletin merkezi önemi nedeniyle, insan haklarının devlet karşısında tasarlanmadığı da açıktır. Bu durumun en önemli uzantısıysa, günümüzde insan haklarının en başta gelen ihlalcisi devletin, tebaası üzerindeki hâkimiyetinin mutlaklığına ilahi irade dışında hiçbir sınırlamanın söz konusu olamayacağıdır. Çünkü bütün iktidar Allah'ta, dolayısıyla onun yeryüzündeki "temsilcisi" siyasal otoritededir. Bireyin devlet karşısındaki haklarını varsayan modern insan hakları kavramı gibi, siyasal iktidar üzerinde dünyevi nitelikli her kısıtlamaysa, Tanrı iradesine bir karşı çıkış olarak algılanmaya açıktır ve siyasal otorite, uygulamalarını Tanrı sözüyle rasyonelleştirerek iktidarı istismara daima hazırdır. O nedenle, ilahi kaynaklı bir siyasal iktidar, Tanrı iradesinin "meşru" temsilcisi sıfatıyla yurttaşlarına kesin bir itaati de dayatır ve bu noktada kaçınılmaz olarak totaliter bir karakter taşır. İslam'a dayalı bir devlette bireylerin hakları ise, "En Büyük Hâkim tarafından tebaasına (bağışlanan) birer lütuf ve armağanı"⁵¹ ifade etmekten öteye gitmez; ancak insanın öbür dünyada karşılığını bulabileceği bir "manevi tekamül" sürecini gerçekleştirmesinin "araç ve gereçlerini"⁵² oluşturur.

İlahi doğal haklar görüşünü İslam'a uyarlayarak, İslam'da insan haklarının varlığını ileri süren Müslümanlar arasında, Şeriat'ın ayrımcı ve baskıcı hükümlerini aynen alıp İslam'ın insan hakları yaklaşımı olarak sunan eğilimler olduğu gibi, İslami prensiplere ve ilk kaynaklara bakarak İslami hukukun bir reformdan geçmesini İslami bir insan hakları yaklaşımının kurulmasında önkoşul olarak algılayan eğilimler de var. Birinci eği-

51 *İnsan Hakları İhlalleri ve İşkence*, İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği Yayını, Ankara, 1991, s. 10.

52 Hüseyin Hatemi, *a.g.e.*, s. 70.

lim, Şeriat'ın eşitliğe aykırı yönlerini "zaruri" bulup;⁵³ kadınlara ve gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığı rasyonalize ederken, ikinci yaklaşım, Muhammed'in Veda Hutbesi ile yüzyıllar önce İslâm'ın bir İnsan Hakları Evrensel Bildirisini ortaya koymuş olmasına karşın, uygulamada buna uyulmadığı düşüncesinden yola çıkıyor. Bu bağlamda, İslâm'ın geriletici kuru şeriatçılığın ağırlığı altına gömüldüğü ve hayata ters düşen despotik uygulamaların İslâm'ın ruhunu boğduğu dile getiriliyor.⁵⁴ Kuran'ın kadınlara getirdiği hakların da, Muhammed'den sonra putperest Arap şuuraltı tarafından dejenere edildiği, ihlal edildiği ve tek tek geri alındığı; Kuran'ın tefsirlerine bile kadın haklarını hırpalayan bir yığın Kuran dışı kanaatin sokulduğundan hareketle de Kuran-ı Kerim'e bakarak bir yeniden yapılanmanın gerekli olduğu düşünülüyor.⁵⁵

İslami insan hakları kuramının temel güçlüğü, İslâm hukukunun gayrimüslimlere ve kadınlara yönelik ayrımcılığı; İslâmın kölelik kurumunu tamamen ilga etmiş olmayışı ve İslami ceza hukukunun insanlıkdışı yönleri oluşturuyor. Şeriat'a göre, bütün yurttaşlar cinsiyet ve din bakımından sınıflandırılır; Müslüman erkekler bu hiyerarşinin en tepesinde yer alırlar. Müslüman kadınlar ve Müslüman olmayan azınlıklar ise aşağı statüdedirler. Din ve cinsiyete dayalı ayrımcılık yalnız yasaklanmamakla kalmaz, İslami hukuk bunu dayatır. Şeriat, İslami bir devletin öznelerini dinsel bakımdan üç kategoriye ayırır: Müslümanlar, Müslüman olmayanlar (zımmiler; başlıca Hristiyan ve Museviler) ve tanınan azınlık dinleri dışında kalan dinlere mensup olanlarla inançsızlar (müşrikler).⁵⁶ Yalnızca

53 Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 38. Aynı yönde; Ahmad Farrag, "Human Rights and Liberties in Islam", *Human Rights in a Pluralist World*, s. 133-143.

54 Khwaja Gulam Sadık, *a.g.m.*, s. 121.

55 Yaşar Nuri Öztürk, *a.g.m.*, s. 67.

56 Bu konuda bkz. Abdullahi Ahmed An-Naim, "Religious Minorities Under Islamic Law and the Limits of Cultural Relativism", *Human Rights Quar-*

Müslüman erkekler tam vatandaşlardır. Kitabî bir dine inanan gayrimüslimler ise, kişi güvenliği, mülkiyet, ibadet özgürlüğü, kendi dinsel geleneklerine göre özel işlerini yürütme hakları gibi bazı haklara sahiptirler, ancak önemli kısıtlamalarla da karşı karşıyadırlar. Sözgelimi, İslami bir devlette üst düzeyde yönetim işlerine katılamazlar; Müslüman bir kadınla evlenme yasağı gibi aile hukuku bakımından kısıtlanırlar; hatta ödemek zorunda oldukları verginin (cizye) salt bu kişileri aşağılama amacına yöneldiği de ileri sürülür. Müşriklere ise, özel bir izin dışında, Müslüman bir devlet içinde sürekli ikamet hakkı dahi tanınmaz.

Şeriat'la ilgili ciddi sorunlardan biri din ve inanç özgürlüğüdür. Zımmilerin kendi dinlerini özgürce ibadet edebilmeleri, din ve inanç özgürlüğünün bir güvencesi olarak ileri sürülse de, böyle bir ibadet özgürlüğü kamusal yaşamda Müslüman olmayanlara dayatılan sınırlamalarla kuşatılmıştır. Din özgürlüğü üzerine ciddi bir sınırlama, din değiştirmeye ilişkin Şeriat kuralıdır: Eğer kişi İslam'dan dönecekse, cezası idamdır; din değiştirenin mallarına el konur; Müslüman olan zevcesiyle evliliği geçersiz hale gelir.⁵⁷ Şeriat, Müslüman erkek ve kadınlar arasında tam hukuksal eşitliği sağlamamıştır. Miras hukukunda; çokkarınlılık, boşanma örneklerindeki gibi aile hukukunda ve tanıklıkta ayrımcılığın kurumsallaştırılması bunun kimi görünümünü oluşturur. Adam öldürenin, mağdurun yakınları tarafından öldürülmesi; yaralanma gibi fiziksel bir hasar varsa, zarar verene de aynı hasarın verdirilmesi; hırsızlık yapanın elinin kesilmesi; zina yapanın taşlanması ve kamçılanması gibi Şeriat'ın ceza hukukuna ilişkin zalimane yönleri ise, yaşam hakkıyla ve işkence, insanlıkdışı ve onur kırıcı muamele yasağıyla çelişir.

terly, 9/1, February 1987, s. 1-18; Taner Akçam, *İslam'da Hoşgörü ve Sınırı*, Başak Yayınları, Ankara, 1994.

57 Abdullahi Ahmed An-Naim, "Islam, Islamic Law and the Dilemma of Cultural Legitimacy for Universal Human Rights", *Asian Perspectives on Human Rights*, s. 39.

Öte yandan, İslam her ne kadar onu "tedricen geriletme ve yöketme yolunu" seçmişse de,⁵⁸ kölelik kurumunu yasaklamaması insan hakları bakımından aşılması kolay olmayan bir engeldir. 7. yüzyılın tarihsel koşullarını yansıtan bu İslami hükümler, günümüzde Şeriat içinde insan hakları kavramını arayanların başa çıkmaları gereken zor taraflarını oluşturuyor.

İslam'da insan haklarının varlığını ileri sürüp İslam hukukunun bu sorunlu alanlarını görmezden gelmek, İslamcılar arasında yaygınlıkla rastlanan bir durum. Özgün İslami insan hakları projelerinin de Şeriat'ın bu yönleri ile bir hesaplaşmaya girmenden Şeriat'a bağlılık temelinde İslami "insan hakları" yaklaşımından söz ettikleri görülüyor. Bu konuda önemli bir örneği, 1981 yılında İslam Konseyi'nin nezareti altında, Mısır, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerden gelen Müslümanlarca hazırlanan "İslami İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" oluşturuyor. İslami çevrelerin muhafazakâr kanadının görüşlerinin damgasını vurduğu Bildiri'de tanınan hakların sınırı "Şeriat" olarak belirleniyor. Başka deyişle, uluslararası insan hakları belgelerindeki birçok hak, İslami Bildiride yer alıyor, ancak hakların kullanımı Şeriat'a uygunluk koşuluyla sınırlandırılıyor.⁵⁹ Öte yandan, Müslüman aydınların, "İslam'da insan hakları vardır" görüşünü desteklemek için örnek gösterdikleri⁶⁰ İran Anayasası da, İslami Bildiri gibi, tanınan hakların sınırını Şeriat'la çizer. İran Anayasası, kadınların haklarını, "İslami standartlara göre" güvenceye alır (m.21). 'Tanınan' azınlık dinlerine mensup kişilerin örgütlenmesine ancak "İslam'ın ya da İslam Cumhuriyeti'nin ilkelere aykırı olmamak koşuluyla" izin verir (m.26). Dolayısıyla, bu hükümlerle kadınların ve gayrimüslimlerin aşağı statüsüne istikrar kazandırır. İran Anayasası, İranlıları dinsel ve mezhepsel inançları bakımından sınıflandırır (m.13), ancak İranlı Ba-

58 Ahmet Turan Alkan, *a.g.m.*, s. 41.

59 Bkz. Ann Elizabeth Mayer, *a.g.e.*, s. 86 vd.

60 Örneğin bkz. Hüseyin Hatemi, *a.g.e.*, s. 298.

haileri dinsel azınlık olarak kabul etmez. Bu nedenle de, Bahailer ve inançsızlar ikinci sınıf yurttaş statüsünde bile değildirler. Ceza hukuku mevzuatının İslami ölçülere uygun olmasını öngören (m.4) ve yargı organını da İslam ceza hukukunu icra etmekle yükümlü kılan (m.156/4) İran Anayasası, Şeriat'ın insanlıkdışı ceza anlayışını da onaylar ve uygulatır.

Şeriat'la sınırlı İslami insan hakları yaklaşımları, din özgürlüğü fikrinden uzak duruyorlar. Ateizme, dine karşı propagandaya olanak tanıdığı ve Bahailer gibi gruplara kendilerini dinsel bir grup olarak dayatmalarına izin verdiği düşüncesiyle din özgürlüğüne karşı çıkıyorlar.⁶¹ İslami ilkelere dayalı bir devlette, bir yandan Müslüman olanlarla olmayanlar eşit haklara sahiptirler denirken, devlet başkanlığına ve eğitim bakanlığı gibi kilit bakanlıklara mutlaka Müslüman kişilerin getirilmesini savunuyorlar.⁶² Böylelikle İslamcılar, kendileri dışında algıladıkları topluluklara hoşgörülerinin sınırlarını da açığa çıkarıyorlar.

İslami insan hakları projeleri, Şeriat'ın Batı'dan ödünç alınan hak kategorileriyle yeniden düzenlenmiş çeşitlemelerini oluşturuyor. Dolayısıyla, bu projelerde İslami ve Batılı öğelerin bir karmasını görüyoruz.⁶³ Sözelimi, "Şeriat'a uygunluk" koşuluyla sınırlanmış da olsalar, İslami İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin düşünce özgürlüğü, inanç özgürlüğü, ifade hakkı, bilgi alma hakkı gibi hak türlerine yer vermesi; İran Anayasasının da benzer biçimde kadın hakları, basın özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, toplanma özgürlüğü gibi hakları düzenlemesi, uluslararası insan hakları normlarının bir tekrarını yansıtıyor. Bu anlamda Batılı modelinden ayrılmış özgün bir İslami insan hakları demeti ile karşılaşmıyoruz. Üstelik, İslamcı aydınlar da İslam'ın özgün insan hakları anlayışını ortaya koymaya çalışır-

61 Muhammad Naciri'nin görüşleri için bkz. Kevin Dwyer, *a.g.e.*, s. 39.

62 Rachid Ghannouchi'nin görüşleri için bkz. *a.k.*, s. 44.

63 Ann Elizabeth Mayer, *a.g.e.*, s. 199.

larken, genellikle İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ni temel alarak, Bildiri'deki hakları İslami kaynaklarda arama yöntemine başvuruyorlar.⁶⁴ İslami insan hakları kavrayışlarını geliştirmeye çalışan yazarların Batılı addettikleri insan hakları kavrayışından ve kataloğundan etkilenmeleri, Batı'nın, günümüz İslam dünyasının siyasal şekillenmesinin içinde olduğu tezini⁶⁵ destekliyor. Batı'yla hesaplaşma içinde olmasına rağmen, Batı'nın kavramları, İslamcılığı yönlendiriyor. İslamcılık, kendine göre yorumlasa da, Batı'dan insan hakları kavramını almada bir mahzur görmüyor. İnsan hakları kavramını tümünden reddedenler dışında kalan önemli bir İslamcı çoğunluk, Batı'ya bütün tepkiciliğe karşın, böylelikle Batı'nın belirleyiciliğinden ve merkeziyetinden sıyrılamıyor.

İslamcı yazarların diğer kültürel ve dinsel gelenekleri görmezden gelerek, insan haklarının yalnız İslam'a dayanabileceğini savunmaları,⁶⁶ İslami insan hakları kavrayışlarının dışlayıcı karakterini yansıtıyor. Bu anlamda İslamcıların "özgün" insan hakları kataloğunu kurmaya yönelmeleri, kendi dinsel ve kültürel değerlerini yücelten etnomerkezci tutumlarıyla yakından bağlantılı duruyor. İnsan haklarının kökenini İslam'da görmele-ri, onu ödünç almak istemediklerini ortaya koyuyor. Dolayısıyla, İslami bir insan hakları yaklaşımını kurmaya yönelenler, aslında kültürel milliyetçi bir tutumla Batı'ya karşı İslam temelli bir direnişi temsil ediyorlar. İslam'ın esas olarak Arap kültürü zemininde ve onunla içiçe gelişmesi, bu anlamda İslam kültürünün etnik açıdan nötr olmayışı ve zamanla müslümanlaşan diğer halklara Arap kültürünü taşıması olguları ise, günümüzde Batı

64 Örneğin bkz. Hüseyin Hatemi, *a.g.e.*, s. 212 vd.

65 Bkz. Olivier Roy, *Siyasal İslamın İflası*, Metis Yayınları, 1994, s. 33.

66 Örneğin, Hüseyin Hatemi şöyle diyor: "İnsan hakları kuramı, ateist bir dünya görüşüne asla ve asla dayanamaz" (*a.g.e.*, s. 7); "insan hakları öğretisinin gerçek kaynağı (...) tek kelime ile İslam'dır" (s. 299).

kültürüne karşı İslami direnişin, aynı zamanda etnik öğelerden arınmış dinsel bir muhalefeti simgelemediğini ortaya koyuyor.

Günümüzde İslami insan hakları kavramlaştırmaları kültürel özgünlük tezlerinden besleniyor ve postmodernizmin total ahlaki göreliliğinden güç alıyor. Ancak, inançlarını görelilikçi bir tarzda yeniden yorumlayan kimi İslamcılar, İslami insan hakları yaklaşımını kendi kültürlerine has bir tarzda kurmaya girişirlerken, İslam'ın 'evrensel' bir din olmasından ileri gelen bir açmazları da var. Bir yandan, kültürlerin göreliliğini vurgulayıp Müslüman dünyanın kendi kültürel gelenekleri temelinde insan haklarına yaklaşacağını savunurken, her kültürel geleneğin kendi değerlerine uygun insan hakları yaklaşımlarını da tanıyor gibi gözüküyorlar; ancak, öte yandan, İslami İnsan Hakları Evrensel Bildirisi gibi, "evrensel" nitelikli hakları ilan etmekten de kaçınmıyorlar. Bu ise, kültürel söylemlerin yoğunlaştığı, postmodernizmin dünyanın içinde bulunduğu yeni durumu açıklamada taraftar topladığı günümüzde, İslamcılar pragmatik bir tarzda postmodernist söyleme eklemlendiklerini düşündürüyor.

İslamcılığın muhafazakâr kanadının insan hakları üzerine görüşleri, insan haklarını yabancı (Batılı) bir nosyon ve İslam'a karşı bir fesat olarak düşünüp insan hakları kavramını açıkça reddetmek ya da İslam'da hukuksal bir reformdan yoksun bir ideolojik çerçeve içinde özgün insan hakları projesini kurmaya girişmek olarak sınıflandırılabilir. Ancak, Müslüman dünyada, uluslararası insan hakları normlarının İslam'la uyumsuz olmadığından yola çıkan ve İslami insan hakları anlayışının ancak hukuksal bir reformla kurulabileceğini ileri sürenler, azınlıkta da kalsa varlar. Şariat'ın reforma tabi tutulması görüşü, Müslüman dünyada yeni bir eğilimi oluşturmuyor. Günümüzdeyse, Batılı insan hakları değerlerinin İslam'la uyuşturulabileceği görüşünün en önde gelen temsilcileri arasında Abdullahi Ahmed An-Naim yer alıyor. Sudanlı Müslüman reformcu Mahmud Mu-

hammed Taha'nın görüşlerinden yola çıkan Ahmed An-Naim, Şeriat'ı Allah'ın sözünün bütünü olarak görmüyor. Bu nedenle de İslami hukukun revizyona ve yeniden formülasyona açık olduğunu düşünüyor. Ona göre Şeriat, ilk Müslümanların kaynakları yorum şeklidir. Oysa, toplumsal ve fiziksel çevreler, Şeriat'ın geliştiği zamandan bu yana büyük ölçüde değişmiştir ve tarihi yanıtlar artık geçerli olmaktan çıkmıştır. Geliştirilecek yeni yanıtlar, bugünün İslami hukuku olacaktır. Şeriat'ın ilkeleri, İslam'ın nihai sözleri değildir ve İslami hukuk, İslam'ın temel kaynaklarından, yani Kuran ve Sünnet'ten yola çıkarak, mevcut evrensel standartlara tamamen uygun, hatta onları daha da geliştirmeye katkı sağlayacak biçimde reformdan geçirilebilir. İbadet ritüelleri gibi, yeniden yoruma açık olmayan kısımları dışında, reformdan geçmesi gerekenler Şeriat'ın toplumsal ve politik yönleridir. Kuran'ın Mekke'de inen ayetlerinin, Medine'de inenlere oranla daha barışçı ve eşitlikçi olduğunu düşünen ve bu ayetlerin insan hakları reformu bakımından elverişli olduğundan yola çıkan Ahmed An-Naim, İslamiyette reformun da Mekke ayetleri üzerine kurulması gerektiğini düşünüyor. Temel İslami kaynakların "aydınlanmış bir yorumu"nu öneren Ahmed An-Naim'e göre, hayati soru, İslam'ın Müslümanlar için dinsel meşruiyetini harcamadan İslami hukukun reformdan geçirilmesidir. Bu anlamda yapılması gereken de, laik değil, dinsel karakterli bir reformdur. Bu görüşleriyle Ahmed An-Naim, muhafazakâr İslamcılarının düşüncelerinden köklü bir kopuşu sergiliyor ve 'liberal' İslami kanatta yer alıyor. Batı'nın kültürel egemenliğine başkaldırının meşru olduğunu düşünmekle birlikte, uluslararası insan hakları standartlarının "Batılı" olmasından sıkıntı duymaksızın, İslam'ı bu normlarla uzlaştırmaya girişiyor. Ona göre, insan hakları hareketinin güçlenmesi, kadınlara ve gayrimüslimlere uygulanan ayrımcılığın ahlaki temellerini yıkmıştır. İslamiyete bugün düşen görev, gelenekle gelişmeyi

bir uyum içine sokup bağdaştırmak, bireylerin hakları üzerine uluslararası standartları benimsemektir.⁶⁷

Ahmed An-Naim'in insan haklarını İslam'la bağdaştırmak için önerdiği dinsel reformun kabul görüp görmeyeceği siyasal İslam'ın önümüzdeki dönemde evrileceği yöne bağlı olarak şekillenecek. Siyasal İslam ne kadar Batı ve modernlik karşıtı söylemi terk ederse, reformist yaklaşımın İslam çevrelerinde de o kadar benimseneceği söylenebilir. Ne var ki, Müslüman dünyada insan hakları savunucularının en azından sözel düzeyde bir insan hakları rejiminin ilan edilmesine yönelik çabalarının, İran örneğinde yaşandığı gibi, ataerkil ve hiyerarşik düzenin sert kayalarına ve kültürel göreceliğin yükselen sınırlarına kurban edilmesi bugün için bu ihtimalin pek kolay olduğunu düşündürmüyor. Her ne kadar, son dönemlerde Batı'nın İslam politikasındaki yumuşama ve liberal İslami kanada verilen destek, liberallerin önümüzdeki dönemde güçlenme olasılığına işaret ediyorsa da, İslam dünyasında radikal İslamcılığın öfkesinin belirleyici dinamiklerden biri olmaktan çıkması yakın dönemde muhtemel görünmüyor. Müslüman dünyada geleceğin kimin imajında şekilleneceği, siyasal İslamın çeşitli kanatlarının ve laiklerin politik mücadelesine ve onların hareketlerine temel olacak nesnel koşullara bağlı.

Laiklik ve çoğulculuk kendinde değerler olarak reddedilmeye açık olsalar da, dinsel hoşgörüsüzlük karşısında bir laikliğin güvence altına alınmasının, İslamın radikal, liberal, muhafazakâr... kanatlarına ve laik, feminist akımların tümüne birden yaşama olanağı vereceği söylenebilir. Zamanımızda, etnomerkezcilik ve tepkisellikten bağışık bir süreçte değerli olanı seçmek ve dinsel açıdan baskıcı normlardan serbestleşebilmek için

67 Bkz. *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*, Syracuse University Press, New York, 1990; "İslamiyette Reform", *NPQ-Türkiye*, 1/1, Yaz 1991, s. 56-60. Ayrıca bk. 56 ve 57. notlardaki makaleler.

laiklikten daha iyi bir alternatif yok. Bu anlamda, Müslüman ülkelerde laik gündem bilinmeyen dünyalara bir keşif de değil. İslamcılarla zihni meşgul olmuş ve Müslümanı "öteki" olarak algılamış Batılı gözlemciler, laik Müslümanlara marjinaler olarak aldırmaııp onları geniş ölçüde ihmal ettiler. Oysa, radikal İslamcılığın hiddetinin bağrında laik ve feminist söylemler birçok Müslümanın bilincine etkide bulunmaya devam ediyor.⁶⁸ Bu bağlamda, Ortadoğu'da yeni eleştirel söylem de, yalnız geleneksel Batılı modellerden değil, radikal İslamcılıktan ve "modernleştirilmiş Arap neopatriarkası"ndan da kopmaya çalışıyor.⁶⁹ Bu, egemenlik ilişkileri üzerine biçimlenen mevcut toplumsal ve politik sistemi ve Batı'nın kültürel hegemonyasını aynı anda yıkmaya çalışmak anlamına geliyor. Ortadoğulu eleştirel söylem, geçmişin değerli kültürel tutumlarının korunabileceğini ve ilerlemeci bir ulusal karakterin beslenebileceğini iddia ediyor, eğer kültürel putlar kendi baskıcı doğalarından arınırlarsa. Şeriat da bu anlamda bütün çeşitli yorumlarında ve hukukun dokunulamazlığı kodunda bir putu simgeliyor. Bu nedenle de kültürel putkırıcılık, politik özgürleşme için gerekli bir aracı ve insan hakları için yerli bir rotayı yaratmada da önkoşulu oluşturuyor.⁷⁰

Bugün için İslam dünyasında insan hakları üzerine tartışma, birbirine alternatif birden çok İslami insan hakları yorumunun hangisinin sahiden İslami olduğu üzerine devam ediyor. Ancak günümüzde İslami insan hakları yaklaşımlarına damgalarını vuranlar muhafazakârlar. İnsan haklarına Şeriat'ın sınırlarından yaklaşıyorlar ve Batı karşıtlığında kurulan kültürel milliyetçilik, tutumlarını belirliyor. Şeriat'ın insan hakları bakımından getirdikleri ise hem kuramsal düzeyde, hem de Şeriat'la yönetilen ülkelerdeki ihlaller bağlamında baskı, ayrımcılık, hiyerarşi ve

68 Reza Afshari, *a.g.m.*, s. 274.

69 Hisham Sharabi'den aktaran, *a.k.*, s. 274-5.

70 Reza Afshari, *a.g.m.*, s. 275.

şiddet demek. Bu noktada, Şeriat'la yönetilen ya da Şeriatçılığın güçlü olduğu ülkelerdeki insan hakları ihlalleri açıklayıcı görünüyor: Şeriat, hükümetleri sınırlamaktan çok, halkın denetlenmesi için bir araç olarak kullanılıyor.⁷¹ Hükümetlerin insan hakları ihlallerine yol açan politikalarının tek hedefi Şeriat'ı uygulamak saikinden kaynaklanmasa da, Şeriat'ın, rejimin politik amaçları için kendini kullandırması ölçüsünde Şeriat'la insan hakları ihlalleri arasında yakın bir ilişki var. Eğer Şeriat, belirli bir politikayı ya da eylemi güçlendiren kuralları öngörmeseydi, İslami terimlerle bu kurallar doğrultusundaki politikaları meşrulaştırmak mümkün olmazdı.⁷² Sözgelimi, 1950'li yıllarda, Pakistan'da Ahmediye mezhebinin "Müslüman olmayan" bir mezhep olarak ilan edilmesi istemiyle çoğunluğun dini liderlerince talepte bulunulmaz, hükümetin başlangıçta bu taleplere direnmesi üzerine çıkan kargaşa ise sonraki yıllarda hükümeti bu mezhebin üyelerinin zulme ve tacize uğratılmalarına destek vermeye zorlamazdı.⁷³ Pakistan'ın resmi politikaları sonucunda Ahmediye mezhebi üyelerinin öldürülmesi nasıl sürpriz değilse, günümüzde Salman Rüşdü'ye ve Teslime Nesrin'e ölüm fetvaları çıkarılması da Şeriat'la ilgisiz değildir. Salman Rüşdü hakkında Humeyni tarafından ölüm fetvası verilmesi, Şeriat'a dayalı İran Anayasasının düşünce özgürlüğünü tanımayan içeriğini anlamlandırıyor. Bangladeş'te Teslime Nesrin hakkında ölüm fetvası verenler ve ülkemizde Aziz Nesin'in düşüncelerine tahammül edemeyenler de aynı Şeriat'tan hareket ediyorlar.

Günümüzde insan haklarına kültürel göreceliğin sınırlarından değil, özgürleştirici bir perspektiften bakanların, İslami insan hakları yaklaşımlarının herkes için ne getirdiğini sormaları

71 Sami Zubaida, "Human Rights and Cultural Difference: Middle Eastern Perspectives", *New Perspectives on Turkey*, No 10, Spring 1994, s. 10.

72 Abdullahi Ahmed An-Naim, "Islam, Islamic Law and the Dilemma of Cultural Legitimacy for Universal Human Rights", s. 41.

73 Bkz. Aynı yer.

gerekiyor. Şeriat sınırlı bir insan hakları yaklaşımının başta düşünce ve din özgürlüğüne tahammül edemeyen içeriğinin herkes için geçerli haklardan çok, (erkek) İslamcılarının politik haklarını içerdiği açık. Bu anlamda İslammerkezci insan hakları yaklaşımları İslamlaştırma süreçlerinin de bir uzantısı olarak görünüyor. Şeriat'a dayalı 'özgün' İslami insan hakları yorumunun günümüzde ağırlıkla kültürel görecelik öğretisine yaslanması, aynı zamanda kadınları, gayrimüslimleri ve inançsızları dışlayıcı niteliğinden dolayı pürüzsüz evrensel diyemeyeceğimiz özsel karakteriyle de bağlantısız olmamalı. Başka deyişle, İslam her ne kadar evrensel 'insan' ögesinden yola çıkar görünse de, gerçekte evrenselliği cinsiyete ve dine dayalı ayrımcılıkla maluldür. Şeriat'ın ve Şeriat'a dayalı despotik yönetimlerin "insan hakları" anlayışı da kadınlar ve gayrimüslimler için 'ihlal' demektir. İhlallerin muhataplarına tahakküm altına alınan toplumsal sınıflar da eklenebilir; çünkü İslam'ın geçmişte köleciliği yasaklamayan tutumu, sınıf egemenliğine izin veren yapısını yansıtır. Dolayısıyla, Şeriat'ın insan hakları bakımından eleştirisi, 'oryantalist' bakış açısının sınırlarına hapsolmak anlamında da değerlendirilemez. Ortadoğu'daki insan hakları ihlallerine yönelik eleştiriler, her ne kadar oryantalizmin bir uzantısı olarak Batı tarafından istismar edilse de, bu bölgedeki despotik rejimlerin ya da faşizan İslami akımların eleştirisinin, evrensel bir insan hakları ahlakından yola çıkanlar için Avrupamerkezciliğin ötesinde bir anlamı var.

Kültürel Milliyetçiliğin Ötesine

Kültürel görecelik tezlerinden yola çıkan 'Batılı olmayan kültürler'in özgün insan hakları yaklaşımları Batılı insan hakları felsefesini reddeden bir uca savrulurlarken, Batı'nın da bu eğilimlere kendi insan hakları anlayışından başka bir kavramlaştırmayı "insan hakları" olarak tanınamamakla yanıt verdiği görü-

lüyor. Batılı egemen düşünce, kendi toprakları üzerine doğan mevcut insan hakları kavramının "tarihselliği"nden yola çıktı-ğın ı iddia ediyor ve insan haklarının burjuva devrimleriyle şekillenmiş karakterini esas alıyor. Bu tarihsel modele uygun olmadığından hareketle de, bireye değil, topluluğa; hakka değil, ödeve vurgulu insan hakları bakışlarının geçersizliğini ilan ediyor. Batılı egemen yaklaşım, insan haklarını sivil toplum/devlet karşıtlığı kurgusu içine hapsediyor ve hakkın öznesinin sivil toplumda yaşayan birey, muhatabının ıa devlet olacağını koşulluyor. Dolayısıyla, Batı'nın insan hakları yaklaşımı, liberal insan hakları kavrayışıyla sınırlı. Bu anlamda, Asyalı ve Afrikalı kültürel ve dinsel geleneklerin kendi kültürel değerlerinin merkezini oluşturduğu 'özgün' insan hakları yaklaşımlarına Batı'dan gelen karşı-eleştirilerin de bir merkezi var. Bunu da liberal ideoloji belirliyor.

Böylelikle, geçmişte, özellikle soğuk savaş döneminde kapitalist ve sosyalist sistemlerin insan hakları bakışları karşıtlığında yaşandığından da köklü, insan hakları kavramının kültürler ve ideolojiler arasında gerçekten bir çatışma alanına döndüğü bir sürece tanık oluyoruz. Batılı liberal demokrasiler ve reel sosyalist sistemlerin birbirine nüfuz etmeyen insan hakları anlayışları çatışmasından sonra, günümüzde kültürel motiflerle bezeli kavramsal insan hakları çekişmesine, Kuzey'in ve Güney'in global olarak katıldığı bir tartışma sürüyor. Bu süreçte, şimdiye değin, insan hakları üzerine Güney'den gelen eleştirilere ve onun içeriğini tartışma talebine Batı'dan çıkan yanıtıa, kültürler arasında insan hakları kavramı üzerinde uzlaşma ve yeniden formülasyondan çok, Güney'in tepkisine meydan okumayı andırıyor.

Batı'nın tutumunu rasyonalize ederken insan haklarının tarihselliğini öne çıkarışı, kendi tarihsellik bilincinin handikaplarla yüklü olduğunu da ortaya koyuyor: Batılı düşünce, insan

hakları kavramının tarihselliğini iki yüzyıl önceki burjuva devrimleriyle sınırlı tutuyor. Bu anlamda tarihselliği de ancak belirli bir periyotta alıyor; onu içinde yaşadığımız zamanın koşullarından çok, burjuva devrimlerinin geliştiği koşullarla kısıtlıyor. Batı, burjuva devrimlerinden sonra emekçi hareketlerinin dinamizmini oluşturduğu, Keynesçi iktisadi politikaların da zeminini hazırladığı 'sosyal haklar'ın ve 60'lı yıllarda bağımsızlıklarını kazanan ulusların taşıyıcısı olduğu 'halkların hakları'nın kolektivist karakterinin, yüzyılımızda insan haklarının bireyci ekseknini yardığını gözardı ediyor. Dahası, günümüzde Batılı liberal insan hakları eleştirisinin Güneyli kültürlerce ciddi ivme kazandığı içinde bulunduğumuz sürecin özgül tarihsel yanını da ihmal ediyor; tarihin yeni dayatmaları olarak da nitelendirilebilecek zamanımızın bu güçlü karşı koyuşlarını tanımamakta direniyor. Kısacası, "tarihsellik" bağlamı, Batı tarafından manipüle ediliyor. Bunda, günümüzde Batı'dan dünyaya yayılan neo-liberal politikaların, sosyal hakların artık insan hakları olarak kabul edilemeyeceğini savlayan, emekçi sınıfların geçmiş iktisadi ve sosyal kazanımlarını geri alan ve insan haklarını tam da burjuva devrimleri ertesindeki çerçevesiyle sınırlandırmaya yönelik açılımlarının payının olmadığı da söylenemez. Böylelikle, Batı'nın, hızlı iktisadi ve politik dönüşümlere zemin olan, insan haklarının iki kuşağını birden yaratan yüzyılımızın tarihini, dahası yirmi birinci yüzyılın eşiğindeki yeniden yapılanmanın özgül tarihsel yanını da çıkarları gereği atlayan bir "tarihsellik" bilincini sergilediğini görüyoruz.

Batılı egemen düşünce, insan haklarının ahlaki boyutunu gerçekten tartışma arzusunu taşımadığını, bireyci değerlerden başka bir ahlaki kodu tasarlamamakla ortaya koyuyor. Liberal insan hakları kavrayışıyla özdeşleşen Batılı bakış, mevcut insan hakları kavramının ahlaki temelini yalnızca bireyin değerini yücelten kendi tutumunda görüyor; böylelikle insan haklarının

ahlaki doğasını da, liberalizmin ahlakıyla sınırlı tutuyor. İnsan haklarının ahlakı üzerine gerçek bir tartışmadan değil, bu konuda ancak liberal insan hakları kavramını açıklayan ve rasyo-nelleştiren tutumuyla kendi ahlakını evrensel ilan etmekten yana duran Batı, insan hakları meselesi üzerine takındığı pozitivist tutumunu sergilemeden de edemiyor.

İnsan haklarının "tek" ya da "meşru" kavramlaştırmasının Batılı liberal haklar kavramlaştırması olduğunu ileri süren Batımerkezci bakış açısı, Batılı olmayan kültürel ve siyasal geleneklerin yalnız insan haklarının pratiğinden değil, bu kavramın kendisinden de yoksun olduğunu iddia ediyor. Her ne kadar, Batılı insan hakları teorisyenleri, Batılı olmayan kültürlerin 'insan onuru' üzerine değerleri olabileceğini teslim etseler de,⁷⁴ insan hakları kavramını 'tarihsel gerçeklik' içinde yalnız kendi coğrafyalarına hasretmekten ve gerçekte, Güneyli kültürleri insan hakları yaklaşımından yoksunlukla mahkûm etmekten yana görünüyorlar. Batılı olmayan kültürlerin 'insan hakları' değil, olsa olsa 'insan onuru' üzerine kimi değerleri haiz olabileceğini kabul eden bu kavrayış gerçekte bir çelişkiyle de karşı karşıya: 'İnsan onuru' kavramı aslında mevcut insan hakları kavramının da etik temelidir. Bu temel, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi başta olmak üzere, uluslararası haklar belgelerine girmiştir. Oysa, ne insan onuru kavramı, ne de onun haklarla bağlantısı nesneldir.⁷⁵ Tersine, insan onuru kavramı, muğlak, öznel ve değişkendir. Bu anlamda, modern-öncesi dönemlerin onur kavramı, kimliği kurumsal rollere bağlamayı özsel ve önemli görürken, modern onur kavramı, kimliğin kurumsal rollerden bağımsızlığı üzerine temellenir. Modern onur kavramı, bireyin yalnız

74 Örneğin, bkz. Jack Donnelly, "Human Rights and Human Dignity: An Analytic Critique of Non-Western Conceptions of Human Rights", *The American Political Science Review*, Vol 76, 1982, s. 303-316.

75 John O'Manique, "Universal and Inalienable Rights: A Search for Foundations", *Human Rights Quarterly*, 12/4, November 1990, s. 469.

kendisine toplumsal olarak empoze edilen rollerden kurtulmak yoluyla özkimliğini keşfedebilmesini ifade eder.⁷⁶ Böylelikle, liberal insan hakları kavramının temelinde duran 'insan onuru' kavramı da, bireyin toplumsal rollerinden bağışıklaşması, yabancılaşması ve toplumdan soyutlanarak yalıtıklaşması suretiyle kendi 'öz'ünü keşfedeceğini varsayar. Liberal insan hakları kavramının bu 'insan onuru' temeliyse, bireyciliğin ahlaki açıdan rasyonelleştirilmesini ifade eder ancak. Dolayısıyla, bir yandan çeşitli kültürlerin farklı insan onuru değerlerini varsayarken, diğer yandan, yalnız liberal 'insan onuru' kavrayışını insan haklarının evrensel etik temeli olarak ilan etmek mantıken çelişkili olduğu gibi, insan hakları kavramına da ancak Batılı insan onuru yaklaşımının temel teşkil edebileceğini, Batılı olmayan insan onuru değerlerininse bu tür bir kapasiteden yoksun olduğunu ima ediyor; böylelikle de kendi ahlaki değerlerini başka toplumlara empoze eden tutumunu açığa vuruyor.

Batılı liberal egemen düşünce, insan hakları üzerine bir "konsensus"a ulaşıldığını iddia etmekten de geri kalmıyor. İnsan hakları kavramının, özellikle 89'daki tarihsel dönemçten, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun yıkılışından sonra "global" değerler olarak ilanı bu konsensus fikrinin temelinde yatıyor. Bu fikir, soğuk savaş döneminde Batı'nın liberal 'özgürlük' kavramına karşı, sosyalist sistemlerin maddi eşitliği temsil ettiği sürecin sonunda, liberal özgürlük anlayışının eksenini oluşturan 'bireyciliğin' eşitlik idealine zaferini simgeliyor. Öyle bir konsensus ki, geçmişte olduğu gibi, sosyalist sistemlerin 'sosyal haklar'ın insan hakları belgelerine içerilmesindeki dengeleyici gücü artık yok ve bu nedenle, dillere pelesenk olan Paris Şartı, piyasa özgürlüğü ve serbest girişim temelinde bir 'iktisadi öz-

76 Peter Berger, "On the Obsolescence of the Concept of Honour", Michael Sandel (Ed.), *Liberalism and Its Critics*, Basil Blackwell, Oxford, 1984, s. 154.

gürlüğü', üzerinde konsensus sağlanan bir hak olarak ilan ediyor.⁷⁷

Zamanımızda yapısal olarak yaşanan "globalleşme"ye karşın çeşitli kültürlerin Batı kökenli insan hakları kavramına direnişi, globalleşen dünyanın "evrensel ahlakına" ayak direme olarak da nitelendiriliyor.⁷⁸ Bu bakış açısına göre, günümüzü yapısal globalleşme karakterize ederken devam eden kültürel parçalanma, insan hakları bağlamında, yerel bir kültürel bakış ile globalleşmiş uygarlaşma süreci ve onun ahlakı arasında bir çatışmayı ifade ediyor. Bu yaklaşıma göre, "globalleşme" evrensel bir ahlakı zorunlu kıldığından, onun üzerinde bir uzlaşma da acildir ve bunun için evrensel insan hakları uygun bir temeldir. Evrensel insan hakları ahlakını oluşturmanın yolu ise, -günümüzde yaşanan kültürel parçalanma mutlak evrenselcilikten yola çıkarak evrensel bir insan hakları ahlakını toplumlara benimsetmeyi güçleştirdiğinden- artık insan haklarını 'kültürel' bir kavram olarak görmek ve uluslararası insan hakları normlarına da 'kültürlerarası' temellerde yaklaşmaktır. İnsan haklarının kültürlerarası temellerini aramak, uluslararası insan hakları standartlarının geçerliliğini kozmopolit adalet ilkelerine dayandırmaktır. Batı kökenli de olsa, mevcut uluslararası insan haklarını kültürlerarası temellere oturtmak suretiyle yerel bir kültürde kurmak zorunluluğundan yola çıkan bu yaklaşım, insan haklarını da çarpışan uygarlıklar arasında köprüyü kuran, kültürler arasında yakınlaşmanın bir unsuru olarak görüyor.

'Globalleşme'nin insan haklarını kendine etik temel olarak seçtiği günümüzde, globalleşme politikalarına 'kültürlerarası' ahlaki temeller arayan bu yaklaşımın önemi, liberal insan hakları kavrayışının evrenselleştirilmesinin yeniden teorize edil-

77 Bu konuda bkz. Yasemin Özdek, "1990'larda İnsan Hakları: Sorunlar ve Yönelimler", *İnsan Hakları Yılığ*, TODAİE, Cilt 15, 1993, s. 3-44. (Bu yazı, elinizdeki kitapta [s. 173-238] yer almaktadır).

78 Bu görüş için bkz. Bassam Tibi, *a.g.m.*

mesi ihtiyacına karşılık düşüyor. Globalleşme ideolojisi, zamanımızda, serbest piyasa temelinde dünyanın bütün yörelerinin tek bir ekonomik sistem içinde birleşmesini ifade ederken, insan hakları kavramının da evrenselleşmesini öngörüyor. Bu, başta, bütün toplumların özgürlüğü piyasa temelinde aramaları; en temel hakların da özel mülkiyet hakkı, serbest girişim ve rekabet özgürlüğü olması anlamına geliyor. Oysa, Güneyli halklara kapitalizmin en acımasız ve vahşi koşullarında artan yoksullaşmayı yaşamalarını ahlaki açıdan izah etmek güçtür. Bu nedenle, Batı kökenli liberal insan hakları kavramının, "kültürlerarası" temellerde anlamlandırılması, bu toplumları evrensel ahlaki bir yükümlülükle kuşatmak ve varkalabilmelerini dahi riskli kılan koşullarda yaşamalarını o "evrensel" insan haklarını çiğnemek adına benimsetmek üzere devreye giriyor. Globalleşme ezilen halklar için ahlaki temelsizliğini apaçık görünür kıldığı koşullarda, kendini meşru kılacak ahlaki temeli insan hakları kavramına başvurarak arıyor. İnsan haklarına bu tarz bir "kültürlerarası" yaklaşımsa, Güneyli kültürlerden globalleşmeye yönelecek tehdide karşı "ahlaki" bir silah kuşanışı ifade ediyor.

Batılı olmayan toplumların kendi kültürel ve dinsel değerleri ekseninde Batı'nın ahlakına karşı yürüttükleri mücadele Batılı liberal modelin evrensellliğini tehlikeye sokacak denli güçlenirken, Batı'nın da kısa bir süredir, kendi kültürünü sorgulayarak, kapitalist sistemin ömrünü uzatmak için pragmatik yenilenmelere ihtiyaç duyduğu gözleniyor. Dünyanın muhtemel geleceğinin "uygarlıklar arasında savaşı" simgeleyeceği yönünde Batı'dan uluslararası politikaya yönelik geliştirilen açılımlar⁷⁹ -her ne kadar henüz yeterince kesin adımlarla somutlaşmış olmasa da-, Batı'nın günümüze değin ödün vermeden sürdürdüğü insan hak-

⁷⁹ Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, 72/3, Summer 1993, s.22-49; "Müslüman- Konfüçyüsçü Bağlantısı", *NPQ-Türkiye*, 2/7, 1994, s. 22-26.

larının tek meşru taşıyıcısı olduğu varsayımı üzerine temellenen politikalarında da bir değişiklik sürecinin başlayabileceği olasılığına işaret ediyor. Konfüçyüsçü ve İslami geleneklerin dışlanması eğiliminin yerini, bu geleneklerin demokrasiyle bağdaşabilecekleri yaklaşımı alıyor.⁸⁰ ABD'nin dış politikasında hatırı sayılır belirleyiciliğe sahip uluslararası politika teorisyenlerince artık bireyciliği yücelten, nefesine düşkün, hedonist, tüketime yönelik toplumunun dünyaya ahlaki bir motif sunmadığından hareketle, ABD'nin dünyanın önderliği konumunun güçleştiği, buna karşılık, Konfüçyüsçü ve İslami geleneklerin maneviyatının, Batı toplumlarının ahlaki çürümesine ciddi bir alternatif oluşturduğu teslim ediliyor. Doğu Asya ülkelerinin iktisadi başarısının, Batılı liberal modelin evrensel geçerliliği iddialarına ciddi soru işareti getirdiği kabul edilirken, bütün dinlerde seküler bir toplumun benimseyebileceği belirli kuralların varlığına dikkat çekiliyor. Bu noktadan, Amerika'nın ve Batı Avrupa'daki liberal toplumların da ahlaki bilinci geliştirmekle işe başlamaları; ahlaki motiflerin çekiciliğinin ve yararlarının daha fazla bilincine varılması, nefse düşkünlük yerine bunu sınırlayan bir toplumsal özelliğin benimsenmesi salık veriliyor.⁸¹

Böylelikle, Batı sekülerizminin insan hakları için yegâne model olduğu fikrinin terk edilmesine kapı aralanmasıyla birlikte, önümüzdeki dönemde Batı'nın insan haklarının tek meşru temsilcisi konumundaki ısrarından vazgeçen yeni politik açılımları gündeme getirmesi de muhtemel görünüyor. Bu tür bir politik yenilenmenin arkaplanında ise, uluslararası pazardaki rekabetin "yeni dünya düzeni"nde devletler arasındaki çatışmayı artırdığı koşullarda, Batı'nın, özellikle Güneydoğu Asyalı ülkeler gibi ekonomik bakımdan ciddi rekabet kapasitesine sahip

80 Bkz. Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, Türk Demokrasi Vakfı Yayını, 1993, s. 304-5.

81 Zbigniew Brzezinski, "Esnek Batı'nın Zayıf Surları", *NPQ-Türkiye*, 2/7, 1994, s. 6-11.

ülkelerin gücünü tanımaya başlaması yatıyor. Öte yandan, muhalefeti temsil etmek bakımından, "yeni dünya düzeni"nin zengin ve yoksul ülkeler arasındaki farkı derinleştirmesinden ve Güney'in giderek yoksullaşmasından kuvvet alan İslam'a karşı yumuşama politikalarına geçilmesi⁸² de, pragmatik etkenlerle, dinsel ve kültürel geleneklerle beraber yaşamının somut arayışlarından birini temsil ediyor. Fakat, asıl önemlisi, Batı kapitalizmi, dinsel değerleri içselleştirmeye çalışıyor. Liberalizmin "materyalizminin" kapitalist sistemin ahlaki temelini çökerttiği koşullarda, ahlaki motiflere vurgu ihtiyacı doğuyor; bu da günümüzde yükselen dinlerden ödünç alınıyor. Kapitalizme dinlerden ahlak aşılama girişiminde bu yönelimlerin ardından, uluslararası planda, farklı kültürel ve dinsel değerleri tanıyan "çokkültürlü" insan hakları yaklaşımını formüle etme girişimlerinin gelmesi de şaşırtıcı olmayacak.

İdeolojilerin ölümünün ilan edildiği, dünya çevresindeki çatışmaların öznelerinin de artık kültürler olarak belirlendiği günümüzde, "çokkültürlü" insan hakları yaklaşımı, postmodern politik durumu yaşadığımızı dair tezlerin insan hakları alanında uygulamaya konmuş biçimini çağrıştırıyor. Her ne kadar çokkültürlü insan hakları anlayışı, insan haklarında Batılı kültürün belirleyici olmaktan çıkıp, "diğer" kültürlerin ahlaki değerlerinin de kavrama katılmasını ifade etmesi noktasında kültürel açıdan eşitlikçi bir tutumu sergiliyor gibi duruyorsa da, bu yönde bir kavrayışı geliştirme önerilerinin temel güçlüğü, kültürlerin yeniden ezilme öğelerini bağrında taşımalarında yatıyor: Kùltürler, durağan değildirler, tarihsel bir gerçeklik içinde oluşurlar ve iç ve dış faktörlerin etkisiyle de sürekli değişme eğilimindedirler. Cinsiyetçilik ve sınıfsal farklılıkların tanınması olgularında olduğu gibi, hepsini birleştiren, ortak, evrensel baskıcı özellik-

82 Bkz. Sami Kohen, "ABD'nin Yeni İslam Politikası", *Pazar Postası*, Sayı 24, 4 Haziran 1994, s. 8.

lere de sahiptirler. Baskının biçimleri değişir ama kendisi ortadan kalkmaz çeşitli kültürel oluşumlarda. Bu nedenle, kültürlerdeki baskıcı dinamiklerin çokkültürlü bir insan hakları kavrayışında içkinliğinin kaçınılmazlığı yönünde bir itiraz yersiz sayılmaz. Baskı ilişkilerinin muhatapları kültürel kimliklerden ibaret değildir. Dolayısıyla, çokkültürlü bir insan hakları yaklaşımının kültürel kimlikler dışında kalan öznelere, sözgelimi kadınlar için yeniden ezilmenin kültür adına meşrulaştırılma tehlikesi gündemdedir. Bu bağlamda, kapitalizmin evrenselcilik anlayışının da en çok siyahları ve kadınları dışlayarak geliştiğini⁸³ ve "evrenselliği" iddia edilen insan haklarının bizatihi terminolojisinin (*rights of man*) kendini yalanlayarak günümüze ulaştığını hatırla tutmakta yarar var. Öte yandan, sömürgeciliğin kültürlerin özgünlüklerini ortadan kaldırdığı koşullarda kültürel eşitlikten söz etmek nostaljik olduğu kadar, kapitalist yaşam tarzında bütünleşen kültürel biçimleri muhafaza anlamına da geliyor ve insan, kendi kültürel belirlenmişliğinin mahkûmu ve mağduru konumuna hapsediliyor. Kültür ölçütü, kültürlerin içeriğini sorgulamadığı ve onları yargılayacak konumda kültürlerüstü bir ölçütü dışladığı noktada, belirli ezilme ilişkilerini rasyonalize edebiliyor. Bu nedenle de, insan haklarında özgülleştirici bir dinamiği, kültürel yaşam biçimlerinden hareket ederek yakalamak muhtemel görünmüyor.

Günümüzde dinsel ve kültürel geleneklerden gelen eleştirilerin, şimdiye değin evrensel bir tasarı olarak sunulan insan haklarının, aslında ağırlıkla bir sınıfın ve bir kültürün hakları olarak kavramlaştırılan içeriğini görünür kılması bakımından aldığı mesafeyi gözdardı etmek mümkün değildir. Dinsel ve kültürel geleneklerin eleştirilerinden bu anlamda Batı ve Batımerkezli insan hakları kavrayışı hesabına çıkarılması gereken önemli bir ders var. Ne var ki, güncel tartışmalar, kültürel mil-

83 Bkz. Immanuel Wallerstein, *a.g.m.*

liyetçi tutumların insan hakları kavramı üzerindeki çekişmesini yansıttığı ölçüde, ona gerçek bir evrenselliği kazandırma umudunu duyurmak bir yana, dünya yüzeyindeki farklı kültürlerin ortak ahlaki değerlerinin oluşturulması ümidini de ciddi biçimde zedeliyor. İnsan hakları kavramını, sınıfsal, cinsel, kültürel kimliklerden birinin hegemonyasının karakterize ettiği bir durumdan çıkarmak ve bu kavramı sahiplenebilmek için⁸⁴ ona gerçek bir evrensellik kazandıracak bir süreci başlatma ihtiyacı ise tüm keskinliğiyle kendini yeniden duyuruyor. İnsan hakları üzerine tartışmalar, hâlâ içeriği tükenmeyen özgürlük ve eşitlik idealleriyle onu liberal içeriğinin ötesine geçirme zorunluluğunu bir kez daha somutlaştırıyor. İki yüzyıl önce Aydınlanmacıların burjuva felsefesinden doğan insan haklarını, eşitsizlik ve baskı ilişkilerinin çoğullaştığı, karmaşık ve içiçe geçen egemenlik ilişkilerinin derinleştiği ve daha gözle görünür bir hale geldiği zamanımızın koşullarında, baskıdan kurtuluşun kanallarından biri olarak yeniden anlamlandırarak bir insan hakları yorumu kendini dayatıyor. İnsan haklarını yeniden anlamlandırmaksa kültürün ötesinde bir ahlaki oluşturmaktan geçiyor. Liberal insan haklarının yabancılaşmayı rasyonalleştiren 'insan onuru' temeline karşı, herkes için, yani evrensel bir eşitlik, özgürlük ve kardeşliğin etiğinden yola çıkacak sahici bir insan hakları kavrayışına ihtiyacımız var. Her tür egemenlik ve baskı ilişkisinden kurtuluşu gündemine alacak ve "kültürötesi bir ahlak ve bilgi"⁸⁵ temelinde oluşturulacak bir insan hakları yaklaşımı

84 İnsan hakları kavramını sahiplenebilmek diyorum, çünkü her ne kadar bu kavram burjuva özgürlükleri biçiminde tarih sahnesinde yerini almışsa da, iki yüzyıllık evrilış süreci içinde bundan ibaret görülemeyecek bir içeriğe ulaşmıştır. Bu anlamda, uluslararası insan hakları standartlarının yalnız burjuva haklarına ve Avrupamerkezli bir külliyata indirgenmesi de mümkün değildir; insan hakları içinde gerçekten evrenselleştirilebilir bir öze sahip hak ve özgürlük türleri az değildir. Bu konuda ayrıntı için 26 no'lu dipnottaki yazıma bakılabilir. Ayrıca bkz. E. Yasemin Özdek, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, TODAİE, Ankara, 1993, özellikle s. 27-50.

85 Bkz. Ernest Gellner, *a.g.e.*, özellikle s. 82-3, 107, 111 vd.

içinse, akıl'dan başka güvenilebilecek bir eksen yok. Yeni bir insan hakları anlayışının akılcılığıninsa, iktisadi alanın totalitarizmi üzerine kurulan ve dini öncüllerine rakip bir model geliştirmeye kalkışan, bu anlamda Batı'da kapitalizmin geliştiği koşullara denk düşen Aydınlanmanın akılcılığını aşma zorunluluğu kuşku götürmez. Bugün insan haklarını her tür dışlama ve baskı ilişkisinden azade bir tarzda yeniden kurmaya yönelmek, Aydınlanmanın, pazar ekonomisinin mutlak hâkimiyeti için araçlar olarak kurguladığı insan hakları anlayışını aşmak anlamına geldiği gibi, bizatihi etik bir tavır alış anlamında onun pozitivizminden de daha fazla ve farklı bir şeyi ifade eder. Metaya bağlı yabancılaştırmanın insanın 'içdaralmasını' yoğunlaştırdığı koşullarda,⁸⁶ ondan kurtuluşu gündeme alacak bir insan hakları kavrayışını oluşturmaksa, insan haklarının özgürleştirici karakterinin farkında olmak; somut koşullara göre değişen dinamik özünü esas kabul etmek; eşitlik ve özgürlüğün henüz tükenmeyen içeriğini insan hakları mücadelesine taşımak ve baskıdan kurtuluşun somut kanallarından biri olarak onu yeniden formüle etmekle mümkün görünüyor.

86 Bkz. Samir Amin, *a.g.e.*, s. 13 vd.

GLOBALLEŞME, İNSAN HAKLARI ve AZINLIKLAR*

90'lı yıllarla birlikte yükselen milliyetçilik, azınlıklar meselesini uluslararası gündemin baş sıralarına taşıırken, 'azınlık hakları' da son birkaç yıldır uluslararası insan hakları hukukunun gözde konularından biri haline geldi. Dünyadaki ekonomik, politik gelişmeler insan hakları alanında da yansımaları bulurken, iki yüzyılı aşkın bir süredir evrilen insan hakları hukuku, bazen bu gelişmelere uygun biçimde yeni haklar üretiyor, kimi zaman onları terk ediyor ya da yeniden hatırlıyor. Yüzyılımızın başlarında bir "moda" akımını andıracak biçimde gündemde iken yüzyıl ortalarında dramatik biçimde düşüşe geçen azınlıkların korunması da güncel uluslararası hukuk düzleminde yeniden ilgi toplayan insan hakları meselelerinden birini oluşturuyor.

Tarihsel olarak, ulusal devletlerden kurulu uluslararası dünya düzenindeki her milliyetçi kabarışın bir 'azınlıklar' dalgasını da peşisıra sürüklediği dikkate alınacak olursa, günümüzdeki azınlıklar meselesine olan uluslararası ilginin şaşırtıcı bir tarafı

* Bu makale, Birikim'in 74. sayısında (Haziran 1995) yayınlanmıştır.

yoktur. Ulusal devletlerin kurulduğu ve ona paralel olarak gelişen bir uluslararası hukuk düzeninin oluştuğu günlerden bu yana, milliyetçiliğin her yeni evresi azınlıklar sorununun da uluslararası planda yeniden ele alınmasını ve formüle edilmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla, tıpkı milliyetçiliğin yüzyıllar içindeki evrilişi gibi, azınlıklara ilişkin politikadaki her dönüşüm de, gerçekte ulusal devletteki ve onun bir uzantısı olarak uluslararası sistemdeki bir yenilenmenin ürünüdür.

Günümüzde azınlık haklarının kazandığı yeni önem de, uluslararası sistemdeki yeniden yapılanışla birlikte geliyor. Özellikle 89'da Avrupa'da gerçekleşen ve mevcut iki bloklu dünya sistemini çökerten gelişmelerle birlikte, uluslararası merkezlerin azınlıklara ilişkin politikaları da ciddi bir değişim sürecine girmiştir. Tıpkı Avrupa'da yeni milliyetçilik dalgasının 89'daki tarihsel dönemeçten sonrasına rastlaması gibi, azınlıklara ilişkin uluslararası düzeydeki egemen politikaların son dönemecini de aynı tarihsel olay oluşturmakta; uluslararası insan hakları belgeleri, adeta Sovyetler Birliği'nin çözülüşünü hızlandırır bir işlev yüklenir biçimde, azınlık haklarını İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki en geniş çerçevesine ulaştırmaktadırlar.

Yaklaşık yarım yüzyıldır unutulmuşken ve bir daha da dirilemeyeceği kehanet edilirken, son birkaç yıldır uluslararası gündeme beklenmedik biçimde düşen azınlık haklarına kazandırılan yeni çerçevenin en kısa vadeli hedefini, eski sosyalist sistemlerin yıkılışında ve özellikle Sovyetler Birliği'nin çözülüşünde oynayacağı geçici -ve artık tamamlanmış- rolde aramak yersiz değildir. Ancak, azınlık haklarına yönelik yeni uluslararası açılımlar, dünya düzeninin yeniden yapılanmasında daha kalıcı bir işlev yüklenmeye de aday görünüyorlar: Sermayenin dolaşım döngüsünün artık ulusal devletler düzeyinde değil, uluslarüstü düzeyde gerçekleştiği içinde yaşadığımız süreçte azınlık haklarına yönelik egemen yönelimler, iktisadi alandaki

bu köklü değişimin siyasi ve hukuki düzeydeki yapılanmalarının arayışıyla da bütünleşiyor. Bu noktada, yeni azınlık hakları normlarında somutlaşan politikalar, global bir siyasi ve hukuki düzene ilişkin kimi tohumları barındırdıkları gibi, yeni yerelleşme normlarını oluşturma yoluyla da, yeni dünya düzeninin coğrafi yapılanmasına ilişkin ipuçlarını taşıyorlar.

Azınlık haklarının günümüzde kazandığı yeni önem, ulusal devletin çözülmeye başladığı ve 21. yüzyılın da ulusal devlet sonrası yüzyıl olacağı yönündeki saptamalar üzerinde gelişiyor. Ulusal devletin çözülüşüne bağlı olarak 'ulus'ların tarihsel önemlerini yitirmeye başlamaları, madalyonun öbür yüzündeki azınlıkları şimdiye kadar edinmedikleri bir tarihsel misyonla devreye sokuyor. Ulusal devletler döneminde ihmal edilen, yok-sayılan azınlıklar, uluslarüstü bir sisteme geçiş sürecinde hatırlanıyor ve yeni sistemin yapıtaşları konumuna yükseltilişleriyle de geçmişin özürü kendilerinden dileniyor. 'Azınlık hakları' global siyasi sistemin tesisinde kilit bir rol yüklenirken, 'insan hakları' azınlık haklarını da içeren üst kavram olarak global sistemin hukukunun sınırlarını çiziyor.

Bu yazının başlıca amacı, son birkaç yıldır azınlıklar üzerine uluslararası politikaların ana yönelimlerini ve "yeni dünya düzeni"nin inşasında üstlendiği rolleri belirlemeye çalışmak biçiminde tanımlanabilir. Ancak, azınlık haklarının ulusal devletlerin gerilemeye başladığı günümüzdeki anlamını kavrayabilmek için, modern anlamda uluslararası sistemin tarihine azınlık haklarının merkezinden bakmakta yarar görünüyor. Bu amaçla, yazının birinci bölümü, ulusal devletin tarihinin başlangıcından 1990'lara kadar olan süreçte, azınlık haklarının uluslararası sistemdeki dönüşümlere bağlı olarak yaşadığı yükseliş ve düşüşlerle sistemin yeniden yapılanmasında oynadığı rol üzerinde yoğunlaşıyor. İkinci bölüm ise, globalleşmenin ivme kazandığı 1990'lar sonrasında önemi artan azınlık haklarını yeni dünya düzeninin "yerelleşme" eğilimi bağlamında irdeliyor.

Ulus-Devletin Tarihinde Azınlıklar

Avrupa'da burjuvazinin yeni egemen sınıf olarak ortaya çıktığı ve varoluşu gereği pazar arayışı sürecinde 'uluslar' inşa ettiği dönem, azınlık hakları tarihinin de yazılmaya başlandığı dönemdir. Bu bağlamda, 'azınlık hakları', ulusal devletlerin doğuşuyla modern anlamda ortaya çıkan uluslararası hukukun ürettiği kavramlardan biridir ve ulusal devletlerin etnik, dilsel ve dinsel açıdan homojen bir ulusu yaratma güçlüğüünün de doğal bir uzantısıdır.

18. yüzyılda Avrupa'da gelişen liberalizm, hem bireysel, hem de ulusal self-determinasyon ilkesi üzerine temellenir. Bireysel self-determinasyon, tarihsel koşullar içindeki son çözümlemede mülkiyet hakkına sahip burjuva bireyinin özgürlük arayışına denk düşerken, ulusal self-determinasyon kurgusal biçimde, 'hayali' bir topluluğun kolektif olarak kendini gerçekleştireceği varsayımı üzerinde yer alır. Bu anlamda, 18. yüzyıl Avrupası'nda liberalizmin temel taşlarından biri 'insan hakları' ise, diğeri ulusal devletler kurulduktan sonra ulusların inşasının motoru 'milliyetçilik'tir. 1789 Fransız Devrimi de, hem insan haklarının, hem de milliyetçiliğin 18. yüzyıldaki yükselişinin doruğunda yer alır. İnsan haklarının 'evrensel' karakterini tescil eden halen geçerli uluslararası insan hakları külliyatı dikkate alındığında, insan haklarının milliyetçilikle buluşması bugün için şaşırtıcı görünse de, tarihsel olarak insan hakları 'ulusal' bir temelde doğmuştur. Her ne kadar, insan hakları fikrine evrensel bir içerik kazandırılmasında rolleri küçümsenemezse de, ünlü 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi gibi, İngiliz ve Amerikan haklar bildirileri de en başta adlarıyla ulusal karakterlerini açığa vururlar. Dahası, bu bildiriler, bireysel özgürlükle ulusal egemenlik ilkelerinin birer sentezidirler. İnsan haklarının öznesi de 'insan'ı ulusal devletle ilişkilendiren 'yurttaş'tır ve insan hakları ulusal devletlerin kurulduğu bu süreçte 'yurttaş hak-

ları' kavramında ifadesini bulur. İnsan hakları ile ilgili tarihsel belgeler arasında önemli yer tutan Birleşik Devletler'in Bağımsızlık Bildirisi (1776) ise self-determinasyon hakkına yer veren ilk belge olarak bilinir ve "...bir ulus, kendini bir başka ulusa bağlayan siyasal bağları koparmak ve doğa yasalarının ve Tanrı'nın, ona dünya devletleri arasında bağışladığı bağımsız ve eşit yeri almak..."¹ sözlerinde ifadesini bulan zamanın 'ilahi' nitelikli self-determinasyon 'doğal' hakkı ile başlar. Bildiri'de Birleşik Devletler "ulus"unun self-determinasyon hakkını kullanarak bağımsızlığını ilan ettiğine ilişkin bu ibare, Amerikan toplumunun çokuluslu yapısı dikkate alındığında, dönemin 'ulus' anlayışını tipik biçimde yansıtır.

Fransız devrimleri çağında 'ulus', kolektif egemenlikleri bir devlette somutlaşan yurttaşlar topluluğunu ifade eder. "Ulus=devlet=halk" denkleminin kurulduğu bu dönemde ulus, yalnızca ortak ulusal duygular taşıma temelinde tanımlanmakla yetinilmez, aynı zamanda bir ulusun bireylerinin de ortak bir yönetim altında olmayı arzuladıkları düşüncesi üzerine yapılır. Aynı ulusal duygulara sahip kişilerin "başkaları"yla paylaştıkları bir yönetim altında değil de, kendilerinin ya da içlerinden bir kesiminin yönetimi altında olmayı istedikleri fikri² ulusal devlete giden yoldaki temel varsayımı oluşturur. Bu kabul, milliyetçiliği 'temsili hükümet' modeli ile de buluşturmuştur. Burjuva demokrasilerinin ulusal devletlerin inşasıyla kesiştiği bu süreçte, ulusal devletin demokrasi modeli, birleştirilen geniş topraklar üzerinde iktidarın merkezileşmesinin doğal sonucu olarak 'temsili' bir nitelik taşır. Bu dönemde devletlerin yapısı ve tanımı belli bir toprak parçası ile ilişkilidir, çünkü sınıfsal egemenliğini sağlama sürecinde burjuvazinin, toprakların

1 Janko Musulin (Der.), *Hürriyet Bildirgeleri* (Çev. Necmi Zeka), Belge Yayınları, İstanbul, 1983, s. 79.

2 Bkz. J.S. Mill, *On Liberty and Considerations on Representative Government*, Basil Blackwell, Oxford, 1946, s. 291.

fethi sonucunda oluşturulan bir pazara, iç ve dış ticaretini geliştirmek için de bir iktidara gereksinimi vardır. Bu nedenle liberal milliyetçiliğin klasik döneminde ulus belli bir toprak parçasına bağlanır. Ne var ki, liberal ulus kavramının karakteristiklerinden biri, ulusun, yaşama şansına elverecek büyüklükte olması gereğidir. Yani, self-determinasyon hakkı, her şeyden önce iktisadi açıdan yalnız yaşama şansına sahip olduğu düşünülen uluslar için geçerlidir.³ Ulusal devlet ile ulusal ekonominin birlikte doğduğu bu süreçte, ulus sayılmanın koşulu da aslında kendine yetebilen bir ekonomik birim oluşturma koşuluna bağlanmıştır. Geniş toprakları ve nüfusu olmayan birimlerin devlet kurmak için hiçbir 'tarihsel' haklılığının olmadığı kabul edildiği bu dönemde, ulusal devlet kurma hakkının öznesine getirilen sınırlama, tarihte azınlıklar yaratılmasına kaynaklık eder.

'Ulus'lar ve 'azınlık'ların ulusal devletin inşasının zorunlu iki sonucu oluşu gibi, 'self-determinasyon' ve 'azınlık hakları' da, ulusal devletin ve ulusal devletlerden kurulu uluslararası sistemin ürettiği iki kavramdır. Her ikisi de sistemin rasyonalitesini kurmak açısından vazgeçilmez önem taşır ve varlıkları birbirlerine dayalıdır: Self-determinasyon ve azınlık hakları birbirleriyle ilişkilidir, çünkü ulusal devletin mimarisinin parçalarıdır. Ne zaman bir devlet kurulsa, sonuç azınlıkların yaratılmasıdır. Modern uluslararası hukukun gelişimiyle birlikte, ulusal devletler kurulup bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde, uluslararası hukuk çerçevesinde dayanılan kavram ulusların self-determinasyon hakkıdır. Gelgelelim, yeni bağımsız devletin toprakları içinde bir araya gelen kültürlerin farklı etnik, dilsel ve dinsel kimliklere sahip olmaları kaçınılmazdır. Ulusal devletin kuruluşundan sonra, devletin önceden varolan kültürleri alıp uluslara çevirdiği ya da ulusları icat ettiği süreçte sağlayamadığı

3 E.J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik* (Çev. Osman Akinhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 49.

homojenlik, 'azınlıklar'a ve azınlık haklarına temel oluşturur. Batılı imparatorlukların çözülüş sürecinde ulusal devletler doğarken, yeni kurulan devletler "bölgesel bütünlük" dogmasını kabul ederek, azınlıkların ayrılma haklarını inkâr ederler. Bu, 19. yüzyılda olduğu gibi, 20. yüzyılda da böyledir, çünkü kurulan yeni devletlerin sınırları etnik açıdan homojenlik kavramına dayanmaz. Mevcut devletlerin çoğu farklı halklardan bir mozaik görünümündedir, sınırları içinde etnik ve dilsel açıdan homojenliği sağlamış devlet sayısı bir düzineyi geçmezken,⁴ dünya çapında 261 azınlık grubu risk altında yaşamaktadır.⁵

Liberal devrimler çağında ayrı devlet kurma hakkına sahip ulusların "büyük", "tarihsel" uluslar olması gereği, aynı politik birim içinde yer alan farklı kültürlerin bağımsızlıklarını ilan ederek ulusal birimi -pazarı- parçalamalarını önleme işlevine yönelir. Bu anlamda, klasik liberal dönemin milliyetçiliği, birleştirirken meşru, bölerken gayrimeşrudur. Ulusal devlet bireyleri 'yurttaşlık' kurgusunda birleştirirken, 'eşitlik' ilkesi temelinde modern uluslararası hukukta doğan azınlık hakları da gerçekte bölücü değil, birleştirici bir misyonla gelir: Azınlıklar da sonuçta 'yurttaş'tırlar ve azınlık statüsü kendilerinin çoğunluk'tan ayıran özelliklerinin tanınmasını getirdiğinden, azınlıklara tanınan haklar aslında farklı kimlikleri bir bütün içinde tutmanın yoludur. Bu anlamda, uluslararası hukuk tarihinin klasik döneminde, azınlık haklarına self-determinasyon ilkesinin sınırını çizme işlevi yüklenmiştir ve bu bakımdan da, uluslararası hukukun klasik dönemindeki işleviyle ele alındığında, azınlık haklarına self-determinasyon hakkının mantıksal uzantısı olan zincirleme parçalanmanın uluslararası hukuktaki önleyici formülasyonunun adı demek de mümkündür. Bununla birlikte, son tahlilde geçerli olan bu birleştirici rolüne karşın, uluslararası

4 A.k., s. 218.

5 Ted Robert Gurr & James R. Scarritt, "Minorities Rights at Risk: A Global Survey", *Human Rights Quarterly*, Vol 11/3, August 1989, s. 375-405.

hukuk tarihinde devletler azınlık haklarını tanımakta pek gönüllü davranmamışlardır. Çünkü azınlıkların varlığının kabulü ve onlara özel haklar tanınması, ulusal birliğin sağlanma sürecinde çoğunluk olmayan kültürlere yönelik asimilasyon politikalarıyla kolaylıkla bağdaşmaz ve elde edilmeye çalışılan toplumun homojen görüntüsünde bir çatlak oluşturur. Kuramsal planda ulusal devlet egemenlik alanı üzerinde yer alan çeşitli gruplara eşit mesafede durmak ve eşitlik içinde davranmakla yükümlü olsa da, pratikte her devlet kendi koşullarında bir egemen gruba ayrıcalıklar tanımış ve "öteki" grupların ırksal-kültürel kimliklerini yoksaymıştır. Bu anlamda yurttaş olma bakımından bir eşitlik varsa da, bu bazılarının daha 'gerçek', bazılarının ise 'sahte' yurttaşlar olmalarına engel değildir. Anayasal milliyetçiliği esas alan bir devletteki dışlanmış azınlıkların da politik bir geleceği yoktur. Ulus olarak horgörülecek, birey olarak ayrımcılıkla karşılaşacaktır. İktidarın merkezileşmesi ve ortak bir dil, din ve kültürün dayatılmasıyla kendini gösteren 'ulusal birlik' ideali, "öteki" gruplara karşı hoşgörüsüz ve baskıcı tutumları barındırdığı için, modern uluslararası hukukta da azınlıkların korunmasına ilişkin normlar geliştirilmiştir. Ancak azınlıkları dışlayıcı tutumlara karşı uluslararası hukukta önlem alınması, genel eğilim olarak 'pragmatik' saiklerden kaynaklanmıştır: Uluslararası hukuk tarihinde azınlık hakları, genellikle ya yeni devletlerin uluslararası camiada tanınmasının bir koşulu, yani devletlerin kuruluş aşamasında diğer devletlere verdikleri bir taviz olarak ya da savaşlar sonrasında yapılan barış andlaşmalarıyla şekillenmiştir.⁶ Savaşlar ertesinde haritalar değişir ve bazı devletlerde azınlık olan gruplar başka bazı devletlerde çoğunluk olurlarken, hepsinden çok devletler arasında çatışma üretilmemesine yönelik pragmatik tutum iktidarlar ara-

6 Krş. A.H. Robertson & J.G. Merrils, *Human Rights in the World*, Third Ed., Manchester University Press, Manchester and New York, 1992, s. 19.

sında azınlıkları koruyucu andlaşmalar yapılmasıyla sonuçlanmıştır.⁷ O nedenle, uluslararası hukukta azınlıkların korunması bugün genellikle "insani" saiklerden yola çıkılarak açıklanma eğilimini taşısa da, azınlıklara haklar verilisinin çoğunlukla sağaşlar sonucunda galip devletlerin mağlup devletlere dayatmalarıyla gerçekleşmiş olması, bu tezi kuşkuyla kılmaktadır. Kaldı ki, uluslararası insan hakları hukukunun tarihsel ve kuramsal temellerinin açıklanmasında başvuru olan "insani müdahale" kavramının da pratikte güçlü devletlerin zayıf devletlere müdahalesinden başka bir uygulamasını görmek güçtür.⁸

'Ulus' ve 'azınlık' kavramlarının tarihsel şekillenişleri gereğı, uluslararası hukukta, ulusların bağımsız bir devlet kurmayı da içeren self-determinasyon haklarının olduğı, azınlıklarınsa böyle bir haklarının olmadığı kabul edilir. Azınlıklara self-determinasyon hakkının tanınmaması, gerçekte 'azınlık' kavramının doğası gereğidir ve ulusal devlet içinde 'azınlık' konusunda bulunuşlarının mantıksal sonucudur. Çünkü, ulus politik birim olarak ulusal devlete bağılıdır ve mevcut devlet içinde azınlıkta bulunan gruplara self-determinasyon hakkı tanındığında, bu haklarını kullanan gruplar, artık kolektif kimlikleri kendi 'ulusal' devletlerinde ifadesini bulan bir "ulus" olacaklardır. Ne var ki, hukuk nezdinde self-determinasyon hakları tanınmasa da, azınlık gruplarının bağımsızlık mücadelelerinde amaçlarına eriştiklerinde "ulus" kimlikleriyle uluslararası alanda kabul edildikleri de uluslararası hukuk uygulamasında görülmemiş bir şey değildir. Uluslararası hukuk tarihi, bu anlamda, bir dönem "azınlık" sayılan grupların, bir başka dönem "ulus" sayılmaları

7 Krş. Patrick Thornberry, *International Law and The Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford 1992, s. 1.

8 Krş. Thomas Buergenthal, *International Human Rights in a Nutshell*, West Publishing Co., USA, 1988, s. 3: "Bu doktrin (insani müdahale), geçmişte geniş ölçüde kötüye kullanılmıştır ve sıklıkla zayıf devletlerin işgali ya da istilası için bir bahane olarak işlev görmüştür."

gibi ilk bakışta tuhaf ve tutarsız görünen, ancak tarihsel koşullar içinde açıklanabilen olaylarla doludur. Bu durum kuşkusuz, "ulus", "ulusal azınlık" gibi hayali toplulukların tanımlanmasındaki güçlükten kaynaklanır ve pratikte uluslararası hukuk uluslararası alanda konjonktüre uygun ve kaçınılmaz olarak değişken normlar geliştirmeye açık bir yapının bağrında oluşur.

Tıpkı 'ulus' kavramı gibi, 'azınlık' kavramının tanımı üzerinde bir oydaşmaya, uluslararası hukuk tarihinde de rastlanmaz. Bununla birlikte, azınlıklar, genellikle, ulusal devlet sınırları içinde sayısal olarak çoğunluk ve fiilen egemen olan topluluk içinde yer almayan gruplar olarak kabul edilirler. Bu grupların nasıl saptanacağına ilişkin kesin kriterler sözkonusu olmasa da uluslararası hukuk tarihinde azınlıklar, 'dinsel', 'ulusal' ve 'dilsel' kimlikler temelinde ortaya çıkmışlardır. 'Dinsel' azınlıkların korunması modern devletin kuruluş sürecinde 17. yüzyıla değin geriye uzanırken, 'ulusal' ve 'dilsel' azınlıklar ulusal devletler kurulduktan sonra ulusların inşa edilmesinin ve 'dil birliği' dayatmasının da bu inşa sürecinin ayrılmaz bir parçası oluşunun sonucu olarak, 19. ve 20. yüzyılların ürünüdürler. Ulusların inşa süreci tamamlandıktan sonra 'etnik, dilsel ya da dinsel' kimlikler temelinde belirlenen azınlıkların tamamının 'ulusal' azınlıklar üst kavramı içinde algılanmaya başlaması ise, kuşkusuz, ulusal devletlerden kurulu uluslararası sistemin zaferinin bir kanıtıdır.

Tarihsel olarak, ilkin 'dinsel' azınlıkların ortaya çıkmasına paralel biçimde, azınlıkların korunmasına ilişkin akdedilen erken andlaşmalar da dinsel azınlıkların 'dinsel özgürlük' haklarını tanırlar. Modern devletin oluşmaya başladığı, ancak 'ulus'ların inşasının henüz tamamlanmadığı 17. yüzyılın yalnız 'dinsel' azınlıkları himaye eden andlaşmaları, Avrupa'da Kilise ve Devlet arasındaki rekabetin yerini bir devlet dininin kabulüyle uzlaşmaya bıraktığı çatışmalı sürecin bir uzantısı olarak gündeme gelir. Avrupa'da 17. yüzyılda azınlıklarla ilgili andlaşma-

ların kaynağı da 'Reformasyon'dur.⁹ 16. ve 18. yüzyıllar arasında iktisadi gelişme, merkantilist politikalar izlemeye eğilimli teritoryal devletler temelinde yol alırken, Reformasyon da, Avrupa'da mevcut kilise birliğini sarsmış; Avrupa'da imparatorluk ve kilise birliği tedrici olarak dağılırken, ulusal devletler ve ulusal kilise düzenleri oluşmaya başlamıştır. Bu dönem, sistemli olarak Fransız devrimleri çağında şekillenen karakteristik modern devletin büyüyen Avrupa prenslikleriyle öncelendiği dönemdir ve milliyetçiliğin birinci dönemi olarak da kabul edilir.¹⁰ Ortaçağın başlarındaki halklar kaosu yavaş yavaş geride kalıp modern devlet, kendisi gibi diğer toprak parçalarından belirgin sınırlarla ayrılırken, ulusal devlete giden yolda parçalanmanın ilk aşamasını temsil eden Hristiyanların Protestanlar ve Katolikler olarak bölünüşü, Avrupa'da ilk kez ulusal sınırlar içinde kalan dinsel azınlık gruplarının tanınmasıyla sonuçlanmıştır.

19. yüzyılda biçimlenmeye başlayan modern milliyetçilik, azınlık haklarını da saf dinsel içeriğinin ötesine geçirir ve 'ulusal' azınlıkları yaratır. Artık ulusal devletlerin kuruluş aşaması tamamlanmış, 1789-1871 döneminin milliyetçiliği dönemin sonunda Avrupa'yı genel kural olarak ulusal burjuva devletler sistemi haline getirmiştir. 19. yüzyılın Avrupa-içi milliyetçi hareketlerinin bir uzantısı olarak 'ulusal' kimlikler de azınlık öznelerine katılmıştır.¹¹ Bununla birlikte, uluslarüstü dinlerin ege-

9 Almanya'daki Protestanların dinsel haklarını tanıyan Westphalia Andlaşması (1648), Livonya'daki Roman Katolikleri lehine Polonya ve İsveç arasında akdedilen Oliva Andlaşması (1660), azınlık haklarının korunması ile ilgili ilk andlaşmalar arasında yer alır. Bkz. Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, AÜSBF Yayını, Ankara, 1993, s. 1; P. Thornberry, *a.g.e.*, s.25; Natan Lerner, *Group Rights and Discrimination in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht/Boston/London, 1991, s. 8.

10 Bkz. Edward Hallett Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası* (Çev. Osman Akın), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 9-12. Hobsbawm'a göre, modern anlamıyla milliyetçiliğin başlangıcı, 18. yüzyıldan daha eskiye dayanmaz (*a.g.e.*, s. 17).

11 Ulusal azınlıklar ilk kez Viyana Kongresi'nde (1815) tanınır. Bkz. N. Lerner, *a.g.e.*, 7-8; A.F.Arsava, *a.g.e.*, s. 5-6.

menliği ulusal kimliğe sınırlar da dayatır ve 'dinsel' kimlik, azınlıklar bakımından 19. ve 20. yüzyıllarda da gündemden düşmez. 'Dinsel' kimliğin azınlık öznelere katılığı ise, ulus yaratma sürecinin en temel evrelerinden birinin doğrudan sonucu olarak ortaya çıkar: 1780'lerde ulus yaratma sürecinde milliyetçilik, ulusal bir dili zorunlu kılar ve 19. yüzyılın ortalarında, artık bütün hanedanlar şu ya da bu halk dilini devlet dili olarak kullanır hale gelirler. Dil birliği, modern kapitalizmin gerektirdiği özgür ve geniş ticaretin gerçekleşmesinin önemli bir koşuludur; pazar içindeki bağların kurulmasına ve satıcı ile alıcı arasındaki ilişkilere olanak sağlaması anlamında, kapitalizmin gelişimi için her şeyden önce iktisadi bir gereksinimdir. Ulusların inşasından sonra ulusal devlet içinde genellikle sağlanan dil birliğine karşın, özellikle sınırların kısa sürede değiştiği, ulusal dil dayatmasının yerel dillerin asimilasyonuna zaman tanımadığı savaşlar ertesinde, ulusal sınırlar içinde azınlıkta kalan dilsel topluluklar lehine de önlemler alınmaya başlanır. 20. yüzyıl başlarında dilsel azınlıkların korunmasına ilişkin ilk devletlerarası andlaşmalar, 'ulusal' kimlikten sonra, 'dinsel' kimliğin de azınlık kavramına katılmasıyla, 19. yüzyıl milliyetçiliğinin ürünlerinden biri olarak gündeme gelir.¹²

Dinsel, ulusal ve dilsel azınlıklar ile azınlıkların korunmasına yönelik devletler arasında iki taraflı andlaşmalar üreten milliyetçilik, 19. yüzyılın sonlarında yeni bir yükseliş evresine girer. Yüzyılın sonlarında, ulusal sorunun anlamı büyümüş, self-determinasyon talepleri yaygınlaşmış, artık "her ulusa bir devlet" çağrısında ifadesini bulan milliyetler prensibi, Avrupa'nın haritasını yeniden çizilme aşamasına getirmiştir. Milliyetçiliğin bu yeni akımı I. Dünya Savaşı ile sonlanırken, azınlıkların ko-

12 Dilsel azınlıklarla ilgili hüküm içeren ilk andlaşma, Sırp-Türk Andlaşmasıdır (1914). Bu andlaşma ile Sırbistan, Osmanlı Devleti tarafından terk edilen topraklardaki Müslüman okullarında derslerin Türkçe verilmesini kabul etmiştir. Bkz. A.F. Arsava, *a.g.e.*, s. 6-7.

runmasının uluslararası hukuktaki 'erken' dönemi de kapanır. Böylelikle, başlangıcı 17. yüzyıla dayanan ve 19. yüzyılı da baştanbaşa kateden azınlıkların sistematik olmayan korunma süreci, yüzyılın sonundaki dalgalanmaların ertesinde oluşacak yeniden yapılanmayla tarihe karışacaktır.

Aslında, liberal demokrasi çerçevesinde faaliyet gösteren 19. yüzyıl milliyetçiliği, ulusal duygunun yayılmasına ve güçlenmesine olanak sağlamaya yetecek kadar sağlam bir uluslararası düzen kurmuştur. Ne var ki, kapitalizmin özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ulaştığı aşamada, üretici güçler artık ulusal sınırlara sığmayacak bir gelişkinliğe varmıştır. Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinde görülen artışın sonucu olarak gündeme gelen 'tekelleşme', klasik liberalizm dönemine son vererek 19. yüzyıl iktisadi sistemini de onarılmaz biçimde yıkmış; bir dünya sistemi olarak ortaya çıkan 'emperyalizm', yeni bir uluslararası düzeni de dayatmıştır. Sermaye ihracının birleşik bir kapitalist dünya ekonomisi yaratırken, aynı zamanda emperyalist ülkeler arasındaki çelişkileri de keskinleştirdiği bu süreçte, artık, büyük Avrupa devletleri için, Avrupa'da da imparatorluklar yerine, nüfuz alanları kurabilecekleri ve birbirleriyle sürekli çekişme içinde olan birçok ulus devlet daha tercih edilebilir bir durumdur. Bu iktisadi arkaplan, 1880-1914 döneminde, "tarihsel olmayan" ulusların çoğalması ve etnik köken ile dil birliğinin potansiyel ulus olmanın giderek belirleyici tek kriteri haline gelmesi sonucunda, kendini 'ulus' sayan her halk topluluğunun, 'self-determinasyon' hakkına sahip olduğunu iddia eder bir duruma gelişini de izah etmektedir. Self-determinasyon taleplerinin zirveye çıktığı I. Dünya Savaşı ertesinde, Avrupa'nın üç büyük çokuluslu imparatorluğu da yıkılmış ve çözülen imparatorluklardan yeni ulusal devletler türemiştir. Avrupa'da 1914'te 20 olan devlet sayısı, savaş sonrasında 26'dır. 19. yüzyılın "milliyet ilkesi"nin zafer kazandığı bir

dönem varsa, bu dönem I. Dünya Savaşının ertesine denk düşmektedir. Savaş sonrasında milliyetçiliğin liberal dönemindeki birleştirici gücünden de geriye pek bir şey kalmamıştır. Bir yanda ulusal devlet içinde yabancılar ve azınlıklar aleyhine genişlerken, diğer yandan sınırlar arasında parçalanmış halklar üretmektedir. Milliyetçilik bu dönemde, tanımı gereği, birleştirici olmaktan çok ayrılıkçı işlevini yerine getirmiştir.¹³ Savaş sonrasında 'ulusal egemenlik' evrensel olarak kabul edilebilir bir kavram olarak meşrulaştırılırken, Milletler Cemiyeti (1920) de, milliyetçiliğin kazandığı bu zaferin sonucu olarak, yalnız Avrupalı devletlerin değil, dünya çapındaki "ulus"ların bir örgütü olarak gündeme gelir. Böylelikle, hanedanlığın altın çağının sona erdiği "bu noktadan itibaren uluslararası norm artık ulus-devletli(r)".¹⁴

I. Dünya Savaşının amacı, milliyetler prensibini gerçekleştirmektir. Bu durum Churchill tarafından şöyle formüle edilmiştir: *"Biz bu savaşın Avrupa'nın haritasını milliyetler prensibine göre değiştirmesini istiyoruz."* Milletler Cemiyeti'nin öncüsü ABD Başkanı Wilson da 1918'de şöyle der: *"...tüm ulusal istekler mümkün olduğu ölçüde tatmin edilmelidir."*¹⁵ Bu hedefler gereği, 1918'den sonra self-determinasyon hakkı, olabildiğince pratiğe aktarılır. Ondan itibaren de hiçbir zaman, haritanın milliyet ilkesine göre çizilmesine yönelik sistemli bir girişime kalkışılmaz. Self-determinasyon hakkı da, savaş sonrasında Milletler Cemiyeti Misakı'nın bir parçası haline gelmez. Çünkü artık emperyalist devletler arasında paylaşım gerçekleştirilmiş, ekonomik ve politik güç Batı dünyasında köklü biçimde bölüşülmüş ve self-determinasyon hakkının Avrupa'da nötralize edilme aşamasına girilmiştir. Asıl değişim, devletler içindeki

13 E.J. Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 166.

14 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler* (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, 1993, s. 129.

15 Aktaran, A.F. Arsava, *a.g.e.*, s. 8.

"ezilen halklar"a, artık "ezilen azınlıklar" denilmesi yönündedir.¹⁶ Yani, sıra milliyetler prensibinin de içerik değiştirmesindedir. Artık milliyetler prensibi, "her ulusa bir devlet" şeklinde formüle edilmez. I. Dünya Savaşının dayattığı Avrupa'da fiili ulusal devlet modeli, devlet sınırlarının milliyetle uyumlu kılınmasının olanaksızlığını göstermektedir. O nedenle, bu ilkenin yeni boyutu, *"her milletin mevcut devlet yapısı içinde korunmasını, saygı görmesini ve ona serbest gelişme imkânı verilmesini"* sağlamaktır.¹⁷ Bu, milliyetler prensibinin, azınlık haklarını da içerecek şekilde dönüşmesini, yani artık azınlık haklarının da dönüşen yeni içeriğiyle milliyetler prensibine dayandırılmasını ifade eder. Bu durum, milliyetler prensibinin bir sonucu olan azınlıklara tahammülsüzlüğü törpüleme girişimlerini de beraberinde getirecektir.

I. Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma sürecinde, ulusal azınlıklara self-determinasyon hakkının verilmeyişi, Avrupa'daki ulusal azınlıklara o zamana dek görülmeyen ölçüde geniş haklar tanınmasıyla telafi edilir. Yapılan bir dizi andlaşma ile azınlıklar tarihlerindeki en yoğun korumaya ulaşırlar. Azınlıklar 'grup' olarak tanınırlar ve hem bireysel, hem de kolektif haklara sahip kılınırlar: Eşitlik; yurttaşlık; milliyetini, dilini ve ulusal özelliklerini koruma ve geliştirme; kısmi özerklik; okul ve diğer eğitim kuruluşları kurma; bu okullarda kendi dilini özgürce kullanma; hayır kurumları, kültürel ve sosyal kurumlar kurma; din ve okul işleri bakımından bölgesel özerklik gibi haklar yer alır bu andlaşmalarda.¹⁸ I. Dünya Savaşı, tarihte ilk kez bir azınlıklar 'sistem'ini de beraberinde getirmiştir. Savaş sonrasında kurulan azınlıklar rejimi, dünyanın ilk 'evrensel' uluslararası örgütü olarak doğan Milletler Cemiyeti sisteminin temel bir parçasıdır. Savaş sonrası sistemin yaratıcıları, savaşın

16 E.J. Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 160.

17 G. Dahm, aktaran, A.F. Arsava, *a.g.e.*, s. 7.

18 Bkz. *a.k.*, s. 11-12.

galibi devletlerdir; azınlıkları koruma yükümlülüğü olanlarsa yeni kurulanlar. Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların haklarını tanıyan Lozan andlaşması hükümleri de aynı süreçte, savaş sonrası azınlıkların himayesi dalgasının ürünlerinden biri olarak gündeme gelir.

I. Dünya Savaşı ertesinde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu çökmüştür. 1917 Rus Devrimi ise, Çarlık rejiminin sonunu getirmiştir. Savaş sonunda Avrupa ve Ortadoğu'da imparatorluklar yıkan milliyetçi akımla aynı konjonktürde, Ekim Devrimi de 'self-determinasyon' hakkının yoğun tartışma ve uygulamasıyla birlikte gelir. Hatta "*self-determinasyon hakkını, ilk olarak Bolşevik doktrin devletler hukuku prensibi olarak yorum(lar)*".¹⁹ Lenin, liberalizm açısından da ulusun toplumların tarihsel gelişmesinin bir aşamasını temsil ettiği fikrinden yola çıkar, ancak, devrim sürecinde, ulusal sorunu, esas olarak sosyalizmin bir sorunu olarak ele alır.²⁰ Onun için sosyalizmin ulusal programının hareket noktası, dünyanın ezen uluslar ve ezilen uluslar olarak ikiye bölünmüş olmasıdır. Emperyalizmin sistematik olarak yeniden ürettiği bu nesnel durum, sosyalist devrimden sonra proleter iktidarına özel görevler yüklemekte ve ezilen ulusların tam özgürleşmesi için, self-determinasyon hakkının sosyalizm altında da koşulsuz olarak tanınmasını gerektirmektedir. Bu ilkenin birer uygulaması olarak da, Polonya, Finlandiya ve Baltık devletleri Rusya'dan koparak bağımsızlıklarına kavuşurlar. Ulusal azınlıklar konusunda da özgürleştirici bir tutumu benimseyen Lenin'e göre "*tam hak eşitliği ilkesi, ulusal azınlıkların haklarının garanti edilmesine sıkı sıkıya bağlıdır.*"²¹ Ancak, marksizm açısından bi-

19 Ayşe Füsün Arsava, "Selfdeterminasyon Hakkının Tarihi Gelişimine Bir Bakış ve Aaland Adaları Sorunu", *Seha L. Meray'a Armağan*, Cilt I, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981, s. 59.

20 Krş. Sungur Savran, "Globalizm, Milliyetçilik, Enternasyonalizm", *11. Tez*, Sayı 12, 1992, s.89.

21 *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı* (Çev. Muzaffer Ardos), Sol Yayınları, 4. Bs., Ankara, s. 42.

çimsel eşitliğin yeterli olmadığından hareketle, Lenin, enter-nasyonalizmin, pratikte varolan eşitsizliği kaldırmak için, ezen ulusun ya da büyük ulusun aleyhine bir eşitsizlik içermesi gerektiği sonucuna ulaşır.²² Eşit hakkın ötesine geçmek için de azınlıklar yararına 'pozitif ayrımcılığı' savunur.²³ Lenin, azınlıkların haklarını 'sovyet federalizmi' temelinde, 'özerk bölgeler' ve 'yerel özyönetimler' çerçevesinde somutlaştırmıştır.²⁴

20. yüzyıl başlarında Lenin'in azınlıklara ilişkin geliştirdiği program, tarihsel olarak, ulusal azınlıklara, ulusal baskıdan o zamana kadarki en özgürleştirici çerçeveyi sunmaktadır. Lenin'in azınlık hakları programında izlediği ilke, 'ulusal temeldeki sömürüye karşıtlık'tır. Bu, onu zamanın milliyetçi tutumlarının karşıt kutbuna yerleştirir: *"Milliyet ilkesi, burjuva toplumunda, tarihsel bakımdan kaçınılmaz ve zorunlu bir ilkedir ve bu toplumu ele alan bir marksist, ulusal hareketlerin tarihsel meşruiyetini kesin olarak kabul eder. Ama bu kabul edişin milliyetçiliğin savunma biçimini almaması için, o, ulusal hareketlerde ilerici olarak ne varsa ancak onu desteklemekle yetinmelidir; öyle ki, proleter bilinci, burjuva ideolojisi tarafından karartılmış olmasın."*²⁵ Lenin'in azınlıklar meselesinde ürettiği çözümler de en-

22 Bkz. a.k., s. 233-234.

23 Sungur Savran, a.g.m., s.99.

24 *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları* (Çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara, 1979, s. 179-181. Lenin, belli bir bölgede, kamu işlerinde kullanılacak dilin belirlenmesinde yerel özyönetim kurumlarının ve özerk bölgelerin karar verme haklarını; ancak bütün ulusal azınlıkların eşitlik ilkesi temeline dayalı olarak, devletten kendi dillerinde yanıt alma hakkı da dahil olmak üzere, dillerinin mutlak biçimde korunmasını isteme haklarını; kültürel ve eğitsel konularda, yerel özyönetim birimlerinin eşitlik ilkesi çerçevesinde özerklik haklarını savunur (s. 180-181). Lenin, azınlıklar konusunda marksistlerin, *"zorunlu bir resmi dilin bulunmaması gerektiğini, fakat halka bütün yerel dillerde öğretim yapacak okullar açılması gerektiğini; ne olursa olsun uluslardan herhangi birine tanınmış olan bütün ayrıcalıkları kaldırarak ve ulusal azınlık haklarının çiğnenmesine son verecek bir temel yasanın Anayasaya eklenmesi gerektiğini"* söylediklerini belirtir. (*"Zorunlu Bir Resmi Dil Gerekli midir?"* Zafer Üskül, *Ulusal Sorun (Marx/Engels/Lenin/Stalin)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1990, s. 66)

25 *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, s. 33.

ternasyonalisttir. Sözelimi, özerklik meselesi üzerine tartışmalarda 'bölgesel ulusal özerklik' ilkesindense, 'bölgesel özerklik' ilkesinin doğruluğunu savunur.²⁶ Bununla birlikte, hiçbir marksistin "halkların ulusal bileşimini olanaklar ölçüsünde hesaba katan yeni bölünmeler kabul etme gereğine" karşı çıkmayacağını da ekler.²⁷ Ne var ki, sosyalist devletler 1917'den beri ulusal federasyon ve özerklikten yana olsalar da, Lenin'in azınlıklar konusunda geliştirdiği programın hayata geçemediği ortadadır ve özellikle Stalin döneminin milliyetçi politikaları Lenin'in ilkelerinden kökten ayrılır. Öyle ki, 1939-40'da Sovyetler Birliği, Polonya ve Finlandiya hariç Çarlık Rusyasının yitirdiği her toprağı geri almıştır ve Stalin'in bazı ulusal azınlıkları uzak bölgelere süren uygulamaları olur.

I. Dünya Savaşı sonrasında daha küçük devletlerden çizilen Avrupa haritası günümüze değin pek değişiklik geçirmemiştir. Savaş sonrasında uluslararası camiyayı temsil eden ilk kuruluş olarak doğan Milletler Cemiyeti'nin kurduğu sistemin başarısızlığı da, II. Dünya Savaşı'nın önlenememesiyle tescil edilir. Bu arada, I. Dünya Savaşı sonrası dönemde azınlıklara tanınan hakların uygulamaya geçtiği de pek söylenemez.²⁸ Ancak, II. Dünya Savaşı'na giden yolda, ulusal devletler içinde azınlıklara sağlanan güvenceler, özellikle milliyetçiliğin yeni fırtınası altında, en başta faşist yönetimler için katlanılamaz ödünler olarak görülür. Nazi Almanyası her fırsatta self-determinasyon hakkına aykırı düştüğü iddiasıyla azınlıkların himayesine yönelik andlaşmaların ilgili devletleri gerçek anlamda yükümlülük altına sokmadığını ileri sürer;²⁹ böylelikle I. Dünya Savaşı'nın mağlubu olarak Almanya, Versailles'da (1919) kabullenmek zo-

26 Lenin'e göre, "nüfusun ulusal bileşimi temel iktisadi etkenlerin ancak bir tanesidir, biricik etken değildir, en önemlisi de değildir." *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, s. 51.

27 Aynı yer.

28 Bk. P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 47.

29 A.k., s. 47; A.F. Arsava, *a.g.e.* (not, 9), s. 16.

runda kaldığı hükümleri inkâr eder. Azınlıkların, kimliklerinin bedelini uluslararası tarihteki en ağır biçimde ödedikleri II. Dünya Savaşının mahşerinden sonra ise, azınlıklara olan uluslararası ilgide öncesine göre kökten bir değişim göze çarpar: İlk Dünya Savaşı ertesinde azınlıkların korunmasının dünya barışı için vazgeçilmez olduğu düşünülürken, II. Dünya Savaşı ertesinde hâkim olan fikir, dünyanın asıl ihtiyacının azınlıklardan korunma olduğu yönündedir.³⁰ Azınlıklar meselesinin II. Dünya Savaşının temel sebeplerinden biri olarak sunulduğu, azınlık haklarına olan ilgideki bu düşüşün nedeni gibi gösterilse de, gerçekte savaş sonrasında bir daha bunalıma geçit vermeyecek önlemleri alma çabasında ulusal devletleri aşan politikaların oluşmaya başlaması belirleyicidir.

1945 sonrası sosyo-politik ve iktisadi yapı, büyük ölçüde II. Dünya Savaşıyla sonuçlanan 1929 Bunalımından alınan dersler ışığında formüle edilmiştir. Savaş sonrasında dünya ekonomisinin bir bütün olarak örgütlenip düzenlenmesi süreci, 1944 yılında yapılan Bretton Woods Konferansı'yla başlar. Konferans ile IMF ve Dünya Bankası, bir daha 1929 krizine benzer bir olayla karşı karşıya kalınmasını engellemek amacıyla kapitalizmin global ölçekte rasyonel bir kararlılık içinde yeniden üretilmesinin kurumları olarak örgütlenirler. II. Dünya Savaşı sonrasında, sermayenin uluslararası hareketini düzenlemek ve kapitalist sisteme istikrar kazandırmak amaçlarıyla kurulan bu 'global' yapılar, Birleşmiş Milletler (1945) gibi evrensel ve Avrupa Konseyi (1949), Amerika Devletleri Örgütü (1948) gibi bölgesel ölçekli siyasi kuruluşların doğuşuyla da eşzamanlıdır. Gerçi uluslararası örgütlerin tarihi çok daha eskiye uzanır ve sayılarındaki artış I. Dünya Savaşı sonrasında görece bir ivme ka-

30 Bkz. Jan E. Helgesen, "Protecting Minorities in the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) Process", *International Journal on Group Rights*, Vol 2/1, 1994, s. 7.

zanmıştır. Ancak uluslararası örgütlerin sayısındaki en ciddi tırmanış II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanır.³¹ Uluslararası siyasi kuruluşların vazgeçilemez önemdeki etkinlik alanı olan insan haklarının 'uluslararasılaşması' da esas olarak savaş sonrası bir olgudur. Aslında, insan hakları aracılığıyla 'birey'in uluslararası plandaki yükselişi, 'evrensel' karakterinden ileri gelmektedir. Başka deyişle, II. Dünya Savaşı sonrasında yükselen 'uluslararasılaşma' dalgası, merkezine evrensel özne olarak 'birey'i almıştır. Savaş sonrasında klasik devletler hukukunun yapısındaki en radikal değişikliği de, 'birey'in uluslararası hukukun öznesi haline gelmesinde somutlaşan 'insan hakları' temsil etmektedir: Artık insan hakları 'yurttaş hakları' formundan sıyrılıp ulusal düzeyden uluslararası düzeye taşınmıştır ve uluslararası hukuk yalnız ulusal devletler arasındaki ilişkileri düzenlememekte, 'birey'le ilgili alana da karışmaktadır. Ve artık klasik devletler hukukunun temel taşı olan 'ulusal egemenlik' ilkesinin bittiği yer, 'insan hakları'nın başladığı yerdir.

II. Dünya Savaşı ertesinde liberal demokrasinin ve global pazarların temelini oluşturduğu 'evrenselcilik', insan haklarına uluslararası bir boyut kazandırırken, azınlıkların da özgül bir kategori olarak değil, 'insan hakları' çerçevesinde korunmalarını beraberinde getirir. Savaş sonrası dönemde azınlıklar sorunu uluslararası topluluk tarafından bir kenara itilmiştir. Savaşın galipleri, azınlıklar bakımından özel haklar tanınması fikrini desteklememişlerdir. Bu nedenle insan haklarının 'evrenselliği'ni tescil eden İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde (1948) de azınlık haklarına ayrıca yer verilmez. Birleşmiş Milletler'in ilk günlerinden itibaren 'bireysel' bir perspektifin geçerli olması, azınlık mensuplarının da, azınlık grubunun bir üyesi olarak değil, 'birey' olarak korunmalarını getirir. Çünkü I. Dünya Savaşı

31 Bu konuda bkz. Anthony Giddens, *The Nation State and Violence*, Polity Press, Oxford, 1992, s. 264.

sonrasında Milletler Cemiyeti'nin kurduğu azınlıkların korunması rejiminin aşıldığı düşüncesi hâkimdir: Milletler Cemiyeti rejimi, yalnız Avrupa tarihini ve deneyimini yansıtmaktadır ve yalnız Avrupa'da yeni kurulan bazı devletleri azınlıklar konusunda yükümlü tutmakla 'evrensel' olarak uygulanma yeteneğinden yoksun bulunmaktadır. Oysa, *"1944'ten bu yana alınan bütün uluslararası kararlar farklı bir felsefeden esinlenmektedir. İnsan haklarının ve temel özgürlüklerin genel ve evrensel olarak korunması fikri doğmaktadır. Bu nedenle, artık yalnız belirli ülkelerdeki azınlıklar korunmayacaklar, fakat bütün ülkelerdeki tüm insanlar belirli ölçüde uluslararası korumadan yararlanacaklardır."*³² Böylece, eski 'azınlık hakları' sisteminin yerini idealize edilmiş 'insan hakları' alır. Azınlık hakları tarihin çöp sepetine öylesine atılmıştır ki, ABD Devlet Sekreterliği'nce 1943'te şöyle denir: *"Uğruna savaştığımız türden bir dünyada o lanetli 'ırksal ve dinsel azınlık' teriminin kullanımı için bir ihtiyacın varlığına son vermek gerekir."*³³ Böylelikle, tıpkı I. Dünya Savaşı ertesinde Milletler Cemiyeti ve onun ayrılmaz parçası azınlıklar rejiminin kuruluşunda olduğu gibi, II. Dünya Savaşı sonrasında da Birleşmiş Milletler ve onun temel taşlarından insan hakları sisteminin kuruluşu, esas olarak Amerikan düşüncesi ve tasarımının bir ürünü olarak gündeme gelir.³⁴

Savaş sonrasında devletler hukuku literatüründe de genellikle devletler hukuku düzeyinde azınlık himayesinin bir geleceğinin olmadığı görüşü temsil edilir.³⁵ Bununla birlikte, azınlıklar 20. yüzyılın ikinci yarısında da ulusal ve uluslararası hukukun ilgi

32 Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin "Azınlıklarla İlgili Yükümlülüklerin Hukuksal Geçerliliği Üzerine Çalışması" (1950), aktaran P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 54.

33 Aktaran, *a.k.*, s.116.

34 Bkz. ve krş. A. Giddens, *a.g.e.*, s. 258.

35 Ayşe Füsun Arsava, "Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler", *AÜSBFD, Profesör Bedri Gürsoy'a Armağan*, Cilt 47, Haziran-Aralık 1992, Sayı 3-4, s.14.

alanlarından biridir. Çünkü bu dönemde de ulusal ve uluslararası birçok çatışmanın kaynağında yine azınlıklar vardır.³⁶ Birleşmiş Milletler de kurulduğu ilk günlerden itibaren azınlıkların kaderine kayıtsız kalamaz, fakat devletler arasında bu karmaşık ve hassas soruna standart bir çözüm uzun süre bulunamaz.³⁷ Azınlık hakları konusunda atılan ilk adım da ancak Birleşmiş Milletler'in Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin (1966) 27. maddesi ile gelir. Maddeye göre; *"Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup kişilerin, gruplarındaki öteki üyelerle birlikte topluluk olarak kendi kültürlerinden yararlanmak, kendi dinlerini açıklamak ve uygulamak ya da kendi dillerini kullanmak hakları yadsınamaz."* Böylelikle, II. Dünya Savaşı sonrası sürecin ilk yıllarında 'insan hakları' kavramına rakip bir kavram olarak sunulan 'azınlık hakları', 60'lı yıllardan itibaren uluslararası insan hakları belgelerine girmekle pozitif hukuk anlamında insan haklarına içerilir. Ancak, azınlık haklarının uluslararası insan hakları belgelerine girişinin uluslararası alanda azınlıklara olan yaklaşımda kayda değer bir eğilim farkını yansıttığı söylenebilir. Çünkü azınlıkların kolektif haklarının tanınmasına devletlerin direnişi nedeniyle sözkonusu hüküm ihtiyatla bireysel haklar yönünden ifade edilmiştir³⁸ ve bu yaklaşım uluslararası insan hakları hukukunda son yıllara kadar da geçerliliğini korur. Azınlık haklarının uluslararası insan hakları belgelerinde yer almaya başlamasının asıl önemli boyutu, insan hakları kataloğunun bir zamanlar dışladığı azınlık haklarını da kendi bireysel felsefesi içinde harmanlayarak kanıtladığı yaşanan sürece damgasını vuran yükselişidir.

36 P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 1-2.

37 Bkz. *a.k.*, s. 148.

38 Douglas Sanders, "Collective Rights", *Human Rights Quarterly*, Vol 13/3, August 1991, s.376.

II. Dünya Savaşı ertesinde azınlık hakları gözden düşerken, self-determinasyon ilkesi bakımından yeni bir yükseliş evresi açılır ve ilke Birleşmiş Milletler Şartı'nda (m.1/2; m.55) ilk evrensel ifadesine kavuşur. Self-determinasyon ilkesinin Şarta alınmasının öncüsü, II. Dünya Savaşının galiplerinden Sovyetler Birliği'dir.³⁹ Ancak Şartı hazırlayan Konferanslarda ilkenin tanınmasına ilişkin bir görüş birliği yoktur ve bu gönülsüzlük Şart'ın "Kendini Yönetmeyen Bölgelerle İlgili Bildirim", "Uluslararası Vesayet Rejimi" gibi bölümlerinde açığa çıkar. Böylelikle ilkenin uygulanışı daha Şart aşamasında aksatılmıştır. Bununla birlikte, self-determinasyon hakkının II. Dünya Savaşı ertesindeki asıl yükselişi 60'lı yıllara rastlar ve Birleşmiş Milletler Üçüncü Dünya'da sömürgeciliğin tasfiyesi için self-determinasyon hakkı üzerine çalışmalarını esas olarak Afrika milliyetçiliğinin yükseldiği bu yıllarda hızlandırır. Klasik sömürgecilik dönemi kapanırken, bağımsız bir devlet kurma hakkını da içeren bir self-determinasyon hakkı yalnız "sömürge halkları"na özgülenir.⁴⁰ Bu gelişme, II. Dünya Savaşı sonrasındaki devlet kurma ilkesindeki değişime de paraleldir. II. Dünya Savaşı sonrasında devlet kurmanın 'milliyet'le pek bir ilgisi kalmamıştır. Buna karşılık, bu dönemde, sömürgeciliğin sona ermesi, devrimler ve dış güçlerin müdahalesi, devlet kurmada öne çıkan etkenlerdir.⁴¹ O nedenle, self-determinasyon hakkının öznesi de artık 'ulus'lardan çok 'halk'lar olarak ifade edilir. Bu dönemde, bizzat sömürgeci devletlerin bile artık self-determinasyon ilkesinden yana tavır alışları, klasik sömürgeciliğin tarihsel olarak tükenişinin bir sonucudur. Afrika'da yeni sömürgeciliğin ağlarının kuruluş sürecinde ise, sıra artık self-

39 Bkz. Deniz Akçay, "Selfdeterminasyon: Bir İlkenin Önlenemez Nötralizasyonu", *Murat Sarıca Armağanı*, Aybay Yayınları, İstanbul, 1988, s.27.

40 Bkz. Sömürge Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Tanıma Bildirisi, (1514 [XV] sayılı Genel Kurul Kararı, 1960). Metin için bkz. *A Compilation of International Instruments*, United Nations, New York, 1988, s. 47.

41 E.J. Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 209-210.

determinasyon ilkesinin nötralize edilmesine gelmiştir ve 70'li yıllarla birlikte Birleşmiş Milletler self-determinasyonun ayrılıkçılığı özendirecek bir ilke olarak kabul edilmemesi gereğini ilan eder.⁴² Günümüze kadar uluslararası pratik, ilkenin klasik sömürge-apartheid şeması dışına taşmamasına özen göstermiş, uluslararası düzenin bir başka önemli kuralı olan 'ülke bütünlüğü' ilkesinin self-determinasyon ilkesi ile çatışması durumunda da daima birincisini yeğlemiştir.⁴³

II. Dünya Savaşı ertesinde Avrupamerkezli 'ulusal devlet', Asya ve Afrika kıtaları boyunca da tek geçerli model olarak evrenselleştirilir. Bu sürecin tamamlanmasıyla birlikte, self-determinasyon ilkesi de bağımsız bir devlet kurma hakkından çok, kurulan ulusal devletin siyasi statüsünü özgürce saptama hakkı doğrultusunda manipüle edilmeye başlar. Aslında self-determinasyon ilkesinin klasik sömürgecilik sonrası dönemdeki geleceğiyle birçok devlet ilgilenmemiştir, ancak Batılı devletler onun işlevini sürekli kılmakta ısrarlıdır: Artık, kurulu bir siyasi birimin parçalanmaktan çok varolan haliyle muhafazasını sağlayan ve devletin iç örgütlenmesini, en çok da siyasal yönetim biçimini saptama hakkı anlamında "iç" self-determinasyon Batı'nın gözünde self-determinasyon ilkesini anlamlandırır ve edindiği bu yeni boyutuyla self-determinasyon ilkesi, üçüncü kuşak 'insan ve halk hakları'ndan biri olarak 60'lardan itibaren insan hakları belgelerine girmeye başlar.⁴⁴ Ancak, soğuk savaş sürecinde bu "yeni" hakkın içeriği üzerinde Birinci ve İkinci Dünyanın politikalarının ayrıştıkları da görülür: Sosyalist ülke-

42 Bkz. Deniz Akçay, *a.g.m.*, s. 32.

43 *A.k.*, s. 36.

44 Birleşmiş Milletler'in Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966) ile Ekonomik Siyasal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966) de ortak bir self-determinasyon hükmü ile başlarlar (m.1). Bu sözleşmelerde self-determinasyon yalnız sömürge bölgeleri için değil, tüm halklara uygulanmak üzere düzenlenmiştir ve bu anlamda "iç" self-determinasyon hakkını içerirler. Krş. P. Thornberry, *a.g.e.*, s.215.

ler, self-determinasyonu esas olarak bağımsız bir devlet kurmak için ayrılma hakkı anlamında "dış" self-determinasyon olarak algılamaya devam ederlerken, bu hakkı kendini yönetmeyen halkların sömürge, ırkçı yönetim ya da yabancı işgalinden kuruluşlarında somutlaştırırlar. Bu algılayış biçimi, nihai olarak self-determinasyon hakkının yabancı devletlerin müdahale yaşasını da içermesi anlamına gelir. Batı ise, "totaliter" rejimler tarafından ezilen halkların haklarının tanınması iddiasını ileri sürerken, self-determinasyon hakkının her durumda temel haklar ve bireysel özgürlüklere saygıyı içermesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁵ Batılı devletlerin gözünde self-determinasyon ilkesinin yeni anlamı Batılı "demokrasi" nosyonunu yansıtır;⁴⁶ self-determinasyonla bireysel özgürlükler arasında çok yakın bir ilişki vardır ve bu yaklaşım 1972'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 3. Komitesinin ABD delegesi tarafından "self-determinasyon hakkının kullanımı için seçme özgürlüğünün vazgeçilmez olduğu" şeklinde formüle edilir.⁴⁷ Soğuk savaş sürecinde Batı'nın sosyalist bloka karşı ideolojik silahlarından olan bireysel insan hakları, böylelikle self-determinasyon ilkesinin de içeriğini belirler ve self-determinasyon Batılı insan hakları nosyonuna eklemlenir.

Self-determinasyon ilkesinin içeriğinde yaşanan bu dönüşüm, soğuk savaş sürecinde Batı'nın demokrasi atağıyla yakından ilişkilidir. Bu ilkenin artık kendini yönetmeyen halkların bağımsızlık mücadelesinin temel şiarı olmaktan çıkartılıp varolan sınırların muhafazasına hizmet edecek tarzda dönüştürülmesinin ardında halk güçlerini hareketsiz bırakmaya çalışmak kadar, statükoyu meşrulaştırma girişimi de vardır. Aslında,

45 Antonio Cassese, aktaran, Eugene Kamenka, "Human Rights, Peoples' Rights", *The Rights of Peoples*, James Crawford (Ed.), Clarendon Press, Oxford 1992, s. 136.

46 P. Thornberry, *a.g.e.*, s. 217.

47 A. Cassese'dan aktaran E. Kamenka, aynı yer.

self-determinasyon ilkesinin manipüle edilme girişimlerinin hızlandığı 70'li yıllar uluslararası sistemin güç ilişkileri açısından radikal bir değişimin eşiğinde görüldüğü ve ABD'nin kendini tehlikede hissettiği yıllardır.⁴⁸ ABD, geniş halk güçlerini seçimlere katarak radikal değişimlerin önünü alabilen istikrarlı "demokratik rejimler" istemektedir.⁴⁹ Bu yolda "demokrasi"yi bir müdahale aracı olarak kullanırken, uluslararası hukuk da self-determinasyon ilkesini bu "demokrasi" atılımının bir halkası olarak dönüştürmeye girişmiştir.

Batı'nın, özelde ABD'nin demokrasi ve insan hakları politikaları günümüze değin yeni ataklarla sürer. Carter yönetiminin 70'li yıllardaki "insan hakları" politikası, Reagan yönetiminde izlenen daha açık "demokratikleşme" politikasını önceler. Carter, Üçüncü Dünya'ya, özellikle de Afrika'ya "insan hakları yardımı" politikalarını hayata geçirirken,⁵⁰ Reagan 1982'de "demokrasi cihadı"nı ilan eder. 1990'da ise, ABD, soğuk savaş sonrası misyonunu "demokrasiyi geliştirme ve sağlamlaştırma" olarak tanımlamıştır.⁵¹ Buna hem eski Üçüncü Dünya, hem de artık Üçüncü Dünyalaşan eski İkinci Dünya dahildir. Gerçekte demokrasiye yönelik mevcut atılım, kapitalist dünya ekonomisinde yeni bir globalleşme evresine eşlik eden ekonomik ve ideolojik yeniden yapılanmanın ayrılmaz bir boyutudur. "*Bu anlamda, yeni biçimsel demokratikleşme, ekonomik liberalizasyonun ve uluslararasılaşmanın doğal siyasi sonucudur.*"⁵²

48 B. Gills, J. Rocamora, R. Wilson, "Düşük Yoğunluklu Demokrasi", S. Amin, N. Chomsky, A.G. Frank, *Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler: Düşük Yoğunluklu Demokrasi* (Çev. Ahmet Fethi), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 17.

49 A.k., s. 15.

50 Bkz. Issa G. Shivji, *The Concept of Human Rights in Africa*, Codesria Book Series, London, 1989, s. 93-94.

51 B. Gills, J. Rocamora, R. Wilson, *a.g.m.*, s. 19.

52 A.k., s. 11.

90'lı Yıllarda Azınlık Politikaları

1990'ların dünyasında 'azınlık hakları' global siyasi düzeni sağlamak için estirilen 'demokratikleşme' rüzgârının halkalarından biri olarak yeniden gündemdedir. Berlin Duvarı'nın yıkılışından bu yana, devletler arasında pazar ekonomisini, insan haklarını, demokrasiyi ve hukuk devletini kurmak ya da geliştirmek üzere üstlenilen yükümlülüklerin ayrılmaz unsurlarından biri 'azınlık hakları'nın güvenceye alınmasıdır. Uluslararası kuruluşlar arasında, özellikle '89 sonrasında siyasi ağırlığı artan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK), eski sosyalist devletler için pazar ekonomisine geçişin demokrasiyi kurmanın ayrılmaz parçası olduğunu ilan ederken, "ulusal azınlıklarla ilgili sorunlar(ın) yalnız hukuk devletine dayalı demokratik politik bir çerçeve içinde tatmin edici bir şekilde çözülebileceği"⁵³ düşüncesini de hâkim kılmıştır. Eski sosyalist sistemlerin Avrupa'nın "genç demokrasileri" olabilmeleri için AGİK, bu ülkelerdeki azınlıkların "kurtuluş"unu sağlama hedefine, demokrasiyi ve insan haklarını kurumlaştırmaya yönelik politikaları arasında da öncelikli bir yer ayırmıştır. Ne var ki, azınlıklar meselesine uluslararası merkezlerin ilgisinin yalnızca eski sosyalist sistemlerin çözülüşünde azınlıklara atfedilen rolden⁵⁴ kaynaklanmadığı, artık sosyalist sistemlerin çökmüş ve sovyetlerin parçalanmış olmasına karşın azınlıklara olan uluslararası ilginin azalmak bir yana, giderek artışında açığa çıkmaktadır. Azınlık haklarına 90'lı yıllarda artan vurgu, eski sosyalist bölgeler kadar, yeni Avrupa'nın inşasına ve giderek "yeni dünya düzeni"nin şekillenmesine yönelik politikaların bir uzantısı

53 AGİK İnsani Boyut Konferansı Kopenhag Toplantısı Belgesi (Kopenhag Belgesi), (29 Haziran 1990), m. 30.

54 Eski sosyalist sistemlerin çöküşünde milliyetçiliğe ve ona bağlı olarak azınlıklar meselesine rol atfetmek oldukça yaygın ve egemen olsa da, gerçekte milliyetçilik -Yugoslavya dışında-, sosyalist sistemlerin çözülüşünün nedeni değil, daha çok sonucu olarak ortaya çıkmıştır (E.J. Hobsbawm, *a.g.e.*, s.8).

olarak gündeme gelmektedir. Sosyalist sistemlerin yıkılışıysa, her şeyden önce Avrupa'da yeniden yapılanma sürecini hızlandıran bir faktör olarak devreye girmiştir. Bugün, Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler ve eski ya da yeni kurulmakta olan diğer bölgesel kuruluşlar da, AGİK'in öncülük ettiği yeni azınlıklar politikasını gerçekleştirmek üzere harekete geçmektedirler ve ulusal devletler üzerinde ağırlığı giderek artan uluslararası kuruluşlar olarak, azınlıklar aracılığıyla, kendi etki alanlarında globalleşen dünyanın yeni coğrafi sistemini oluşturmaya katkıda bulunmaktadır.

Son birkaç yıldır azınlıklar, uluslararası toplantıların, zirvelerin, kararların, bildirilerin ve giderek sözleşmelerin konusu olmaya başlamıştır. Azınlıklar bir 'insan hakları' meselesi olarak gündemdedir ve uluslararası girişimlerin amacı da azınlık haklarının çerçevesini ve güvencelerini kurmaktır. Böylelikle, 1989'a kadar genel olarak ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkeleri temelinde haklara sahip olan ve bu hakları son derece sınırlı sayıda uluslararası metinde birkaç satırla geçirtilen azınlıklar, son birkaç yıldır hatırı sayılır nicelikte uluslararası dokümanla geniş bir haklar yığına sahip kılınmışlardır. AGİK'in Avrupa'da 89'daki tarihsel dönüşümün ardından yeni Avrupa düzeninin demokratik boyutunu çizerek, insan hakları üzerine bir Avrupa Anayasası olarak ilan ettiği Kopenhag Belgesi (1990), yeni azınlıklar politikalarının da temellerini atmaktadır. AGİK'in sonraki sürecinde başlıca, Paris Şartı (1990), Ulusal Azınlıklar Uzmanlar Toplantısı Raporu (Cenevre, 1991) ve Helsinki Belgesinde (1992) adım adım geliştirilen azınlıklar politikalarına son dönemde AGİK'in kendi yapısını güçlendirmeye yönelik girişimleri eşlik etmeye başlamıştır. Böylelikle, soğuk savaş sonrasında bloklararası yumuşamanın bir uzantısı olarak doğan, ancak ne sürekliliği, ne de siyasi etkisi o günlerden garanti edilemeyen AGİK sürecinde 90'larla birlikte liberal demokrasinin

zaferini ilan etmesiyle, AGİK "yeni dünya düzeni"nin en etkili kurumlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır⁵⁵ ve geliştirdiği politikaların yaptırım gücünü sağlamaya yönelik arayışlarına da Avrupa'da patlak veren milliyetçilik ve azınlık sorunları başlıca zeminlerden birini oluşturmaktadır. Bu durumsa, zamanımızda izlenen azınlıklar politikalarının "yerelleşme"ye hizmet ettiği gibi, uluslararası kuruluşların kendi yapılarını sağlamlaştırma ve güçlerini artırmaları anlamında "globalleşme"ye de katkıda bulunduğu ilginç göstergelerinden birini sergilemektedir.

Yeni azınlıklar politikalarının merkezinde duran kavramlar "yerel ya da özerk yönetim"dir ve son dönemde uluslararası kuruluşların azınlıklarla ilgili sorunlara dair uygulamalarında bu kavramların merkezi önemi giderek daha fazla açığa çıkmaya başlamıştır. Azınlık hakları ile ilgili uluslararası belgeler, 'yerel ya da özerk yönetim'i azınlıkların etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerinin korunması ve geliştirilmesi için gerekli koşulların yaratılması amacıyla, olası araçlardan biri olarak ele almaktadırlar ve bu belgelere imza atan devletler de, azınlıkların tarihsel ve teritoryal koşullarına göre 'yerel' ya da 'özerk' yönetimler kurma yönünde siyasi yükümlülük üstlenmektedirler.⁵⁶ Gerçekte

55 AGİK'e Avrupalı devletlerin yanısıra ABD, Kanada, Türkiye gibi coğrafi olarak Avrupa dışında, fakat ideolojik olarak 'Avrupalı' devletler de katılmaktadır. Sosyalist sistemlerin çöküşünden sonra yeni kurulan cumhuriyetlerin de AGİK'e katılmalarıyla katılımcı devlet sayısı artmıştır. Dolayısıyla AGİK, oluşum halindeki Avrupa'nın dönüşümlerinin en geniş çerçevesi haline gelmiştir. Budapeşte Zirvesi'nde (1994) bir uluslararası örgüt (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü) olarak ilan edilişiyle de AGİK yapısını dönüştürmeye ve sağlamlaştırmaya yönelik ilk adımı atmıştır.

56 Bkz. (AGİK) Kopenhag Belgesi, m. 35. Sözkonusu hüküm, teritoryal koşullara göre 'yerel', tarihsel koşullara göre 'özerk' yönetimlere referansta bulunduğu şeklinde yorumlanmaktadır. (J.E. Helgesen, *a.g.m.*, s.26-7). Cenevre Raporu ise, yerel ve özerk yönetimlere ek olarak 'teritoryal temeldeki özerklik' ve teritoryal özerkliğin uygulanmadığı durumlarda da ulusal azınlıkların kimlikleri temelindeki 'özyönetim'ini azınlıkların korunması için demokratik yollar arasında belirterek Kopenhag açılımlarını geliştirir. (AGİK Ulusal Azınlıklar Uzmanlar Toplantısı Raporu [Cenevre Raporu], Bölüm IV, p.10-11).

'yerel özerklik', yeniden yapılanan dünya düzeninin anahtar kavramlarından biridir. 20. yüzyılın sonunda 'ulusal egemenlik' finans piyasalarının entegrasyonu ve sermaye akışlarının hareketliliği nedeniyle dünya ekonomisinin globalleşmesi yüzünden "yukarıdan" aşılırken, 'yerelleşme' ulusal pazarların aşılıp uluslarüstü merkezlerde alınmakta olan kararların ulusal devletlerin rolünün azaltılması yoluyla doğrudan yerel merkezlerle yürütülmesi ihtiyacına karşılık düşmekte ve ulusal devleti "aşağıdan" aşındırmaktadır. Bu anlamda, azınlık haklarının bugünkü çerçevesi yalnız kategorik olarak bir grup insanın haklarını düzenlemenin çok ötesinde bir işlev yüklenmiştir ve dünyanın coğrafi olarak yeniden düzenlenmesine ilişkin egemen politikaların bir parçasını oluşturmaktadır.

'Yerel ya da özerk yönetim', azınlık haklarının eşitlik ilkesi temelinde kurulan klasik çerçevesinden köklü bir kopuşu temsil etmektedir ve bu bakımdan azınlıkların ulusal devlet içinde ayrımcılığa uğramadan yaşamalarına yönelik olmaktan çok, uluslarüstü bir sisteme geçiş sürecinde, merkezi otoritenin yerel otoritelere devrini sağlamaya yönelik olarak tasarlanmış bir model gibi görünmektedir. Egemen azınlıklar politikaları, 18. yüzyıldan zamanımıza kadar hüküm sürmüş olan ulusun devletle özdeşleşmesinin yerini, azınlıkların yerel ya da özerk yönetimlerle özdeşliğinin alacağıının sinyallerini vermektedirler ve azınlıklar, globalleşen dünyanın 'yerel ve özerk yönetimler'inin özneleri olarak sahneye itilmektedirler. Ulusların ulusal ekonomi ve ulusal devlet için inşa edilmeleri gibi, azınlıklar da yerelliğin özneleri olarak inşa edilmektedirler. Bu anlamda da azınlıklar yerelleşmenin nedeni değildirler, yerelleşme sürecinin taşıyıcılarıdır ve aslında azınlık haklarının mevcut çerçevesinde azınlık kimliğini gerçekleştirmek gibi bir ana temadan da hareket edilmemektedir. Bu doğrultuda olmak üzere de, uluslararası belgelerde azınlık kimliğine dayalı bir yönetim modelinden çok,

'teritoryal' temelli özerklik tercih edilmekte ve azınlık kimliğine dayalı bir özyönetim, ancak teritoryal özerkliğin uygulanmadığı durumlar için önerilmektedir.⁵⁷ Bu da, azınlık politikalarının merkezinde azınlıklardan çok, dünyanın coğrafi yapılanmasının durduğunun göstergelerinden biridir. Ancak bu yeni yapılanma kendiliğinden gerçekleşemeyeceği için, uluslararası politikalar, geçmişte ulusun politik birim olarak (ulusal) devletle uyuşmasını öngören milliyetçiliğin azınlıklar düzlemindeki bir çeşitlemesini üretmektedirler.

Bugün ulusal devlet içindeki farklı etnik, dilsel ya da dinsel azınlıklara yapılan vurgu, ulusal devleti içerden aşındıran bir faktördür. Azınlıklar meselesinin uluslararası düzlemde güncelleştirilerek azınlık haklarının olağanüstü geniş bir çerçeveye kavuşturulması, azınlık gruplarını 'kimlik' bilinçlerinin uzun uykusundan uyandırmakta ve ortak kimliklerine sahip çıkmalarıyla 'ulus'u parçalamaktadır. Uluslararası belgelerle azınlıklara tanınan haklar, azınlıkların "kendi" yerel ya da özerk yönetimlerini kurmaları için güdüleyici niteliktedir. Yeni azınlık hakları çerçevesi bir yandan "içerideki" azınlıkların kendi toplumlarını inşa etmelerine yönelmiştir, diğer yandan azınlık üyelerinin ulusal devletin "dışarıda" bıraktığı 'akraba'larıyla ilişkisini teşvik etmektedir. Her iki öge de, ulusal devletin 'birlik, bütünlük' ve 'ulusal sınırların dokunulmazlığı' dogmalarına darbe vurmaktadır. Azınlıklarla ilgili uluslararası belgelerde 'ulusal' azınlıkların kendi toplumlarını inşa etmeleri hedefine hizmet etmek üzere tanınan haklardan başlıcaları arasında şunlar belirtilmeye değer: Ulusal azınlıklara mensup kişilerin herhangi bir asimilasyon girişimine uğramadan kimliklerini ve kültürlerini bütün yönleriyle sürdürme ve geliştirme hakkı; bu bağlamda olmak üzere, özel alanın yanı sıra kamusal alanda da anadilini özgürce kullanma hakkı; gönüllü mali ve diğer katkıları ve ka-

57 Bkz. (AGİK) Cenevre Raporu, aynı yer.

musal yardımını alabilen kendi eğitsel, kültürel ve dilsel kurumlarını, örgütlerini ya da derneklerini kurma hakkı; kendi dillerinde bilgi dağıtımında ve alışverişinde bulunma hakkı; ülke içinde örgüt ve dernek kurma ve bunları sürdürme ile uluslararası hükümet dışı kuruluşlara katılma hakkı;⁵⁸ kamusal işlere etkin katılma ve karar alma süreçlerinde temsil edilme hakkı;⁵⁹ ulusal düzeyde ve gerektiğinde bölgesel düzeyde, mensup oldukları azınlığa ya da yaşadıkları bölgeye ilişkin kararlarda etkili yer alma hakkı.⁶⁰ Azınlıkların kendi toplumlarının inşasına olanak tanıyacak bu haklar yanında, ulusal sınırların aşındırılmasında azınlıklara başrolü yükleyen, kendi ülkeleri içinde olduğu gibi, "başka devletlerde ortak etnik ya da ulusal kökeni, kültürel mirası ya da dinsel inançları paylaşan kişilerle engellenmeden ilişki kurma ve sürdürme" hakkı da tanınmıştır.⁶¹ Azınlık bireylerinin ulusal 'sınırlarötesi'nde ortak kimliği paylaştıkları kişilerle ilişki kurma "hak"larının, ulusal sınırları aşındırma uğruna, azınlık milliyetçiliğini tehlikeli biçimde kışkırttığı açıktır. Nitekim, bu politikaların şiddeti tırmandıran uzantıları bir süredir ivme kazanan etnik çatışmalarda somut olarak izlenmektedir. Kuşkusuz, azınlıkların ulusal devletin tarihi boyunca uğ-

58 (AGİK) Kopenhag Belgesi, m. 32. Bu haklar azınlıklarla ilgili diğer uluslararası belgelerde de yer alır. Ancak ilk olarak Kopenhag Belgesi ile tanınmışlardır. (Avrupa Konseyi) Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi (1995) ise, bu hakların kimilerini daha somut düzeyde ifade eder: Azınlıkların kendi medyalarını yaratma ve kullanma, radyo, televizyon ve sinema girişimlerinde bulunma (m.9); isim, soyadı ve imzada anadilini kullanma (m.11); kendi eğitim ve yetiştirme kurumlarını kurma ve yönetme (m.13); azınlık dilini öğrenme (m.14; krş. (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m.4/3) hakları vb.

59 Bkz. (AGİK) Cenevre Raporu, III. ve IV. Bölümler.

60 (Birleşmiş Milletler) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m.2/3.

61 (AGİK) Kopenhag Belgesi, m.32/4; (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m.2/5; (Avrupa Konseyi) Ulusal Azınlıkların Korunması Üzerine Çerçeve Sözleşme, m.17/1.

radıkları asimilasyon, tanınan hakların hiçbir insani boyut taşımadığını iddia etmeye izin vermez. Ulusal devletin yoksaydığı azınlıkların hatırlanarak kültürlerini geliştirmelerine yönelik haklarının tanınması, kendi başına alındığında insani taleplerin yerine getirilmesidir ve kültürlerin eşitliğini esas alan bir bakış açısıyla da bu haklara herhangi bir itiraz sözkonusu olamaz. Ne var ki sorun, 'asimilasyon'dan 'yeni hayali toplulukların inşası'na savrulan politikaların iki ucunun da milliyetçiliği ve dolayısıyla 'dışlama'yı ve onun getireceği şiddeti tercih etmesinde yatmaktadır. Ulusal devlet azınlıkların asimilasyonu ile var olurken, yeni azınlık politikaları azınlık kimliğinin yüceltilmesine dayanmaktadır. Ulusal devlet çağında 'ulus'lar, globalleşme çağında ise 'azınlık'lar icat edilirken, hayali kimlik ve toplulukların hükmünü sürmesi bakımından özde değişen bir şey de yoktur.

Uluslararası kuruluşlar azınlık haklarının gerçekleşmesi için devletlere de yoğun ödevler yüklemektedirler. Yeni uluslararası belgelerin devletlere yükledikleri ödevlerin kapsamının genişliği ve bu ödevlerin yerine getirilmesi için kullandıkları kesin dil, insan hakları belgelerinde bugüne değin sık rastlanan bir durum değildir. İlginç ve aynı zamanda eleştiri konusu olan insan hakları belgelerinde devletlerin ödevlerinin zayıflığının neden olduğu hakların güvencesizliği olgusu, yeni azınlık hakları belgelerinde -fakat yalnız bu belgelerde- aşılmış görünmektedir. Bu durum, azınlıklara ilişkin politikaları konusunda uluslararası kuruluşların kararlılığını ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda etkilerini artıran bu kuruluşların gücünü, buna karşılık uluslararası politikalara direnmemeleri gereken ulusal devletlerin zayıflığını yansıtmaktadır. Devletlerin azınlıklar konusundaki ödevlerinin içeriği, en genelde, azınlık bireylerine 'tanınan hakları gerçekleştirme'dir. Uluslararası belgeler, azınlıkların haklarının izdüşümlerini devletlerin ödevleri biçiminde açık ve somut olarak saymışlardır. Bazıları arasında şunlar kayda değer:

Devletlerin ulusal azınlıklara mensup kişilerin "kamusal yaşam, ekonomik etkinlikler ve kendi toplumlarının inşası"yla ilgili olanaklara etkin biçimde sahip olmaları için gerekli koşulları yaratma ödevi⁶² ve bu bağlamda, azınlıklara resmi dili öğrenme zorunluluğunu dayatmaksızın kendi anadillerini öğrenmeleri için yeterli olanakları tanıma; eğitim kurumlarında tarih ve kültür öğretiminde ülkelerindeki azınlıkların tarih ve kültürlerini de gözetme;⁶³ azınlıkların kimliklerinin korunması ve geliştirilmesi ile ilgili işlere katılım da dahil olmak üzere, azınlıkların kamusal nitelikli işlere etkin katılmalarına saygı gösterme;⁶⁴ ulusal politika ve programlarını ve başka devletlerle yaptıkları işbirliği ve yardım programlarını azınlıklara mensup kişilerin meşru çıkarlarını gözönüne alarak hazırlama ve uygulama.⁶⁵ Ayrıca, devletlere ulusal azınlıklar arasındaki sınırlarötesi enformasyon akışına herhangi bir müdahalede bulunmama,⁶⁶ azınlık üyelerinin sınırlarötesindeki ortak kimliği paylaştıkları kişilerle bağlantılarını herhangi bir cezai ya da idari yaptırıma bağlamama⁶⁷ ve sınıraşırı işbirliğini teşvik edici önlemleri alma⁶⁸ ödevleri yüklenmiştir. Bu bağlamda, artık yalnız devletler arasında işbirliği de yeterli görülmemekte ve "yerel ve bölgesel otoriteler arasında sınıraşırı işbirliği" ilkesi kılavuz edinilmektedir.⁶⁹

80'lerin sonu ve 90'ların başından bu yana milliyetçiliği pompalayan Batılı devletlerin öncülüğünde azınlıkları kışkırtı-

62 (AGİK) Cenevre Raporu, Bölüm IV, p.1.

63 (AGİK) Kopenhag Belgesi, m.34; (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m.4.

64 (AGİK) Kopenhag Belgesi, m.35.

65 (BM) Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri, m.5.

66 (Avrupa Konseyi) Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi, m.17/1.

67 (AGİK) Cenevre Raporu, Bölüm VII, p.1.

68 (Avrupa Konseyi) Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi, m.18.

69 Bkz. a.k., Başlangıç.

cı uluslararası politikalar, son dönemde ulusal çözümleri 'düzenleme' aşamasına geçmişlerdir. Uluslararası örgütler, azınlık hareketlerinin yarattığı kaotik ortamdan denetimli bir çıkışı hedeflemektedirler ve eski sistem çözülürken yeninin inşasında yönlendiricilikleri, kendi yapı ve rollerini de güçlendirerek konumlarını sağlamlaştırma çalışmalarına katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan da öncülüğünü sürdüren AGİK'in son iki-üç yıllık süreç içinde azınlıklarla ilgili girişimleri de, 90'larla birlikte netleştirdiği azınlıklar politikasını hayata geçirmek için etkili mekanizmalar yaratmak, kendi bölgesindeki çatışmaları önlemek ve krizi idare etmek üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, atılan önemli adımlardan biri olarak, Helsinki Belgesi (1992) ile AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği oluşturulmuştur. Helsinki Belgesi'ne göre, Komiserlik, AGİK bölgesinde çatışmanın önlenmesinin bir aracıdır; ulusal azınlıklarla ilgili potansiyel çatışmaları "erken uyarı" ve "erken eylem"le önleme ve çatışma doğuracak gerilimleri azaltmaya yönelmiştir.⁷⁰ Azınlıklar nedeniyle doğan gerilimlerde devlet-dışı bir kimlikle soruna karışması nedeniyle AGİK'in güçlenmesinde önemli bir aşamayı temsil eden⁷¹ Komiserlik, hükümet yetkilileri, azınlık temsilcileri ve ilgili diğer devletler arasında diyalogu sağlamak amacıyla devletlerin iç politikalarını yönlendirecek şekilde harekete geçmesi bakımından da, azınlıklarla ilgili sorunlara uluslararası kuruluşların müdahalesinin bir aracı olarak model oluşturmaktadır. Azınlık sorunlarıyla ilgili olarak Estonya, Litvanya, Letonya, Slovakya, Macaristan, Romanya, Makedonya, Arnavutluk ve son dönemde Ukrayna, Kazakistan ve Kırgızistan'da yoğunlaşan diplomatik girişimlerine devam eden Komiserliğin, AGİK ilkelerinin 'ulusal' düzeyde yerine getirilmesinde oldukça işlev-

70 Helsinki Kararları II.

71 Konrad Huber and Rob Zaagman, "Peace, Human Rights, and Minorities: Multilateral Responses and the CSCE High Commissioner on National Minorities", *International Journal on Group Rights*, Vol.2/1, 1994, s. 58.

sel olduğu görülmektedir. Ziyaretlerde bulunduğu ülkelerin 'yurttaşlık' yasalarının içeriğinin düzenlenmesinden, azınlıkların korunması için ulusal modeller önerisine kadar AGİK Komiserliğinin 'ulusal' işlerle ilgili pek çok konudaki "tavsiye"lerine devletlerin genellikle uyma çabasında oldukları gözlenmektedir.⁷² Komiserliğin önerileri genellikle yurttaşlık statüsünün elde edilmesinin kolaylaştırılması,⁷³ azınlık dillerinde eğitim⁷⁴ ve ulusal düzeyde azınlık meselelerinin, azınlık gruplarına mensup bireylerin şikâyetlerini kabul edebilecek, AGİK Komiserliği ile doğrudan ilişkilere girebilecek, özerk, bağımsız ve yetkilerle donatılmış bir 'Etnik ve Dilsel Sorunlar Ulusal Komiserliği'nin kurulması ya da kurulu bulunan benzer bir yapının kendi tavsiyeleri doğrultusunda geliştirilmesinde odaklanmaktadır. AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği, azınlıklarla ilgili meselelerde kendisi ile doğrudan bağlantı içinde olan ulusal düzeyde bir azınlık komiserliğinin yetkili kılınması önerisiyle, ulusal devletlere "siz aradan çekilin" imasında bulunmaktadır. Azınlıklar konusunda uzman kişilerden oluşan ekiplerin, ulusal devletlerin azınlıklar konusunda katettikleri yolu izlemek üzere belirli aralıklarla gözlemci olarak bulundurulması⁷⁵ yolunu da kullanmaya başlayan Komiserlik, AGİK'in ulusal azınlıklarla ilgili ilkelerinin Avrupa bölgesinde yerel ve ulusal koşullara uyarlanmasında azımsanmayacak bir mesafe katetmiş bulunmaktadır. Öte yandan, AGİK Komiserliği'nin gi-

72 AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nce ziyarette bulunulan devletlerin Dışişleri Bakanlıklarına yazılan mektuplar ve bu mektuplara verilen yanıtlar için bkz. *Human Rights Law Journal (HRLJ)*, Vol. 14/5-6, 1993, s.216-226; Vol. 14/11-12, 1993, s. 432-437; Vol. 15/4-6, 1994, s. 236-242.

73 Bu yönde özellikle AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nce Estonya ve Letonya'ya yazılan mektuplara bkz. *HRLJ*, Vol. 14/5-6, s. 216-220.

74 Bu konuda AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin özellikle eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan'a yazdığı mektuplara bkz. *HRLJ*, Vol. 15/4-6, s.236-242.

75 Örneğin bkz. AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nce Slovakya ve Macaristan'a yazılan mektuplar, *a.k.*, s.238-240.

rişimlerinin eski sosyalist ülkelerde yoğunlaşması dikkat çekicidir. Bu durum, bu ülkelerdeki etnik gerilimlerin bir sonucu olarak gündeme geldiği gibi, eski İkinci Dünyanın Üçüncü Dünyalaştırılması sürecinde azınlıklar politikalarının da işlevli olduğunu düşündürmektedir. Nitekim, AGİK Komiserliği, eski sosyalist ülkelere yurttaşlık statüsünün elde edilme koşullarının hafifletilmesini telkin ederken, yabancı sermayenin bu ülkelere girişini kolaylaştırıcı nitelikte tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmemektedir. Sözgelimi, Estonya'da yurttaşlığın kazanılması için 'ikamet' ve 'dil' şartının aranmasını sakıncalı bulan Komiserlik, "özel teşebbüs ve kuruluşların içişlerinde Estonya dilinin kullanımı(nın) şart koşulmaması" gerektiğini açıklıkla belirtmiştir.⁷⁶ Bu durum, azınlıkları yalnız 'ulusal' temelde tanıyan ve Avrupa'da yoğunlaşan yabancı işçi ve mültecilerin 'yurttaş' olmadıkları için azınlık haklarından yararlanmalarını engelleyen Avrupalı politikalarla karşılaştırıldığında, Kuzey'in Güney'e olan çifte standartlı politikalarının da bir yansımasını oluşturmaktadır.

AGİK'in azınlıklar konusunda geliştirdiği politikalar, 'global' politikalar ve eski ya da yeni diğer uluslararası kuruluşlarca da sadakatle izlenmektedir. Dahası, uluslararası belgelerin ana temalarından olan evrensel ya da bölgesel uluslararası kuruluşlar arasında azınlıkların korunması konusundaki 'işbirliği', şimdiden etkili bir şekilde hayata geçmeye başlamıştır. AGİK'in işbirliği çağrısına Avrupa Konseyi'nce vakit geçirilmeksizin yanıt verilmiş ve AGİK'in hukuksal kişiliğinin olmasının yarattığı eksikliğin, Avrupa Konseyi çerçevesinde giderilmesi doğrultusunda hızlı adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, ilk gelişmelerden olarak, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi azınlık hakları üzerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine ek bir protokol hazırlanması yönünde bir tavsiye

76 Bkz. *HRLJ*, Vol. 14/5-6, s. 218, (9) no'lu tavsiye.

kararı almıştır⁷⁷ ve protokolün nihai metninin hazırlıkları sürmektedir.⁷⁸ Avrupa Konseyi bünyesinde Bölgesel Diller ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı imzaya açılmıştır.⁷⁹ Avrupa Konseyi üyesi devletler "Kopenhag ve diğer AGİK belgelerindeki ulusal azınlıkların korunması ile ilgili taahhütleri tamamen yerine getirme" kararında olduklarını ve ulusal azınlıkların problemlerinin çözülmesine katkı bağlamında "Avrupa Konseyi ve AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği arasındaki yakın işbirliği niyetlerini" de açıklamaktadırlar.⁸⁰ Bu bağlamda en önemli katkılardan biri olarak Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi, 1 Şubat 1995'te imzaya açılmıştır. Sözleşme, Avrupa Konseyi üyesi olmayan ülkelerin de Sözleşmeye taraf olmaları olanağını tanıyarak, azınlık politikalarının mümkün olan en geniş ölçüde uygulama alanı bulmasını hedeflemektedir. Sözleşmenin önemi, taraf ülkeler bakımından AGİK politikalarının 'yasa' anlamına gelmesindedir. Avrupa Konseyi'nce bu Sözleşmenin hazırlanması ve imzaya açılmasından AGİK'in duyduğu memnuniyet ise, Budapeşte Belgesi'nde (1994) izlenebilir: Belge, Sözleşmeyi "AGİK standartlarını inşa edici" olarak nitelemiştir.⁸¹ Azınlıklar konusunda uluslararası kuruluşlar arasındaki 'işbirliği', AGİK ve Avrupa Konseyi arasındaki paslaşmadan ibaret değildir. Birleşmiş Milletler de, bu sürece başlıbaşına azınlık haklarına hasredilen ilk uluslararası belge olarak, 'Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri'yi (1992) ilan etmekle katılmıştır. Dahası, barışçıl önlemler almadaki etkisizliği tartışmadışı olsa da, Irak ve eski Yugoslavya'daki azınlıklarla

77 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Azınlık Hakları Üzerine Ek Protokol Hakkında 1201 sayılı Tavsiye (1 Şubat 1993). Metin için bkz. *HRLJ*, Vol. 14/3-4, 1993, s. 144 vd.

78 Krş. (Avrupa Konseyi) Viyana Bildirisi, (9 Ekim 1993), EK: II.

79 (5 Kasım 1992) Metin için bkz. *HRLJ*, Vol. 14/3-4, 1993, s. 148-152.

80 Viyana Bildirisi, EK:II.

81 Budapeşte Kararları, VIII, p. 22.

ilgili sorunların Güvenlik Konseyi'nin gündemine gelmesinde yaşandığı gibi, Konsey, "uluslararası barışı ve güvenliği sağlamak" görevi dolayısıyla azınlık sorunlarına ilgisini artırmıştır ve Birleşmiş Milletler'in diğer yapı ve organları da aynı ilgiyi giderek daha fazla paylaşmaktadırlar.⁸² Bu arada, azınlıkları gündemine alan örgütler arasında yeni bölgesel örgütler de bulunmaktadır: Yeni dünya düzeninin bölgeselleşme eğiliminin cisimleştiği örneklerden biri olarak 1993 yılında on kıyı devleti tarafından kurulan Baltık Denizi Devletleri Konseyi de, AGİK kurumları ile işbirliği içinde olmak üzere 'İnsan Hakları ve Azınlıklar Sorunları Komiserliği'ni oluşturmuştur.⁸³

Azınlıklar konusunda uluslararası örgütlerin politikaları, AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin de katkılarıyla, ulusal düzeyde, özellikle de eski sosyalist ülkelerde hayata geçmeye başlamıştır. Yeni ulusal yasalar, AGİK ilkeleri doğrultusunda azınlıkların kendi toplumlarını kurma hakkını bütün uzantılarıyla tanıma sürecindedirler.⁸⁴ Kuşkusuz, Türkiye de 'azınlıklar'la ilgili meseleler nedeniyle Avrupalı kuruluşların dikkatlerini üzerine fazlasıyla çektiği ülkelerden biridir. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin, başta Kürt halkına ve Avrupalı normlara göre 'azınlık' sayılabilecek diğer topluluklara, sözgelimi Alevi cemaatine 'azınlık' statüsü tanımak gibi bir politik açılımından söz etmek henüz mümkün değildir. Kürt me-

82 Bkz. K. Huber ve R. Zaagman, *a.g.m.*, s. 59-63.

83 Bu konuda bkz. *a.k.*, s. 64-5.

84 Örneğin, Macaristan'da azınlıklarla ilgili yasama gelişmeleri hakkında bkz. Laszlo Salamon, "Questions of Education for National and Ethnic Minority Rights", *The Decade of Human Rights Education First European Conference*, Rome 1993, özellikle, s. 164-165; Rusya'da azınlıklarla ilgili mevcut yasal çerçeve için bkz. Report on the Conformity of the Legal Order of the Russian Federation with Council of Europe Standards, özellikle, Felix Ermacora, "Findings with regard to National Minorities", *HRLJ*, Vol. 15/7, 1994, s. 252-254. Azınlıkların Parlamento'da temsil hakkı bakımından atılan adımlar için bkz. Florence Benoit-Rohmer & Hilde Hardeman "The Representation of Minorities in the Parliaments of Central and Eastern Europe", *International Journal on Group Rights*, Vol. 2/2, 1994, s. 91-111.

selesi, ulaştığı boyutlar nedeniyle Türkiye'deki "azınlık sorunları" içinde bugün Batı'nın başta gelen ilgi odağı olmaya devam ederken ve bir 'azınlık' statüsü tanıyarak meseleye "çözüm" bulmak Batılı kaynaklarca dile getirilirken, ulusal odakların ağızlarına almaktan kaçındıkları bir formüldür. Bugüne değin 'azınlık' kavramını "Türkiye'de Lozan Andlaşması ile tanınan azınlıklar dışında azınlık yoktur" nakaratıyla birlikte anmak, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün erklerinde⁸⁵ gelenek halini almıştır. Ne var ki, son dönemde Batılı devletlerin Türkiye'ye insan hakları ihlalleri nedeniyle yoğunlaştırdıkları baskıdan da tahmin edilebileceği gibi, soruna yakın dönemde Batı kaynaklı 'demokratik' bir çözümün bulunma olasılığı da güçlüdür. Her ne kadar Türkiye'de hâkim havanın milliyetçilik olması ve Kürt sorununa yönelik şiddet temelinde yürütülen politikaların halen belirleyiciliğini koruması ilk bakışta böyle bir formüle cevaz verilmesinin olanaksızlığı izlenimini yaratabilirse de, 'yeni Türk milliyetçiliği'nin Batılı değerlere uyarlanan ve Türkiye'nin Batılı bir ülke olduğunu savlayan yüzünü⁸⁶ de dikkate almakta yarar vardır. Dahası, Kürt sorununun Türkiye'nin bir iç meselesi olmak kadar, bir Ortadoğu sorunu özelliğini de taşıması, Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin Batımerkezli politikalara direnme gücünü zayıflatmaktadır ve Ortadoğu'nun geleceğini belirlemeye yönelik Batımerkezli politikaların bir halkası olarak Türkiyeli Kürtler için de 'demokratik' bir formülün devreye girmesi yalıncıdır.

85 Buna bağımsızlığı iddia edilen yargı erki de dahildir. Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye'de Lozan Andlaşması ile tanınan azınlıklar dışında azınlık olmadığını "sosyolojik" açıdan teorize eden 'tarihi' yaklaşımları için TBKP, SP, HEP, ÖZDEP, STP ve DEP hakkında verdiği kapatma kararlarına ve özellikle bu konuda en keskin ifadelerin yer aldığı HEP'le ilgili kararına bakılabilir. Bu konuda bir değerlendirmeye için: Yasemin Özdek, "Halkın Emek Partisi'nin Kapatılmasına İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararı Üzerine Düşünceler", *Amme İdaresi Dergisi*, TODAİE, C.26/3, 1993, s.169-214.

86 Bu konuda bkz. Tanıl Bora, "Yeni Türk Milliyetçiliğinin İki Yüzü", *Birikim*, Sayı 49, Mayıs 1993, s. 8-17.

Batılı devletler ve uluslararası kuruluşlar, 12 Eylül dönemi de dahil, 'insan hakları' sorunu nedeniyle Türkiye'yi hiçbir zaman son yıllardaki kadar yoğun takibe almamışlardı. İçinde yaşadığımız günlerde Batı'nın Türkiye'ye olan 'insan hakları' baskısında '89 sonrasında Türkiye'nin Batı açısından değişen stratejik konumunun rolü⁸⁷ bir yana, bu ilginin kaynağındaki en genel belirleyici nedenin 90'larla birlikte dünyayı iyiden iyiye saran "demokratikleşme" rüzgârı olduğunda duraksamamak gerekir. 90'lı yıllarda Batı'nın demokrasi ve insan hakları baskısı, özellikle etnik çatışmaların yaşandığı bölgelere kayarken, Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin mazeret olarak "terör"ü gösterdikleri Türkiye'nin bir türlü demokratikleşememe sürecinin 'ulusal' bir sorunla kesişmesi de, Avrupalı kurumların Türkiye'ye olan ilgilerini ikiye katlamıştır. Avrupa kurumları, Kürt sorununa barışçıl ve politik bir çözüm isterken, "devletin bölünmez bütünlüğü" aleyhinde düşünce açıklamayı haince bir suç sayan Anayasa ve yasa hükümlerinin kaldırılması ve AGİK tarafından kurulan insan hakları mekanizmalarını yürütmek üzere Türkiye'nin AGİK delegasyonunu kabul etmesi arzusunı dile getirmektedir.⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti, "terör"ün bitirilmesi şartıyla Kürt sorununa insan hakları çerçevesinde bir "çözüm"e lafzen uzak durmasa da, 'insan hakları' kapsamındaki bu çözümün Kürtlere 'azınlık' statüsü tanımayı içerebileceğine dair herhangi bir işaret henüz verilmiş değildir. Bu konuda resmi hiçbir açıklama yokken, Kürtlere bir azınlık statüsünün tanınabileceği şeklinde yorumlanabilecek ilk fakat resmi olmayan açıklama ise, Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nce hazırlanan 'Ulusal Azınlıkların

87 Bkz. İhsan D. Dağı, "İnsan Hakları Stratejik Bir Savaş Aracı mı?", *Yeni Yüzyıl*, 6 Nisan 1995, s.15.

88 Bkz. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin DEP milletvekillerinin gözüaltına alınması ve tutuklanması ile DEP'in kapatılmasına dair 1030 (13 Nisan 1994) ve 1041 (30 Haziran 1994) sayılı kararları, *HRLJ*, Vol. 15/4-6, 1994, s. 247-8.

Korunması Çerçeve Sözleşmesi'ni imzalayabileceğine dair sözleriyle Dışişleri Bakanlığı döneminde Mümtaz Soysal'dan gelmiştir.⁸⁹ M. Soysal, Kürtlerin 'azınlık' olarak tanınabileceğine dair açık bir ifade kullanmamakla birlikte, Sözleşmenin Kürtçe radyo ve televizyon yayını ile Kürtçe eğitime olanak verebileceğini belirtmiştir. Ne var ki, Kürtleri azınlık olarak adlandırmanın dahi vatana hıyanet sayıldığı milliyetçiliğin koyu atmosferinde, Sözleşmenin imzalanması için Türkiye'de insan hakları koşullarının iyileştirilmesi ihtiyacından çok, pragmatik nedenlere dayanmıştır: M. Soysal, Sözleşmenin avantajlı yönlerinden olarak, Türkiye'nin Sözleşmeyi imzaladığında Avrupa'da çalışan Türk işçilerinin haklarını daha iyi savunabileceğini; Sözleşmeye taraf olmanın Kürtleri bir azınlık grubu olarak kabul etmek zorunluluğunu doğurmadığını, yalnız kendini azınlıkta hisseden bireylerin Sözleşme çerçevesinde haklara sahip olabileceklerini; kabul edilemeyecek bazı hükümlere çekince konarak bu hükümlerin Türkiye bakımından geçerli hale gelmesinin önlenebileceğini ve Sözleşmenin tanınmasının ülkelerin siyasal ya da toprak bütünlüğünün ortadan kaldırılması sonucunu vermediğini belirtmiştir.⁹⁰ Pragmatik nedenlere dayansa da, bir devlet yetkilisinin Kürt meselesi çerçevesinde 'azınlık hakları'nı dile getirmesi yine de önemli bir aşamadır. Sorunun 'yalnız' askeri yolla çözülmesinin mümkün olmadığını ileri süren Batılı çevreler ile Türkiyeli iş çevrelerinin 'etnik gruplara kültürel özgürlükler tanınabilir' görüşleri⁹¹ de dikkate alındığında, Kürt meselesinde önümüzdeki dönemde gelişecek politikaların 'demok-

89 Bkz. *Sabah*, 7 Kasım 1994, s. 23.

90 Mümtaz Soysal, bu görüşleri Sözleşmenin hazırlık aşamasında belirtmiştir. Sözleşmenin nihai metninde yabancılar azınlık statüsünde sayılmamışlardır ve Sözleşmeye çekince koyma olanağı da tanınmamıştır. Ancak devletin Sözleşmeyi onay aşamasında, bu Sözleşmeden doğan uluslararası yükümlülüklerini belli bir bölge ya da bölgelerle sınırlama olanağı getirilmiştir (m.30).

91 Bkz. *Sabah*, 7 Kasım 1994.

ratik' bir eksene oturması beklenebilir ve PKK'ya yönelik askeri harekâtın, demokratikleşme için "terör" engelini en aza indirdiği koşullarda sağlanabilecek demokratik "çözüm"ün adı da muhtemelen "azınlık haklarının tanınması" olacaktır.⁹² Kürtlerin 'azınlık' statüsünde kabul edilmesinden ve kültürel haklarının tanınmasından bir sonraki adım olarak da, azınlık haklarının gerçekleşmesi bakımından uluslararası belgelerde demokratik yollar arasında belirtilen 'yerel ya da özerk yönetim'in Kürt azınlığı için hayata geçmesi beklenebilir. Uluslararası belgelere göre, 'yerel ya da özerk' yönetimin tercihinde teritoryal ve tarihsel koşullara göre devletin geliştireceği politikalar rol oynayabilecektir.⁹³ Özerk yönetimin tercih edilmediği koşullarda⁹⁴ da, 'yerel yönetim' formülünün devreye girmesi muhtemeldir. Bu yönde yapılacak tercihinse, Türkiye'de bir yerel yönetim reformunu zorunlu kıldığı açıktır. Azınlıklarla ilgili uluslararası belgeler, 'adem-i merkezileşme'yi ve yerel hükümeti azınlık haklarının gerçekleşmesi için demokratik yollar arasında önemle vurgulamaktadırlar.⁹⁵ Bu da merkezi yönetimin güçlü olduğu Türkiye bakımından, merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki vesayetinin kaldırılmasını ve Kürt 'azınlığın' yerel yönetimlerde temsili olasılığını gündeme getirmektedir. Kuşku-

92 Bu yazının tamamlanmasından sonra basılmasına kadar geçen süre içinde, bu konuda medyaya iki önemli gelişme yansımıştır: Birincisi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü'nün incelemelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelen heyeti, Kürtlere azınlık statüsü tanınması yönünde görüş bildirmiştir (*Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1995). İkincisi, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Avrupa Konseyi'nin Kürtlere azınlık haklarının tanınması yönünde görüş belirten raporunu kamuya açıklamıştır (32. Gün Programı, Show TV, 8 Mayıs 1995; *Yeni Yüzyıl*, 22 Mayıs 1995).

93 Bkz. (AGİK) Kopenhag Belgesi, m.35.

94 ABD, Türkiye'de yaşayan Kürtlere özerklik verilmesini desteklemediğini açıklamıştır (*Cumhuriyet*, 13 Nisan 1995, s. 11). Bu açıklamanın ne kadar belirleyici olacağı bilinemez ancak, Türkiye'de Amerikan politikalarına yakınlığıyla bilinen "İkinci Cumhuriyetçi" olarak adlandırılan kesimde de Kürt sorununa çözüm olarak "yerel yönetimlerde reform" önerisinin geliştirildiğini hatırdı bulundurmakta yarar vardır.

95 Bkz. (AGİK) Cenevre Raporu, Bölüm IV, p.12

suz, Türkiyeli Kürtler için üretilecek bir formül, Ortadoğulu diğer ülkelerde yaşayan Kürtlerin geleceğinden bağımsız değildir. Bu bağlamda, uluslararası belgelerde önerilen yerel ya da özerk yönetimin Kürtlerin yaşadığı diğer Ortadoğu ülkelerinde de model alınması mümkündür. Türkiye'de Kürtlerin yerel yönetimi olasılığı güçlüyken, diğer ülkelerde özerk yönetimin tercihi de sözkonusu olabilir -Kuzey Irak'ta özerk yönetimin güçlendirilme girişimlerinde görüldüğü gibi. Öte yandan, globalleşme ideolojisinin hâkimiyetini sürdürdüğü, dolayısıyla ulusal devletlerin genel eğilim olarak çözülme belirtilerini gösterdiği günümüzde Ortadoğu'da 'bağımsız' bir Kürt devletinin kurulma olasılığının azaldığı da söylenebilir. Her ne kadar 90'lı yıllarda yeni devletlerin kurulduğu, dolayısıyla milliyetçiliğin yükselişine paralel olarak devlet kurmada 'milliyet' ilkesinin geri dönüşüne tanık olunduğu düşünülebilirse de, yeni kurulan devletlerin sosyalist sistemlerin çöküşünün bir sonucu olarak Orta ve Doğu Avrupa bölgesiyle sınırlı olduğunu dikkate almakta yarar vardır. Kaldı ki, Ortadoğu'ya yönelik egemen politikalarda bağımsız bir Kürt devleti kurmaktan çok, Kürt sorununa 'yerel' çözüm bulma teması hâkimdir,⁹⁶ bu da Kürtlerin yerel ya da özerk yönetimlerinin kurulma olasılığını güçlendirmektedir. Bu konuda, yine Ortadoğulu bir örnek olarak Filistin'e bakmakta da yarar var. Filistin halkının mücadelesinin Filistin'e 'özerklik' verilerek "çözülmesi", konjonktürel olarak Batılı devletlerin ulusal sorunlara "çözüm" aradığı bir dönemde gündeme gelmiştir. Filistin Kurtuluş Örgütü ile İsrail arasındaki 'Barış Andlaşması'yla (13 Eylül 1993) sağlanan "çözüm" ise, Filistinlilere yalnız belli bir bölgede -Gazze Şeridi ve Batı Şeria'nın Eriha kentinde- "özerklik" tanımaktadır ve bağımsız bir Filistin devleti kurulması anlamına gelmediği gibi bu yönde bir garanti de vermemektedir.

96 Kuzey Irak'ta kurulacak bağımsız bir Kürt devletinin, Ortadoğu dengelerini ABD aleyhine değiştirebileceği de öngörülebilmektedir. Bkz. Ergun Balcı, "Ortadoğu'nun Diyalektiği", *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1995, s.11.

Bu nedenle de, önemli bir Filistinli çoğunluk tarafından "çözüm" olarak kabul edilmemiştir ve genel olarak Arap dünyasında da pek memnuniyetle karşılanmamıştır.⁹⁷ Kuşkusuz, Ortadoğu'da yeni devletlerin kurulma olasılığı, emperyalist devletlerin Ortadoğu'ya yönelik stratejik hesapları ve globalleşme ideolojisinin hâkimiyeti ile ilgili olduğu kadar, ulusal direniş hareketlerinin gücüne bağlı olarak da şekillenecektir. Ulusal devletlerin çözümleri içinde yaşadığımız döneme dair objektif bir faktör olarak etkili olsa da, bu durum ulusal direniş hareketlerinin de tarihi yapan subjektif faktörlerden olarak bu genel eğilimi yaran tikel örnekleri yaratmalarına engel değildir. Ne var ki, Ortadoğu bölgesindeki "anakronik" ulusal direnişlerin globalleşmenin ulusal devletlere savaş ilan ettiği bir süreçle kesişmesi, ulusal mücadelelerin önündeki engellerin de katmerlenmesi anlamına gelmektedir.

Ulusal azınlıklara tanınan haklar, azınlıkların yerel ya da özerk yönetimlerini kurmaları için güdüleyici niteliktedir, ancak bu durum azınlıkların kendi bağımsız devletlerini kurmaları için teşvik edildikleri anlamında yorumlanmamalıdır. Dahası, ulusal devletlerin parçalanması için ulusal azınlıkları cesaretlendiren uluslararası belgeler, azınlıkların kendi ulusal devletlerini kurma heveslerini engellemeye dönük önlemlerini de almışlardır. Her şeyden önce, azınlıkların self-determinasyon hakkını tanıyan ya da bu yönde bir açılımı besleyen herhangi bir ifadeye yer vermemişlerdir. Uluslararası alanda azınlık hakları üzerine gelişmeler, uluslararası hukuk literatüründe azınlıklara self-determinasyon hakkının verilebileceği beklentisiyle karşılanırsa da,⁹⁸ son birkaç yıldır çerçevesi oturtulan azınlık haklarına ilişkin mevcut açılımlar bu beklentiyi yerine getirmedikleri gibi, tersine, azınlık haklarını 'bireysel' temelde tanımaya devam et-

97 Bu yönde tepkiler için bkz. *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1993.

98 Bkz. A.F. Arsava, "Ulusal Grup Hakları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler", s. 15.

mektedirler. Oysa, self-determinasyon hakkına dair muhtemel bir açılım azınlıkların haklarını kolektif temelde tanımayı zorunlu kılmaktadır. Azınlık hakları ile ilgili uluslararası belgelerse, son derece dikkatli bir biçimde, "azınlıklara mensup bireylerin hakları"ndan söz etmektedirler, azınlıkların kolektif haklarından değil. Belgeler, 'ulusal azınlık kimliğinin korunmasını' ihmal etmeseler de, bu durum, hakların bireylere ait olması olgusunu değiştirmemektedir. Başka deyişle, azınlıklarla ilgili uluslararası belgelerin bu konudaki yaklaşımları iki ilke üzerine kurulmuştur: Azınlıkların grup kimliğini tanımak, ancak hakları bireylere vermek.⁹⁹ Gerçekte, ulusal azınlıkların grup kimliğini tanımak, azınlıklara mensup bireylerin haklarını vermenin önkoşuludur ve uluslararası belgeler de kurdukları çerçeveye bu mantıksal tutarlılığa dikkat etmişlerdir. Ancak, ne ulusal azınlıkların grup kimliğini ne de azınlık bireylerinin haklarını tanımak, azınlıkların self-determinasyon hakkına sahip olabilmeleri için yeterlidir ve uluslararası belgelerin azınlıkların self-determinasyon hakkını açıkça zikretmemeleri bir yana, mevcut azınlık haklarını bile özenle "azınlık bireylerine" hasretmeleri, azınlıklara self-determinasyon hakkını tanıma niyetinden epey uzakta durduklarının bir delilidir. Uluslararası kuruluşların ulusal devletleri çözmeye uğraştığı koşullarda, azınlıkların kuracakları yeni devletleri başlarına sarmak istememeleri de anlaşılırdır. Öte yandan, globalleşme sürecindeki dünyanın yeni yapılanmasında azınlıkların self-determinasyon hakkından çok, 'bölgesel self-determinasyon' ilkesinin tanınabileceğinin emareleri vardır. Bugün egemen azınlık politikalarının ardında, yerel özerkliğin kazançlarının merkezi hükümet altında kalmaktan daha ağır bastığı ve bu nedenle azınlık haklarının da mümkün olduğunca özerkliği

99 (AGİK) Viyana Belgesi bağlamında krş. Felix Ermacora, "Rights of Minorities and Self-Determination in the Framework of the CSCE", A. Bloed and P.van Dijk (Eds.), *The Human Dimension of the Helsinki Process*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1991, s. 204.

amaçlaması gerektiği düşüncesi hâkimiyetini sürdürürken, 'bölgesel self-determinasyon hakkı'nın uluslararası düzeyde tanınmasına doğru giden yolun özerklikten geçeceği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ O nedenle, Kuzey ve Güney arasındaki hatları daha da belirginleştirecek yeni uluslarüstü düzen için 'bölgesel self-determinasyon' gelecekte hukuksal bir dayanak olmaya da aday görünmektedir.

Uluslararası belgelerde azınlıkların kendi devletlerini kurmalarını önlemeye dönük olarak 'devletlerin toprak bütünlüğü' ilkesi de muhafaza edilmiştir. Bu ilke, ilk bakışta azınlıkları ulusal sınırların aşındırılması için harekete geçiren uluslararası politikaların bir çelişkisi gibi görünse de, azınlık haklarının yeni çerçevesinin uluslarüstü bir sisteme 'geçiş' sürecinde ulusal devletlerin çözülmesi yönündeki ana işlevi akılda tutulduğunda çelişkiden çok, azınlık politikalarının mantıksal bütünlüğünü tamamlayan bir unsur olarak görünmektedir. Uluslararası azınlık politikaları ulusal devletlerin toprak bütünlüğünün 'azınlıkların kendi devletlerini kurmaları için' parçalanması hedefine yönelmemiştir; azınlıklara yüklenen işlev 'ulus'ların ve 'ulusal birliğin' çözülmesinde odaklanmaktadır ve içinde yaşadığımız uluslarüstü bir sisteme geçiş aşamasında, -devletlerin toprak bütünlüğü ilkesi şimdilik muhafaza edilse de-, azınlık haklarına tanınan yeni çerçeve bu işlevleri yerine getirmek için yeterlidir. Öte yandan, ulusal devletlerin görünüşte de olsa hâlâ hükmünü sürdüğü günümüzde, bu ilke devletlerin yeni azınlıklar politikalarına destek vermelerini de sağlamaktadır. 'Ulusal egemenlik', hâlâ birçok devlet için taviz verilmesi imkânsız bir ilke olmaktan çıkmamıştır. Dahası, devletlerin 'toprak bütünlüğü' ilkesi, azınlık hakları ile ilgili uluslararası belgelerin "terörizm"i mahkûm eden yönünü de tamamlayıcı niteliktedir. Uluslararası belgelerde

100 Krş. Peter Juviler, "Are Collective Rights Anti-Human? Theories on Self-Determination and Practice in Soviet Successor States", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol.11/3, 1993, s. 282.

kınanarak, yok edilmesi için devletlerin her türlü işbirliğini tahhüt ettikleri "terörizm" kavramı, Batımerkezli azınlık politikalarıyla bütünleşmeyen azınlık hareketlerini daima "terörist" olarak ilan edilme riskiyle karşı karşıya bırakmakta ve azınlık hareketlerini denetlemede önemli rol oynamaktadır.¹⁰¹ Nitekim, uluslararası belgeler azınlık haklarının ancak "hukuk devletine dayalı bir demokratik sistem" içinde korunabileceğini öngörmekle, bu denetimi rejim düzeyinde de ifade etmişlerdir.

Ulusal devletlerin çözülüşünü azınlıklar aracılığıyla sağlamaya yönelik uluslararası politikalar, yerelleşme eğiliminin "azınlık demokrasileri"nde somutlaşacağına dair liberal çevrelerde ağırlığını artıran bir eğilimle de bütünleşmektedir. Uluslararası alanda geliştirilen yeni azınlıklar politikalarına, ulusal devlet modeline dayalı "demokrasi" nosyonunun dönüştürülme girişimleri eşlik etmekte; ulusal devletin gerilemesine paralel olarak, ulusal devlete dayalı "temsili" demokrasi modeli de gözden düşmektedir. İktisadi düzeyde dünya çapında piyasaların entegrasyonuna uygun bir siyasi yapının inşa edilme ihtiyacı, 18. yüzyılın temsili demokrasi modelinin "iflas ettiği"¹⁰² ve artık "anakronik"¹⁰³ olduğu düşüncesi üzerine temellenirken, liberal demokrasinin ulusal devletler çağında kazandığı "temsili" ve "çoğunlukçu" karakterinden arındırılması, uluslarüstü bir sisteme geçişin zorunlu işlemlerinden biri olarak gündeme gel-

101 Türkiye Cumhuriyeti de, Kürt sorununa yönelik politikalarını rasyonalize ederken, uluslararası belgelerin "toprak bütünlüğü" ilkesine ve bu belgelerde "terörizm" in mahkûm edilmesine dayanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, uluslararası platformlarda PKK'nın bölücü ve terörist olduğunu ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü bozmayı amaçladığını ileri sürerek Kürt sorununa yönelik şiddete dayalı politikalarını Batı'ya karşı meşrulaştırmaya çalışmıştır. Son dönemde ABD gibi Batılı devletlerin de PKK'yı daha açık bir şekilde "terörist" olarak nitelemeye başlamaları, Batı'nın da PKK ile köprüleri attığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

102 Gianni de Michelis, "Newton'cu Demokrasinin Ötesine Doğru", *NPQ-Türkiye*, Cilt 1/4, 1993, s. 11.

103 Hazel Handerson, "Demokrasi Araçlarını Mükemmelleştirmek", *a.k.*, s.24.

mektedir. Sistemi azınlık gücüne daha fazla açarak demokrasiyi yeniden inşa etmek gerekli görülmekte ve bir azınlıklar demok-rasisi için tasarlanmış yeni bir yaklaşıma olan ihtiyacı karşıla-mak, farklılığı rahatlatmak ve meşrulaştırmak üzere de, bütün sistemin "postmodernize" edilmesi önerilmektedir.¹⁰⁴ "Postmo-dern ya da Üçüncü Dalga devrimi", merkezîyetçilikten uzaklaş-ma, aşağıdan yukarıya karar alma ve azınlık yönetimi üzerinde biçimlenmektedir; modern dönemin ana meşrulaştırıcı ilkesi olan çoğunluk yönetiminin modasının geçtiğini ilan etmekte ve azınlık iktidarını ilke edinmektedir.¹⁰⁵

Ulusal devletlerden uluslarüstü düzene yöneliş, ulusal devle-tin demokrasi modelini de dönüştürme evresinde olabilir ancak, 'temsili' ve 'çoğunlukçu' demokrasinin gözden düşmesinin ne-denî, liberal demokrasi kavramının özüne dair bir eleştiriden kaynaklanmamakta, bizihi liberallerin ulusal devlete dayalı demokrasi modelini yerel ve özerk yönetimlere uyarlama ihti-yaçlarından ileri gelmektedir. Başka deyişle, çoğunluk demok-rasilerinden azınlık demokrasilerine yöneliş de bir mekân deği-şikliğinin sonucudur. Ulusal devlet, yetkilerinin bir kısmını uluslarüstü kuruluşlara, bir kısmını da yerel yönetimlere devre-derken, ulusal devlete göre biçimlenmiş demokrasi modelinin uygulanma kabiliyeti azalmaktadır. "Yeni modelin en bariz mü-cadelesi, postmodern farklılıklara da yer vererek, özerkliğin ha-yata geçirilmesi"nde görülmektedir.¹⁰⁶ Ancak, azınlıklara vurgu yoluyla farklılığı ve parçalanmayı hızlandırıp meşrulaştırma girişimine, parçalar arasında bir ortaklığı kurma çabası eşlik etmektedir. Çünkü, globalleşme, mekân ve bireyselliklerin öz-güllüklerinin yanısıra, "global insanlık durumu"na dair bir var-

104 Alvin ve Heidi Toffler, "21. Yüzyıl Demokrasisi: Zamanı Gelen Bir Gö-rüş", *a.k.*, s.20

105 *A.k.*, s.18

106 Nathan Gardels, "Ulus Devlet Sonrasında Demokrasi", *a.k.*, s.4

sayımı da içermektedir.¹⁰⁷ Ulusal devletlerin parçalarından kurulacak yerel ve özerk yönetimlerin ortak paydası da insan hakları ve demokrasi kavramları üzerinde temellenen 'global hukuk'tur. İnsan hakları kavramının globalleşme ideolojisinin bir unsuru olarak ileri sürülmesindeki ana espri 'birey'in, global sistemin başlıca öznesi olarak kabul edilmesi ve artık insan hakları koşullarından yalnız ulusal devletlerin sorumlu olmamalarıdır. Böylelikle, insan hakları eksenine dayalı müdahale, günümüzde ulusal devletlerin içişlerine karışmanın başlıca biçimini almıştır ve globalleşmeye hizmet etmektedir. Pazarın dünya çapında egemenliği, evrensel insan hakları temasıyla pekiştirilirken, global hukukun yasakoyucuları olarak uluslarüstü kuruluşlar da yerelliklerdeki insan hakları koşullarını denetleyecek, "kabileciliğe ve taassuba dönülmesini"¹⁰⁸ engelleyecek önlemleri çoğaltma çabasındadırlar. Dolayısıyla, uluslararası insan hakları organlarına 'bireysel başvuru' gibi hukuksal mekanizmalar, insan haklarının iç hukuklarda uygulanması için yeni bir yol olmasalar da, içinde bulunduğumuz süreçte etkilerini ve yoğunluklarını artırabilirler. Öte yandan, bugünlerde, özellikle eski sosyalist devletlere yönelik programlarla gündemde olan 'insan hakları eğitimi', Batılı liberal insan hakları nosyonunun insanlığın ortak ahlaki yasası olarak evrenselleştirilmesi çabasının yeni bir boyutunu temsil etmektedir.¹⁰⁹

İnsan haklarının global hukukun ana unsuru oluşu, Kuzey'in Güney'e yönelik politikalarını da son birkaç yıldır 'insan hakları' rotasına oturtmuştur. Birkaç yıl öncesine kadar gelişme kavramı ile insan hakları arasındaki ilişkiyi yalnız 'ekonomik gelişme'

107 Krş. David Held and Anthony McGrew, "Globalization and the Liberal Democratic State", *Government and Opposition*, Vol. 28/2, 1993, s.263

108 N.Gardels, *a.g.m.*, s.4. Krş. Michael Sandel, "Ulus Sonrası Demokrasi Elektronik Bonapartizme Karşı", *NPQ-Türkiye*, Cilt 1/4, 1993, s.10

109 Bu bağlamda olmak üzere, Birleşmiş Milletler'ce İnsan Hakları Eğitimi Onyılı (1991-2001) ilan edilmiştir. İnsan hakları eğitimi, bir 'insan hakkı' olarak da insan hakları kataloğuna katılma yolundadır.

bağlamında algılayan yaklaşım artık terk edilmiş; insan haklarının yalnızca ekonomik gelişmenin bir önkoşulu olarak algılanışı, gelişmenin bizzatı önemli bir amacı olarak insan haklarını dikkate alan uluslararası eğilimle yer değiştirmiştir.¹¹⁰ 90'lı yıllarla birlikte, Batılı devletler, 'insan hakları' kavramıyla özdeşleştirdikleri 'politik gelişme' kavramını ön plana çıkarmaya başlamışlardır. 80'li yılların sonuna kadar IMF ve Dünya Bankası tarafından ekonomik liberalleşme çok nadir olarak politik liberalleşme ile desteklenirken, artık bu yaklaşım geride kalmış ve politik liberalleşme önem kazanmıştır.¹¹¹ Böylelikle, 'politik gelişme', yani 'insan hakları' miti, 70'li yılların Üçüncü Dünya bakımından 'ekonomik gelişme' mitinin yerini almıştır. Son zamanlarda insan hakları ihlalleri nedeniyle Batılı devletlerin Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardımı durdurmaları örneklerinde yaşandığı gibi, diğer Güneyli ülkelerde ve özellikle Afrika kıtasında da ekonomik yardım, politik şarta bağlı tutulmaya başlamıştır. Dış yardım için Güney'e demokratikleşme ve insan hakları koşulunu dayatan Kuzeyli politikalar, ekonomik gelişme modelini, demokrasinin asgari standardını ve hukuk düzeninin güvenceye alınmasını sağlayacağı için 'insan hakları temelli gelişme'den yanadırlar. 89'dan bu yana Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik gelişme ve insan hakları politikalarındaki dönüşüm, globalleşme ve bunun doğal sonucu olarak pazar-merkezli politikaların tüm dünyada hâkim kılınma çabalarının bir parçasıdır. 'Çevre' ülkelere yönelik 'insan hakları' baskısı, Güneyli ülkelerin 'demokrasi' paydasında global sistemle bütünleşmeleri hedefine yönelmiştir. Yeni bir 'karşılıklı müdahale'yi öngören bir dünya düzeninin, ulusal egemenliği en aza indirmesi

110 Peter P.Waller, "Human-Rights Orientation in Development Cooperation", *Human Rights and Development*, Rainer Tetzlaff (Ed.), Foundation Development and Peace, Bonn, 1993, s. 62.

111 Emeka Nwokedi, "Political Conditionalities: Vectors or Constraints on Development in Sub-Saharan Africa?", *a.k.*, s. 161.

beklenmektedir. 'Demokrasi'nin 'global rejim' olarak ilanı, 'insan hakları' aracılığıyla Kuzeyli devletlerin Güneyli devletlere "meşru" müdahalesine olanak sağlamaktadır. Bu bakımdan insan hakları ulusal sınırların yıkılmasında ve pazarın evrensel egemenliğine dayalı "yeni dünya düzeni"nin kuruluşunda oldukça işlevsel görünmektedir. Türkiye'nin de yakından aşına olduğu 'insan hakları baskısı' pratiği de, uluslararası egemen politikaların özellikle 90'lardan bu yana "gelişmekte olan" ülkelere uyguladıkları globalleşme politikalarının bir halkası olarak gündemdedir.

Böylelikle, insan hakları alanında 70'li yıllarda 'gelişmekte olan ülkeler' bakımından ortaya atılan "gelişme hakkı"nın yerini bugün "insan hakları temelli gelişme" almıştır.¹¹² 60'lı ve 70'li yıllarda eski sömürgeci devletler, yeni kurulan veya kurulacak siyasal birimlere kalıcı bir ekonomik bağımlılık düzenini kabul ettirme amacıyla gelişmecilik ideolojisini uygulamaya koyarlarken, gelişme yardımı ile insan haklarını da bağlantılandırmışlardır.¹¹³ Uluslararası düzeyde Üçüncü Dünyanın ticaret koşullarını iyileştirmeyi ve uluslararası ilişkileri demokratikleştirmeyi amaçlayan bir reform programı olan Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin taleplerini karşılayan, yerel düzeyde ise ekonomik gelişmeyi çoğunlukla demokratik olmayan yollarla sağlamak anlamına gelen gelişmecilik ideolojisi, 70'li yıllarda 'gelişme hakkı'nın sunuluşuyla insan hakları alanında daha doğrudan sonuçlarını üretmiş ve gelişme hakkı ilk kez gelişmecilik ideolojisi bakımından özel önem taşıyan Afrika kıtası bağlamında Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı'nda (1981) tanınmıştır (m.22). Ne var ki, Afrikalı muhalif görüş, 'uluslararası işbirliği'nin uluslararası düzeyde emperyalist yardım ve ya-

112 Manfred Nowak, "The Human Right to Development versus Human-Rights-Based Development Co-operation", *a.k.*, s. 215-226.

113 Bkz. Roland Rich, "The Right to Development: A Right of Peoples", *The Rights of Peoples*, s. 46-50.

tırım bağımlılığını ifade ettiğini ve 'gelişme hakkı'nın da bu bağımlılığın insan hakları çerçevesinde beceriklilikle ambalajlanmış bir biçimi olduğunu savunurken,¹¹⁴ emperyalist ülkeler uluslararası hukukta kendileri için borç doğuracak bir 'gelişme hakkı'ndan yana olmadıklarını daha net biçimde ortaya koymaya başlamışlardır.¹¹⁵ Artık "*sanayileşmiş ülkeler 'gelişme hakkı'nı tanımayı reddetmekle, yeni bir 'sosyal ve ekonomik düzenin' yaratılmasına karşı durmaktadırlar'*".¹¹⁶ Bu durum, 70'lerden bu yana dünya ekonomisinde yaşanan krizle de bağlantılı görünmektedir ve tıpkı ulusal düzeyde sosyal hakların geri alınışı gibi uluslararası düzeyde de gelişme hakkının duraklatılması sözkonusudur. Çünkü "*1980'lerin sonu ve 1990'ların başında vurgu ekonomik ve sosyal gelişme için daha fazla pazar-merkezli yaklaşıma yönelmiştir'*".¹¹⁷ Büyüme ve gelişmenin yeniden canlandırılması için 1990'ların stratejisi, öncelik verdiği alanlar olarak "*dış borç, gelişme yardımı, uluslararası ticaret ve meta pazarları'*"nı belirlemektedir.¹¹⁸ Birleşmiş Milletler'in 60'lardan bu yana ilan ettiği gelişme onyıllarının başarısızlığı "kötü yönetim'e, yani devletin aşırı müdahaleciliğine bağlanırken, Dünya Bankası da Afrika'da "yönetim krizi"ni ilan etmekte ve krizden çıkışın yolu olarak da "en az bürokrasi ve en az pazara müdahale" sunulmaktadır.

Neo-liberal globalleşme Güney'de toplumsal adaletsizliği daha da derinleştirirken, Avrupa ülkelerinin 'yeni emperyalizm'i

114 Bkz. I.G. Shivji, *a.g.e.*, s.97.

115 Bu durumun en önemli göstergelerinden biri, Yugoslavya öncülüğünde hazırlanan Gelişme Hakkı Bildirgesine (1986) sanayileşmiş ülkelerin şiddetli tepki göstererek Bildirgeye karşı oy kullanmaları ya da çekimser kalmalarıdır. Bkz. Franz Nuscheler, "Development Policy and Its Double Standards on Human Rights", *Human Rights and Development*, s.90. Krş. R. Rich, *a.g.m.*, s.52.

116 F. Nuscheler, *a.g.m.*, s.91.

117 *Basic Facts About the United Nations*, United Nations, New York 1992, s.93.

118 A.k., s. 96.

gerçekleştirmeye yönelik arayışları sürüyor ve Afrika'nın yeniden sömürgeleştirilmesi de, "yeni dünya düzeni"nin muhtemel açılımları arasında yer alıyor.¹¹⁹ Avrupa ülkelerinin Afrika'ya yönelik 'yeni' bir sömürgecilik girişiminin bölgede istikrarı sağlamanın tek yolu olduğu ileri sürülürken,¹²⁰ geçmişte "sömürgeci ülkelerin buralarda birer sivil toplum kurmaya yetecek kadar uzun süre kalmamış olmaları"ndan doğan "sakıncalar"ı telafi etmek üzere de muhtemelen ilk adım olarak 'insan hakları temelli gelişme' modeli bu ülkeler bakımından devreye girmiş bulunuyor. Afrika'nın hammadde ve tahıl ürünlerinin en önemli tüketicisi Avrupa, üretim maliyetlerini düşük tutmak için bu maddeleri mümkün olduğu kadar ucuza elde etmeye çalışırken, Afrika, Avrupa için pazar ve ucuz işgücü kaynağı olmaktan ileri gelen önemini de koruyor. Ancak, artık Avrupa, ucuz emeği Avrupa'ya gelmeden yerinde kullanmanın yollarını arıyor. Emeğin ulusal sınırlara hapsedilmesi ise, globalleşmenin bugünkü ana açmazından kaynaklanıyor: Sermaye dünya yüzeyinde dolaşımda serbesttir, ancak emek ulusal sınırlara mahkûmdur. Globalleşme ideolojisinin bu çelişkisi, azınlık haklarının formülasyonunda da etkisini gösteriyor: Azınlıklar yalnız 'ulusal' azınlıklar olarak tanımlanıyor, dolayısıyla bir başka ülkede yabancı statüsünde bulunan kişiler azınlık haklarından yararlanamıyorlar. Ülkelelerinde geniş sayıda Güneyli işçi ve göçmen nüfus bulunan Batılı ülkeler, böylelikle Güney'e kapılarını kapatıyor ve Avrupa'nın göbeğinde 'azınlık' haklarına sahip olabilecek bir Güneyli nüfusa tahammülsüzlüklerini yansıtıyorlar. Uluslararası hukuksa, insan hakları çerçevesinde bu Batılı dışlayıcı tutumu, yabancıları 'azınlık' statüsünde saymayarak yasalaştırıyor. Bu da uluslararası hukukla birlikte insan hakları hukukunun da, Üçüncü Dünya

119 Ergin Yıldızoğlu, "Sömürgeci Mantık Ölmedi", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1995.

120 William Pfaff, aktaran, *a.k.*

bakımından "lekeli"¹²¹ oluşunun somut görünümlerinden birini oluşturuyor.

Batılı uluslararası kuruluşların ırkçılığa ve saldırgan milliyetçiliğe karşı tutum alışları görünüşte ve aldatıcıdır. Her şeyden önce, bir yandan azınlık haklarını milliyetçi bir temelde yeniden düzenlerken, diğer yandan anti-ırkçı ve anti-milliyetçi motiflerle bezeli sloganları öne çıkarmaları çelişkilidir. Politik otoriteyi, etnik topluluklara denk düşecek şekilde yerel alanlara kaydırarak;¹²² azınlıkların saptanması için nüfus sayımını hak tanıyarak,¹²³ Nazi döneminin ırkçı uygulamalarını hatırlatan politikaların safça azınlık kimliğini koruma ve sürdürme amacına yönelmediği ortadadır. Azınlıklara uluslararası hukuktaki giderek artan ilgiyi, azınlık hakları standartlarının kurulması ve uygulanmasının sağlanması yoluyla çatışmaların elimine edilmesine ya da hafifletilmesine yardım edilebileceği şeklinde bir beklentiyle karşılamaksa¹²⁴ fazla iyimser görünmektedir. Her şeyden önce şiddet, başkasını dışlamaya dayanan bir kendini tanımlama sürecinin zorunlu bir ögesidir. Azınlık haklarına son birkaç yılda artan vurgununsa, özellikle Avrupa'da yoğunlaşan etnik çatışmalar pratiğiyle birlikte geliştiğine dikkat edilmelidir. Öte yandan, azınlık milliyetçiliğini teşvik eden Batılı politikaların kültürel milliyetçi bir zeminde ilerlediğinin de ayırında olmak gerekir. Her ne kadar Avrupa Birliği, siyasi bütünleşmesini Maastricht Andlaşması ile kurarken yurttaşlığı ulusal devletlerin sınırlarından çıkarıp 'Avrupa yurttaşlığı'nı yasalaştırmış olsa da, yurttaşlığın bölgesel çaptaki bu yeniden düzenlenişini Avrupa'da milliyetçiliğin gerilediğinin değil, bölgesel düz-

121 R. Rich, *a.g.m.*, s.54.

122 Krş. M. Sandel, *a.g.m.*, s.9.

123 Krş. L. Salamon, *a.g.m.*, s.164; AGİK Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti'ne tavsiyeleri, *HRLJ*, Vol. 15/4-6, 1994, s. 236.

124 Krş. Gudmundur Alfredsson and Alfred de Zayas, "Minority Rights: Protection by the United Nations", *HRLJ*, Vol. 14/1-2, 1993, s.1.

lemde yeniden üretildiğinin bir işaretidir. Avrupa yurttaşlığı da, bölgeselleşme eğiliminin bir uzantısı olarak Avrupa'daki ulusal kimliklerin önemini yitirışinin, buna karşılık ortak 'Avrupalı' kimliğinin öne çıkışının bir simgesidir. Avrupalı kültürel kimliği 'Avrupalı olmayan'a karşı tanımlanır ve 'yabancı'lar Avrupa dışına atılırken, Güney'de, bütün kötülükleri "Batılı şeytan"a atfeden kültürcü eğilimler güçleniyor ve 'insan hakları' da dahil Batılı addedilen tüm değerlerin evrenselliğinin reddine uzanan Güneyli milliyetçiliği, Batılı kültürel milliyetçiliğe duyulan tepkilerin aktığı ana kanallardan biri haline geliyor.¹²⁵ Ulusal devletlerin gerilemesine paralel olarak ulusal kimliklerin de önemnin azalacağı bir sürecin, milliyetçiliğin farklı düzeylerde kendini yenilemesine engel olmadığı, içinde yaşadığımız dönemde milliyetçiliğin ve ırkçılığın kendini ana kulvar olarak kültürel düzlemde göstermesinden de açıkça anlaşılıyor.

Azınlık haklarının bugün ulaştığı çerçeve ile I. Dünya Savaşı sonrasında azınlıklara tanınan hakların kapsamı arasındaki benzerlik ilgi çekicidir. Ancak, içinde yaşadığımız yüzyılın sonuna geldiğimiz bugünlerde azınlık haklarına kazandırılan yeni çerçevenin, yüzyıl başlarındakinden farklı rollerle donandığı da ortadadır. I. Dünya Savaşı ertesinde azınlık haklarının yükseltilişi, savaş sonrasında Avrupa'nın ulusal devletlerden çizilen yeni haritasının istikrarını sağlamaya yönelirken, günümüzde azınlıkların kazandığı önem, uluslarüstü sistemin güçlenmesine paralel olarak, 'ulus'ların tarihsel önemlerinin azalmaya başlایışının bir sonucudur. Ulusal devletlerin çözülmeye yüz tuttuğu bir sürecin uzantısı olarak ulusal devletler içindeki azınlıklara tanınan haklar, yüzyıl başlarında Lenin'in azınlıkların korunması hakkında geliştirdiği açılımlara da kimi çağrışımlar yapı-

125 Batılı politikalara Güney'den duyulan kültürel milliyetçi tepkileri 'insan hakları' bağlamında tartıştığım *Birlikim*'in 65. sayısında yayınlanan "Evrensellik/Kültürel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları" başlıklı yazım, bu yazının bir devamı olarak da okunabilir. (Bu yazı, elinizdeki kitapta [s. 239-286] yer almaktadır).

yor. Lenin'in egemen ulus aleyhine ve ezilen ulusal gruplar lehine önlemler içeren programındaki 'pozitif ayrımcılık' ilkesi, bugün azınlık haklarına dair normlar geliştiren uluslararası kuruluşlarca yeniden keşfediliyor. Lenin'in ulusal azınlıklar için 'özerk bölgeler' ve 'yerel özyönetimler' çerçevesinde somutlaştırdığı öneriler¹²⁶ de bugün egemen azınlık politikalarının merkezinde yer alıyor. Ne var ki, Lenin'in azınlıklara ilişkin geliştirdiği ilkeler ile bugünkü egemen politikalar arasındaki ana ayırım çizgisi, tıpkı geçmişte olduğu gibi, milliyetçilik/enternasyonalizm karşıtlığında odaklanıyor. Bugün azınlıklara dair egemen açılımlar azınlık milliyetçiliğini teşvik edici bir öz taşırlarken, Lenin'de azınlık haklarının çerçevesinin belirlenmesindeki ana düşünce ulusal temeldeki egemenlik ilişkilerine karşıtlıktır. Bugünkü uluslararası politikalar ulusal devletin "ulusal birlik" dogmasını hayali azınlık topluluklarını inşa ederek çözmeyi hedeflerken ve sermayenin dünya yüzeyindeki serbest dolaşımına en uygun sistemi yaratmak yolunda azınlıkları yerelleşmenin taşıyıcıları olarak devreye sokarken, Lenin'de azınlık hakları programı, biçimsel eşitliğin ötesine geçmeye, ihtiyaçları soyut bireylerin değil, somut toplumsal konumlar yaşayan tarihsel olarak belirlenmiş insanların ihtiyaçları olarak ele alan marksist yaklaşımın bir ürünüdür; dolayısıyla da, bugünkü egemen azınlık politikaları burjuva ideolojisine göre biçimlenmiş olmaları anlamında, Lenin'in geliştirdiği azınlık hakları programından temelde farklıdır. Bugünkü egemen azınlık politikaları, ulusal devletin aşılıma başlanması anlamında tarihsel ilerlemenin uzantıları olarak düşünülebilirse de, bir yandan parçalanmayı sağlayacak azınlık milliyetçiliğini kışkırtan, diğer yandan bölgeselleşme eğilimine uygun yeni milliyetçilikleri besleyen sonuçları dikkate alındığında, milliyetçilikleri aşmaya yöneldiğini ileri sürmek mümkün değildir. Milliyetçi dalgalan-

126 Bkz. yukarıda, 24 no'lu dipnot.

maların şiddetinden de görüldüğü üzere, bugün ne ulusal devletlerin kolaylıkla çözülebileceği, ne de ulusal devlet sonrası dönemin enternasyonalist temelde örgütleneceği iddia edilebilir. Ulusal devlet sonrasının kapitalizminde de yeni milliyetçiliklerin hâkim olacağının güçlü emareleri vardır. Bu da milliyetçiliğin bir burjuva ideolojisi olarak ulusal devlet sonrasında dönüşüp yeni uluslarüstü sistemin ihtiyaçlarına göre işlev kazanabileceğini düşündürüyor. Bu bağlamda, yeni dünya düzeninin bölgeselleşme eğiliminin cisimleştiği sistemlerin çimentosu olmaya aday bölgeci eğilimlerin güçlenişi dikkat çekicidir. Şimdilik yalnız 'Avrupa yurttaşlığı'nda ifadesini bulsa da, zamanla onu izleyecek yeni bölgesel sistemlerin de yurttaşlığı bölgesel çapta düzenlemeleriyle yurttaş/yabancı sınıflandırmasını yeniden üretecek bir model, ulusal devlet sonrasında milliyetçiliğin sistemli olarak bölgesel düzlemde gelişmesini muhtemel kılıyor. O nedenle, bugün bölgeselleşme sürecini hızlandıran azınlık milliyetçiliği gibi, 'Kuzey' karşısında kendini tanımlayan bir Güneyli milliyetçiliğinin de sisteme tamamen dışsal bir 'tepki' temelinde örgütlenmediği söylenebilir. Gerek ulusal azınlıkların, gerek bölgesel kültürlerin 'kimlik'lerine sahip çıkışları, dünyayı ulusal devlet sonrası sisteme taşıyacak eğilimler olarak gündemdedir. Bugün egemen politikalar, azınlık kültürlerinin yanı sıra, bölgesel çaplı Güneyli kültürlerin de kendi kimliklerine sahip çıkmalarına karşı tutum almaktan çok, kendi kimliklerini 'keşfetmelerinin' ve o temelde örgütlenmelerinin teşvik edilmesine yönelirken, 'fundamentalizm'i mahkûm edişlerinde somutlaştığı gibi, Güney'den gelen 'aşırı' eğilimlere karşı tutum alırken de, kültürel milliyetçi hareketleri sistem içine çekmeye girişmektedirler.

Görüldüğü üzere, globalleşmeden enternasyonalizm umudu hiç çıkmıyor. Enternasyonalizm umudunu yitirmeyenlere ise, globalleşmenin ulusal devlet sonrasına yönelmesi anlamında

ULUSLARARASI POLİTİKA ve İNSAN HAKLARI

milliyetçilikleri aştığı yanılgısıyla, onun doğurduğu yeni milliyetçiliklerle ve bu milliyetçiliklerin baskı temelinde örgütleyeceği bir toplum ve devlet yapısıyla mücadele etmek düşünüyor. Kuşkusuz, neoliberal globalleşmenin iktisadi ve politik yönleriyle bir bütün olarak sunduğu programa karşı, onun milliyetçiliği yeniden üreten sonuçlarına muhalefet de, kapitalizmin kendini ulusal devlet sonrasına taşıyarak yenilediği sürece topyekûn karşıkoşuşun bir unsuru olmak durumundadır. Sermayenin uluslarüstüleşmesinin sonucu olarak gündeme gelen globalleşme sürecine emekten yana bir muhalefetin örgütlenişinde, ulusal sınırlara kapanan ya da azınlıklar üzerine egemen politikaların eleştirisinden yola çıkarak içinde yaşadığımız süreçte azınlık kimliğini yoksayan bir uca savrulan 'muhalif' politikalarsa, yükseliş halindeki milliyetçiliğin zaferini tescil etmesine yardımcı olacaktır. Emek cephesinin kılavuzu, kültürlerin parçalandığı ve giderek çarpışma potansiyelini taşıdığı zamanımızda, globalleşmenin sunduğu bu zorunlu gündeme karşı, soyut ve o ölçüde gerçekliğe tekabül etmeyen bir evrenselcilikten çok, yaşanan süreçteki çeşitlilik ve çelişkileri kavrayan sahici bir evrenselcilik olmalı.

GELİŞME HAKKI: "Ekonomik Kalkınma"dan "İnsan Hakları Temelinde Gelişme"ye*

Gelişme hakkı (ya da 'kalkınma hakkı'; *right to development*), 70'li yıllarda doğan 'yeni haklar'dan biridir. Bu hak, bir 'insan hakkı' olmanın yanında, 'halkların hakkı' olarak da kabul edilmektedir. İnsan haklarını tarihsel olarak 'kuşaklar' yaklaşımı ile sınıflandıran bakış, gelişme hakkını da çevre hakkı, barış hakkı, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı gibi diğer haklarla birlikte 'üçüncü kuşak insan hakları' arasında saymaktadır. Ancak üçüncü kuşak haklar kategorisinin kendisi gibi, gelişme hakkı da oldukça tartışmalı bir nitelik taşımaktadır. Doğduğu 70'li yıllardan günümüze değin, uluslararası alanda gelişme hakkı üzerine yoğun bir tartışma yürütülmektedir. Bu tartışmalı nitelik gelişme hakkının halklar arasındaki eşitsizlik sorunundan kaynaklanmasından ve halkların eşitliği ilkesi temelinde yükselmesinden, dolayısıyla dünya çapındaki temel çe-

* Bu çalışma, 7-9 Aralık 1998 tarihlerinde TODAİE tarafından düzenlenen "Türkiye'de İnsan Hakları Konferansı"nda bildiri olarak sunulmuştur.

lişkilerden birine işaret ettiği noktada çatışmalara da kaynaklık etmesinden ileri gelmektedir. Gelişme kavramının referansta bulunduğu halkların farklı gelişmişlik düzeylerinde yaşaması olgusu, azgelişmiş ülke halklarının bir talebi olarak 'gelişme hakkı'nın ortaya çıkışının da temelinde yer almaktadır.

Gelişme hakkının uluslararası alana taşıyıcısı, 70'li yıllarda uluslararası alanda ağırlığı hissedilen 'Üçüncü Dünya' olmuştur. Eski sosyalist ülkeler Üçüncü Dünya'yı bu çabasında desteklerken, gelişmiş kapitalist devletler bir insan ve halk hakkı olarak gelişme hakkının karşısında yer almış ve bu hakkı reddetmişlerdir. Gelişme hakkının çok tartışmalı niteliği de bu tarihsel zeminde bir anlam taşır. Halkların eşit ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişme koşullarına erişebilmeleri için yoksul halkların gelişme hakkının yararlanıcısı, zengin ülkelerin ise gelişme hakkının yükümlüsü olduğunda kuşku yoktur. İşte gelişme hakkının bu potansiyel yararlanıcıları ve yükümlüleri arasındaki farklılık, gelişme hakkını destekleyen ve desteklemeyen ülkeler arasında da bir ayrışmaya neden olmuştur. Gelişme hakkının potansiyel yararlanıcısı olarak Üçüncü Dünya, gelişme hakkının formüle edilmesinde ve ona hukuki bir nitelik kazandırılmasında etkili olurken, gelişme hakkının potansiyel yükümlüsü konumundaki gelişmiş kapitalist devletler bu hakkı tanımamışlardır. Bu olgu, bir insan ve halk hakkı olarak gelişme hakkının emperyalist sistem dışına çıkma potansiyeliyle de ilişkili görünmektedir.

Gelişme hakkının kısa tarihi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında günümüze gelişme ideolojisinin tarihini de yansıtır. 70'lerde doğan bu hak, 90'larla birlikte yeni bir rotaya girmiştir. 70'lerin "ekonomik gelişme hakkı", günümüzde "insan hakları temelinde gelişme"ye evrilmiştir. 90'larla birlikte yeni gelişme paradigmasının "demokrasi ve insan hakları" olarak sunulması, gelişme hakkında da yansımasını bulmakta ve bu hakka liberal insan

haklarını gerçekleştirmeye yönelik bir 'gelişme'den başka bir içerik tanınmamaktadır. Bununla birlikte, gelişme hakkı üzerine uluslararası tartışmanın kapandığını iddia etmek de mümkün değildir. İnsan hakları üzerine uluslararası platformlarda Güneyli ülkeler 'ekonomik gelişme' talebini ileri sürmekten vazgeçmemişlerdir. Bu anlamda, gelişme hakkı üzerine günümüze kadar gelen tartışmanın, gelişme kavramı üzerine Kuzey ve Güney-merkezli bakış açıları arasındaki ideolojik ayrılığı yansıttığı da söylenebilir.

Bu çalışmanın amacı, gelişme hakkının kısa tarihini ve onun tarih içinde bir analizini ortaya koyabilmektir. Gelişme hakkının gelişme ideolojisi ile sıkı bağlantısı, gelişme hakkının ekonomik-politik tarihsel temellerini belirlemeyi de gerektirdiğinden çalışmada öncelikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin egemen kalkınma anlayışının ana hatları ve bu dönemin merkez-çevre ülkeler arasındaki ilişkileri belirleyen dinamikleri ele alınacaktır. Gelişme hakkının uluslararası hukuktaki kaynakları başlığı altında, bu hakkın yer aldığı uluslararası belgeler irdelenecek, daha sonra ise gelişme hakkı üzerine yürütülen uluslararası tartışmanın çerçevesi çizilecektir. Son olarak da, gelişme ideolojisi ve gelişme hakkı bakımından 90'lı yıllarla birlikte girilen yeni dönemin karakteristikleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Gelişme Hakkının Ekonomik-Politik Tarihsel Temelleri

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, klasik sömürgecilik sisteminin çözüldüğü, eski sömürge topraklarının kapitalist sisteme entegre olmaya başladığı ve 'yeni-sömürgecilik' sisteminin doğduğu dönemdir. Bu dönemde eski sömürgeci ilişkiler yerini görünüşte "eşit ve bağımsız" devletler arasındaki ilişkilere terk eder. Ne var ki, sömürge imparatorluklarının çökmesinden sonra, sanayileşmiş ülkeler endüstriyel olarak değerlendirmek üzere Üçüncü Dünya'nın doğal kaynaklarının hemen hemen tama-

mını emen bir sürece girerler. Hammadde kaynağı ve pazara sahip olmak artık silahlarla değil, 'uluslararası ticaret' sayesinde sağlanmaya başlanır. Bu dönemde kalkınma ve azgelişmişlik kavramları ortaya atılır ve o zamana kadar vesayet altında tutulan bölgelerdeki aşırı yoksulluk aniden büyük "kaygı" konusu olur. Eski sömürgeci devletler, Birleşmiş Milletler aracılığıyla yoksul ülkeleri ekonomik açıdan "kalkındırarak" politikaları yürürlüğe koyarlar. Bu, gelişmiş kapitalist devletlerin kalkınma biçiminin dünyaya aktarılması esasına dayanan, yoksul ülkelerin de Batılı zengin ülkelerin sanayileşme çizgisini izleyerek kendi zenginliklerini yaratabilecekleri varsayımı üzerine kurulan bir kalkınma modelinin hegemonyasının başlangıcıdır.

Azgelişmiş ülkeler devletler hukukunun "eşit ve bağımsız" üyeleridir, ancak onların kalkınma politikalarını da sanayileşmiş Batılı devletler belirler. Azgelişmişlik, egemen durumdaki ülkelerin yoksul sömürge ve yarı-sömürge ülkelere yükledikleri işlevin sonucu olarak ortaya çıkar. Gelişmiş devletler yoksul ülkelere ithal eder, onları işleyerek elde ettikleri sanayi ürünlerini eski teknolojileriyle birlikte yine bu yoksul ülkelere ihraç ederler. Ticaret, gelişmiş devletlerin çizdiği sınırlar içinde kendi çıkarlarına uygun olarak işler. Yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerin Batı'dan kopmasını önlemek amacıyla gelişmiş devletler hibe yardımlarına başlarlar. Bu yardımları uluslararası finans kurumlarının açtığı krediler izler.¹ Ancak yardımların da, kredilerin de çoğunluğu, gelişmiş ülkelere mamul mal alımı için geri döner. Sözde bağımsızlığa kavuşan ülkeler kalkınıp gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelişmişlik farkını kapatacaklardır. Ancak içine girilen süreç, sömürgeciliğin tasfiyesi

1 Bu konuda bkz. Fikret Başkaya, *Azgelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Kitabevi, 3. Bs., Ankara, 1994, s. 147-8; V. Vahruşev, *Yöntemleriyle ve Manevralarıyla Yeni-Sömürgecilik*, (Çev. Cemil Aslan), Konuk Yayınları, İstanbul, 1978, s. 99 vd.; Harry Magdoff, *Emperyalizm Çağı*, (Çev. Doğan Şafak), Sosyalist Yayınlar, 2. Bs., Ankara, 1997.

değil, yeni-sömürgeciliğin yerleşmesi, az gelişmişliğin derinleşmesidir.

Kalkınma efsanesi, az gelişmiş ülkelerin dünya pazarıyla bütünleşmelerinin ideolojik boyutunu sağlar ve hem uluslararası sömürüyü, hem de uluslararası hiyerarşiyi meşrulaştırır ve gizler.² Yeni devletlerin görünürdeki biçimsel bağımsızlığı anti-sömürgeci ve anti-emperyalist bilinci etkisizleştirirken, eski sömürgeci devletleri de sömürgecilik dönemindeki zorunlu harcamalardan kurtarır. Kalkınma, fetihlerde ve sömürgecilikte geçerli olan düşünceden esinlenen bir projedir, aynı çıkarlara hizmet etmekte ve sömürgecilik dönemine benzer sonuçlar doğurmaktadır. Ancak savaş sonrası dönemde geçerli olan kalkınma mitosu evrenseldir, sosyalist ülkeler de kapitalizmin sanayileşmiş ülkelerde yol açtığı bilimsel ve teknolojik gelişmeyi sonuç olarak insanlığın kazanımları olarak kabul etmişlerdir. Sosyalist devletler de kapitalistler gibi, toplumsal ilerlemeyi ancak bir toplumun zenginliğinin artmasında görmüşlerdir.³ Ne var ki, kapitalist ya da sosyalist modellerde olsun, üretim hacminin sürekli genişlemesi ve az gelişmiş ülkelerin de bunlara ayak uydurmaya çalışmaları, halklar arasında eşitsizlik sorununa bir çözüm getirmediği gibi, dünyanın yenilenmesi mümkün olmayan doğal kaynaklarının talanı pahasına olmuştur.

Gelişme hakkının kökeni de kalkınmacılığın tarihine bağlıdır. Kalkınma ideolojisi uluslararası hukuktaki ifadesini Birleşmiş Milletler tarafından 60'lı yıllardan bu yana ilan edilen kalkınma onyıllarında bulur. Ulusal kalkınmacılığın zirvede olduğu savaş sonrası dönem, eski sömürgeci ilişkilerin yerini "kalkınma işbirliği" adı verilen yeni uluslararası ilişkilerin aldığı ve

2 Mehmet Ali Kılıçbay, "Sunuş", içinde, François Partant, *Kalkınmanın Sonu "Bir Alternatif mi Doğuyor?"*, (Çev. Fikret Başkaya), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. IX.

3 Bkz. F. Partant, *a.g.k.*, s. 5, 25.

dünya kapitalizminin ABD hegemonyası altında gelişip yayıldığı bir dönemdir. Kalkınmanın "iktisadi büyüme" ile bir tutulduğu ve başarının kalkınma hızıyla ölçüldüğü bu dönemde Batı demokrasileri hızla büyür. 1945-75 dönemi kısa durgunluklara rağmen, genelde iktisadi büyümenin hâkim olduğu bir dönemdir. Bağımsızlığa yeni kavuşmuş eski sömürge ülkelerde ise sanayileşmiş ülkelerin kalkınmasını örnekseyerek, onların büyüme ve sanayileşme modellerini aynen kurma çabası egemendir. Kalkınma ideolojisinin hegemonyası altındaki bu ortam, kalkınmanın büyüme kendine kaptıran az gelişmiş ülkelerin kendilerini uluslararası hukuk nezdinde tanınmış bir 'gelişme hakkı'nın kazançlarıyla donatma uğraşına girişmelerine de elverişlidir.

"Kalkınma" anlayışı, klasik sömürgeciliğin tasfiyesinin hızlandığı, Asya ve Afrika'da yeni ulusların ortaya çıktığı ve uluslararasılaşma sürecinin ivme kazandığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni uluslararası düzenini belirler. Savaş sonrası dönem eski sömürgecilik ilişkilerinin sona ermesiyle karakterize edilir, ancak eşitsiz ve adaletsiz uluslararası düzenin devamının sağlanmasında daha karmaşık ilişkilerin de başlangıcıdır. Bu dönemde Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası gibi yeni kurulan politik ve ekonomik uluslararası örgütler eliyle eski sömürge topraklarında kapitalist ilişkilerin hâkim kılınma çabası belirleyicidir. Savaştan galip çıkarak dünya ekonomik gücü olarak yükselen ABD'nin savaş sonrası dış politika amacı da esas olarak eski sömürge ülkelerin "kalkınma"sına yönelmiştir. Bu ülkeler hammadde, pazar ve sermaye yatırım alanı kaynağıdır, ancak az gelişmiş ülkelerdeki iktisadi büyüme, aynı zamanda savaş sonrası düzeni güvenceye almaya katkıda bulunacaktır.⁴ İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin soğuk savaş atmosferi,

4 Rainer Tetzlaff (Antonie Nord'un işbirliğiyle), *Weltbank und Währungsfonds- Gestalter der Bretton-Woods- ra*, Augsburg, 1996, s. 46.

eski sömürge topraklarında hızlı bir kapitalistleşme sürecine girilmesini bu ülkeleri Sovyetler Birliği'nin hegemonya alanına terk etmemek için siyasi açıdan da zorlamıştır. Soğuk savaş döneminde Washington'un temel kaygısı, Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik yapılarından çok, "içerde komünist yıkıcılığı durdurmak, küresel planda da komünist yayılmaya set çekmek"tir.⁵

İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzenin ilkelere belirleyen Birleşmiş Milletler Şartı, daha sonra gelişecek bir 'uluslararası kalkınma hukuku'nun da temel taşıdır. Şart, gelecek dönem için genel kalkınma amaçlarını belirler: "Tüm halkların ekonomik ve toplumsal gelişmesini hızlandırma" (Başlangıç); "yaşam düzeyinin yükseltilmesi, ekonomik ve toplumsal ilerleme ve kalkınma koşullarına" ulaşma (m. 55/a), Birleşmiş Milletler'in 50'li yıllarla birlikte uygulamaya başladığı kalkınma önlemlerinin genel hedefleridir. Bu yıllarda, Birleşmiş Milletler tarafından özellikle azgelişmiş ülkelerde uluslararası işbirliği içinde kalkınma programlarının uygulanması gerektiği açıklanır.⁶ Azgelişmiş ülkelerde ekonomik ve toplumsal ilerlemenin teşviki, Birleşmiş Milletler'in "öncelikli görevi" olarak kabul edilir.⁷ Çoktarafli ve iktarafli serbest ticaretin artırılması ve sanayi ülkelerinden azgelişmiş bölgelere sermaye akışı, bu görevi yerine getirmenin yolu olarak benimsenir.⁸ Teknik yardım ve kalkınma sermayesinin arzı için ulusal hükümetlerin "kabul edilemez" nitelikte politik, ekonomik, askeri ya da diğer şartları ileri sürmeleri Birleşmiş Milletler kararlarıyla

5 Walden Bello, Shea Cunningham, Bill Rau, *Karanlık Zafer -ABD, Yapısal Uyum ve Küresel Yoksulluk*, (Çev. Fikret Başkaya), İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 34.

6 Bkz. Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nun 642 (VII) sayılı, 9 Aralık 1952 tarihli kararı, *Yearbook of the United Nations (Yearbook of the UN)*, 1952, s. 507.

7 BM Genel Kurulu'nun 1515 (XV) sayılı, 15 Aralık 1960 tarihli kararı, m. 1, a.k., 1960, s. 222.

8 Bkz. Aynı karar, m. 3.

engellenerek,⁹ az gelişmiş devletlerin ulusal politikaları yönlendirilir. Böylece, az gelişmiş ülkelerde yabancı sermaye için en elverişli koşullar Birleşmiş Milletler eliyle güvence altına alınır.

Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası'nın başlıca uluslararası mimarlarını oluşturduğu kalkınma atakları, 1960'da Dünya Bankası'na bağlı bir kuruluş olarak 'Uluslararası Kalkınma Örgütü'nün (International Development Association-IDA) oluşturulmasıyla devam eder. IDA, "yoksul ülkelere yardım sağlamak" amacıyla, hükümetlere kredi veren bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Onu, bölgesel bankaların kurulması ve IMF'nin sağladığı "finansman kolaylıkları" izler. Gerçekte "tüm bu çoktarafli anlaşmalar ve kurumlar ABD'nin kalkınma sorununa müdahale stratejisinin araçları"dır.¹⁰ İkinci Dünya Savaşı sayesinde 30'lu yıllar boyunca devam eden ekonomik bunalımın üstesinden gelebilen ve dünya süper ekonomik gücü konumuna yükselen ABD'nin savaş sonrası gündeminde uluslararası ticaretin yeniden canlandırılması, dış pazarların istikrarlı hale getirilmesi ve yabancı hammadde kaynaklarının genişletilmesi yoluyla ucuz hammadde ithalatının güvenceye alınması önemli yer tutmaktadır.¹¹ Öte yandan güdük sosyal reformlara dayalı bir kalkınma vaadiyle kapitalistleştirme, komünist hareketler yanında, üçüncü dünya milliyetçiliğini bastırmayı da hedeflemektedir.¹²

1961'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 60'lı yılları oybirliği ile 'Birinci Kalkınma Onyılı' olarak ilan eder.¹³ Bu, merkez ve çevre ülkeler arasındaki ekonomik ve toplumsal farklılığı

9 Aynı karar, m. 4 (d).

10 W. Bello ve diğerleri, *a.g.k.*, s. 33.

11 Bkz. Cord Twele, *Die Entwicklungspolitik der Weltbank-Gruppe vor dem Hintergrund der Schuldenkrise der "Dritten Welt" seit Beginn der achtziger Jahre*, Frankfurt am Main, 1995, s. 22 vd.

12 Bkz. W. Bello ve diğerleri, aynı yer.

13 BM Genel Kurulu'nun 1710 (XVI) sayılı, 19 Aralık 1961 sayılı kararı, *Yearbook of the UN*, 1961, s. 231 vd.

ve onun yarattığı çatışma potansiyellerini önleyeceği umulan¹⁴ ve bugüne kadar süregelen 'kalkınma onyılları'nın da başlangıcıdır. 60'lı yıllara yayılan Birinci Kalkınma Onyılı'nın arkasından 70'li yıllar için ikinci, 80'li yıllar için üçüncü ve 90'lı yıllar için de dördüncü kalkınma onyılı ilan edilir. Söz konusu kalkınma onyılları için Birleşmiş Milletler'in belirlediği stratejilere ve bu stratejiler üzerine farklı ekonomik sistem ve gelişmişlik düzeylerine sahip üye devletler arasında yürütülen tartışmalara yakından bakmak, bu onyıllar boyunca egemen olan politikaların ve onlara dair eleştiri noktalarının anlaşılması bakımından öğretici görünmektedir.

Birleşmiş Milletler'ce Birinci Kalkınma Onyılı'nın ilanı için ilk girişim ABD'den gelir.¹⁵ Ancak, Birleşmiş Milletler üyeleri arasındaki çıkar uyuşmazlığı ve mevcut soğuk savaş koşulları, kalkınma stratejileri üzerine bir tartışmaya da yol açar. Sovyetler Birliği, stratejilerin hazırlık tartışmaları sırasında az gelişmiş ülkelerin yöneticilerini "yoksul halklar arasında boş umutlar yaratmamaları için" uyarır. Kalkınma Onyılı'nın başarıya ulaşabilmesi, Sovyetler Birliği'nin temsilcilerine göre, adil ve istikrarlı hammadde fiyatlarının belirlenmesi, yabancı tekel ürünleri fiyatlarının düşürülmesi, adil olmayan ekonomik anlaşmaların elimine edilmesi ve kapitalist devletler ile gelişmemiş ülkeler arasındaki mevcut ekonomik ilişkilerin değiştirilmesi gibi yaşamsal sorunların üstesinden gelmesine bağlıdır. Aksi halde kalkınma onyılı, içi boş bir slogandan ibaret kalacaktır.¹⁶ Bu itirazlar, kalkınma stratejileri üzerine politik uyuşmazlığın bir yönünü ortaya koyar. Diğer yanda ise, az gelişmiş ülkelerin beklentileri ve istekleri vardır. Klasik sömürgeciliğin tasfiyesi ile

14 Krş. Franz Nuscheler, *Lern- und Arbeitsbuch Entwicklungspolitik*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1995, s. 43.

15 Bkz. *Yearbook of the UN*, 1961, s. 228; Special Edition UN Fiftieth Anniversary 1945-1995, s. 237.

16 Bkz. *Yearbook of the UN*, 1961, s. 229.

Birleşmiş Milletler'de çoğunluk haline gelen bu ülkeler, az gelişmiş ülkelerde yıllık % 5 oranında asgari büyümenin Birinci Kalkınma Onyılı'nın amaçlarından biri olarak formüle edilmesinde¹⁷ etkili olurlar. Yabancı sermayenin doğal kaynakların ticaretinden sağladığı kazancın adil bir bölüşümünü talep ederler.¹⁸ Kalkınma stratejileri üzerine görüşmeler sırasında açlık, hastalık, eğitim gibi sorunlar üzerine toplumsal nitelikte önlem alma gereği, özellikle az gelişmiş ülkeler, Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkeler tarafından dile getirilir.¹⁹

Birinci Kalkınma Onyılı (1961-70), eğer başarı yalnız ekonomik büyüme oranı ile ölçülecekse, "başarılı" bir on yıldır. 60'lı yıllardaki ortalama büyüme oranı % 4.6'dır, ancak büyümenin dağılımı orantılı değildir. Özellikle Afrika ve Güney Asya'da tarım sektöründeki büyüme, hedeflerin çok gerisindedir.²⁰ Az gelişmiş ülkeler kendi büyüme hedeflerini genelde tutturmuşlardır, ancak zenginliğin ülke içindeki dağılımı adaletsizdir. Metal ve sanayi sektörlerinde ekonomik büyümeye karşılık, tarım, özellikle de besin maddeleri üretiminde kötüye gidiş söz konusudur. Sonuç, çelişkili bir biçimde, büyümeye açlık ve sefaletin eşlik etmesidir. Böylece az gelişmiş ülkelerde milli gelirin yükselişine rağmen, adaletsiz gelir dağılımının derinleşmesi, Birleşmiş Milletler'in kalkınma stratejilerinin başlıca ürünü olarak ortaya çıkar. Öte yandan, aynı kalkınma dönemi içinde Batı ekonomileri hızlı bir büyüme süreci içine girerler. Ekonomik büyümenin en önemli nedeni az gelişmiş ülkelere yapmış oldukları ihracattır. Ticaret, 60'lı yıllardaki ekonomik gelişmenin başlıca aracı olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin ekonomik stratejileri sermayenin egemenliği altındadır ve büyüme yatırımcı sermayenin bir sonucu olarak görünmektedir. 60'lı yıllarda

17 Bkz. BM Genel Kurulu'nun 1710 (XVI) sayılı kararı, m. 1.

18 Aynı karar, m. 2 (b).

19 Bkz. *Yearbook of the UN*, 1961, s. 230.

20 Bkz. F. Nuscheler, *a.g.k.*, s. 43 vd.

uluslararası ilişkileri biçimleyen egemen ilke, zenginliğin anah-tarının Kuzey'in modelinde yattığı varsayımdır. Öyle görün-mektedir ki, bu bakış açısı az gelişmiş ülkeler tarafından da paylaşılmıştır. Bu ülkelerin hükümetleri uluslararası platform-larda daima daha fazla sanayileşme, genişleme ve kalkınma is-teklerini dile getirirler. Bu olgu, 'İkinci Kalkınma Onyılı'nın ilan edilme sürecinde de kendini gösterir.

İkinci Kalkınma Onyılı (1971-80), az gelişmiş ülkelerin beklentilerine oldukça uygun bir biçimde formüle edilmiştir. Yeni strateji, bütün halklar için daha iyi bir yaşam, özellikle de gelir ve zenginliğin daha adil bölüşümü olarak kalkınmanın ni-hai amacını belirler.²¹ İkinci onyılın yıllık büyüme oranı azge-lişmiş ülkeler için yıllık ortalama % 6 olarak tespit edilir.²² Bu dönemin kalkınma stratejisinin en başta gelen önlemi, gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yıllık milli gelirlerinin % 1'ini transfer etmeleridir.²³ Yıllık milli gelirin % 0.7'si ise resmi yar-dım olarak belirlenir.²⁴ Ne var ki, strateji resmi yardım için hiç-bir takvim öngörmez. Bunda ABD başta olmak üzere gelişmiş devletlerin muhalefetleri rol oynar. Böylece, etkili önlemlerin alınmaması nedeniyle İkinci Kalkınma Onyılı için öngörülen devlet yardımı önlemi ölü doğar. Az gelişmiş ülkeler, kalkınma stratejilerinin kendi ihtiyaç ve beklentilerini karşılamadığı gö-rüşündedirler. Gelişmiş devletler ise, Birleşmiş Milletler ka-rarlarıyla saptanan bu stratejilerin hukuksal olarak bağlayıcı ol-madığını ileri sürerler. Bir süper güç olarak ABD'nin konumu dikkat çekicidir: ABD, ne resmi yardım için bir hedef tarih be-lirlemeyi ya da yardımı takvime bağlamayı, ne de milli gelirinin % 1'ini az gelişmiş ülkelere transfer etmeyi kabul eder.²⁵

21 BM Genel Kurulu'nun 2626 (XXV) sayılı, 24 Ekim 1970 sayılı kararı, m.18, *Yearbook of the UN*, Vol. 24, 1970, s. 320.

22 Aynı karar, m. 13.

23 Aynı karar, m. 42.

24 Aynı karar, m. 43.

25 Bkz. *Yearbook of the UN*, Vol. 24, 1970, s. 314.

Gelişmiş kapitalist devletler ile azgelişmiş ülkeler arasında kalkınma stratejileri üzerine yürütülen tartışmalar sırasındaki bu saflaşma, 70'li yılların başında kalkınma sorunu üzerine varolan siyasal uyuşmazlığın göstergelerinden birini oluşturur. Bu, Üçüncü Dünya'nın "uluslararası ilişkilerin demokratik biçimde yeniden yapılanması" talebiyle uluslararası arenaya çıkışıyla sonuçlanacak bir sürecin de başlangıcıdır. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki zıt çıkarlar, azgelişmiş ülkelerin uluslararası alanda örgütlenmelerinin güçlenmesine yol açar. Sonuçta "Üçüncü Dünya", 70'li yıllarda uluslararası ilişkilerin daha güçlü bir faktörü olarak ortaya çıkar.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Afrika ve Asya'da ivme kazanan ulusal kurtuluş hareketlerinin etkisiyle sayıları ve Birleşmiş Milletler'deki temsil oranı artan Üçüncü Dünya ülkeleri 50'li yılların ortalarından itibaren kendi çıkarları etrafında örgütlenmeye zaten başlamışlardır. Birleşmiş Milletler'in kurulduğu 1945 yılında 51 olan üye devlet sayısı 1960'da 100'e ulaşmıştır. Yeni 49 devletin 15'i Asyalı, 22'si Afrikalıdır. 1960'da toplam 100 üye devletin 64'ü azgelişmiştir.²⁶ Üçüncü Dünya'nın Birleşmiş Milletler nezdinde artan gücünün somut görünümlerinden biri olarak 1960'da *Sömürge Ülkeler ve Halklara Bağımsızlık Tanyan Bildiri* ilan edilir.²⁷ Bildiri, halkların kendini belirleme hakkını, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerine bağlar (m.2). Özellikle eski sömürge ülkelerin çeşitli platformlarda bir araya gelişleri ile ortak çıkarları çerçevesinde örgütlenme süreci 1961'de *Bloksuzlar Hareketi*'nin oluşumu ile yeni bir evreye girer. Başlangıçta 25 devletin içinde yer aldığı Hare-

26 Bkz. Guido Odendahl, *Das Recht auf Entwicklung - The Right to Development: Entstehungsgeschichte, systematische Stellung und Inhalt eines individuellen sowie kollektiven Menschenrechts und Grundprinzips der Völkerrechtsordnung*, Aachen, 1997, s. 13, 48.

27 BM Genel Kurulu'nun 1514 (XV) sayılı, 14 Aralık 1960 tarihli kararı, *Human Rights, A Compilation of International Instruments*, United Nations, New York, 1988, s. 47 vd.

ket, aralarında ekonomik, toplumsal, kültürel ve politik bir türdeşlik bulunmamasına rağmen, Doğu-Batı çatışmasının dışında kalarak soğuk savaş sırasında ortak bir dış politika izleme hedefinde birleşir. Bu ülkeler, ulusal kalkınmanın ekonomik ve kültürel bağımsızlığı gerektirdiği fikrini paylaşmaktadırlar ve ne kapitalist, ne de sosyalist, aksine üçüncü bir yolun kılavuzluğunda hemfikirdirler. "Üçüncü Dünya" kavramının doğuşunun altında da bu fikir yatar. 1964'teki Kahire Konferansı'nın ardından Bloksuzlar Hareketi'nde bir araya gelen devlet sayısı 47'ye yükselir ve devamında Bloksuzlar Hareketi anti-sömürgeci ve anti-empyralist bir rotayı daha açık benimser.²⁸ Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (United Nations Conference on Trade and Development-UNCTAD) 1964'te Cenevre'deki ilk konferansı sırasında tasarlanan ve başlangıçta 77 devletin kapsamında örgütlendiği *77'ler Grubu*, Bloksuzlar Hareketi'nin radikal kanadı olarak 1967'de Cezayir'de ortaya çıkar. 70'li yıllar boyunca Bloksuzlar Hareketi giderek güçlenir. 70'lerin sonunda Üçüncü Dünya'nın yaklaşık % 80'i bu hareketle bağlanmıştır.²⁹

Az gelişmiş ülkelerin ana talebi, "yeni bir uluslararası ekonomik düzen"dir. Bu kavram, ilk olarak 77'ler Grubu tarafından kullanılmış, bu grubun 1964'te UNCTAD'ın Cenevre Sonuç Bildirisi için yaptığı açıklamada yer almıştır.³⁰ UNCTAD'ın Cenevre Konferansı'nda, mevcut uluslararası ticaret sisteminin sanayileşmiş ülkelerin çıkarlarını koruması nedeniyle değişmesi gerektiği fikri ileri sürülmüştür.³¹ 77'ler Grubu UNCTAD'ın 60'lı ve 70'li yıllardaki izleyen konferanslarında da, daha

28 Fikret Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 145.

29 A.k., s. 146.

30 G. Odendahl, a.g.k., s. 87.

31 Örneğin, Ernesto Che Guevara'nın bu konferansta yaptığı konuşmanın metni için bkz. Fidel Castro & Che Guevara, *Küba Emperyalizmi Yargılıyor*, (Çev. Cevdet Aşkın), Çiviyazıları, İstanbul, 1998, s. 91-117.

adil bir uluslararası düzen fikrini dile getirirler.³² 1973'teki Cezayir Konferansı'nda Bloksuzlar Hareketi'nin Başkanı uluslararası kalkınma stratejilerinin başarısız olduğunu açıklar ve sanayileşmiş devletleri Birleşmiş Milletler'ce kabul edilen stratejileri gerçekleştirme iradesine sahip görmeyerek, azgelişmiş ülkelerin ekonomik büyümelerini öncelikle hammaddelerini koruyarak gerçekleştirmeleri gerektiğini vurgular.³³ Bloksuzlar Hareketi'nin Birleşmiş Milletler'i bu konferansta 'kalkınma' konusunda özel bir toplantıya çağırması üzerine de 'yeni uluslararası ekonomik düzen'in Birleşmiş Milletler çerçevesinde tanınması için ilk adım atılır.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 1974'te *Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin Kuruluşu Üzerine Bildiri*'yi ve *Eylem Programı*'nı ilan eder.³⁴ Ana düşüncesi "herkes için refah" sloganı ile özetlenebilen yeni düzen, adalet, egemen eşitlik, karşılıklı bağımlılık, ortak çıkarlar ve bütün devletler arasında işbirliği ilkelerine dayanmaktadır. Bildiri, yeni uluslararası düzenin gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki büyüyen uçurumu ortadan kaldıracığını, ekonomik ve toplumsal gelişmeyi, bugünkü ve gelecek kuşaklar için barışı ve adaleti mümkün kılacağını varsaymaktadır.³⁵ Bildiri'nin dili, azgelişmiş ülkelerin yalnız saf ekonomik beklentilerini değil, aynı zamanda anti-sömürgeci, anti-emperyalist ve ırkçılık karşıtı taleplerini de ortaya koyar. Bu bağlamda Bildiri, sömürge egemenliğinin kalıntılarını, yabancı işgalini, ırkçı ayrımcılığı, soykırımı ve yeni-sömürgeciliğin bütün biçimlerini, azgelişmiş ülkelerin ve bütün halkların tam kuruluşu ve ilerlemesi için önemli engeller olarak niteler.³⁶

32 Bkz. F. Başkaya, *a.k.*, s. 147 vd.

33 Bkz. *Yearbook of the UN*, Vol. 28, 1974, s. 305.

34 BM Genel Kurulu'nun 3201 (S-VI) ve 3202 (S-VI) sayılı, 1 Mayıs 1974 tarihli kararları, *a.k.*, s. 324 vd.

35 Bk. BM Genel Kurulu'nun 3201 (S-VI) sayılı kararı, Başlangıç bölümü.

36 Aynı karar, m. 1, m. 4 (i).

Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin Kuruluşu Üzerine Bildiri, mevcut uluslararası ekonomik düzenin, uluslararası politik ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine engel oluşturduğunu, çünkü dünya ekonomisinde 1970'lerden beri varolan bunalımın uluslararası ekonomik düzeni değiştirmeye zorladığını belirtir. Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkelerin "güçlü bir faktör" olarak ortaya çıktığını, onun etkilerinin bütün uluslararası alanlarda hissedildiğini vurgular.³⁷ Bu fikrin arkasında ise, dünya ekonomik bunalımından sonra OPEC'in petrol fiyatlarını 4 kat artırması yatmaktadır. Gerçekte, 1973/74'teki petrol krizi, yeni uluslararası düzen taleplerinin ileri sürülmesinde belirleyici bir olgudur. Petrol fiyatlarındaki artış, hammadde ihraç eden az gelişmiş ülkelerin bilincini kendi ekonomik güçlerinin farkına varmaları bakımından etkilemiştir.³⁸ Böylelikle 70'li yıllarda, içinde Üçüncü Dünya'nın da eşit konuma ve şansa sahip olabileceği bir yeni ekonomik düzen için reform umutları doğar. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin Kuruluşu Üzerine Bildiri, bu tasarımı ortaya koyar.

Üçüncü Dünya'nın "yeni uluslararası ekonomik düzen" kavramı çerçevesinde öncelikle şu talepleri belirtilebilir: Bütün halkların kendini belirleme hakkı, hammadde ve mamul mallar arasında adil değişim ilişkileri, devletlerin doğal kaynakları üzerindeki egemenliklerinin güvenceye alınması, devletlerin ekonomik egemenliklerinin uluslararası girişimlerin tecavüzlerinden korunması, dünya para sisteminin kalkınmayı teşvik edici bir reformu, uluslararası ekonomik işbirliğinde az gelişmiş devletlerin öncelikli sayılması ve şarta bağlı olmayan uluslararası kalkınma yardımının artırılması.³⁹ "Eylem Programı" bu ilkelere göre planlanmıştır ve sözkonusu ilkelerin gerçekleştirilmesine yönelik önlemler içermektedir. Öte yandan Birleşmiş

37 Aynı karar, m. 2.

38 Krş. F. Başkaya, *a.k.*, s. 150; G. Odendahl, *a.g.k.*, s. 85-6.

39 Bkz. BM Genel Kurulu'nun 3201 (S-VI) sayılı kararı, m. 4.

Milletler'ce ilan edilen *Devletlerin Ekonomik Hakları ve Ödevleri Şartı*⁴⁰ da yeni uluslararası ekonomik düzenle uyumlu ilkeler getirmektedir. Devletlerin egemen eşitliği, müdahale yasağı, halkların kendini belirleme hakkı, uluslararası ödevlerin yerine getirilmesi, hegemonya ve nüfuz alanı girişiminde bulunmama, uluslararası toplumsal adaletin teşviki gibi ilkeler bu cümleden belirtilebilir.

Yeni uluslararası ekonomik düzene dair Birleşmiş Milletler kararlarının, hukuksal açıdan bağlayıcı olmaktan çok politik bir nitelik taşıdıkları kabul edilir.⁴¹ Bu hukuksal doğa, yeni uluslararası düzen ilkelerinin pratikte başarısız kalmasına da yardım etmiştir. Gelişmiş kapitalist devletlerin ve onların ulusaşırı şirketlerinin az gelişmiş ülkelerin taleplerini reddetmeleri, bu kavramın yaşama geçirilişini engellemiştir. Öte yandan, Üçüncü Dünya ülkelerin 'yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramı, bu ülkelerdeki kalkınmaya gerçekten yardım edebilip edemeyeceği bakımından ciddi eleştirilere de uğramıştır. Aslında Üçüncü Dünya yeni uluslararası ekonomik düzen kavramı ile liberal modele bağlılığını ortaya koymuş ve az gelişmiş ülkelerin dünya pazarına daha fazla entegre olmasını amaçlamıştır.⁴² Yeni uluslararası ekonomik düzen belgelerinde mevcut uluslararası işbölümü meşrulaştırılmakta, ihracat kalkınmanın motoru olarak kalmakta, kalkınma da dış ticaretin bir işlevi olarak kavramsallaştırılmaktadır. Yeni ekonomik düzen, "ticaret yoluyla yardım" ilkesine dayandırılmaktadır. Üçüncü Dünya temsilcilerinin talepleri, dünya pazarına kendi entegrasyonlarının kurallarını koymayı amaçlamakta, varolan kuralların kendi yararlarına kısmi bir değişikliği ile de yalnız kendi kâr paylarını

40 BM Genel Kurulu'nun 3281 (XXIX) sayılı, 12 Aralık 1974 tarihli kararı, *Yearbook of the UN*, Vol. 28, 1974, s. 402 vd.

41 Bu konuda bkz. Harald Hohmann, "Recht auf Entwicklung in der internationalen Diskussion, Notwendige Ergänzung des Konzepts der Neuen Weltwirtschaftsordnung", *Vereinte Nationen*, 1982/2, s. 59.

42 A.k., s.60. Krş. F. Başkaya, a.k., s. 154.

artırma hedefine yönelmektedir.⁴³ Böylelikle azgelişmiş ülkelerin temsilcileri, eşitlik ve adalet kavramlarıyla biçimlenmesine rağmen, kapitalist uluslararası sistemi meşrulaştıran 'yeni uluslararası ekonomik düzen' modeliyle yalnız mevcut dünya sistemiyle daha fazla bütünleşme isteklerini dile getirmişlerdir.

70'li yıllarda sosyal adalet teması yalnız Birleşmiş Milletler çerçevesinde değil, Dünya Bankası'nın da gündemindedir. 1973'ten itibaren Dünya Bankası "büyüme ile yeniden dağıtım" düşüncesi üzerine kurulu "temel ihtiyaçlar stratejisi"nin propagandasını yapmaya başlamıştır. Banka'nın bu yeni kalkınma politikası, azgelişmiş ülkelerdeki yoksullukla ve Kuzey-Güney arasındaki sosyal eşitsizlikle mücadeleyi hedefler görünmektedir. "Yoksulluğun azaltılması"na yönelik programlar çerçevesinde, yoksulların temel ihtiyaçlarını gidermeyi kalkınma politikasının amacı olarak gören "yeni tarz" kalkınma projeleri üretilir.⁴⁴ Geçmişteki varlığını bir kredi bankası olarak kazanmış olan, Üçüncü Dünya'da sermaye yoğun büyük projeleri finanse eden ve her şeyden önce çokuluslu çıkarların bir ortaklığı olan Dünya Bankası'nın yoksullara yönelik yeni "temel ihtiyaçlar" retoriği ilk bakışta amaçlarıyla çelişkili gibi görünse de, bu politika değişikliğinin ardında Banka'nın ekonomik ve politik pragmatizminin yattığında kuşku yoktur. Her şeyden önce, Dünya Bankası yoksul köylülerin entegrasyonu yoluyla piyasa ekonomisi temelinin niceliksel bir genişlemesini hedeflemiştir. Milyonlarca küçük köylünün verimliliğinin yükseltilmesi periferide piyasa ekonomisini genişletecek, para-meta sirkülasyonunu artıracak, atıl toprak ve emek kapasitesini harekete geçirecek ve sonuçta yoksul kitleleri gelirleri ve alım güçleri ile mevcut piyasaya çekecektir. Temel ihtiyaçların giderilmesi burada eko-

43 H. Hohmann, aynı yer.

44 Bkz. R. Tetzlaff (Antonie Nord'un işbirliğiyle), *a.g.k.*, s.73; C. Twele, *a.g.k.*, s. 93.

nomik büyümenin bağımlı bir değişkenidir,⁴⁵ tarım kesimi yoksulluğun kaynağı olduğu kadar, ekonomik büyümenin de itici gücü olarak kabul edilmiştir. Ne var ki, 1970'lerin mali, iktisadi krizleri, Dünya Bankası'nın ekonomik büyümeye bağımlı bu stratejiden hızla vazgeçmesini de beraberinde getirmiştir.

Dünya Bankası'nın temel ihtiyaçlar stratejisinin Dünya Bankası Başkanı olmadan önce Vietnam savaşı sırasında ABD'nin Savunma Bakanlığını üstlenen McNamara döneminde başlaması ilginçtir. Bu "tesadüf", temel ihtiyaçlar stratejisinin ekonomik ve politik boyutları arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya da yardım edici niteliktedir. Başka deyişle, ABD'nin Vietnam'daki emperyalist politikaları ve sosyalist bloka karşı hegemonya mücadelesi ile nüfuzu altındaki Dünya Bankası'nın Vietnam yenilgisinin hemen ardından "temel ihtiyaçların giderilmesi" stratejisini yürürlüğe koyması birbirinden bağlantısız olgular değildir. Gerçekte, "temel ihtiyaçlar" stratejisi, kapitalist dünya düzeninin güvenceye alınması amacına yönelmiştir. Dünyada sosyalist devrimlerin birbiri ardına patladığı 70'ler, Dünya Bankası'nın toplumsal reformlarla sosyalist devrimleri önlemeyi sağlayacak stratejileri yürürlüğe koymasını gerektirmiştir. Bu anlamda temel ihtiyaçlar stratejisi, McNamara'nın kendi deyimiyle, sosyalist devrimleri "gereksizleştirme" operasyonunun bir parçasıdır;⁴⁶ "bir reformun politik maliyeti ile bir devrimin politik riski arasındaki" hesaba dayanmaktadır.⁴⁷ Bu stratejinin Kuzey ve Güney arasındaki toplumsal eşitsizlik uçurumunu kapatmaya hizmet etmediği ise en açık biçimde yine McNamara tarafından ifade edilir: *"Gelişme, yirmi beş yıldır harcanan tüm çabalara karşın, kişi başına gelir açısından gelişmiş ülkelerle geliş-*

45 Rainer Tetzlaff, *Die Weltbank: Machtinstrument der USA oder Hilfe für Entwicklungsländer? Zur Geschichte und Struktur der modernen Weltgesellschaft*, Weltforum Verlag, München, 1980, s. 117.

46 A.k., s. 98.

47 McNamara, *Jahrhundertaufgabe* (Anm.1), aktaran, a.k., s. 99.

*mekte olan ülkeler arasındaki uçurumu kapatmakta başarılı olamadı... Bu yadsınamaz. Ancak bundan çıkarılacak sonuç gelişme çabalarının başarısız olduğu değil, bu "uçurumu kapatma" hedefinin hiç de gerçekçi olmadığıdır. Açıkçası, bu ulaşılamayacak bir hedefti, bugün de öyledir."*⁴⁸

70'li yıllarda gerek Birleşmiş Milletler çerçevesinde 'yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramı ile gerek Dünya Bankası'nda 'temel ihtiyaçlar stratejisi' ile kendini gösteren uluslararası alandaki toplumsal adalet söylemi kalıcı olmamıştır. 80'li yılların başlarından itibaren dünyada egemen hale gelen yeni liberal politikalar ile siyasal iklim değişmiş, "herkes için refah", "yoksulluğun azaltılması" gibi sloganlarda ifadesini bulan toplumsal reform sözleri unutulmuştur. Ancak uluslararası alanda ne 'kalkınma' kavramı tamamen terk edilmiş, ne de 'gelişme hakkı' insan hakları literatüründen silinmiştir. 70'li yıllarda Üçüncü Dünya'nın yeni uluslararası ekonomik düzen talebinin bir uzantısı olarak ortaya çıkan gelişme hakkı, evrimini 80'li ve 90'lı yıllarda da sürdürmüştür. Ancak 80'lerle birlikte içine girilen siyasal atmosferdeki değişiklik, bu hakkın zaten tartışmalı olan içeriği üzerindeki belirsizliği artırmıştır. Gelişme hakkının hukuksal kurumlaşma düzeyindeki kısa tarihine bir göz atış, bu kavramın tartışmalı noktalarını ve evrim çizgisini daha yakından görmeye yararlı olacaktır.

Gelişme Hakkının Uluslararası Hukuktaki Kaynakları

Kalkınma sorununun insan hakları ile bağlantılandırılmasına yönelik ilk girişimler 60'lı yıllara denk düşer. Bu yıllarla birlikte kalkınma kavramı uluslararası insan hakları belgelerinde yer almaya başlar ve sonuçta, kalkınma sorunu 'halkların kendini be-

48 Aktaran, André Gunder Frank, "İdeoloji Bunalımı - Bunalım İdeolojisi (1)", içinde, *Genel Bunalımın Dinamikleri*, I. Wallerstein, G. Arrighi, A. G. Frank, S. Amin, (Çev. F. Akar) Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 151.

lirleme hakkı'na (*self-determination*) eklenir. Birleşmiş Milletler'in 1966 tarihli *Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi* ile *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi* bu bağlamda belirtilmeye değer: Sözleşmelerin birinci maddeleri, halkların kendini belirleme hakkını, halkların siyasal statülerini özgürce belirleyerek ve kendi ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmalarını özgürce yerine getirerek gerçekleştireceklerini açıklar.

1968 yılında Birleşmiş Milletler'ce ilan edilen *Tahran Bildirisi*,⁴⁹ gelişme hakkının tanınması yönünde önemli bir ilk adımı oluşturur. Bu Bildiri ile ilk defa bir insan hakları belgesinde kalkınmada eşitlik sorunu ile insan hakları arasındaki bağlantı ortaya konur. Bildiri, ekonomik açıdan gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki büyüyen uçurumun uluslararası toplulukta insan haklarının gerçekleşmesi bakımından bir engel oluşturduğunu tespit eder (m.12); insan haklarının yerine getirilmesindeki başarının, doğru ve etkili ulusal ve uluslararası ekonomik ve sosyal gelişmeye bağlı olduğunu belirtir (m.13). Tahran Bildirisi'nin arkasından, onun dolaysız bir sonucu olarak Birleşmiş Milletler'ce ilan edilen *Toplumsal İlerleme ve Kalkınma Bildirisi*⁵⁰ (1969) ise, kalkınma kavramını ekonomik büyüme ile sınırlamaz ve onu daha geniş bir anlamda kullanır. Bu bakımdan Bildiri, kalkınma kavramının ve gelişme hakkının içeriğinin belirlenmesi bakımından büyük önem taşır. Bildiri'nin her şeyden önce kalkınma kavramı, barış hakkı ve toplumsal ilerleme arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmesi yönünden özel bir anlamı vardır.⁵¹ Uluslararası barış ve güvenlik; toplumsal ilerleme ve ekonomik gelişme arasındaki yakın ilişki ve karşı-

49 Metin için bkz. *Human Rights, A Compilation of International Instruments*, United Nations, New York, 1988, s. 43 vd.

50 BM Genel Kurulu'nun 2542 (XXIV) sayılı, 11 Aralık 1969 tarihli kararı. Metin için bkz. *a.k.*, s. 378 vd.

51 Krş. Bernhard Graefrath, "Recht auf Entwicklung als Menschenrecht in der internationalen Diskussion", içinde, DDR-Komitee für Menschenrechte, *Schriften und Informationen*, 1/1982, s. 6.

lıklı bağımlılığı Başlangıç bölümünde vurgulayan Bildiri, toplumsal ilerleme ve kalkınmanın insan onuru ve değerine saygı üzerine kurulması gerektiğini belirtir (m.2), böylece kalkınmanın bütün eşitsizlik biçimlerinin ve sömürünün ortadan kaldırılmasına bağlı olduğunu ima eder. Kalkınma kavramını insan onuru ile bağlantılandıran bu ilk girişimden sonra, Birleşmiş Milletler'in Üçüncü Kalkınma Onyılı (1981-90) için ilan edilen uluslararası strateji, kalkınma sürecinin "insan onuru"nu ilerletmesi gerektiğini öngörür.⁵²

70'li yılların başları, gelişme hakkının teorik açıdan kavramsallaştırılarak ileri sürülmesinde bir aşama oluşturur. Bu hakkın fikir babası olarak *Keba M'Baye*, 1972'de gelişme hakkını bir "insan hakkı" olarak uluslararası hukuk bağlamında tanımlar. M'Baye, kalkınma kavramını ekonomik, politik, toplumsal ve insan hakları öğeleriyle kapsamlı bir biçimde düşünür ve onu yeni bir insan hakkı olarak iddia eder. Gelişme hakkını hem bireysel, hem de kolektif karakter taşıyan bir hak olarak niteler. Bütün temel haklar ve özgürlükleri, yaşamla ve yüksek yaşam standardı ile bağlantılandırır ve bunlarla kalkınma arasında yakın bir ilişki öngörür. Ona göre gelişme hakkı, "insan, gelişme olmadan varolamayacağından dolayı" bir insan hakkı özelliği gösterir.⁵³ 70'li yıllarda *Karel Vasak*'ın insan haklarını kuşaklara göre sınıflandıran yaklaşımı, Keba M'Baye'nin teorik çabasına katkıda bulunarak gelişme hakkının kavramsallaştırılma sürecini ilerletir. Vasak, insan haklarını tarihsel açıdan sistemselleştirerek üç kuşağa ayırır. Buna göre birinci kuşakta kişisel ve siyasal haklar, ikinci kuşakta sosyal haklar, üçüncü kuşakta da

52 BM Genel Kurulu'nun 35/56 sayılı, 5 Aralık 1980 tarihli kararı, *Yearbook of the UN*, Vol. 34, 1980, s. 503 vd.

53 Keba M'Baye, "Le droit au développement comme un droit de l'homme", *Revue des droits de l'homme*, Vol.V (1972), s. 505 vd., aktaran, Holger Scharpenack, *Das "Recht auf Entwicklung", Eine völkerrechtliche Untersuchung der konzeptionellen und normativen Strukturen eines "Menschenrechts auf Entwicklung"*, Frankfurt am Main, 1996, s. 35.

dayanışma temelindeki yeni haklar yer almaktadır. Gelişme hakkı da, çevre hakkı, barış hakkı, insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı gibi haklarla birlikte üçüncü kuşak haklar arasındadır.⁵⁴

Bu teorik kavramlaştırma çabalarından sonra gelişme hakkı 1977'de ilk kez bir uluslararası belgede, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun bir kararında, açıkça "insan hakkı" olarak nitelenir. İki yıl sonra, 1979'da, İnsan Hakları Komisyonu aynı fikri bir başka kararda yineler.⁵⁵ Bu kararlar temelinde, 1979 sonunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu gelişme hakkını "insan hakkı" olarak kabul eden bir karar alır.⁵⁶ Bununla birlikte üye devletler gelişme hakkını bir insan hakkı olarak tanıma konusunda hemfikir değildirler: Genel Kurul'daki oylamada 130 devlet sözkonusu karar lehinde, bir devlet (ABD) aleyhinde oy verir, 7 devlet (Belçika, Federal Almanya, Fransa, Lüksemburg, İngiltere, İsrail ve Malawi) ise karara çekimser kalır. Sonraki yıllarda devletlerin çoğunluğu gelişme hakkı karşısındaki tutumlarını değiştirmeden sürdürürler: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, gelişme hakkının bir insan hakkı olarak ilerletilmesi için İnsan Hakları Komisyonu tarafından gerekli önlemlerin alınmasını talep eden kararı⁵⁷ ABD tarafından reddedilirken, karara karşı çekimser oy kullanan devletlerin sayısı yükselir. ABD, 1981'de Genel Kurul'un gelişme hakkını bu defa "dokunulmaz" bir hak olarak tanıyan kararı⁵⁸ aleyhine oy kullanır. Bütün bu tutum alışlarda, devletlerin gelişme hakkının po-

54 Karel Vasak, "A 30-Year Struggle", *Unesco Courier*, 11/1977, s. 29 vd.

55 İnsan Hakları Komisyonu'nun HRC/Res/4 (XXXIII) sayılı, 21 Şubat 1977 tarihli ve HRC/Res/5 (XXXV) sayılı, 2 Mart 1979 tarihli kararları. Bu konuda bkz. Karel de Vey Mestdagh, "The Right to Development", *Netherlands International Law Review*, Vol.28, 1981, s. 34; Christian Tomuschat, "Das Recht auf Entwicklung", *German Yearbook of International Law*, Vol.25 (1982), s. 85-6.

56 34/46 sayılı, 23 Kasım 1979 tarihli karar, § 8, *Yearbook of the UN*, Vol. 33, 1979, s. 865 vd.

57 35/174 sayılı, 15 Aralık 1980 tarihli karar, § 5, *a.k.*, Vol. 34, 1980, s. 881 vd.

58 36/133 sayılı, 14 Aralık 1981 tarihli karar, § 8, *a.k.*, Vol. 35, 1981, s. 928 vd.

tansiyel yükümlüsü ve yararlanıcısı olarak konumları çerçevesinde saflaştıkları görülür. Önde gelen Kuzeyli ülkeler gelişme hakkını tanımazlarken, az gelişmiş Güneyliler onu dokunulmaz bir insan hakkı olarak karşılama eğilimindedirler. Gelişme hakkı üzerine Kuzey ve Güney arasındaki bu zıt konum alış bugüne kadar değişmeden devam eder.

Gelişme hakkının uluslararası hukuk çerçevesinde norm oluşturmalarını sağlayan başlıca adımların Güney'den gelişine önemli bir kanıt, *Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı*'dir. 1981'de Afrika Birliği Örgütü tarafında Banjul'da ilan edilen ve 1986'da yürürlüğe giren Şart, gelişme hakkını şöyle tanımlar: "1. Bütün halklar, özgürlüklerine ve kimliklerine saygı çerçevesinde, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme hakkına ve insanlığın ortak mirasından eşit yararlanma hakkına sahiptirler. 2. Devletler, gelişme hakkının kullanılmasını bireysel ya da kolektif olarak sağlamakla yükümlüdürler." (m.22) Böylece gelişme hakkı, Afrika Şartı'ndaki bu hüküm ile, uluslararası hukukta bağlayıcı nitelik taşıyan bir anlaşmada ilk kez yer alır. Bölgesel bir insan hakları belgesi olarak Şart, halkların haklarını insan hakları ile bütünleştirirken, gelişme hakkını da kolektif bir hak olarak, halkların bir hakkı olarak belirler.

Gelişme hakkının özgül bir uluslararası hukuk belgesiyle ortaya çıkışı, Birleşmiş Milletler'ce 1986 yılında ilan edilen *Gelişme Hakkı Bildirisi* ile olur. Ne var ki, Bildiri'yi ilan eden Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararı, gelişme hakkı ile ilgili önceki kararlarda olduğu gibi, oybirliğiyle alınmaz: ABD, karara karşı oy kullanır, çekimser kalan 8 devlet ise Federal Almanya, Danimarka, Finlandiya, İngiltere, İzlanda, İsrail, Japonya ve İsveç'tir. Bildiri, 146 devletin lehte oyu ile ilan edilir.⁵⁹ Bildiri'nin Başlangıç bölümünde, eşit gelişme şansına sahip olmanın ulusların ve bireylerin öncelikli hakkı olduğu vurgulanarak ge-

59 41/128 sayılı, 4 Aralık 1986 tarihli karar, *a.k.*, Vol. 40, 1986, s. 717 vd.

işme hakkı "dokunulmaz bir insan hakkı" olarak nitelenir. Dünya barışı ve uluslararası güvenlik, gelişme hakkı ile ilişkilendirilir ve bu unsurlar gelişme hakkının gerçekleşmesinin başlıca önkoşulları olarak görülür. Dahası, uluslararası düzeyde insan haklarının geliştirilmesi ve gerçekleştirilmesine yönelik çabaların "yeni uluslararası ekonomik düzen" in kurulması yönündeki çabalara eşlik etmesi gerektiği belirtilir. Böylece, Gelişme Hakkı Bildirisi, Güneyli ülkelerin uluslararası alandaki ekonomik ve siyasal taleplerinin bir uzantısı olarak ortaya çıkar. Zengin Kuzeyli devletlerin bu Bildiri'ye karşı oy kullanmalarında ya da çekimser kalmalarında da Bildiri'nin bu özelliği yatar.

Gelişme Hakkı Bildirisi, gelişme hakkını "bireylerin" ve "halkların" bir hakkı olarak kabul eder, bu hakkı her insanın ve bütün halkların ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve ondan yararlanma yetkisi olarak ifade eder. Gelişme kavramından ise, içinde bütün insan haklarının ve temel özgürlüklerin tamamen gerçekleştirilebileceği bir ortamı ima eder (m.1/1). Bildiri, hem bütün insanların, hem de bütün halkların gelişme hakkının sahibi olduğunu belirterek, bu hakkın bireysel ve kolektif karakterini vurgular. Bütün bireyler ve halklar aynı zamanda gelişme ödeviyle de yükümlüdürler (m.2/2). Bununla birlikte, 'insan', gelişme sürecinin merkezi öznesi konumundadır (Başlangıç; m.2/1). Devletler ise, bütün bireylerin refahının sürekli biçimde ilerlemesi amacına yönelik uygun ulusal ve uluslararası gelişme politikalarını formüle etme hak ve ödevi ile donatılmışlardır (m.2/3).

Gelişme Hakkı Bildirisi üzerine Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki tartışmalar⁶⁰ sırasında ABD delegasyonu karşıoy gerekçesini Bildiri'yi "muğlak ve karışık" olarak niteleyerek açıklar. ABD'nin yaklaşımına göre halkların haklarının kabulü,

60 Bkz. a.k., s. 719 vd.

'bireylerin hakları' anlamındaki "gerçek insan hakları kavramı" ile bağdaşmamaktadır. ABD, aynı zamanda Bildiri'nin silahsızlanma ve kalkınma kavramlarını bağlantılandıran yaklaşımına da karşı çıkar, ayrıca kalkınmanın her şeyden önce sanayileşmiş ülkelerden gelişmekte olan dünyaya kaynak aktarımı ile gerçekleşeceği varsayımını kabul etmez. ABD'nin bu itiraz noktaları, gelişme hakkını tanımayan devletlerin genel yaklaşımına paraleldir. Bu yaklaşımlarda iki genel öge dikkati çeker: Birincisi, bireysel yurttaş haklarının halkların insan hakları kavramına olan önceliği, ikincisi ise kalkınma yardımının uluslararası hukukta bir ödev olarak görülemeyeceğidir.⁶¹ Bu itiraz noktaları, Gelişme Hakkı Bildirisi'nin arkasından, aynı gün Bildirinin "Ek"i olarak kabul edilen Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararının⁶² gelişmiş kapitalist devletlerce reddedilmesinde de rol oynar. Ek Karar, gelişme hakkının gerçekleşmesini her şeyden önce 'yeni uluslararası ekonomik düzen'in yaratılmasına bağlamaktadır. Yeni uluslararası düzen kavramı ile bu sıkı bağlantısı nedeniyle önde gelen gelişmiş ülkeler tarafından reddedilen⁶³ sözkonusu Ek karar, 11 ret oyu (Belçika, Federal Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada, Luxembourg, Hollanda, Portekiz ve ABD) ve 12 çekimser oya karşılık yalnız 133 devletin lehte oyu ile kabul edilir.

Gelişme hakkı kavramı ve bu hakkın içeriğini belirleme girişimleri, böyle bir hakkın varolup olmadığı üzerine bir oydaşma bulunmamasına rağmen 90'lı yıllarda da devam eder. Birleşmiş Milletler'ce Rio de Janeiro'da Haziran 1992'de gerçekleştirilen İkinci Çevre ve Kalkınma Konferansı sırasında sonuç

61 Krş. Roland Rich, "The Right to Development: A Right of Peoples?", *The Rights of Peoples*, (Ed. James Crawford), Clarendon Press, Oxford, 1988, s. 52

62 41/133 sayılı, 4 Aralık 1986 tarihli karar, *Yearbook of the UN*, Vol. 40, 1986, s. 721.

63 Bkz. aynı yer.

bildirisi olarak açıklanan *Rio Bildirisi*, gelişme hakkı ile ilgili önemli ilkeler ve yeni kavramlar geliştirir. Bildiri, barış, kalkınma ve çevrenin korunması arasındaki yakın ilişkiyi vurgular ve gelişme hakkının "bugünkü ve gelecek kuşakların kalkınma ve çevre ile ilgili ihtiyaçlarının adil biçimde giderilmesi yoluyla gerçekleşmesi gerektiğini" belirtir.⁶⁴ Rio Bildirisi'nde yer alan 'gelişme hakkı' nedeniyle Bildiri'ye tam konsensusla katılmayan ABD, gelişmenin hak olmadığını tersine bir amaç olduğunu, onun gerçekleşmesinin de her şeyden önce İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde gösterilen insan haklarının korunmasının ilerletilmesine bağlı olduğunu belirtir.⁶⁵

90'lı yıllarda gelişme hakkı ile ilgili kapsamlı bir tartışma, Haziran 1993'te Birleşmiş Milletler'ce Viyana'da gerçekleştirilen Dünya İkinci İnsan Hakları Konferansı sırasında ortaya çıkar. Konferans sürecinde açıklanan görüşler, gelişme hakkı üzerine "Kuzeyli" ve "Güneyli" olarak ayrıştırılabilecek yaklaşımları yansıtmaya kapasitesine sahip görünmektedir. Konferans'ın bölgesel hazırlık toplantıları, Güneyli ülkelerin görüşlerini yansıtan *Tunus Bildirisi*, *San José Bildirisi* ve *Bangkok Bildirisi*'nin ilanı ile sonuçlanır. Bu bildiriler, sırasıyla, Afrikalı, Latin Amerikalı ve Karayipli, Asyalı devlet temsilcileri tarafından hazırlanmıştır. Bölgesel nitelikli bu bildirilerin yanı sıra, *Viyana Bildirisi* ve *Eylem Programı*, bütün katılımcı devletlerin onayıyla Konferans'ın sonuç belgesi olarak kabul edilir. Sözünü geçen bildirilerin tamamı, gelişme hakkını bir "insan hakkı" olarak tanımada hemfikir olsa da,⁶⁶ onun anlamı ve içeriği üzerine bir uzlaşma bulunmadığını da açığa çıkarırlar.

64 A/CONF. 151/5/Rev.1, 13 Haziran 1992, § 3.

65 Bk. G. Odendahl, *a.g.k.*, s. 141-2.

66 Bkz. Viyana Bildirisi ve Eylem Programı (25 Haziran 1993), Bölüm I § 10, Bölüm II § 72; Tunus Bildirisi (6 Kasım 1992), § 7; San José Bildirisi (22 Ocak 1993), § 7; Bangkok Bildirisi (2 Nisan 1993), § 17. Metinler için bkz. *Human Rights Law Journal*, Vol. 14, No. 9-10, 30 November 1993, s. 352 vd.

Güneyli ülkelerin bölgesel bildirileriyle insan haklarına dair yaklaşımlarını ve taleplerini ortaya koydukları Dünya İnsan Hakları Konferansı, Avrupalı devletlerin de kendi insan hakları politikalarını sergilemelerine vesile olur. Avrupa Topluluğu'nun ve Topluluk üyesi devletlerin Dünya Konferansı sırasındaki duruş noktalarını belirlemeye Avrupa Topluluğu Konseyi'nin Konferans nedeniyle açıkladığı '*İnsan Hakları, Demokrasi ve Gelişme*' başlıklı Bildirisi⁶⁷ (25 Mayıs 1993) yardım edici niteliktedir. Ancak bu belgenin ortaya çıkardığı sonuç, Avrupa Topluluğu'nun gelişme hakkı üzerine yaklaşımının ABD'nin görüşüne yakınlaştığıdır. Bildiri, gelişme kavramına başlığında yer vermesine rağmen, 'gelişme hakkı' üzerine açık bir ifadeden yoksundur. Buna karşılık, başlığına uygun bir biçimde, insan hakları, demokrasi ve gelişme arasındaki yakın ilişkiyi vurgular. Gelişme yardımının, insan haklarının geliştirilmesindeki önemli rolüne değinir (m.3) ve azgelişmiş ülkelerde insan hakları ve demokrasi açısından olumlu değişiklikler yaratılması konusunda Topluluk üyesi ülkelerin "yardım" olanağını dile getirir (m.9). Bildiri, sürekli insan hakları ihlalleri durumunda Topluluğun sözkonusu ülkelerle işbirliğini durdurmayı da içeren önlemler alabileceğini belirtir (m.11). Böylece Avrupa Topluluğu, Bangkok Bildirisi'yle uyuşmaz bir biçimde, gelişme yardımını insan hakları koşuluna bağlar. Topluluğun 'gelişme yardımı' kavramından anladığı da artık ekonomik olmaktan çok politik niteliklidir, yani "insan hakları yardımı"dır: Avrupa Topluluğu ve üye ülkeler "gelişme işbirliği"ni katılım, hukuk devleti, siyasal ve kişisel haklar, demokratik ve çoğulcu süreçler ve insan hakları ilkelerinin ilerletilmesine yöneltmişlerdir. Bu bağlamda da "yardım" özellikle şu konularda önerilmektedir: Anayasal süreçler, serbest seçimlerin gerçekleştirilmesi, demokratik ku-

67 Metin için bkz. *Human Rights and Development*, (Ed. Rainer Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 280-3.

rumların oluşturulması, yargı erkinin güçlendirilmesi, polisin eğitimi, etnik ve diğer çatışmalara barışçı çözüm, özgür basın ve diğer medyanın geliştirilmesi, hükümet-dışı kuruluşların ve çoğulcu toplum için gerekli diğer kurumların rolünün geliştirilmesi, ulusal ve bölgesel düzeyde bağımsız insan hakları örgütleri ve 'ombudsman' kurumlarının oluşturulması, vb. (m.13)

Kalkınma sorununda insan hakları yönelimi, gerçekte 90'lı yılların kalkınma politikalarının egemen eğilimidir. İnsan hakları, demokrasi ve kalkınma arasındaki ilişki, azgelişmiş ülkeler tarafından da ilke olarak reddedilmez. Bu anlamda, Tunus Bildirisi, insan hakları, gelişme ve uluslararası barış arasındaki karşılıklı bağımlılığı vurgular (§ 7), San José Bildirisi gelişme, demokrasi ve çoğulculuğun güçlenmesine işaret eder (§ 4). Ancak Viyana Bildirisi, insan hakları ve gelişme arasındaki ilişkiyi en açık biçimde ortaya koyan belgedir: *"İnsan hakları, demokrasi ve gelişme bağlantısı, hiçbir zaman Birleşmiş Milletler İkinci İnsan Hakları Dünya Konferansı sonuç belgesinde olduğu gibi şiddetle vurgulanmamıştır."*⁶⁸ Öte yandan, gelişme ve insan hakları bağlantısının resmi olmayan örgütlerce de benimsendiği görülmektedir. Dünya İnsan Hakları Konferansı nedeniyle hükümet-dışı kuruluşların gerçekleştirdiği Forum sonucunda açıklanan tavsiyeler metninde, "insan hakları, demokrasi ve gelişme" arasındaki ayrılmaz bağa dikkat çekilmektedir.⁶⁹

Viyana Konferansı'nda 167 katılımcı devlet, oybirliğiyle açıkladıkları sonuç bildirisinde, "Gelişme Hakkı Bildirisi'nde ilan edildiği gibi, evrensel ve dokunulmaz gelişme hakkının uygulanması ve gerçekleştirilmesi gerektiğini" ileri sürerler

68 Manfred Nowak, "The Human Right to Development versus Human-Rights-Based Development Co-operation, Reflections Following the Vienna Conference on Human Rights", *Human Rights and Development*, (Ed. Rainer Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 215.

69 NGO Forum 'All Human Rights for All': Examination of the Relationship between Human Rights, Development and Democracy, Recommendations and Analytical Report, m.9. Metin için bkz. *a.k.*, s. 327 vd., özellikle s. 328.

(Bölüm II, § 72). Bununla birlikte Viyana Bildirisi, ne gelişme hakkının bir tanımını içerir, ne de bu hakkın pratiğe geçirilmesi için alınması gerekli önlemleri ve uygulanacak politikaları gösterir. Daha çok, yalnız insan hakları, hukuk devleti ve demokrasi perspektiflerini güçlü biçimde içermeye yoluyla ulaşılabilecek bir gelişme modelini gösterir. Böylelikle Bildiri'deki insan hakları ve gelişme hakkı bağlantısı, son derece karmaşık ve tartışmalı kalır. Bildiri, demokrasi, gelişme ve insan haklarının ilerletilmesinin ulusal ve uluslararası eylemlilikte öncelik taşıdığını vurgular (Bölüm II, § 66), ancak gelişme kavramını da insan hakları kavramıyla özdeşleştirir. "Gelişme ve/ya da insan hakları" ibaresi (Bölüm II, § 73), Bildiri'nin gelişmeye bakış açısını özetler ve gelişmenin, bugün "insan hakları" olarak anlaşılması gereğine işaret eder. Bu bağlamda Bildiri, yardım kavramını çoğulcu sivil toplumu ve hukuk devletini güçlendirmek için her şeyden önce "insan hakları yardımı" olarak ele alır (Bölüm II, § 67). "Gelişmede işbirliği" kavramının, gelişme, demokrasi ve insan hakları arasındaki karşılıklı bağımlılığa dayanması gereğine dikkat çeker (Bölüm II, § 74). Böylelikle Viyana Bildirisi, Güney'in "gelişme insan hakkı" talebinin yerine Kuzey'in "insan haklarına dayalı gelişme" kavramını geçirir.⁷⁰

Güneyli ülkeler, Viyana Bildirisi'ni oybirliğiyle kabul ederek insan hakları ve kalkınma bağlantısını ilke olarak reddetmemişlerdir. Ancak, gelişmeden yalnız insan hakları, demokrasi ve hukuk devletine dayalı bir "politik gelişme"yi değil, aynı zamanda daha demokratik uluslararası ilişkilere dayalı bir "ekonomik gelişme"yi anlamaktaki ısrarları, bölgesel düzeyde ilan ettikleri bildirilerin okunmasından anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Tunus Bildirisi, açık biçimde uluslararası düzeyde daha adil ekonomik ilişkileri talep eder (§ 8), Bangkok Bildirisi, "daha adil dünya ekonomik düzeni"ni dillendirir (Başlangıç). Kalkınma

70 Bkz. ve krş. M. Nowak, *a.g.k.*, s. 222-3.

yardımı da Güneyli ülkeler için hâlâ büyük önem taşımaktadır: Tunus Bildirisi aracılığıyla Afrika, uluslararası dayanışmanın yoğunlaştırılması, kalkınma yardımının yeterli oranda artırılması ve borç probleminin uygun biçimde çözülmesi için uluslararası topluluğu önlemler almaya çağırır (§ 10). Benzer biçimde Bangkok Bildirisi, yoksulluğu insan haklarının tamamen gerçekleşmesinin en önemli engellerinden biri olarak niteler (§ 19), gelişme hakkının uluslararası makro-ekonomik düzeydeki temel engelinin Kuzey ve Güney, zengin ve yoksul arasında büyüyen uçurumda yattığı görüşünü benimser (§ 18), ayrıca kalkınma yardımını insan hakları koşuluna bağlayan her girişimin karşısında yer alır (§ 4).

Güneyli ülkeler yalnız ekonomik değil, politik talepler de ileri sürmektedirler. Bu bağlamda, ilk etapta halkların kendini belirleme hakkının gerçekleşmesi isteği gelir: Tunus Bildirisi, halkların kendi bağımsız gelecekleri üzerinde karar verme hakkını ve kendi kaynakları üzerindeki özdenetimini onaylar (§ 11), Bangkok Bildirisi, halkların politik statülerini özgürce belirleme ve ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerini özgürce iletme yoluyla kullanılabilecek bir 'halkların kendini belirleme hakkı'nı yineler (§ 12, § 6). Aynı zamanda Güneyli bildiriler, uluslararası ilişkilerin demokratik bir biçime kavuşturulmasını da talep ederler. San José Bildirisi, devletlerin egemenliğine tam saygı ile birlikte, uluslararası ilişkilerde demokrasi ve çoğulculuğun güçlenmesi gereğine dikkat çekerken (§ 4), Bangkok Bildirisi Birleşmiş Milletler sisteminin demokratikleştirilmesini acil bir ihtiyaç olarak vurgular (§ 3).

Ne var ki, bugün Kuzey'in kalkınma politikalarının hüküm sürdüğünde kuşku yoktur. Yeni kalkınma paradigması olarak insan haklarının gözetilmesi, Batılı anlamda demokrasi ve hukuk devletine ulaşma, günümüzün egemen kalkınma anlayışının rotasını çizdiği gibi, uluslararası kalkınma hukukunun bir

ögesi olarak gelişme hakkının güncel anlamını da belirlemektedir. Bu doğrultuda, Viyana İnsan Hakları Konferansı'ndan sonra Birleşmiş Milletler bünyesinde gelişme hakkı üzerine alınan kararlar,⁷¹ insan hakları, demokrasi ve kalkınma arasındaki bağlantıyı vurgulamaktan pek öteye gidemiyorlar. Bugün gelişme hakkının evrensel uluslararası kaynaklarında insan hakları terimi üzerine daha fazla tekrar yer alıyor, ancak ne halkların ekonomik gelişmesinin ilerletilmesi anlamında, ne de daha adil ve demokratik bir uluslararası ekonomik düzen için etkili önlemlerin teşviki anlamında bir gelişme hakkının içeriğini belirleme girişimine rastlanıyor.

Gelişme Hakkının Hukuksal Niteliği Üzerine Uluslararası Tartışma

Gelişme hakkı üzerine uluslararası alanda yürütülen tartışma, hukuki olmanın yanı sıra, ideolojik, politik, ekonomik, ahlaki ve kültürel boyutlara da sahip. Üçüncü Dünya'da modernleşme süreçlerinin ve yeni-sömürgeciliğin eleştirisi, gelişme hakkını kuşkusuz hukuk-dışı boyutları bakımından da tartışmayı zorunlu kılıyor. Ancak çalışmanın sınırlı çerçevesi, bu alt başlıkta gelişme hakkının hukuki boyutu, özellikle de uluslararası insan hakları hukuku bakımından tartışmalı noktaları üzerinde yoğunlaşmayı gerektiriyor. Kaldı ki, gelişme hakkı üzerine yürütülen tartışmanın ideolojik-politik niteliği onun hukuksal biçimlenişine de yansdığından, yoğunluk noktası olarak tartışmanın hukuksal yönü alınsa bile diğer boyutları hakkında da bir fikir verebilecek nitelikte görünüyor.

71 Bkz. BM Genel Kurulu'nun aşağıda sayı ve tarihleri belirtilen kararları: 48/130, 20 Aralık 1993 (*Yearbook of the UN*, Vol. 47, 1993, s. 892 vd.); 49/183, 23 Aralık 1994 (*a.k.*, Vol. 48, 1994, s. 1033 vd.). Krş. 46/123, 17 Aralık 1991 (*a.k.*, Vol. 45, 1991, s. 569 vd.); 47/123, 18 Aralık 1992 (*a.k.*, Vol. 46, 1992, s. 753 vd.).

Uluslararası hukukta norm olarak geçerliliği olan bir haktan söz edebilmek için hak sahiplerinin, yükümlülerin, hakkın konusunun ve gerçekleşme araçlarının belirlenebilir olması gereği açıktır. Ne var ki, bütün bu unsurlar bakımından gelişme hakkı üzerine hem literatürde geniş bir tartışma ve birbiri ile çelişen düşüncenin varlığı, hem de gelişme hakkının uluslararası hukuktaki kaynaklarının bu sorulara cevap vermek için aralarında yeterli bir tutarlılığı izlemediği dikkati çekiyor. Tartışma, gelişmenin gerçekten bir 'hak', 'insan hakkı' ve 'üçüncü kuşak insan hakkı' niteliklerini taşıyıp taşımadığı üzerine sorularla başlıyor, bu sorulara verilecek yanıtlarla bağlantılı olarak 'bireysel' ve/ya da 'kolektif' hak karakteri üzerine farklılaşan görüşlerle devam ediyor. Gelişme hakkının sahipleri olarak 'bireyler'in genellikle kabul edildiği gözlenirse de, 'halklar' ve 'devletler'in hak sahibi olup olmadığı konusunda bir uzlaşma bulunmuyor. Öte yandan 'gelişme' kavramının içeriği, yani hakkın konusu üzerine de bir fikir birliği yok. Bu konudaki görüşler, bireylerin katılım hakkından, halkların self-determinasyon hakkına kadar geniş bir yelpaze içinde yer alıyor. Gelişme hakkının gerçekleşme araçları üzerine görüşler de, önceki tartışmalara bağlı bir biçimde, bireylerin insan haklarının güvenceye alınmasından, 'yeni uluslararası ekonomik düzen'in yaratılmasına kadar zengin bir çeşitlilik arz ediyor.

Gelişme hakkının hukuksal niteliği üzerine tartışma, bu hakkın Birleşmiş Milletler kararlarıyla ilk kez ilan edildiği 70'li yılların sonlarından başlar, günümüze kadar gelir. Tartışmanın en genel anlamdaki taraflarını da gelişme hakkını kabul edenler ve etmeyenler olarak sınıflandırmak mümkündür. Kuşkusuz, bu basitleştirilmiş sınıflandırmaya gerçeklikte pek çok karmaşık hukuksal sorun eşlik etmekte, insan haklarının ve gelişme kavramının doğaları ile ilgili çeşitli görüşler tartışmayı zenginleştirmektedir. Bununla birlikte, tartışmayı Batılı gelişmiş devlet-

ler ile az gelişmiş ülkelerin gelişme kavramı üzerindeki uyumsuzluklarının bir yansıması olarak değerlendirmek de mümkündür. Gelişme kavramının politik niteliğinin bir gereği olarak ortaya çıkan bu durum, Batılı gelişmiş devletlerin ya da az gelişmiş ülkelerin çıkarlarına denk düşen argümanların bu tartışmada sıklıkla ileri sürülmesinde somutlaşmaktadır. Bu da, gelişme hakkının hukuksal niteliği üzerine uluslararası tartışmanın uzmanlar arasında basit bir görüş alışverişinden ibaret olmadığını ortaya koymaktadır. Bu anlamda, gelişme hakkını hukuksal bir hak olarak benimsemeyen yaklaşımlarda, bireysel insan hakları yaklaşımının tek "gerçek" ve "doğru" insan hakları kavrayışı olduğu yönündeki liberal iddia rol oynamakta, bu dar kalıbı aşan bir hak talebi olarak gelişme hakkı 'insan hakkı' olarak kabul edilmemektedir. Buna karşılık, gelişme hakkını halkların bir hakkı olarak ele alan, uluslararası topluluğu da bu hakkın gerçekleştirilmesi ile yükümlü kılan anlayışın en kuvvetli yorumlarının, Üçüncü Dünyalı ve sosyalist ülkelerden geldiği dikkati çekmektedir. Kuşkusuz, uluslararası alanda hukukçular tarafından gelişme hakkı üzerine ileri sürülen tüm fikirlerin belli bir çıkarın sözcülüğünü üstlendiğini ileri sürmek mümkün değildir. Ne var ki, gelişme hakkının ekonomik-politik dinamiklerine bir bakış, bu hak üzerine uluslararası hukuk alanında yürütülen tartışmanın da politik bakış açılarıyla biçimlenmiş olmasını anlaşılır kılmaktadır. Dahası, devletlerin resmi temsilcilerinin bu hak üzerine çatışan görüşlerini içeren Birleşmiş Milletler kayıtları, gelişme hakkının hukuksal niteliği üzerine bu tartışmaya aynı zamanda Kuzey ve Güney arasında politik karakterli bir tartışma olarak bakmanın hukuku politikaya 'indirgeyici' sayılmaması için de yeterli kanıt niteliğindedir.

Tartışmanın başlangıç noktası, 'gelişme'nin bir hak olup olmadığı üzerinedir. Gelişmenin bir hak oluşturmadığına dair iddialar iki farklı düzeyden ileri sürülmektedir. Birincisi, pozitivist

bir açıdan, gelişme hakkının hukuksal bir hak için zorunlu koşul olan 'bağlayıcılık' unsuruna sahip olmadığı üzerine temellenen itirazlardır. Buna göre, gelişme hakkı zorlayıcı bir güç eliyle uygulanma yeteneğine sahip değildir, bu nedenle de gerçek bir hak olmaktan çok, "politik ve ahlaki bir emir" niteliğini taşır.⁷² İkincisi, gelişme talebinin bizzatı "etik bir postula" olduğu,⁷³ haktan çok bir ilke karakteri gösterdiğinden yola çıkan görüşlerdir. Bu bağlamda, haklar ve isteklerin ayrı şeyler olduğu, gelişmenin de bir hak değil, ilke olduğu iddia edilir.⁷⁴ Gelişme talebinin hak niteliği taşıdığı görüşünün tümüyle karşısında yer almamakla birlikte, onun "oluşum sürecini yaşayan", başlangıç aşamasında bir hak olduğunu ileri sürenler de vardır. Bunlara göre gelişme hakkı hukuksal bağlayıcılık ile politik iddia arasındaki gri tabakada yer almaktadır. Ayrıca bu konuda farklı görüşler olarak, gelişme hakkını spesifik bir hak türü olarak değil, pozitifleşmiş insan haklarının yüksek bir soyutlama düzeyinde yer alan bir çatı kavram olarak ele alan ve gelişme hakkını 'yeni' bir hak olarak kabul etmeyerek, mevcut pozitifleşmiş insan hakları içinde bu hakkın zaten var olduğunu düşünen yaklaşımlar da burada kayda değer.⁷⁵ Ancak dikkat edilmesi gereken, mevcut hukuksal kaynaklar içinde yer aldığı ileri sürülen gelişme hakkı yorumu ile, yeni bir insan hakkı veya üçüncü ku-

72 Benzer görüşler, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nca oluşturulan bir uzmanlar grubu raporunda (UN-Doc.E/CN.4/1489 - 25.1.1982) da yer alır. Aktaran, H. Hohmann, *a.g.k.*, s. 62.

73 Krş. ve gelişme hakkı üzerine ileri sürülen görüşlerin bir sınıflandırması için bkz. Eibe Riedel, "Die Menschenrechte der dritten Generation als Strategie zur Verwirklichung der politischen und sozialen Menschenrechte", *Das Recht auf Entwicklung als Menschenrecht, Von der Nord-Süd Konfrontation zur Weltsozialpolitik*, (Hrsg. Adolfo Perez Esquivel), Verlag Schnell & Steiner, München, 1989, s. 63.

74 Örneğin bkz. ve krş. C. Tomuschat, *a.g.k.*, s. 90 vd.

75 Bu görüşler hakkında bkz. E. Riedel, *a.g.k.*, s. 64 vd. Ayrıca krş. Anthony Carty, "The Third World Claim to Economic Self-determination: Economic Rights of Peoples: Theoretical Aspects", *The Right to Development in International Law*, (Eds. S. R. Chowdhury, E. M. G. Deters, P.J.I.M. de Waart), Martinus Nijhoff Publication, London, 1991, s. 43-4.

şak insan hakkı olarak gelişme hakkı talebinin içeriklerinin birbirine eşit olmadığıdır.

İnsan haklarını tarihsel olarak 'kuşaklar' yaklaşımı ile sınıflandıran ve gelişme hakkını da üçüncü kuşak insan hakları arasında sayarak bu hakkın teorik bakımdan gelişmesinde önemli katkısı olan Vasak'a göre, üçüncü kuşak haklar hem bireysel, hem de kolektif karakter taşıyan ve 'dayanışma' ilkesi üzerine temellenen haklardır. Dayanışma esprisinin anlamı, çevre hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı ve insanlığın ortak mirasından yararlanma hakkı gibi üçüncü kuşak hakların belirli bir ortak yaşam kavramına dayanması, bu nedenle de, bireylerin, devletlerin ve diğer özel ve kamusal kurumların ortak çabaları ile gerçekleştirilebilir olmasında yatar.⁷⁶ Vasak'ın sınıflandırması, bireylerin ve kolektif özneler olarak halkların ve devletlerin üçüncü kuşak hakların taşıyıcıları ve ödevlileri olarak görülmesinin temelini oluşturur. Ne var ki, üçüncü kuşak insan hakları kavramlaştırması tartışmalara yol açar. Bu yeni hakların eleştirisinde, genellikle sözkonusu hakların hukuksal olarak yerine getirilmesi mümkün olmayan iddialar olduğu fikri paylaşılr. Bu hakların özünde yatan talepler, "sosyal politikanın amaçları", "politik bir programın konuları" olarak değerlendirilir. Bu yaklaşıma göre, üçüncü kuşak hakların içerdiği talepleri yeni haklar olarak ileri sürmek, sosyal politikanın amaçları ile hukuksal haklar arasında anlam karışıklığına yol açmaktadır.⁷⁷ Öte yandan, insan haklarını tarihsel olarak kuşaklara ayıran sınıflandırma, birinci ve ikinci kuşak insan haklarının aşıldığı ve

76 K. Vasak, *a.g.k.*, s. 29. Vasak'ın çevre, barış, gelişme ve insanlığın ortak mirasından yararlanma hakları olarak belirlediği üçüncü kuşak haklar yaklaşımı, bu gruba self-determinasyon, haber alma, iletişim ve kültürel kimlik haklarının da eklenmesiyle geliştirilir. Bkz. Sabine Bennigsen, *Das "Recht auf Entwicklung" in der internationalen Diskussion*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main, 1989, s. 71.

77 Örneğin bkz. A.H. Robertson ve J. G. Merrills, *Human Rights in the World*, Third Ed., Manchester Un. Press, 1992, s. 258-9.

antikleştigi izlenimini verdiği ileri sürülerek de yanlış bulunmaktadır. "İnsan hakları enflasyonu"ndan başka bir şey sayılmayan yeni kuşak haklar retoriğinin, öncekileri değerden düşürdüğü ve gölgede bıraktığı için tehlikeli olduğu belirtilmektedir. Dahası, üçüncü kuşak hakların özünde yatan iddiaların politik olduğu, bu iddiaları hak olarak ileri sürmenin de insan haklarını ideolojikleştirdiği savunulmaktadır.⁷⁸ Ancak üçüncü kuşak haklar iddiasının eleştirisinde, en önemli noktalardan biri, kolektif insan haklarının reddiyesidir. Bu görüşün 'radikal' temsilcilerinden Donnelly'e göre, insan hakları birey kavramına dayanır. Halkları da içeren grup hakları, insan hakları değildir. *"Halkın kolektif olarak haklarına yapılan atıflar, çok sık olarak, baskıcı ve paternalistik rejimlerce gerçek, somut insanların haklarını reddetmek veya bunların isteklerini ihmal etmek yahut bastırmak için yapılmaktadır. Halkların veya kitlelerin hakları retoriğinin de, çoğu zaman, pek çok insanın... haklarının reddini haklı göstermekten başka pek bir amacı yok gibidir. Siyasi kötüye kullanımın tehlikeleri, bu üçüncü kuşak insan haklarına sahip sayılan kolektif varlığın devlet olması durumunda özellikle büyüktür. (...) Devletlerin barış, kalkınma vb. insan hakları olduğunu kabul etmek, baskıdan zarar görenlerin insan haklarını kendi hükümetlerine karşı fiilen ileri sürme olanaklarını budamaktan başka bir şeye yaramayacaktır."*⁷⁹ Bu alıntıdan da görüldüğü üzere, halkların haklarının pratikte 'devletlerin' ya da 'hükümetlerin hakları' ile özdeşleşmesi ya da devletlerce kötüye kullanılma tehlikesinin varlığı, halkların haklarının kavram olarak reddine temel oluşturmaktadır. Ne var ki, bu yaklaşım biçiminde ihmal edilen, halkların devletlerden bağımsız özneler olarak, aynı zamanda devletlere karşı da hak iddiası sahibi olduklarıdır. Kuşku yok ki, halkların haklarının ileri sürülebile-

78 Bu görüşler hakkında bkz. S. Bennigsen, a.g.k., s. 72, 77.

79 Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev. M. Erdoğan ve L. Korkut), Yetkin Yayınları, Ankara, 1995, s. 155-6.

ceği devlet kavramına, "halk adına" hareket ettiğini ileri sürerek gayrimeşru uygulamalarını meşrulaştırmaya çalışan, halkların tebaası bulundukları kendi devletleri de dahildir.⁸⁰

Üçüncü kuşak insan hakları tezine göre, gelişme hakkı da diğer üçüncü kuşak insan hakları gibi, hem bireysel bir hak, hem de halkların hakkı olarak kavramlaştırılır. Gelişme hakkının bireysel hak niteliği üzerinde, yani bireyin ileri sürerek sonuç alabileceği bir hak tipi karakterini sergilediğinde geniş bir uzlaşma vardır. Ancak bu bireysel boyutunun yanı sıra, devletlerin ya da halkların hakkı olarak gelişme hakkının diğer devletlere ve devlet topluluklarına karşı da ileri sürülebilmesini gerektiren kolektif boyutu üzerinde, üçüncü kuşak haklar kavramlaştırmasına yöneltilebilir itirazlara paralel olarak, genel bir kabulün varolduğu söylenemez. Batılı sanayileşmiş devletler, insan haklarını 'bireysel' olarak düşünür ve bu kalıba hapsederlerken, üçüncü dünyalı bakış ve sosyalist ülkeler onun bireysel niteliğini reddetmemekle birlikte, kolektif karakterini önemserler. Gelişme hakkının uluslararası hukuk düzeyindeki hemen hemen bütün kaynaklarında da bu hakkın bireysel boyutuna atıf yer alırken, halkların hakkı olarak gelişme hakkı vurgusu, en açık biçimde Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı'nda göze çarpar (m.22). Şart, halkların gelişme hakkının pozitifleşmesi yönünde önemli bir adımı ve Üçüncü Dünya'nın halkların haklarını uluslararası alana taşıdığının bir göstergesini oluşturur. Gerçekte, Batılı devletlerce ısrarlı biçimde reddedilen gelişme hakkının kolektif boyutu, diğer uluslararası belgelere de az gelişmiş ve sosyalist ülkelerin katkısıyla taşınmıştır. 1986 yılında Birleşmiş Milletler'ce ilan edilen Gelişme Hakkı Bildirisi de bu hakkı 'birey-

80 Halkların haklarının hükümetlerin hakları bağlamında bir tartışması için bk. James Crawford, "The Rights of Peoples: 'Peoples' or 'Governments'?", *The Rights of Peoples*, (Ed. James Crawford), Clarendon Press, Oxford, 1988, s. 55 vd. "Eğer halkların hakları deyiminin bağımsız herhangi bir anlamı varsa, bu, halklara kendi hükümetlerine karşı hak tanımalıdır." (s. 56).

lerin ve halkların bir hakkı' olarak formüle eder. Ne var ki, bu formülasyon çoğunlukla gözardı edilir ve Bildiri'de geçen "insan gelişmenin merkezi öznesidir" ibaresi (m.2/1), sıklıkla Bildiri'nin ruhunu belirleyen ifade olarak hatırlatılır.

Gelişme hakkının üçüncü kuşak hak olarak kabulü, devletlerin de bu hakkın gerçekleşmesi için aktif özneler olarak ele alınması gerektiğini varsayar. Gelişme hakkını bir insan ve halk hakkı olarak kabul etmeyen Batılı liberal yaklaşımlar bir yana bırakılacak olursa, gelişme hakkının devletleri ödevli kıldığı görüşünün genel kabul gördüğü söylenebilir. Bununla birlikte, hak sahibi olarak devlet kavramı üzerine öğretiler bir uyumsuzluk da sözkonusudur. Burada iki önemli soru ortaya atılır: Devletler 'insan' haklarına sahip olabilir mi? Devletlerin gelişme hakkı kabul edilecek olursa, bu tüm devletlerin mi, yoksa yalnız yoksul azgelişmiş devletlerin mi hakkı olacaktır? İlk soruya olumlu yanıt Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin "insan hakkı olarak gelişme hakkının uluslararası boyutları" başlıklı raporuyla⁸¹ gelir. Rapor, devletleri, gelişme "insan hakkı"nın taşıyıcısı olarak niteler. Ancak 1979 tarihli bu rapordan sonra, bu yaklaşımın terk edildiği görülür. Sonraki dönemdeki farklılık, devletlerin gelişme hakkına sahip olabilecekleri, ancak bunun bir 'insan hakkı' olmadığı, tersine 'uluslararası hukuk çerçevesinde devletlerin bir hakkı' olduğu yönünde bir düzeltme ile ortaya çıkar.⁸² Bu formülasyon, devletlerin insan haklarına sahip

81 UN.Doc.E/CN.4/1334, 2 Ocak 1979, s. 47, aktaran S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 66.

82 Bkz. *a.k.*, s. 66-7. Karel de Vey Mestdagh, devletler insan haklarının özneleri olamayacaklarından dolayı, gelişme hakkını bir insan hakkı olarak tanımlayan yaklaşımın terk edilmesi, bunun yerine bireylerin ve devletlerin gelişme hakkı kavramının geçirilmesi gerektiğini belirtiyor. K. de Vey Mestdagh, *a.g.k.*, s. 53. Krş. Paul Sieghart, *The Lawful Rights of Mankind*, Oxford University Press, Oxford, 1986, s. 166. Ayrıca bkz. Subrata Roy Chowdhury ve Paul J.I.M. de Waart, "Significance of the Right to Development: An Introductory View", *The Right to Development in International Law*, (Eds. S. R. Chowdhury, E.M.G. Denters, P.J.I.M. De Waart), Martinus Nijhoff Publication, London, 1991, s. 13.

sayılmasının etimolojik açıdan mümkün olmaması kadar, devletlerin asıl olarak insan haklarının yükümlüsü olması olgusuyla da uyumlu görünür.⁸³ İkinci soru ise, hem yoksul, hem de zengin devletlerin gelişme hakkının öznesi olarak görülüp görülemeyecekleri ile ilgilidir. Azgelişmiş devletlerin gelişme hakkının sahibi olduğu tartışma dışıdır, ancak gelişmiş devletlerin de gelişme hakkına sahip olup olmadığı konusunda görüş farklılığı gözlenir: Bir yandan yalnız yoksul devletlerin bu hakkın taşıyıcısı ve gelişmiş devletlerin de hakkın ödevlisi olduğu görüşü⁸⁴ ileri sürülürken, diğer yandan eski sömürge devletlerin talebinin bütün devletlerin talebine dönüştüğü fikri de vurgulanır.⁸⁵ Ancak tartışma dışı olan bir başka nokta, bütün devletlerin bu hakkın ödevlisi konumunda olduklarıdır.

Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'nin 1979 tarihli bir çalışması,⁸⁶ gelişme hakkının ödevlileri olarak yalnız devletleri değil, bireyleri, Birleşmiş Milletler'in spesifik örgütlerini, bölgesel ve altbölgesel gruplaşmaları ve ulusaşırı şirketleri de saymıştır. Ancak ana ödevli grup olarak giderek yalnız devletlerin görüldüğünün, bölgesel ve altbölgesel kurumlaşmaların ve ulusaşırı şirketlerin ödevliler bahsinde geçmediğinin en önemli belgesi Gelişme Hakkı Bildirisi'dir. Bildiri, devletleri gelişme hakkının gerçekleşmesi için ulusal düzeyde tüm gerekli önlemleri almakla yükümlü kılar (m.8), halkların ve bireylerin gelişmeye uygun koşullarını yaratmak için öncelikli sorumluluğun da "kendi" devletlerine ait olduğunu belirtir (Başlangıç). Bununla birlikte, öğretide devletler ve uluslararası örgütlerin yanı sıra, uluslararası topluluğu oluşturan global ve bölgesel örgüt-

83 Halkların hakları ile devletlerin hakları arasında ilke olarak bir ayırım yapılmasından yana olan J. Crawford, gelişme hakkı bakımından bu ayırımın doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik hakkı bakımından önemli bir fark yaratmayacağını belirtir. *a.g.k.*, s. 65.

84 Bkz. K. de Vey Mestdag, *a.g.k.*, s. 52-3.

85 S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 67.

86 UN.Doc. E/CN.4/1334, 2 Ocak 1979, aktaran, S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 65.

leri, hükümet-dışı kuruluşları, ulusaşırı şirketleri, dahası IMF, Dünya Bankası gibi devlet-dışı aktörleri de gelişme hakkının ödevlileri olarak ele alan yaklaşımlar yok değildir.⁸⁷ Bu tür yaklaşımları Üçüncü Dünya'nın temsil ettiğinde kuşku yoktur. Bu bağlamda Uluslararası Hukuk Derneği'nin (International Law Association-ILA) gelişme hakkı üzerine *Kalküta Bildirisi*⁸⁸ (1991) kayda değer: Bildiri, gelişme hakkını, açlığın, eğitimsizliğin ve hastalıkların giderilmesi için yoksul halkların devletlerden ve uluslararası topluluktan talepte bulunabileceği hukuksal iddialar olarak niteler (m.1/2), bu bağlamda da gelişme hakkının Birleşmiş Milletler'i self-determinasyon hakkını güvenceye almakla yükümlü kıldığını belirtir (m.9).

Gelişme hakkı üzerine yürütülen tartışmanın başka bir boyutunu, gelişme hakkının konusu ve hakkın gerçekleşme araçları üzerine ileri sürülen farklı görüşler oluşturur. Gelişme hakkının içeriği ile ilgili görüşler oldukça zengin bir görünüm arz eder: Bu hak, yaşam, beslenme, giyecek, konut, tıbbi yardım, asgari güvenlik hakları, kişi dokunulmazlığı, düşünce, din, inanç özgürlükleri ve katılma hakları ile yakından bağlantılı bulunurken,⁸⁹ 'yardım hakkı' gelişme hakkının devletlerarası bir ögesi olarak kabul edilir.⁹⁰ Gelişme yardımı, gelişme hakkından türeyen bir ödev olarak görülür,⁹¹ bu bağlamda da sanayileşmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere yardım ödevi vurgulanır. Bu hakkı daha geniş içerikli düşünenler gelişme hakkının gelişme yardımına indirgenemeyeceğini ileri sürerler.⁹² Ancak, Batılı devletlerin gelişme yardımının bir hak olarak tanınmasına karşı koyuşları sonucu, gelişme hakkı üzerine bugüne değin

87 Bkz. S.R. Chowdhury ve P.J.I.M. de Waart, *a.g.k.*, s. 16-7.

88 Metin için bkz. S. R. Chowdhury ve diğerleri, *a.g.k.*, s. 411-5.

89 Bkz. H. Hohmann, *a.g.k.*, s. 62.

90 Bkz. K. de Vey Mestdagh, *a.g.k.*, s. 53.

91 Bu yöndeki görüşler için bkz. S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 87.

92 Krş. B. Graefrath, *a.g.m.*, s. 18.

ilan edilen uluslararası belgelerin hiçbirinde, gelişme yardımı gelişme hakkının bir ögesi olarak ele alınmamıştır. Öte yandan gelişme hakkını özellikle azgelişmiş ülkelerin talepleri ile bağlantılı olarak düşünenler hakkın konusunu epey geniş bir çerçevede somutlaştırırlar: Barış ve güvenlikten, temel ihtiyaçların giderilmesine, borç krizinin çözümünden devletleştirmeye,⁹³ yapısal uyarılama ve özelleştirmelerin maliyetini hafifletmeden, insan ihtiyaçlarını gözetmeye⁹⁴ uzanan geniş bir yelpazede gelişme hakkından türeyen talepler ifade edilir. Gelişme hakkının gerçekleştirilmesinin uluslararası düzeydeki araçları olarak ise, yeni bir dünya para ve haberleşme düzeni, yeni uluslararası eğitim standartları ve nihayet 'yeni uluslararası ekonomik düzen' ileri sürülür.⁹⁵ Gerçekte, gelişme hakkını gerek konusu ve içeriği, gerek gerçekleştirme araçları açısından en geniş biçimde ele alan yaklaşımlarda 'yeni uluslararası ekonomik düzen' çağrışımı hissedilir. Bazıları, 'yeni ekonomik düzen'in yaratılmasını gelişme hakkının biricik gerçekleştirme aracı olarak açıkça dile getirirler, bazıları ise gelişme hakkının gerçekleşmesinin yeni bir iktidar yapısını zorunlu kıldığını ileri sürerler.⁹⁶ Gelişmeyi "ekonomik, sosyal ve kültürel" gelişme olarak ele alan Gelişme Hakkı Bildirisi de, devletlerin yeni uluslararası ekonomik düzeni gerçekleştirme amacına yönelik haklarını ve ödevlerini yerine getirmeleri gereğini vurgulayarak (m.3/3), gelişme hakkı ile yeni uluslararası ekonomik düzen arasında bir köprü kurar. Gelişme Hakkı Bildirisi'nin 'Ek'i ise, bu bağlantıyı daha kesin bir biçimde ifade ederek, gelişme hakkının başarıya ulaşmasının 'Yeni Uluslararası Ekonomik Düzenin Kuruluşu üzerine Eylem Programı Bildirisi'nin uygulanmasına bağlı olduğunu belirtir.

93 Bu görüşler hakkında bkz. S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 79-82 .

94 Bkz. Kalküta Bildirisi, m. 4.

95 Bkz. S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 94.

96 *A.k.*, s. 94-5.

Üçüncü Dünya'nın 'yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramına bağlı gelişme hakkı talebi, sosyalist ülkelerce de desteklenmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından gelişme hakkı üzerine yürütülen çalışmalarda Küba temsilcisi tarafından barış, silahsızlanma, borç probleminin çözümü ve yeni uluslararası ekonomik düzen, gelişme hakkının gerçekleşmesi için onsuz olmaz koşullar olarak savunulmuştur.⁹⁷ Gerçekte, sosyalist hukukçular, gelişme hakkını azgelişmiş ülkelerin kapitalist dünya düzeninden talepleri olarak ele alırlar; bu hakla eski sömürgeci devletlerin ve ulusaşırı tekellerin azgelişmişlikten dolayı sorumluluklarının dile getirildiğini düşünerek onun anti-empyrist içerikli olduğunu açığa çıkarılması gerektiği görüşünü benimserler. Gelişme hakkını da, bireylerin, halkların ve devletlerin hakkı olarak, onurlu bir yaşam ve kapitalist sistemden özgürleşme olarak yorumlarlar. Böyle bir hakkın hukuksal temelini ise yalnız 'self-determinasyon' hakkında görürler. Bu bağlamda, gelişme hakkı, sosyalist hukukçulara göre, ulusal ve uluslararası sınırlamalara karşı veya bireylerin, halkların ve devletlerin yaşam haklarının baskı altına alınmasına ya da manipüle edilmesine karşı "devrimci bir talep" olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda bir gelişme hakkı "biçimsel burjuva eşitliğini" aşabilir. Bu yaklaşıma göre, self-determinasyon hakkı yalnız politik self-determinasyon olarak anlaşılamaz, öncelikle devletlerin sosyal ve ekonomik geleceklerini belirleme hakkını kapsar. Gelişme hakkı da, self-determinasyon hakkının özel bir ortaya çıkış biçimidir.⁹⁸

Sosyalist ülkeler, insanın özgürlüğünün kolektif olarak gerçekleştirebileceği temelinden yola çıkarak gelişme hakkını öncelikle halkların hakkı olarak ele alırken, Batılı kapitalist devletler

97 Bkz. *a.k.*, s. 97.

98 B. Graefrath, *a.g.k.*, s. 3-23. Karşı görüş için bkz. C. Tomuschat, *a.g.k.*, s. 101.

insan haklarını ancak bireylerin devletlere karşı ileri sürebilecekleri haklar olarak gören liberal yaklaşımı benimsemişlerdir. "Batılı yorumcuların ret stratejileri" de, gelişme hakkını politik bir iddia olarak subjektifleştiren, gelişmeyi ve gelişme yardımını politikanın olguları olarak onaylayan, ancak bir hak iddiası olarak reddeden ya da gelişme ile birlikte bütün üçüncü kuşak hakları yadsıyan bir tutumu izliyor.⁹⁹ Batılı devletler içinde bireysel bir hak olarak gelişme hakkını telaffuz eden devletler ise, onun içeriğini birinci ve ikinci kuşak insan haklarına indiriyorlar: *"Gelişme hakkını, hem kişisel ve siyasal haklar, hem de ekonomik, sosyal ve kültürel haklar üzerine sözleşmelerdeki bireysel hakların bir özeti olarak anlıyoruz."*¹⁰⁰ Almanya'nın bu ifadede özetlenen resmi görüşü, gelişme hakkını dile getirmekle birlikte, onun mevcut birinci ve ikinci kuşak hakların bir toplamı olduğu yorumunu benimseyerek aslında bu hakkı içeriksizleştiriyor. Gelişme hakkını ancak bireylerin "kendi" devletlerine karşı ileri sürebilecekleri bir hak olarak gören Almanya'nın tutumu, yeni uluslararası ekonomik düzen, borç düzenlemesi ve benzer ekonomik taleplerin insan hakları olarak nitelenemeyeceği konusunda da açıktır.¹⁰¹

Gelişme hakkı talebinin Üçüncü Dünyalı ülkeler tarafından, sosyalist hukukçuların bu hakkı yorumlayış tarzlarına uygun biçimde, gerçekten kapitalist dünyadan özgürleşmeye yönelik, anti-emperyalist, devrimci bir talep olarak ele alınıp alınmadığı konusu ise tartışma götürür. Üçüncü Dünya'nın 70'li yıllarda yükselen 'yeni uluslararası ekonomik düzen' talebinin gerçekte Kuzeyli burjuva stratejilerine karşıt bir Üçüncü Dünya burjuva programı¹⁰² olarak Üçüncü Dünya burjuvazilerinin refahtan da-

99 E. Riedel, *a.g.k.*, s. 63.

100 Aktaran, S. Bennigsen, *a.g.k.*, s. 73.

101 Bkz. *a.k.*, s. 75-77.

102 Krş. Samir Amin, "Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk", *Genel Bunalımın Dinamikleri*, I. Wallerstein, G. Arrighi, A.G. Frank, S. Amin, (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 198.

ha fazla pay sağlama amacına yönelmesi gibi, gelişme hakkını 'yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramına dayandıran yaklaşımlarda da aslında kapitalist düzene yönelik radikal bir karşı çıkış görülmez. Gelişme hakkını 'yeni uluslararası ekonomik düzen'in bir ilkesi olarak ele alan¹⁰³ Kalküta Bildirisi (1991) buna bir örnek oluşturur. Bildiri, "borçlu ülkeler ve IMF, Dünya Bankası ve/ya da ticari bankalar arasında dış borçların geri ödenmesi ya da yapısal uyum rejimi üzerine yapılan anlaşmaların yerine getirilmesinde insan hakları standartlarının gözetilmesindeki başarısızlığa" (m.20) dikkat çeker, ancak ne bu anlaşmaların emperyalist karakterine değinir, ne de onların gelişme hakkının gerçekleşmesi için temel bir engel oluşturduklarını belirtir. IMF'nin uyum politikalarının sosyo-ekonomik sonuçlarından sorumlu olmasının, yapısal uyum programlarının kalitesini yükselteceğini ve bunun IMF'nin hedeflerinin gözetilmesine katkıda bulunacağını belirtir (m.22), ancak, yapısal uyum programlarının uluslararası sömürü ilişkilerini derinleştiren niteliğini görmezden gelir ve bu programları halkların haklarını ihlal eden programlar olarak mahkûm etmez. Bunun gibi, borç sisteminin kendisini sorgulamadan, borçlu ülkelerin iflası üzerine uluslararası düzenlemeler yapılmasını önerir, bunun uluslararası mali piyasalarda piyasa mekanizmalarının daha etkili işlemlerini sağlayacağını belirtir (m.24). Görüldüğü gibi, bu gelişme hakkı yorumu, dayandığı 'yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramının halkların eşitliği, barış, yoksul halkların temel ihtiyaçlarının giderilmesi gibi zengin sosyal adalet retoriğine rağmen, gerçekten 'anti-emperyalist' ve 'devrimci' değildir. Tersine, kapitalist düzene bağlılığı tartışma dışıdır. 'Yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramına dayalı bir gelişme hakkı iddiasının, kapitalist sistemin Üçüncü Dünya'da yarattığı ekonomik, toplumsal ve

103 "Forewords", *The Right to Development in International Law*, (Eds. S.R. Chowdhury, E.M.G. Deters, P.J.I.M. de Waart), Martinus Nijhoff Publication, London, 1991, s. 3.

kültürel tahribata tepkiden beslenen, ancak bu sistemi temelden sorgulamayan ve ona karşı direnmeyen, reformist ilkelere dayanan bir hak talebinden ibaret kalma olasılığı güçlüdür. Hemen belirtelim ki, bu saptama, 'yeni uluslararası ekonomik düzen' kavramının bir ögesi olarak ileri sürülen gelişme hakkı kavramı bakımından geçerlidir. Öte yandan, halklar arasında eşitsizlik olgusu varoldukça, gelişme hakkının da meşru bir hak olarak varlığını sürdüreceğinde kuşku yoktur. Bu süreçte problem, gelişme hakkının halkların bütünlüklü bir özgürleşme idealinin öğelerinden biri olarak formüle edilmesinde ve pratiğe geçirilmesinde yatar. Bu noktada, geçmiş sosyalist sistemlerin görünüşte gelişme hakkından yana çıkmalarına karşılık, kendi ülkelerinde yaşayan ve 'nüfuzları altındaki' halklar arasında ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel eşitlik idealini yaşama geçir-medeki başarılarının sorgulanmasında da yarar görünmektedir.

Son olarak, onca uluslararası karar, belge, bildiri ve raporda dile gelmesine ve bu konuda akademisyenlerin azımsanmayacak ölçüde teorik çaba göstermelerine rağmen, gelişme hakkının bir uygulamasının olup olmadığı meselesi üzerinde kısaca durmak gerekir. Gelişme hakkı üzerine devletler arasında bir uyuşma gözlenmediğinden ve bu hakkın gerçekleşmesi için her şeyden önce gelişmiş devletlerin iradeleri gerekli olduğundan, bu soruya olumlu yanıt vermenin mümkün olmadığı görülüyor. Gelişme hakkının bir ögesi olarak öğretilde dile getirilen 'gelişme yardımı' bu hakkın bir uygulaması olarak düşünülebilirse de, gelişmiş ülkeler yardımı gelişme hakkından doğan bir ödev olarak kabul etmemişlerdir. Azgelişmiş ülkelerin gelişme yardımının hukuksal açıdan garantiye alınması amacıyla gerçekleştirdikleri bütün girişimler de gelişmiş devletler tarafından geri çevrilmiştir.¹⁰⁴ Batılı kapitalist devletler yaptıkları yardı-

¹⁰⁴ Bkz. Ira Elisabeth Hörndler, *Menschenrechte und Entwicklungshilfe, Eine Koppelung der Vergabe von Entwicklungshilfe an die Beachtung der Menschenrechte*, München, 1996, s. 16 vd.

mın kurallarını da kendileri belirlemek isteyerek, anti-empyralist ve anti-kapitalist bir çizgiye girerek kendi çıkarlarıyla çelişen başka talepleri de peşinden sürükleyecek bir gelişme insan hakkına mesafeli bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Bu tutumun sonucu olarak, bugün uluslararası hukukta genel kabul gören bir gelişme hakkından bahsedilemez. Öte yandan, 'yeni uluslararası ekonomik düzen' taleplerinin yükseldiği 70'lerden bu yana aradan geçen zamanda, Üçüncü Dünya'nın gelişme talebinde kayda değer bir azalma olmadığı da dikkati çekiyor. Dünya 2. İnsan Hakları Konferansı'nın belgelerinden de ortaya çıktığı gibi, azgelişmiş ülkeler hâlâ yoksul ve zengin ülkeler, Kuzey-Güney arasındaki adaletsiz ilişkilere atıf yapıyorlar ve "ekonomik" gelişme hakkını talep ediyorlar. Buna karşı Batı'nın yeni stratejisi ise, aslında temellerini 70'lerde ABD'nin izlediği stratejiden alarak genelleşiyor: Bugün gelişme 'ekonomik' olmaktan çok 'politik' içerikli anlaşıyor ve günün egemen gelişme ideolojisini 'insan hakları temelinde gelişme' ideolojisi oluşturuyor.

90'ların Eğilimi

İçinde bulunduğumuz dönemde bugüne kadar uygulanagelen gelişme politikalarının krize girdiği saptamaları giderek daha fazla yapılr hale geldi. 90'lı yılların başından bu yana gelişme politikalarının 'kriz' halinde olduğundan sıklıkla söz ediliyor ve buna bağlı olarak yeni bir 'gelişme paradigması' öne sürülüyor. Bütün bu tartışmalar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yürürlükte olan, ancak 70'lerde patlak veren dünya ekonomik kriziyle birlikte artık 50'li ve 60'lı yıllardaki kadar desteklenmemeye başlayan azgelişmiş ülkelerin 'büyüme' ve 'iktisadi kalkınma' anlayışına dayalı bir gelişme modelinin tamamen terk edildiğinin işaretini veriyor. Gelişme politikalarında daha köklü bir dönüm noktasına gelindiği, bugünkü gelişme paradigmasının

artık 'ekonomik' değil, 'politik' nitelikli olduğu tezlerinin açıkça ifade edilmesinden de görülmüyor. Başka deyişle, günümüzde "demokrasi", gelişmenin temel kriteri olarak ele alınıyor ya da gelişme "demokratik gelişme" olarak anlaşıyor. Bu bakış, gelişmenin azgelişmiş ülkelerin 'iç' politik koşullarına ait bir sorun olduğu düşüncesini temel alıyor,¹⁰⁵ gelişmişlik derecesi de bu ülkelerin 'insan hakları' açısından aldıkları mesafeyle ölçülüyor.

90'lı yıllarda gelişmiş devletler, gelişme yardımını ya da "gelişme işbirliği"ni insan haklarının gözetilmesi koşuluna bağlayan bir sürece girdiler. Ancak, gerçekte gelişme yardımının 'insan hakları' koşuluna bağlı tutulması, Batılı devletlerin yeni bir politikası değildi, gelişme yardımı ve askeri yardım gibi dış politikayla ilgili ilişkilerin yardım alan ülkelerin iç politika (insan hakları) koşullarına bağlanması ilk olarak 1975'te ABD Kongresi tarafından kabul edilmişti.¹⁰⁶ Bununla birlikte, günümüzde bu uygulamanın genelleştiği ve güçlendiği gözleniyor: ABD Uluslararası Gelişme Ajansı (US Agency for International Development - USAID), "demokrasi ve yönetme" üzerine 1991'de yayınladığı programda, demokratik katılımın güçlendirilmesi, insan haklarının korunması, hukuka uygun yönetim ve köklü demokratik değerlerin biçimlenmesi üzerinde yoğunlaşıyor.¹⁰⁷ "Demokratik gelişme", ABD'nin öncülüğünde, diğer Batılı devletlerce de benimseniyor. Alman liderleri, "demokratik yardım"ın bir parçası olarak azgelişmiş ülkelere politik şartların dayatılmasının savunulmasında ABD'yi izliyorlar, böylece demokrasi, ekonomik yardım onayını da başlatabilen bir koşul

105 Reinold E. Thiel, "Wie politisch ist die EZ?", *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 1996/3, s. 67.

106 Bkz. Peter P. Waller, "Human Rights Orientation in Development Cooperation", *Human Rights and Development*, (Ed. R. Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 56-7.

107 Bkz. Wolfgang S. Heinz, *Positive Maßnahmen zur Förderung von Demokratie und Menschenrechten als Aufgabe der Entwicklungszusammenarbeit*, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik, Berlin, 1994, s. 20 vd.

olarak ortaya çıkıyor. 1991'de Alman Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Bakanlığı gelişme yardımının verilmesini yeni koşullara bağlarken, bunların başında insan haklarına saygıyı, halkın politik sürece katılımını ve hukuk güvencesini sayıyor.¹⁰⁸ Diğer Batılı ülkeler de bu yeni gelişme politikasını destekliyorlar ve bugün 'insan hakları koşulu', Fransa'dan İskandinav ülkelere değin Avrupalı devletlerin azgelişmiş ülkelere yönelik genel politikasını belirliyor. Avrupa Topluluğu, azgelişmiş ülkelerle ilişkilerini politik şartlara bağlamaktan yana ve demokrasi taraftarı bir bildiri yayınlarken,¹⁰⁹ Kanada 1991'den beri iki taraflı yardım için insan hakları koşulunu ileri sürüyor.¹¹⁰ Japon Hükümeti de, 1992 yılında, gelişme işbirliğinde bulunabilmesinin bundan böyle demokrasi ve insan hakları gibi kriterlere bağlı olacağını açıklayarak Batılı devletleri izliyor.¹¹¹ Bugün 'demokratik gelişme' anlayışı ve onun bir uygulaması olarak, azgelişmiş ülkelerle ilişkilerin sürekliliğini dayatılan politik şartların yerine getirilmesine bağlı tutan strateji, Birleşmiş Milletler'den Dünya Bankası ve IMF'ye değin uluslararası kuruluşların da tam desteğiyle uygulanıyor.

108 Bkz. ve krş. Federal German Ministry for Economic Co-operation and Development, "Ninth Report on Development Policy by the German Federal Government", February 1993, *Human Rights and Development*, (Ed. R. Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 231 vd. Ayrıca bkz. Klaus-Jürgen Hedrich, "Menschenrechte und Entwicklungspolitik", *Menschenrechte als politischer Auftrag*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Bornheim, 1996, s. 37 vd.; Wolfgang S. Heinz, "Entwicklungszusammenarbeit und Menschenrechte", *Menschenrechte vor der Jahrtausendwende*, (Hrsg. H. Bielefeldt , V. Deile, B. Thomsen), Amnesty International, Frankfurt am Main, 1993, s. 129 vd.; Wolfgang S. Heinz, "Human Rights in German Foreign and Development Policy", *Human Rights and Development*, (Ed. R. Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 97 vd.

109 "İnsan Hakları, Demokrasi ve Gelişme" başlığını taşıyan Avrupa Topluluğu Konseyi'nin 28 Kasım 1991 tarihli kararının metni için bkz. *Human Rights and Development*, (Ed. R. Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 273 vd.

110 David Gillies, "Human Rights, Governance and Democracy: The World Bank's Problem Frontiers", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 11/1, 1993, s. 8.

111 Bk. P.P. Waller, "Human Rights Orientation in Development Co-operation", s. 55.

Günümüzün egemen gelişme politikasının bir unsuru olarak ortaya çıkan "politik koşulluluk" (*political conditionality*) kavramı, yardım verenlerin yardım alan ülkelerin politik ortamını değiştirmek amacıyla müdahalede bulunmalarını ifade eder. Bu, başlıca üç biçimde ortaya çıkar: İnsan haklarını ve demokratik gelişmeyi ilerletmek için teknik yardım yoluyla destek; siyaset diyalogu yoluyla "ikna" ve politik baskı. Bu genel müdahale biçimleri, politik liberalleşme ve demokratik reformların bir takvime bağlanmasını dayatma, insan haklarını ihlal eden rejimlere ekonomik yaptırımları uygulama, gelişme yardımını kesme ya da kesme tehdidinde bulunma biçimlerinde somutlaşır.¹¹² Gelişme yardımının verilip verilmeyeceği, miktarı ya da içeriği demokrasi ve insan haklarındaki ilerlemeye bağlı tutulur.¹¹³ 80'li yıllarda IMF ve Dünya Bankası tarafından Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde uygulanan yapısal uyum programları, 'politik koşulluluk' mekanizmasını geniş ölçüde şu reformları amaçlayarak kullanmıştır: Afrika devletlerinin imzaladıkları sözleşmeler çerçevesinde temel insan haklarına saygı; katılımı teşvik için politik açılım ve sistem içindeki muhaliflerin hakları, bu yönde ilk adım olarak çok partili sistemlerin kuruluşu; devlet mekanizmasının etkinliği ve verimliliğinin artırılması için harcamaların kısılmasına dönük bir idari reform, özelde devlet kuruluşlarının genişlemesini önleme; demilitarizasyon ya da askeri harcamaların kesilmesi.¹¹⁴ Bugün Afrika'dan, Latin Amerika'ya ve Asya'ya değin azgelişmiş ülkelerin yüzyüze kaldıkları yapısal uyum programlarının "politik liberalleşme" ögesinin bir unsuru olarak ortaya çıkan bu reformlar, yapısal uyum prog-

112 Bk. D. Gillies, *a.g.k.*, s. 4.

113 Peter P. Waller, "Positivmaßnahmen und politische Konditionalität", *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 1996/3, s. 75.

114 Emeka Nwokedi, "Political Conditionalities: Vectors or Constraints on Development in Sub-Saharan Africa?", *Human Rights and Development*, (Ed. R. Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 164.

ramlarının "ekonomik liberalleşme" hedefine eşlik eder ve onu tamamlar.

Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde politik koşulluluğun rasyonelleri, Doğu-Batı kutuplaşmasının sona ermesiyle uluslararası sistemdeki değişim ve buna bağlı bir "demokratik açılım" süreci ve daha önemlisi Afrika devletlerinin "yönetme krizi" olarak gösterilir. Akademik araştırmaların ana akımı gibi, Dünya Bankası da, Afrika'daki otoriter ve kişisel yönetimleri, Afrikalı devletlerin "yönetme krizi"nin ve buna dayalı bir reform ihtiyacının kaynağı olarak tespit eder.¹¹⁵ Ne var ki, 80'li yıllara kadar Batılı sanayileşmiş ülkeler gibi, Dünya Bankası tarafından da ekonomik olarak desteklenen Afrika diktatörlüklerinin 80'lerle birlikte birdenbire bir problem olarak sunulmasının çelişkili doğası açıktır. Son yıllara kadar Afrika'da olduğu gibi, Latin Amerika ve Asya'da da otoriter yönetimleri destekleyen Batılı gelişmiş devletlerin aniden demokrasi havarisi kesilmeleri inandırıcı değildir. Geçmişte diktatörlüklerin iktidar olmasında Batılı devletlerin belirleyici desteğinin varlığı, bugün yine onlar tarafından gerekli görülen demokratik yönetim doğrultusundaki reformların temelinde daha başka bir nedenin varlığını ortaya koyar. Bu da, 80'lerle birlikte egemen olan yeni liberal politikaların devletin ekonomik hayatın dışına atılmasını öngörmesinde yatar. 70'lerin ikinci yarısından itibaren Üçüncü Dünya'ya yönelik politikalar, ekonomik yaşama devlet müdahalesinin kapsamlı olduğu ve devletin ekonomik dönüşüm sürecinde stratejik bir rol üstlendiği ulusal kalkınmacı temellerde gelişen devlet yapısının tasfiyesine yönelmiştir. 80'li yıllarda 70'in üstünde Üçüncü Dünya ülkesinin IMF ve Dünya Bankası programlarına teslim olması ve istikrar, yapısal uyum, şok tedavisi gibi politikaların giderek Güney'in ortak kaderi haline gelmesi, bu hedefe ulaşmak için uygulanan politikaların bir sonucudur.

115 A.k., s. 165.

Yeni gelişme politikalarının insan hakları ve demokrasi unsurlarının temeli, pazar ekonomisine dayanır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya düzenini belirleyen Doğu-Batı kutuplaşmasının 1989'da sosyalist sistemlerin çöküşüyle sona ermesi, özelliklerini kapitalist dünyanın dinamiklerinden alan yeni gelişme modelini evrenselleştirmiştir.¹¹⁶ Bu gelişme modelinin temelinde, 80'li yıllardan bu yana IMF ve Dünya Bankası tarafından özelleştirme ve liberalleştirme yoluyla azgelişmiş ülkelerin piyasa ekonomisi düzenine ve dünya piyasasına uyumunu hedefleyen yapısal uyum programları yatar. Yapısal uyum programları, "kendi olanaklarının üstünde tüketen ülkeleri parasal açıdan yeniden dengeye kavuşturmak" olarak ifade edilir. Burada gözetilen "amaç, öncelikle sözkonusu ülkeye borç verenlerin çıkarlarını korumak", daha sonraysa borç alanları "kurtarmak"tır.¹¹⁷ IMF ve Dünya Bankası tarafından işletilen bu programlar, devasa faizlerle geri ödemelerin sağlanması için bu uluslararası mali kuruluşların ulusal iktisada müdahil olmalarıyla sonuçlanır. Bugünkü pratikte IMF ve Dünya Bankası'nın Üçüncü Dünya ülkelerine uyguladıkları baskı, ulusal iktisat siyasetindeki kararlarda nihai belirleyici olarak gelişme kavramının yerine geçmiştir.¹¹⁸ 70'li yıllarla birlikte azgelişmiş ülkelerin iktisadi büyüme söylemi egemen politikalarda unutulurken, 80'lerde Üçüncü Dünya kendini bir borç krizinin içinde bulmuştur. Bugünkü politikalarda artık azgelişmiş ülkelerin iktisadi kalkınması gibi bir hedef yoktur ve uluslararası sömürü ilişkilerinin derinleştirilmesinde ağırlaşan borçlar önemli yer tutmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında 70'li yıllara kadar egemen olan politikalar azgelişmiş ülkeleri "kal-

116 Bkz. Rainer Tetzlaff, "Demokratische Transition und Marktorientierung", *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 1996/2, s. 37.

117 Christian Comeliau, *Kuzey-Güney İlişkileri*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 34.

118 A.k., s. 35.

kınma" söylemi ve politikaları üzerinden manipüle ederken, bugünkü sömürü ilişkileri ve manipülasyonda "borçların geri ödenmesi" temel aracı oluşturmaktadır. Üçüncü Dünya ülkeleri ile uluslararası mali kuruluşların kredi anlaşmaları, günümüzün ulusal iktisadı belirleyen temel faktörü olarak ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, bu anlaşmalar artık yalnız ekonomik yaşamı değil, politik yaşamı da açıkça belirlemeye başlamıştır. 90'lı yıllarla birlikte Dünya Bankası'nın kredi anlaşmalarına demokratik reformları amaçlayan politik nitelikli şartlar koymaya başlaması bunun işaretidir.

Yapısal uyum programlarının yöneldiği 'devleti ekonomik faaliyetin dışına atma' amacı, kamu sektörüne son verilmesi doğrultusunda radikal önlemlerin uygulanmasını gerektirir. Bunlar, üretici devletten ve devlet destekli kapitalizmden vazgeçilmesi, devlet sorumluluklarının sınırlandırılması, mal ve hizmet arzının piyasanın işleyişine bırakılması ve bağımsız bir girişimci sınıfın ortaya çıkmasını engelleyen diğer tüm unsurların yok edilmesidir.¹¹⁹ Üçüncü Dünya'da "ekonominin üretici ve dağıtıcı sektörlerindeki devlet müdahalesini budamak ve bütünüyle ortadan kaldırmak"¹²⁰ amacına yönelik politikaların sosyal alandaki maliyeti ise ağırdır: Ücretlerin ve sosyal olanakların kısılması, özelleştirmeler ve devlet harcamalarındaki radikal kısıntı sonucu devletin en başta sağlık ve eğitim alanındaki sorumluluklarından arındırılması, işsizliğin artması, gelir dağılımındaki adaletsizliğin derinleşmesi.¹²¹ Kısacası, Üçüncü Dünya için öngörülen yeni 'gelişme' politikalarının ayrılmaz bir ögesi durumundaki yapısal uyum programları, insan hakları adına "ihlal"den başka bir şey getirmez. Sosyal ve ekonomik

119 Bkz. W. Bello ve diğerleri, *a.g.k.*, s. 62.

120 A.k.

121 Örneğin bkz. ve krş. Christian Suter, *Demokratisierung, Menschenrechte und Strukturanpassung in Lateinamerika, 1970-1993*, Einsiedeln, 1995, s. 12 vd.

hakların Güneyli ülkelerdeki güncel yakıcı önemi ve Güneyli devlet temsilcilerinin insan hakları üzerine yürütülen tartışmalarda Batılı liberal argümanlara karşılık sürekli olarak sosyal hakların kendi ülkelerinde taşıdığı özel önemi vurgulamaları da bu politikalarla bağlantılıdır. Öte yandan, sosyal hakların aslında insan hakları olmadığı, gerçek insan haklarının yalnız kişisel ve siyasal haklar olduğu yönündeki tezleriyle insan hakları alanında yeni liberal bir rüzgârın da bu dönemde esmeye başladığı görülür.

Yeni gelişme paradigması olarak "demokratik gelişme", "iyi yönetme" (*good governance*) kavramının bir unsuru olarak ileri sürülür. İlk olarak Dünya Bankası tarafından ortaya atılan "iyi yönetme" kavramı, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler tarafından da desteklenmektedir. Avrupa Topluluğu Konseyi'nin 28 Kasım 1991 tarihli "İnsan Hakları, Demokrasi ve Gelişme" başlıklı Bildirisi,¹²² "iyi yönetme" kavramının önemini vurgular ve ancak şu genel yönetim ilkelerine uyulmasıyla adil bir gelişmenin etkili ve sürekli olacağını belirtir: Demokratik karar verme, yönetimin şeffaflığı ve hesap verebilirliği, gelişme için piyasa dostu bir ortamın yaratılması, yolsuzlukla mücadele, ayrıca hukuk devletine, insan haklarına, ifade ve basın özgürlüklerine saygı (m.5). Bu Bildiri aracılığıyla Avrupa Topluluğu, azgelişmiş ülkelerde insan haklarına saygının ilerletilmesine, demokrasi ve "iyi yönetme"nin yaratılmasına dönük girişimler için kaynaklarını genişleteceğini açıklar, hükümetler ve hükümet-dışı örgütler tarafından bu amaçlara uygun girişimleri mali desteğe değer bulur (m.10). Öte yandan, Birleşmiş Milletler de gelişme ve demokrasi kavramlarını "iyi yönetme" kavramıyla bağlantılandırarak bu egemen gelişme anlayışına katılır. Birleşmiş Milletler eski Genel Sekreteri Butros Butros Gali, 1994'te "iyi yönetme"nin demokrasiyi de içerdiğini belirterek, gelişme

122 Bkz. yukarıda, dipnot 109.

ve demokrasi arasındaki ayrılmaz bağa dikkat çeker. "İyi yönetme"nin gelişme stratejisinin başarısı için özel bir koşul oluşturduğunu ve devletlerin kontrolü için de en önemli gelişme değişkeni olduğunu dile getirir.¹²³ Eski Genel Sekretere göre, gelişme kavramı üzerine tartışmalarda soğuk savaş düşünceleri gündemden düşmüş, bunun yerine "demokrasi, insan hakları ve iyi yönetme" arasındaki ayrılmaz bağla yeni bir gelişme anlayışı belirmiştir.¹²⁴ Birleşmiş Milletler'in 90'lı yıllar için öngördüğü gelişme modelinin özü de bu ifadelerde yatar. Demokrasi, insan hakları ve katılım, günümüzün temel gelişme kriterleri olarak kabul edilir, gelişme hakkının gerçekleşmesi bakımından da bu kavramların altı çizilir. Birleşmiş Milletler çerçevesinde 'gelişme hakkının gerçekleştirilmesi' üzerine 1991 yılında hazırlanan bir rapor,¹²⁵ merkezden planlanmış ekonomilere dayanan ya da ekonomik büyüme amacına yönelen eski gelişme stratejilerinin gelişme hakkının gerçekleştirilmesi konusunda 'başarısız' kaldığını belirtir ve "gerçek" gelişmeyi 'insan hakları' anlamında ele alır. Demokrasi ve katılım, bu gelişme anlayışının en önemli öğeleridir.¹²⁶ Demokrasi, bütün (yerel, ulusal ve uluslararası) düzeylerde ve bütün alanlarda "gerçek" gelişmenin koşulu olarak görülür.¹²⁷ Gelişmenin 'insan hakları' ile özdeşleştirilmesinin sonucu olarak, gelişme yardımı da 'insan hakları yardımı' olarak anlaşılmaya başlar ve gelişme hakkının gerçekleşmesinin bir aracı olarak öncelikle şu alanlarda 'yardım' önerilir: Hukuk devletinin ve demokratik kurumların güçlendirilmesi, serbest seçimlerin güvenceye alınması, halkın karar al-

123 Bkz. David P. Forsythe, "The United Nations, Human Rights, and Development", *Human Rights Quarterly*, Vol. 19/2, May 1997, s. 337.

124 Bkz. *Yearbook of the UN*, Vol. 48, 1994, s. 760.

125 Centre for Human Rights, *The Realization of the Right to Development, Global Consultation on the Right to Development as a Human Right*, United Nations, 1991.

126 A.k., s. 36.

127 A.k., s. 45.

ma süreçlerine katılımı, yöneticilerin ve polislerin insan hakları eğitimine tabi tutulması.¹²⁸ Bu bağlamda, hukukçuların ve hukuku uygulayanların eğitimi, ombudsman tipi kurumların oluşturulması için projeler, borç veren ülkelerin "ulusal insan hakları altyapısını güçlendiren" önlemleri olarak sunulur.¹²⁹

Demokrasinin bir unsuru olarak savunulan "iyi yönetme" kavramı, ilk olarak Dünya Bankası'nın 1989 raporunda, Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde uygulanan yapısal uyum programlarına ilişkin olarak dile getirilmiştir.¹³⁰ Aslında Banka, 1983 tarihli Dünya Gelişme Raporu'ndan bu yana "kötü yönetme"nin sosyo-ekonomik gelişme için engel oluşturduğunu ileri sürmektedir.¹³¹ Ancak 1992 yılında "Yönetme ve Gelişme" raporunun yayınlanmasıyla, "iyi yönetme" Banka tarafından resmen ilan edilir ve bu kavram, Banka'nın içinde bulunduğumuz döneme dair yeni stratejisini belirleyen bir söylem olarak ortaya çıkar. Yapısal uyum programlarını tamamlama ve meşrulaştırma¹³² girişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan Banka'nın "iyi yönetme" kavramının içeriği şu ilkelerde kendini gösterir: Kamu yönetiminde etkinlik ve verimlilik; hesap verebilirlik, yani devletin bütün düzeylerinde hukukilik ve kontrol, bu ilke altında yerleşme ve katılım; hukuk devleti; kamu bütçesinin iyileştirilmesi ve yolsuzluğun önlenmesi amaçları gereğince kamu yönetiminde şeffaflık ve haber alma hakkı. Banka'nın "iyi yönet-

128 Bkz. ve krş. *Yearbook of the UN*, Special Edition UN Fiftieth Anniversary 1945-1995, s. 327-8.

129 Bkz. "Discussion Group Report: The Place of Development in the Protection of Human Rights", *Human Rights at the dawn of the 21st Century*, Council of Europe, 1993, s. 94.

130 Ayşe Tatar-Peker, "Dünya Bankası: 'Büyüme' Söyleminden 'İyi Yönetme' Söylemine", *Toplum ve Bilim*, 69, Bahar 1996, s. 42.

131 Hans Illy, "Der 'Governance' -Diskurs der Weltbank", *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 1994/5-6, s. 129.

132 Bkz. A. Tatar-Peker, *a.g.k.*, s. 7. Krş. Rainer Tetzlaff, "Die Forderung nach besserem Staatsverhalten", *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 1995/5-6, s. 140.

me" gündemi, devletin özel teşebbüs için güçlendirici bir ortamı sağlama kapasitesini geliştirme hedefiyle belirlenir, bu hedef çerçevesinde de reformları sürekli kılabilen bir "sivil toplum"un oluşturulmasına ihtiyaç duyulur. Bu kaygılarla hareket eden Banka, kredi alan ülkelerdeki hukuki çerçeveyi yeniden tanımlama ve yeniden yapılandırma görevini de üstlenir. Yeni yasaların çıkarılması ve yargı reformunu, kamu yönetiminde yolsuzluk ve verimsizliğe izin verilmemesini, kamu görevlisi sayısının azaltılmasını, bakanlıkların yeniden yapılandırılmasını, kamu girişimlerinin özelleştirilmesini ya da tasfiye edilmesini kredilendirme programlarının bileşenleri arasında sayar.¹³³ Böylece, Kuruluş Anlaşması ile siyasetle ekonomi arasına çizilen sınır, yani Dünya Bankası'nın "politik olmayan bir kurum" olarak ilan edilen kimliği, kredilendirme için "politik koşulluluk" mekanizmasının açıkça uygulanmaya başlamasıyla tamamen geçersizleşir. Aslında, Dünya Bankası'nın politik olmayan bir kurum olarak geçmişteki varlığı da bir yanılsamadan ibarettir. "İyi yönetme" kavramını ilan etmeden önce de Banka, ABD ve diğer Batılı gelişmiş devletlerin rotasında, stratejik ve partizan anlamda daima politiktir. En belirgin örnekleri, Allende Hükümeti sırasında Şili'ye, islami yönetim altında İran'a kredileri kesmesidir.¹³⁴ Bununla birlikte, Banka'nın Üçüncü Dünya ülkelerine demokratik reformları dayatması nedeniyle, son dönemde giderek daha politikleştiği genellikle kabul edilen bir görüştür. Banka'nın geçmişte kendini politika-dışı bir kurum olarak sunmasında, otoriter yönetimler ve diktatörlüklere ekonomik destek sağlarken, demokrasiler ve diktatörlükler arasında ayırım yapmayan "tarafsız" ekonomik bir kurum olarak kimliğini lanse etmesi rol oynamıştır. Oysa Dünya Bankası, geçmişte ne kadar politikse, bugün de o kadar politiktir. Fark, geçmişte dik-

133 Bk. A. Tatar-Peker, *a.g.k.*, s. 47; D. Gillies, *a.g.k.*, s. 14.

134 D. Forsythe, *a.g.k.*, s. 347.

tatörlüklerin desteklenmesini gerektiren egemen politikaların, bugün onların tasfiyesini gerektiren bir sürece girmesindedir. Geçmişte Üçüncü Dünya'nın diktatörlüklerine açtığı kredileri, "tarafsız" politikalarına bağlayarak, uygulamasının gayrimeşruluğunu örtmeye çalışan Banka'nın bugün demokrasi bayraktarlığına soyunması bir yenilik gibi görünse de, emperyalist bir kurum olarak Banka'nın politik niteliğinde bir değişim yoktur. Soğuk savaş döneminin hegemonya mücadelesi arkaplanında yeni-sömürgeciliğin azgelişmiş bölgelerde kapitalizmi hâkim kılma çabaları, Batılı kapitalist-emperyalist politikaların Üçüncü Dünya'da faşist diktatörlüklere zemin hazırlamasına ve destek sunmasına yol açmıştır. Bugün sosyalizm düşüncesinin her alanda gerilediği ve kapitalizmin hegemonik üstünlüğünün tartışmasız olduğu bir aşamada ise, Güneyli ülkelere 'ekonomik yardım'da bulunmanın stratejik bir gereği duyulmamaktadır. Söz konusu olan yalnız yüklü faizlerle bu ülkelere borç verilmesidir. Uluslararası finans kurumlarınca işletilen çok taraflı ve iki taraflı kredi anlaşmalarıyla Güneyli ülkelerin sömürüsü, bugün uluslararası bir "tefecilik" sistemine dönüşmüştür. Ancak, sömürü yalnız Güneyli halkların ekonomik kaynaklarının yağmalanması ile de kalmaz, kredi verme ekonomik ve politik iç şartlara bağlanır. Böylece, emperyalizm Üçüncü Dünya devletlerini ekonomik liberalleşme stratejileri ile sararken, devlet destekli kapitalizmden vazgeçilmesi, özel teşebbüs için sınırlayıcı bütün engellerin kaldırılması, özelleştirmeler gibi uluslararası sermayenin politik bir program olarak öngördüğü yeni politikalara Üçüncü Dünya'yı uyumlu bir hale getirmek için gerekli tüm şartları bir kez borç ağına düşmüş ülkelere dayatır. Onun kendini meşrulaştırmasına en uygun kavram da 'demokrasi'dir. Demokrasi ve onun bir unsuru olarak "iyi yönetme" söylemi, Üçüncü Dünya'da kalkınmacı devlet modelinin tasfiye edilip piyasanın tam egemenliğine en elverişli koşulları hazırlamak için bu ülkelerde devletin yeniden yapılandırılmasının sağlanmasında meşrulaştırıcı bir temel sunarlar. Yapısal uyum programla-

rının ekonomik liberalleşme doğrultusundaki önlemlerinin bu ülkelerde yarattığı ekonomik ve toplumsal tahribatın, politik liberalleşme temaları ile tamamlanıp gizlenmesinde bir araç işlevi görürler. Bu süreçte "sivil toplum kuruluşları"na verilen destek de, yeni politikaların bir ayağını oluşturur. Dünya Bankası, kredi anlaşmalarına koyduğu hukuksal ve siyasal şartların yerine getirilmesinde bir iç baskı unsuru olarak "sivil toplum"dan medet umar. Katılımın ve yerelleşmenin önemini vurgular, gelişme projelerinde "halk katılımı"ndan söz eder,¹³⁵ hükümet-dışı kuruluşlarla ilgilenir, onlara mali destek sunar ve "sivil toplum"u manipüle etmek için bu kuruluşların etkinliklerine daha fazla katılmaya çalışır.

"İyi yönetme" kavramının parametrelerini resmi olarak kabul eden Dünya Bankası, 1989'da Tienanmen katliamının ardından Çin'e yönelik kredileri durdurmuştur. 1991'de Çin'i Kenya izlerken, 1992'de Malawi'ye yeni borç verilmeyeceğini açıklamıştır. 1990'da Belçika'nın eski sömürgesi Zaire'ye iki taraflı yardımını kesmesinin ardından, Dünya Bankası bu ülkedeki etkinliklerini asgari bir programa indirmiştir. Burma ve Bosna, Banka'nın kredi anlaşmalarını politik açıdan değerlendirdiği diğer örnekler arasında yer alır.¹³⁶ Ne var ki, demokrasi koşulu ileri sürmede Dünya Bankası tutarlı değildir: Ne İsrail Hükümeti'nin Filistin'de yürüttüğü terör, ne de Endonezya Hükümeti'nin anti-demokratik yönetimi bu ülkelerle yapılan borç anlaşmalarını durdurabilmiştir. Öte yandan, "politik koşulluluk" mekanizması, diğer bölgesel bankalar ve iki taraflı anlaşmalar aracılığıyla da uygulanmakta ve böylece Güneyli ülkelere ekonomik ve politik yaptırımlar genel bir politika olarak elbirliğiyle dayatılmaktadır. Örneğin, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kal-

135 Dünya Bankası ve katılım hakkında bkz. *a.k.*, s. 348; D. Gillies, *a.g.k.*, s. 18.

136 Bu örnek vak'aların incelenmesi hakkında bkz. D. Gillies, *a.g.k.*, s. 3 vd.; D. Forsythe, *a.g.k.*, s. 346 vd.; P. P. Waller, "*Positivmaßnahmen und politische Konditionalität*", s. 75 vd.; Nicholas H. Moller, "The World Bank: Human Rights, Democracy and Governance", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 15/1, 1997, s. 36 vd.

kınma Bankası, politik ve ekonomik reformların içiçe geçtiğini açıkça kabul etmiştir. Banka tarafından Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde çok partili demokrasiye, çoğulcu bir sisteme ve piyasa ekonomisine geçişi teşvik etme amaç olarak kabul edilmiştir. Ödünç alan ülkelerin Banka'nın hedefleri ile çelişen politikalar sürdürmesi halinde, kredilerin ertelenebileceğini, sınırlandırılabilirliğini ya da durdurulabilirliğini kabul eden Banka, kredi politikaları ve işlemlerinde 'insan hakları' ve 'yönetme' boyutlarına verdiği önemi kurucu Şart'ı aracılığıyla açıklamıştır. Bu bağlamda Banka, ödünç alan ülkelerin insan hakları koşullarını gözden geçirmek amacıyla politik bir birim oluşturmuştur. Ne var ki, insan hakları koşulları adına yalnız mülkiyet hakkı, ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü gibi kişisel ve siyasal haklara yapılan vurgu dikkati çekmektedir.¹³⁷

Gelişmiş kapitalist devletlerin Güneyli ülkeler için öngördüğü yeni gelişme paradigmasının kendi içindeki tutarlılığı bakımından en zayıf tarafı da, 'insan hakları temeli'ne oturduğu iddia edilen bu paradigmanın uluslararası belgelerle saptanmış bulunan 'insan hakları kataloğu'nun tümünü gerçekleştirmeyi amaçlamaması noktasında toplanır. Uygulanan politikalara bakıldığında sosyal ve ekonomik haklarla ilgili hedeflerin bir retorikten ibaret olduğu kuşkuyla yer bırakmayacak kadar açıktır. Bu olgu, Güneyli ülkelerin Kuzeyli gelişme ve insan hakları politikalarına karşı çıkışının da odak noktasında yer alır. Bugün 'Batılı' insan hakları politikalarının eleştirisinde, Batı'nın kişisel ve siyasal hakları "gerçek" insan hakları sayan, buna karşılık ekonomik ve sosyal hakları inkâr ve ihmal eden yönü temel eleştiri noktası olarak belirmektedir. Güneyli ülkeleri Batı'ya tepkisel bir karşı koyuşla insan haklarının evrenselliğinin reddine götüren de aynı olgudur.¹³⁸ Bu anlamda Kuzeyli insan hakları poli-

137 Bkz. D. Gillies, *a.g.k.*, s. 8; N. Moller, *a.g.k.*, s. 28 vd.

138 Bu konuda yürütülen tartışmalar hakkında bkz. Yasemin Özdek, "Evrensellik/Kültürel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları", *Birikim*, Sayı 65, Eylül 1994, s. 15 vd. (Bu yazı, elinizdeki kitapta [s. 239-286] yer almaktadır).

tikalarının, Güneyli ülkelerin milliyetçi-kültürcü temellerde insan haklarını yorumlayarak evrenselliği reddetme noktasına ulaşmalarında belirleyici payı vardır. Güneyli ülkelerin 'Batılı' kavramlaştırmaya alternatif olarak ileri sürdükleri 'kendi kültürlerine uygun' insan hakları kavrayışları ise gerçekte "kültürel değil, sosyo-ekonomik bir temelde durmaktadır".¹³⁹ İnsan haklarının evrenselliğini reddeden Güneyli ülkelerin görüşlerinin ileri sürüldüğü Viyana Konferansı sırasında bu ülkeler tarafından açıklanan bildirilerde aynı zamanda 'ekonomik gelişme hakkı'nın da talep edilmesi,¹⁴⁰ insan hakları üzerine kültürel iddiaların dünyanın adaletsiz ekonomik ve toplumsal ilişkilerinden beslendiğini ortaya koymaktadır.

Bugün demokrasi ve insan hakları kavramlarının Kuzeyli ülkelerce araçsallaştırılarak Güneyli ülkelerin manipülasyonu amacıyla kullanıldığı açıktır, öte yandan demokrasi ve insan hakları retoriğine dayalı politikaların dünyada yoksulluk, açlık ve adaletsizliği artırdığı da ortadadır. Kuzey ve Güney arasındaki uçurumu derinleştiren bu "demokrasi ve insan hakları" anlayışı, ulusal egemenlik ilkesine dayanarak Güneyli devlet temsilcilerini dayatılan politik şartları reddetmeye götürmektedir, ancak Güney'deki tek eğilimin bundan ibaret olduğu da söylenemez. Güneyli devletlerin bu resmi duruşuna denk düşmeyen muhalefet düzeyinde egemen eğilim, içte demokratikleşme için yardımın politik şartlara bağlı tutulmasına destek vermektedir.¹⁴¹ Fakat muhalefet düzeyinde farklı yaklaşımlar da yok değildir: Anti-empyryalist cephede "demokrasi", empyryalizmin

139 Jürgen Habermas, "Der interkulturelle Diskurs über Menschenrechte", *Entwicklung und Zusammenarbeit*, 1997/7, s.166. Krş. Y. Özdek, *a.g.k.*, s. 18.

140 Örneğin bkz. Bangkok Bildirisi, § 6, 12.

141 Bkz. Rainer Tetzlaff, "The 'Universality' of Human Rights in Theory and Practice", *Human Rights and Development*, (Ed. R. Tetzlaff), Bonn, 1993, s. 43; Neelan Tiruchelvam, "Development and the Protection of Human Rights", *Human Rights at the dawn of the 21st Century*, Council of Europe, 1993, s. 87-8.

Güney'i manipölasyon çabasını rasyonelleştiren bir temel olarak görölmekte,¹⁴² bu yaklaşımın güncel muhalefet hareketleri düzeyindeki yorumu ise, neo-liberalizme karşı direniş ilanında¹⁴³ ifadesini bulmaktadır.

Sonuç

Gelişme hakkı, az gelişmiş ölkelerin gelişmiş ölkelerden bir talebi olarak ortaya çıkmıştır. Soğuk savaş sırasında Doğu-Batı kutuplaşmasının dışında kalma ve ortak bir dış politika izleme hedefleri, bu dönemde aralarında ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel bir türdeşlik bulunmamasına rağmen, az gelişmiş ölkeleri birleştirmiştir. 'Bağlantısızlar Hareketi'nde ifadesini bularak 'Üçüncü Dünya'nın uluslararası arenaya çıkmasını sağlayan bu oluşum, gelişme hakkının uluslararası düzeye taşınmasına da aracı olmuştur. Gelişme hakkının ortaya atıldığı tarihsel arkaplanda, Üçüncü Dünya'nın Birleşmiş Milletler'deki çoğunluğuyla 'yeni ekonomik uluslararası düzen' talebini uluslararası plana taşıması yer almaktadır. Gelişme talebinin halkların self-determinasyon hakkının bir unsuru olarak insan haklarına eklemlenmesi de bu sürecin bir ürünüdür.

Üçüncü Dünya'nın 'yeni uluslararası ekonomik düzen' talebi gibi, gelişme hakkı da pek çok uluslararası belgenin konusunu oluşturup kararlar ve bildirilerle ilan edilse de, bugüne kadar uygulama alanı bulamamıştır. Bunun başlıca nedenini, gelişmiş kapitalist devletlerin bu hakkı yadsıyan tutumları oluşturmaktadır. Kuzeyli ölkeler, ne 'yeni uluslararası ekonomik düzen' talebini, ne de bir insan ve halk hakkı olarak iddia edilen 'gelişme hakkı'nı benimsemişlerdir. Bu durumun bir uzantısı olarak,

142 Örneğin, Issa G. Shivji, *The Concept of Human Rights in Africa*, Codesria Book Series, 1989, s. 53.

143 Bkz. Subcomandante Marcos, "Der Vierte Weltkrieg hat schon begonnen", *Le Monde diplomatique*, August 1997, s. 14-5.

Birleşmiş Milletler'ce yeni uluslararası ekonomik düzen belgeleri ve gelişme hakkı üzerine kararlar oybirliğiyle değil, Üçüncü Dünya ve ona destek veren eski sosyalist devletlerin çoğunluğuyla ilan edilmiştir.

İlginç olan, "gelişme hakkı"nın gelişmiş kapitalist devletlerce hiçbir zaman kendi özgül içeriğiyle kabul edilmemesine rağmen, "gelişme" stratejilerinden vazgeçilmemesidir. Bunda, bizatihi gelişme kavramının Güneyli ülkelerin manipülasyonunda oynadığı rol belirleyicidir. Tıpkı yeni-sömürgecilik sisteminin oturtulması sürecinde olduğu gibi, gelişme kavramının bugünkü Kuzey-Güney ilişkilerinin yeniden yapılanmasında da vazgeçilmez bir önemi vardır. Ancak, bugünkü gelişme ideolojisi eskisinden farklıdır. Geçmişte bu ideoloji, Üçüncü Dünya'da ulusal kalkıncı devlet modelinin ideolojisi olmuştur, oysa bugünün başlıca hedefi devletin yeni liberal ilkeler doğrultusunda dönüştürülmesidir. Müdahaleci devletten piyasanın tam egemenliğine geçişte gelişme kavramına biçilen rolse, özgür girişimcinin önündeki bütün engelleri kaldırmak üzere 'demokratik' bir anlam yüklenmesinde ortaya çıkmaktadır. Böylece, yapısal uyum programlarını tamamlayan bir unsur olarak "demokratik gelişme" paradigması Güney'de dolaşıma girmiştir. Yeni gelişme ideolojisinin 'gelişme hakkı' düzeyindeki görünümü de 'ekonomik gelişme hakkı'ndan, 'insan hakları temelinde gelişme'ye doğru evriltilmesidir. Ancak piyasa demokrasisinin bütün dünyada hâkim kılınma çabasına denk düşen yeni gelişme paradigması, gerçekte, halkların ekonomik, sosyal ve kültürel self-determinasyon hakkı olarak Birleşmiş Milletler kararlarına geçmiş bir gelişme hakkının içini boşaltmaktan başka bir anlama gelmemektedir. Ne var ki, içinde yaşadığımız dönem, yalnız gelişme hakkı gibi üçüncü kuşak insan haklarının değil, ikinci kuşak sosyal hakların da törpülendiği bir dönemdir. Ulusal düzeyde sosyal haklarda yaşanan gerilemenin uluslararası

düzeydeki görünümü de, gelişme hakkının içeriğinin birinci kuşak insan haklarına özgülenerek, bu hakkın artık özel mülkiyet hakkı temelinde bireysel haklar bakımından bir 'gelişme' sürecini anlatmaya başlamasında somutlaşmaktadır.

Bugün 70'li yılların sosyal adalet teması hem ulusal, hem de uluslararası alanda sona ermiştir. Sosyal devlet döneminin bitişi, ulusal düzeyde sosyal hakları, uluslararası düzeyde ise gelişme hakkını gündemden düşürmüştür. Artık ne yeni uluslararası ekonomik düzen kavramı, ne de halkların ekonomik gelişme hakkı günceldir, ancak "insan hakları" her zaman olduğundan daha fazla revaçtadır. İlk bakışta içeriği pek net gibi görünmeyen bu kavramın egemen yorumunun Batılı kapitalist devletlerin ona öyle bir anlam vermekten yarar umdukları 'liberal' insan hakları kavrayışı olduğunu saptamak da zor değildir. Bugünkü egemen politikalar, insan haklarını söylem düzeyinde sömürmekte, egemen bakış ona birkaç yüzyıl önce edindiği anlamı vermekte ısrar etmektedir. Kapitalizmin ilk gelişme evrelerinde hak olarak ileri sürülen özel mülkiyet, bugünkü egemen insan hakları kavrayışının da merkezinde durmaktadır. Kapitalizmin bir toplumsal sistem olarak halen sürmekte oluşu, kuşkusuz bu egemen yaklaşımın aşılamayışının en temel ve gerçek nedenidir. Ancak bu toplumsal sistemin içinde yaşamak, onu dönüştürmenin de bir aracı olarak insan haklarının saf liberal kavrayışı dışında, başka bir toplumsal tasarım için bu kavram üzerinde düşünmeye engel oluşturmamaktadır. Gelişme hakkı üzerinde dünya çapında sürdürülmekte olan tartışma, halkların eşit ve demokratik bir uluslararası düzen için hak bilinçlerini geliştirme gereğini somut biçimde yansıtan örneklerden biri olduğu gibi, insan haklarının içeriği üzerine tartışmanın anlamsız olmadığını ve bu tartışmanın kapanmadığını da ortaya koymaktadır.

İnsan hakları kavramı, tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşıyor. Ancak, dünya çapında yaşanan yoğun ihlaller, kapitalizmin "insani yüzünü" keskin biçimde açığa çıkarıyor. Bu kitap, egemen insan hakları söyleminin ekonomi-politiğini çözümleme çabasının bir ürünüdür. Yazar, uluslararası insan hakları politikalarına eleştirel bir bakış geliştirirken, alternatif bir insan hakları kavrayışının da temellerini araştırıyor.

**KITAP
MARKET**

7

0.232. 445 00 63
0.212. 210 91 31